

Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича

На правах рукопису

Прокопчук Віктор Степанович

УДК 908(477.4)''19-20''(043.3)

**Інституціоналізація краєзнавчого руху Правобережної України 20-х років
XX – початку XXI ст.: етапи, форми, напрями діяльності**

Спеціальність – 07.00.01 – історія України

Дисертація на здобуття наукового
ступеня доктора історичних наук

Науковий консультант –
Тронько Петро Тимофійович,
доктор історичних наук,
професор, академік НАН
України

Чернівці – 2008

Перелік умовних скорочень

Арк.	– аркуш
ВБУ ВУАН	– Всенародна бібліотека Всеукраїнської академії наук
ВСК	– Всеукраїнська спілка краєзнавців
ВТПН	– Волинське товариство приятелів наук
ВУАН	– Всеукраїнська академія наук
ВУЦВК	– Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет
ДАВО	– Державний архів Вінницької області
ДАВол.О	– Державний архів Волинської області
ДАЖО	– Державний архів Житомирської області
ДАКО	– Державний архів Київської області
ДАРО	– Державний архів Рівненської області
ДАХО	– Державний архів Хмельницької області
ДАХр.О	– Державний архів Харківської області
Зв.	– зворот
ІВВ	– інформаційно-видавничий відділ
ІДВ	– Інститут дослідження Волині
ІНО	– Інститут народної освіти
ЕУ	– Енциклопедія українознавства
КПДУ	– Кам'янець-Подільський державний університет
ЛВ	– Літопис Волині
НДК	– науково-дослідна кафедра
НКВС	– Народний комісаріат внутрішніх справ
НКО	– Народний комісаріат освіти
НТШ	– Наукове товариство ім. Т. Шевченка
ОВК	– Окружний виконавчий комітет
ОКК	– окружний комітет краєзнавства
Оп.	– опис
ОУНБ	– обласна універсальна наукова бібліотека
ПСБ	– Польський словник біографічний

ПТК	– Польське товариство краєзнавче
РВВ	– редакційно-видавничий відділ
РНК	– Рада Народних Комісарів
Робос	– Спілка працівників освіти
УАН	– Українська академія наук
УВАН	– Українська вільна академія наук
УВУ	– Український вільний університет
УКК	– Український комітет краєзнавства
УНР	– Українська Народна Республіка
УСРР	– Українська Соціалістична Радянська Республіка
УТОПК	– Українське товариство охорони пам'яток історії і культури
Ф.	– фонд
ЦДАВО України	– Центральний державний архів вищих органів влади і управління України
ЦДАГО України	– Центральний державний архів громадських об'єднань України
ЦДІА України	– Центральний державний історичний архів України

ЗМІСТ

Список умовних скорочень	2
Вступ	6
Розділ 1. Історіографія, джерельна база та методологія дослідження	13
1.1. Стан наукової розробки проблеми	13
1.2. Характеристика джерельної бази	30
1.3. Теоретико-методологічні засади дослідження	40
Розділ 2. Еволюція краєзнавчого руху в першому десятилітті функціонування радянської влади	55
2.1. Передумови піднесення краєзнавчого руху Правобережної України в 20-і роки	55
2.2. Інституціоналізація наукових і краєзнавчих товариств, осередків – центрів координації краєзнавчого руху	68
2.3. Вплив Українського комітету краєзнавства на розвиток краєзнавчого руху на Правобережній Україні	95
Розділ 3. Занепад краєзнавчого руху на Правобережній Україні в умовах наростання ідеологічного тиску, репресій (кінець 20 – початок 50-х років)	130
3.1. Репресії проти краєзнавців наприкінці 20 – 30-х років	130
3.2. Історико-краєзнавча праця в умовах кризи національно-культурного будівництва	161
3.3. Історичне краєзнавство у Західній Волині в 1921-1939 рр.	198
Розділ 4. Відродження і дальший розвиток краєзнавчого руху та історико- регіональних досліджень у 50-80-і роки	215
4.1. Відновлення масового краєзнавчого руху (друга половина 50-х – середина 60-х років)	215
4.2. Створення історії міст і сіл Правобережної України – якісно новий етап розвитку історичного краєзнавства	237
4.3. Історико-краєзнавчий пошук 70 – 80-х років	264

Розділ 5. Історичне краєзнавство доби незалежності України.....	291
5.1. Інституціоналізація краєзнавчого руху на Правобережжі в контексті українського національно-культурного відродження	291
5.2. Співпраця науковців і краєзнавців Правобережної України та західної української діаспори в історичному дослідженні регіону	328
5.3. Напрями, здобутки і проблеми історико-краєзнавчого вивчення Київщини, Волині й Поділля на сучасному етапі	353
Висновки	382
Список використаних джерел та літератури	393
Додатки	514

ВСТУП

Актуальність теми визначається, передусім, завданнями, які вирішує на сучасному етапі національна історична наука. Широкий доступ до архівних документів, забороненої раніше літератури, окупаційної преси, напрацювань західної української діаспори, що відкрився з початком перебудови, гласності, дає можливість виявити невідомі факти, події, піддати їх науковому аналізу з нових методологічних засад, вільних від класово-партійних лекал, відновити правду про історико-краєзнавчий пошук попередників, здійснити наукову реабілітацію чесних імен раніш репресованих подвижників краєзнавства. Дисертаційне дослідження якраз реалізує це актуальне завдання стосовно Поділля, Волині, Київщини.

З кінця 80-х – початку 90-х років минулого століття розпочалося бурхливе піднесення краєзнавчого руху. Відбуваються міжнародні конгреси, симпозіуми, всеукраїнські, регіональні науково-краєзнавчі конференції. 1990 року відновив діяльність координаційний центр українського краєзнавства – Всеукраїнська спілка краєзнавців, правонаступниця забороненого в 30-і роки Українського комітету краєзнавства, 1993 року вийшов перший номер відновленого журналу „Краєзнавство”. В областях, районах, містах, селах діють осередки Спілки, які ведуть плідну роботу. Краєзнавчий рух набув масового характеру. Потреба в узагальненні досвіду попередників саме сьогодні, у час нового піднесення історико-регіонального дослідництва, ще більш посилює актуальність обраної дослідницької проблеми.

В історії українського краєзнавства є багато недосліджених подій, явищ, у тому числі – й процес інституціоналізації краєзнавчого руху на різних етапах розвитку. Із-за ідеологічних перешкод за межею досягнутості залишилося вивчення ролі і місця представників української діаспори в дослідженні історії Правобережної України, як і краєзнавство періоду Великої Вітчизняної війни. Краєзнавчий рух другої половини 70–80-х років представлялося як процес по висхідній у той час, коли він був сповнений труднощів, проблем, характеризувався як рухом вперед, так і спадами, викликаними наступом ідеологічних репресантів. Немає комплексного аналізу й оцінки краєзнавчого процесу доби незалежності,

опубліковані розвідки носять фрагментарний характер. Все це також посилює потребу в комплексному дисертаційному дослідженні.

Вибір теми актуалізується й необхідністю повернення сучасному поколінню українців історичної пам'яті, порушеної заборонами, ідеологічними нашаруваннями минулої доби, формування на цій основі національної самосвідомості. Краєзнавство наповнює джерельну базу української історії фактами – подіями і явищами, що відбувалися в конкретних населених пунктах, краях, а отже дає можливість об'єктивно висвітлити невідомі, маловідомі та сфальсифіковані сторінки нашої історії.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація виконувалася в межах планової науково-дослідної теми відділу регіональних проблем історії України Інституту історії України НАН України „Проблеми регіональних історичних досліджень в Україні XIX-XX ст.” (державний реєстраційний номер 0199U000538) і наукової теми кафедр історії України та історії народів Росії і спеціальних історичних дисциплін Кам'янець-Подільського національного університету і Центру дослідження історії Поділля Інституту історії України НАН України при цьому ж закладі „Актуальні питання історії, історіографії та культури України XVII-XX ст.” (реєстраційний номер 0199U001874).

Об'єктом дисертаційного дослідження є краєзнавчий рух на Правобережній Україні в 20-і рр. XX – на початку XXI ст.

Предметом – процес структурування, основні напрями, форми й особливості краєзнавчого руху Правобережної України на різних етапах його розвитку.

Мета дослідження. На основі комплексного аналізу різноманітних джерел і узагальнення особливостей краєзнавчого руху визначити етапи його інституціоналізації та всебічно дослідити основні напрями, форми функціонування на Правобережній Україні в 20-і рр. XX – на початку XXI ст.

Для реалізації мети вирішити такі завдання:

- з'ясувати стан історіографічного осмислення даної проблеми вітчизняними та зарубіжними дослідниками, охарактеризувати комплекс джерел і теоретико-методологічні засади дослідження;

- визначити головні етапи розвитку краєзнавчого руху на Правобережній Україні 20-х рр. ХХ – початку ХХІ ст.;
- висвітлити процес структурування і діяльності науково-краєзнавчих установ, товариств, осередків в перші роки становлення радянської влади;
- дослідити роль Українського комітету краєзнавства в координації краєзнавчого руху, ефективність краєзнавчого дослідництва в регіоні в другій половині 20-х – на початку 30-х років ХХ ст.;
- виявити причини, особливості й наслідки репресій 20-30-х років ХХ ст. проти краєзнавців Правобережної України, повернути історії низку імен діячів краєзнавчого руху, замовчуваних за радянських часів, проаналізувати стан історико-краєзнавчої діяльності в умовах занепаду національно-культурного будівництва, викликаного ідеологічним диктатом, політичними репресіями;
- систематизувати події, факти і реконструювати картину краєзнавчої праці в період Великої Вітчизняної війни, у тому числі – на окупованій фашистами території Правобережної України;
- вияснити особливості та уроки підготовки і видання в 60-70 роках томів історії міст і сіл Правобережної України, ступінь їх впливу на розвиток краєзнавства 70-80-х років ХХ ст.;
- з'ясувати причини краєзнавчого ренесансу доби незалежності України, основні тенденції, напрацювання, проблеми й окреслити перспективні напрями історико-краєзнавчого вивчення Поділля, Волині, Київщини на межі тисячоліть;
- розкрити форми й наслідки співпраці науковців і краєзнавців Правобережної України та західної української діаспори в історико-краєзнавчому дослідженні регіону.

Географічні межі дослідження – територія Правобережної України, нинішні Хмельницька, Вінницька, Житомирська, Рівненська, Волинська, Київська і правобережна частина Черкаської області, які з другої половини ХVІІ ст. ділили спільну історичну долю, до 1917 року входили в єдине адміністративно-територіальне утворення – Київське, Подільське та Волинське генерал-губернаторство й сьогодні представляють цільний історико-географічний регіон зі своїми особливостями як історичного, так і економічного й культурного розвитку.

Хронологічні рамки дослідження зумовлені сучасною періодизацією розвитку історичного краєзнавства і охоплюють 1921-2008 рр. За відлік взято 1921 рік - час остаточного встановлення в регіоні радянської влади, верхня межа – 2008 рік, коли з отриманням Всеукраїнською спілкою краєзнавців статусу творчої і національної розпочався новий період у розвитку краєзнавчого руху на Правобережній Україні, пов'язаний із започаткуванням ряду масштабних дослідницьких проектів, спрямованих на відтворення об'єктивного минулого України, повернення українському народові історичної пам'яті й формування на цій основі національного світогляду, патріотизму.

Методологічну основу дослідження склали базові принципи історизму, об'єктивності, методи аналізу й синтезу, історико-типологічний, соціологічний, історико-порівняльний, проблемно-хронологічний, статистичний та інші. Саме вони визначили теоретико-методологічні засади наукового пошуку, дали можливість вивчити джерела, проаналізувати, систематизувати, узагальнити отриману інформацію й зробити обґрунтовані висновки.

Наукова новизна праці витікає з поставленої мети, визначених завдань:

- уперше з'ясовано стан наукової розробки питання, визначено проблеми, які вимагають дальшого поглибленого або й спеціального дослідження;
- поглиблено періодизацію краєзнавчого руху, аналіз особливостей і відмінностей кожного етапу, динаміки державних і громадських його форм, основних напрямів історико-регіонального вивчення Правобережної України у вказаний час;
- проаналізовано факти, пов'язані із зародженням і розвитком радянського краєзнавства 20-х років минулого століття, його інституціоналізацією, спростовано думку про його масштабність та інтенсивність упродовж всього післяреволюційного десятиліття, доведено, що „зоряним” його часом до певної міри можна вважати лише другу половину 20-х років, зокрема – 1926-1929 рр.;
- на основі раніш невідомих, незадіяних джерел відтворено хід підготовки та проведення I Всеукраїнської краєзнавчої конференції, прийняття і втілення в життя її рішень, встановлено, що Український комітет краєзнавства, незважаючи на короткий період діяльності, все ж справив помітний організаційно-

методичний вплив на координацію й розвиток краєзнавчого руху другої половини 20-х – початку 30-х років минулого століття;

- зроблено порівняльний аналіз стану краєзнавства в Західній Волині в 1921-1939 рр., виявлено особливості та проблеми;
- вперше реконструйовано картину історичного краєзнавства періоду Великої Вітчизняної війни, у тому числі – на окупованій території Волині, Поділля та Київщини;
- на основі аналізу підготовки й видання в 60-70-і роки історії міст і сіл Правобережної України, наявного досвіду вперше виокремлено уроки, врахування яких дасть можливість добитися якісного перевидання томів у новій редакції;
- дано цілісний погляд на краєзнавчі процеси в макрорегіоні в добу незалежності України;
- введено в науковий обіг значний пласт нових документів як центральних, так і обласних державних архівів, що стосуються еволюції краєзнавства Правобережної України у вказаний час;
- показано вклад західної української діаспори в дослідження минулого краю, особливо – Волині, і цим привернуто увагу сучасних дослідників до багатства джерельного матеріалу, інформаційно насичених видань українців, що проживають у Західній Європі, Америці та Австралії.

Практичне значення дослідження. Матеріали дисертації – реконструйовані події, теоретичні узагальнення, оцінки і практичні висновки можуть бути основою подальшої поглибленої наукової розробки окремих проблем історії, теорії і практики історичного краєзнавства, написання дипломних, магістерських і дисертаційних робіт.

Підготовлені й опубліковані на основі дисертації монографії, наукові статті, навчальні програми й методичні посібники вже використовуються в навчально-виховній роботі вищих та загальноосвітніх навчальних закладів, а розроблені автором програми та спецкурси „Історичне краєзнавство на Поділлі”, „Шкільне краєзнавство” читаються на історичному факультеті Кам'янець-Подільського

національного університету, використовуються при проведенні курсів і семінарів у Хмельницькому обласному інституті післядипломної педагогічної освіти.

Організатори музейного, бібліотечного, вузівського та шкільного краєзнавства, пам'яткознавці і пам'яткоохоронці знайдуть для себе необхідний досвід попередників щодо динаміки, змісту і, особливо, адекватних часові організаційних форм і методів роботи. У зв'язку з поетапним переходом до підготовки й видання нової редакції історії міст і сіл України цінними будуть уроки кампанії 60-70-х років ХХ століття, пропозиції та рекомендації, висловлені в дисертації.

Апробація результатів дослідження. Основні положення і висновки дисертації використано при підготовці доповідей і повідомлень, оприлюднених на трьох міжнародних конгресах українських істориків „Українська історична наука на порозі ХХІ століття” (Чернівці, 2000 р.), „Українська історична наука на сучасному етапі розвитку” (Кам'янець-Подільський, 2003 р.), „Українська історична наука на шляху творчого поступу” (Луцьк, 2006 р.), шести Всеукраїнських наукових конференціях з історичного краєзнавства, що проходили під егідою Інституту історії України НАНУ та Всеукраїнської спілки краєзнавців, п'яти Подільських історико-краєзнавчих конференціях, ряді інших науково-краєзнавчих конференціях, симпозіумах, круглих столах міжнародного, всеукраїнського та регіонального масштабу, зокрема – на міжнародній науково-теоретичній конференції „Тарас Шевченко і сучасність” (Рівне, 1996), ІХ міжнародній історико-краєзнавчій конференції „Минуле і сучасне Волині: Олександр Цинкаловський і Волинь” (Луцьк, 1998), міжнародній науковій конференції „Поляки на Хмельниччині: погляд крізь віки” (Хмельницький, 1999), міжнародній науково-краєзнавчій конференції „Житомир в історії Волині та України”, присвяченій 1120-річчю міста (Житомир, 2004), науково-практичній конференції „Олена Пчілка і Волинь” (Луцьк, 1999), науковій конференції „Болохівщина: земля і люди” (Хмельницький - Стара Синява - Любар, 2000), науковій конференції „Історія міст і сіл Великої Волині в контексті регіональних досліджень” (Коростень, 2002), міжнародному науковому симпозіумі „Острогіана в Україні і Європі” (Старокостянтинів, 2001), круглому столі „Смотрицькі біля

витоків української національної ідеї” (Дунаївці - Смотрич, 1997), регіональній науково-краєзнавчій конференції „Південно-Східна Волинь: наука, освіта, культура” (Шепетівка, 1995), науково-практичній конференції „Культура і екологія юнацтва” (Хмельницький, 1996), науково-краєзнавчих конференціях „Дунаєвеччина очима дослідників, учасників і свідків історичних подій” (Дунаївці, 1997, 2000, 2003, 2008), науково-практичній конференції „Культура України ХХІ ст.: діяльність культурологічних закладів у сучасних ринкових умовах” (Рівне, 2001), „Місто Хмельницький у контексті історії України” (Хмельницький, 2006) та інших. Ряд проблем і пропозицій, порушених у дисертації, висловлено автором у виступах на II, III і IV з'їздах Всеукраїнської спілки краєзнавців, I Всеросійському з'їзді істориків-регіонознавців у Санкт-Петербурзі. Положення дисертації обговорені також на спільному засіданні кафедр історії України, історії народів Росії і спеціальних історичних дисциплін, всесвітньої історії Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка та кафедри історії України Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

Публікації. Основні положення дисертації відображені в двох індивідуальних монографіях (53 др. арк.), 40 публікаціях у наукових збірниках, журналах, у тому числі - 24 фахових наукових виданнях.

Структура роботи. Дисертація побудована за проблемно-хронологічним принципом і складається із вступу, п'яти розділів, поділених на 15 підрозділів, висновків, списку використаних джерел і літератури(всього 1324 позиції), додатків.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Стан наукової розробки проблеми

У своєму становленні й розвитку історіографія краєзнавства Правобережної України вказаного періоду пройшла **три етапи**: 20 – 50-і роки ХХ ст. – час становлення, перших спроб осмислення ролі і місця краєзнавчого руху в науковому, культурно-освітньому житті; 60 – 80-і - етап відновлення історико-краєзнавчого пошуку, узагальнення досвіду підготовки і видання історії міст і сіл Української РСР, оцінки його значення для краєзнавчого руху, що відроджувався; 90-і роки ХХ – початок ХХІ ст. – звернення до історії краєзнавчого руху, методологічна переоцінка досвіду попередників, формування концепції розвитку вітчизняного краєзнавства. Кожен з цих етапів, обумовлений конкретними історичними обставинами, мав свої особливості й результати, зазнавав впливу як попередників, так і сучасних йому факторів.

Спроби історіографічного осмислення краєзнавчого доробку, його оцінки, пошуку напрямів та ефективних методів краєзнавчих досліджень робилися ще в другій половині ХІХ - на початку ХХ ст. Зокрема, у першому випуску „Трудов Подольского епархиального историко-статистического комитета” (1876) був вміщений огляд краєзнавчої діяльності на Поділлі до середини 70-х років ХІХ ст. [1249], у наступних одинадцяти випусках цього збірника, спеціальних звітах Подільського церковного історико-археологічного товариства (1914-1915) подавалася інформація про становлення Комітету, розгортання його діяльності, формування принципів, форм і методів збору матеріалів, опису церков і парафій, підготовку нарисів про губернський і повітові центри, окремі міста і містечка [966; 967]. Певну роль у висвітленні історії краєзнавства Правобережної України відігравала тогочасна преса – губернські та епархіальні відомості, які поміщали не тільки описи важливих подій і фактів місцевої історії, окремі нариси, а й

інформацію про дослідницьку працю церковних істориків, викладачів духовних навчальних закладів, бібліографічні огляди, біографічні нариси про відомих краєзнавців, зокрема - М.І. Яворовського, М.В. Симашкевича з нагоди 25-річчя їх службової діяльності, некрологи про дослідників краю М. Багинського, М. Грейма, М. Дороновича, С. Лобатинського, Й. Ролле, Л. Раковського, С. Тарнавського, які в сукупності з інформаціями, оглядами краєзнавчої праці ставали не тільки джерелом, а й першими спробами історіографічного аналізу доробку попередників [1010; 1011; 1012; 1013; 1252; 1253].

На жаль, ці історіографічні напрацювання пізніше були відкинуті й засуджені як досвід „буржуазного краєзнавства”, не прийнятного на етапі будівництва нового соціалістичного ладу, практичного втілення ідеології К. Маркса, Ф. Енгельса, В. Леніна, більшовицької партії. Її основні принципи – класова ворожнеча, непримиренна боротьба, диктатура пролетаріату, безоглядна відданість ідеям однієї партії – були покладені в основу нової суспільної психології, моралі, розвитку освіти, науки, культури. Відчутно вплинули вони на формування краєзнавства та краєзнавчої історіографії радянської доби.

Весь масив історіографічних напрацювань класифікований за проблемно-хронологічним принципом і поданий у **трьох проблемних блоках**: дослідження, які стосуються **теоретичних аспектів** краєзнавства; комплекс праць з **історії краєзнавчого руху**, особливостей його інституціоналізації, етапів, форм і напрямів розвитку на Правобережній Україні; видання, публікації з **різних питань краєзнавства**.

У 20-і роки ХХ ст., на етапі становлення радянського краєзнавства, важливого значення набуло **теоретичне осмислення ролі і місця краєзнавства** в системі наукового і громадського життя, формування предметно-змістової сфери, понятійного апарату. Оскільки роль координатора краєзнавчого руху в Україні на початку 20-х років взяла на себе Всеукраїнська академія наук, цілком природно, що саме її наукові співробітники, особливо члени Комісії краєзнавства та Етнографічної комісії, першими доторкнулися до вказаних проблем [1297]. Академік А.М. Лобода, керівник двох академічних комісій краєзнавчого

спрямування, намагався не тільки розібратися в розмаїтті напрямів, форм і методів діяльності, а й визначити об'єкт і предмет прикладання краєзнавчих зусиль, сформулював предмет краєзнавства як „вивчення природних багатств та взагалі особливостей території”...[860].

Формуванню концепції краєзнавства радянської доби, його основоположних засад, форм і методів діяльності і, головне, - предмету дослідницької праці присвячені доповіді, виступи делегатів I Всеукраїнської краєзнавчої конференції у Харкові (травень 1925 р.), її ухвали та резолюції, суть яких викладена теоретиками краєзнавства 20-х років О.І. Буценком, О.А. Лазарисом, М.Г. Криворотченком [518; 841; 842]. О.І. Буценко, секретар ВУЦВК, головний доповідач I Всеукраїнської краєзнавчої конференції, предметом краєзнавства визначав „природничі досвіди, вивчення продуктивних сил країни, стану промисловості, села”, закликав „відмовитися від старих методів”, забезпечити „матеріалістичний підхід у галузі вивчення побуту, природних багатств, продуктивних сил країни” [986]. К.В. Дубняк запропонував термін „виробниче краєзнавство”, відкидаючи на задній план краєзнавство історичне [646].

Професор Кам'янець-Подільського ІНО В.О. Геринович, делегат I Всеукраїнської конференції, член УКК, його колега професор М.В. Курневич, а також М.М. Башинська, В.Г. Кравченко з Житомира питання теорії і методики краєзнавчої діяльності висвітлювали на сторінках рукописного журналу „Етнограф”, всеукраїнських і місцевих газет та журналів [582; 836; 1047]. Непересічне значення для історіографії краєзнавства Поділля 20-х років мають „Інформаційні огляди дослідно-краєзнавчої праці”, які видавав Кабінет виучування Поділля Вінницької філії Всенародної бібліотеки України при ВУАН, і „Звіdomлення Вінницької філії Всенародної бібліотеки України та Кабінета виучування Поділля”, праці В.Д. Отамановського, опубліковані 1926-1927рр. [964]. У дискусії про роль і місце краєзнавства вони відстоювали погляд на об'єкт краєзнавства як широкий спектр природничих, етнографічних, історико-географічних досліджень певних територій.

Великий вплив на формування теоретико-методологічних засад українського краєзнавства справляли ідеологи російського краєзнавства, члени Центрального бюро краєзнавства, своїм рупором використовуючи журнал „Краеведение”. У поглядах на предмет і завдання краєзнавства І. Гревса, В. Семенова-Тянь-Шанського, С. Бахрушина, А. Большакова, М. Анциферова превалювала позиція про краєзнавство як „наукове знання” з об’єктно-предметною сферою, що виходила за межі „виробничих дослідів” [534, с. 338-339].

У дискусії щодо змісту і призначення краєзнавчої діяльності вагомою була думка академіка ВУАН М.С. Грушевського, який 1924 року під гарантію влади щодо особистої безпеки повернувся в Україну, розгорнув систему академічних історичних установ, продовжив обґрунтування курсу „вертикального” і „горизонтального” вимірів, „порайонного” вивчення історії України. У монографії „Барское староство. Исторические очерки (XV-XVIII в.)” (К., 1894. – С.3) він відводив краєзнавству роль пробних свердловин, що живлять ріку історії конкретними фактами місцевого життя, у передмові „Степ і море в історії України” до третього збірника „Полуднева Україна”, вступній статті до збірника „Київ та його околиця в історії і пам’ятках” підкреслював важливу роль місцевих дослідників у порайонному вивченні історії України, сформулював широкий спектр проблем, які мали розв’язуватися ними, складати, по суті, предмет краєзнавства [534, с.45].

Отже, у цей період зусиллями багатьох українських краєзнавців в активний ужиток був повернутий термін „краєзнавство”, сформована його предметно-змістова сфера, з кінця 20 – на початку 30-х років під тиском ідеологічного апарату компартії переорієнтована на вивчення природних багатств краю, його культури, обслуговування інтересів нової влади. В умовах репресій 30-х – середини 50-х років питання теорії та й історії краєзнавства не знайшли розвитку, праці істориків, краєзнавців, як правило, зазнавали нищівної критики [1118].

Великий вплив на історіографію краєзнавства справила робота по підготовці, виданню і російськомовному перевиданню історії міст і сіл Української РСР. Краєзнавство переборювало шок, завданий сталінськими репресіями,

демонструвало моральне й інтелектуальне оздоровлення суспільства, а робота над історією міст і сіл сприяла консолідації краєзнавчих сил, формуванню нових краєзнавчих осередків, вимагала узагальнення доробку попередників та напрацювань 60-70-х років.

Провідним її напрямом стало узагальнення досвіду творення багатотомного літопису міст і сіл України. Його поетапне осмислення знаходило відображення у доповідях голови Головної редколегії П.Т.Тронька 14 липня 1970 р. на науковій раді Інституту історії АН СРСР, 1972-го – на Всесоюзній науковій конференції „Про досвід написання історії міст і сіл, фабрик і заводів, колгоспів і радгоспів”, 1974 року – в Інституті марксизму – лєнінізму при ЦК КПРС та на Бюро Відділення історії АН СРСР. Це був підсумок дванадцятирічної праці краєзнавців, що увінчалася виходом останнього із запланованих томів. Бюро констатувало появу нового напрямку краєзнавства – „перехід від вибіркового вивчення окремих населених пунктів до фундаментальної розробки історії міст і сіл у рамках великих регіонів”, вихід цієї роботи „за рамки традиційного краєзнавства”, появу „нового почину в практиці радянської і світової історичної науки” [382, арк.61]. 1975 і 1976 років до питання творення історії населених пунктів України П.Т. Тронько повертався ще двічі – у доповідях на сесії Академії суспільних наук при ЦК КПРС та спільному засіданні Головної редколегії видання, вченої ради Інституту історії АН УРСР, наукової ради Головної редколегії УРЕ і колегії Головного архівного управління при Раді Міністрів УРСР. Роль науково-краєзнавчого літописання поставала рельєфніше, воно зазнало глибокого теоретичного осмислення, викристалізовувався досвід [94, арк. 10-16; 111, арк.1-4, 71], у тому числі в узагальнюючих статтях та рецензіях, вміщених у тогочасних газетах та журналах [1301; 494; 935; 833], виступах П.Т. Тронька 1963 року на сторінках „Українського історичного журналу”, 1969 року – в „Известиях”, 1971-го – у „Вопросах истории”, 1972 року – в „Огоньке” та інших засобах масової інформації [1228; 1242; 1239; 1241].

У 60-і роки А.М. Розгон та А.М. Аббасов у дисертаційних дослідженнях запропонували власну періодизацією краєзнавчого руху, на глибокій науковій

основі торкнулися історії і деяких питань теорії краєзнавчого руху [451]. З'явився ряд посібників, підручників, які дали цілісний погляд на предмет, основні завдання і напрями краєзнавства, форми і методи дослідження й використання краєзнавчих матеріалів у ВНЗ і школах [742; 1202; 1311]. У збірниках перших подільських історико-краєзнавчих конференцій (1965-1970 рр.) видрукувано статті А.Г. Паравійчука про краєзнавчу діяльність колективу Кам'янець-Подільської художньо-промислової школи, фотодрукаря-краєзнавця М.Й. Грейма, історіографічні дослідження Л.А. Коваленка, П.Ф. Лаптіна про внесок І.Я. Франка та І.В. Лучицького у вивчення історії Поділля [1112; 450; 974; 975; 771; 845].

У час горбачовської перебудови в колективній монографії „Історичне краєзнавство в Українській РСР” визначено місце історичного краєзнавства в системі історичних дисциплін, його завдання, форми і методи дослідження територій, населених пунктів, недоліки і перспективи [738; 682; 591; 686; 1151; 1152; 1158].

У праці академіка НАН України П.Т. Тронька „Краєзнавство у відродженні духовності та культури” велику увагу приділено історії пам'яткознавчої діяльності, збереженню історико-культурної спадщини, у ряді інших праць – історії Українського комітету краєзнавства, краєзнавчому рухові на Правобережній Україні [1237; 1238; 1239; 1240; 1227; 1231; 1233; 1243]. Глибиною і цілісністю вирізнялася монографія „Історичне краєзнавство: крок у нове тисячоліття (досвід, проблеми, перспективи)”, яка є результатом комплексного дослідження проблем історії та теорії краєзнавства. Проблеми сучасного краєзнавства, основні напрями його розвитку на ближчі десятиліття знайшли концентроване відображення в книзі „Краєзнавство України: здобутки і проблеми”, особливо – досвід творення „Історії міст і сіл Української РСР” та питання її перевидання на новій методологічній основі [1230; 1231; 1232; 1233; 1234].

У працях В.А. Смолія, О.П. Реєнта глибоко проаналізований досвід попередників, порушено низку світоглядних і методологічних проблем, зокрема – подолання методологічних рудиментів, прив'язки до доктрин російської історіографії [926, с. 3-11; 1093; 1094; 1095; 1096; 1097; 1177].

Вагомий внесок у розробку теорії історико-регіонального дослідництва, вихід на концептуальні узагальнення зробила Я.В. Верменич у докторській дисертації, ряді статей та монографій. Зокрема, у монографії „Теоретико-методологічні проблеми історичної регіоналістики в Україні” вона розкрила особливості формування понятійного апарату історичного краєзнавства, його об’єктно-предметної сфери, вклад у розробку теорії і методології краєзнавства В.Б. Антоновича, Д.І. Багалія, М.С. Грушевського, інших учених, краєзнавців, досвід розбудови організаційної структури, наукових краєзнавчих шкіл, показала вплив історичного краєзнавства на розвиток національної ідеї, розгортання українського національного руху [531; 532; 533; 534]. Окремі теоретико-методологічні проблеми, зокрема понятійно-термінологічне поле, напрями, форми і методи краєзнавчих досліджень стали предметом розгляду Я.Д. Ісаєвича, Л.В. Тарана, А.О. Зашкільняка, О.С. Рубльова, Ю.С. Земського, В.М. Литвина, В.І. Гусєва, А.Г. Слюсаренка, С.М. Куделка [727; 1208; 692; 1120; 1138; 707; 831]. Питання історії, теорії та методики краєзнавства, досвід пам’яткознавчої та пам’яткоохоронної роботи знайшли висвітлення у працях В.О. Замлинського, В.О. Горбика, С.З. Заремби та Є.М. Скляренка. Останній всебічно проаналізував досвід реалізації в Україні ініціативи О.М. Горького щодо написання історії фабрик і заводів [1151; 1158].

У ряді праць науковців і краєзнавців – викладачів ВНЗ Правобережної України також знайшли розвиток проблеми теорії і методології краєзнавства [926]. Зусиллями Л.В. Баженова, Г.В. Бондаренка відпрацьована періодизація історичного краєзнавства [477; 470; 506; 507; 1061]. У навчальному посібнику Г.В. Бондаренка „Історичне пізнання: питання теорії і практики” (Луцьк, 1998. – 189 с.), ряді праць М.Ю. Костриці дано потрактування поняттю „краєзнавство”, відображено авторське бачення предмета, окремих питань теорії та методології краєзнавства [790; 794].

У монографії „Історичне краєзнавство Правобережної України ХІХ – на початку ХХ ст.: Становлення. Історіографія. Бібліографія” Л.В. Баженов дав свою періодизацію й розглянув особливості та відмінності в діяльності краєзнавчих

установ, товариств, його основних наукових течій і шкіл на різних етапах розвитку історичного краєзнавства [472]. Я. Жупанський та В. Круль обґрунтували суть природно-історичного-соціально-територіального комплексу як предмета сучасного краєзнавства [667].

Автором також проаналізований блок історіографічних праць, що стосуються **історії краєзнавчого руху**, його інституціоналізації, напрямів історико-регіонального дослідництва, особливостей функціонування на різних етапах державних і громадських форм краєзнавства.

Ще на початку 20-х років робилися перші спроби досягнути результати краєзнавчої діяльності Комісії краєзнавства ВУАН А.М. Лободою та М.В. Шарлеманем. Вони стали першими істориками краєзнавства радянської доби. У „Короткому звідомленні Комісії краєзнавства при УАН” М.В. Шарлеманя знаходимо інформацію про заснування спеціальної краєзнавчої комісії ВУАН, її склад, структуру, мету і завдання, інші краєзнавчі структури як регіонального, так і всеукраїнського характеру, зокрема - Комісії краєзнавства ВУАН у Харкові (голова - професор Д.К. Зеленін) та Одесі (проф. С.С. Дложевський) [1009]. Становленню краєзнавчих структур першої половини 20-х років присвячена його ж стаття „Краєзнавчі установи України. Центральні установи”. За оцінками автора, що підтверджуються й іншими джерелами, головним науково-методичним та й організаторським центром українського краєзнавства того часу стала Всеукраїнська академія наук. Він детально інформує про діяльність академічних комісій, кабінетів ВУАН, які найбільше займалися вивченням регіонів, впливали на краєзнавчий рух на місцях, діяльність краєзнавчих осередків у Правобережній Україні [1296]. Картину краєзнавчого руху першої половини 20-х років ХХ ст. доповнює стаття А. Носова про роль музеїв у краєзнавчій роботі [937].

До історії краєзнавчого руху звертався заступник голови Українського комітету краєзнавства Микола Григорович Криворотченко, який у першому числі журналу „Краєзнавство” не лише визначив поточні завдання Комітету, його структур на місцях, а й зробив історичний огляд краєзнавчого руху [818]. У статті „Організаційні форми краєзнавчого руху”, вміщеній у п'ятому номері

„Краєзнавства” за 1928 рік, дав панораму краєзнавчого руху, на Правобережжі представлену діяльністю Київської комісії краєзнавства ВУАН, окружних краєзнавчих осередків у Кам'янці-Подільському, Вінниці, наукових товариств ВУАН у Кам'янці-Подільському, Шепетівці, Кабінетами вивчення Поділля у Вінниці, Шевченківщини – у Черкасах, Бюро краєзнавства – у Проскурівському педтехнікумі, окружних краєзнавчих музеїв у Коростені, Умані, Черкасах [819]. Підготовлений ним звіт УКК, опублікований в останньому номері журналу „Краєзнавство” за 1928 рік, зафіксував картину діяльності Українського комітету краєзнавства й розвитку краєзнавчого руху в апогеї його „зоряності”, дав картину краєзнавчих досягнень Кам'янецької, Вінницької, Житомирської, Корсунської, Тульчинської, Могилів-Подільської, Білоцерківської окружних краєзнавчих організацій, відобразив появу друкованих збірників, монографій, бібліографічних оглядів [698].

Стаття М. Рубача „У хвості національно-буржуазної історіографії”, окремі видання О. Оглоблина, М. Бажана, публікації Ю. Боровинського, М. Криворотченка засвідчують кризу краєзнавства в 30-і – середині 40-х років, викликану ідеологічним диктатом, тотальною критикою, кризу, що привела до припинення діяльності УКК, його низових структур, видання журналу „Краєзнавство”, праць краєзнавчого характеру [1118; 939; 465; 489; 820].

Узагальнюючим підсумком історіографічного осмислення досвіду й уроків історії міст і сіл в 60-70-і рр. стали монографія П.Т. Тронька „Летопись дружбы и братства” (1981), спільна праця П.Т. Тронька, Ю.З.Данилюка, В.О. Савчука „Шляхами народного подвигу” (1987), об'ємний розділ колективної монографії „Історичне краєзнавство в Українській РСР” (1989), написаний П.Т. Троньком [1236; 1226; 738, с.49-77]. У вказаних працях поетапно розкрито історію появи ініціативи, створення організаційних структур – Головної редколегії видання, облредколегій, районних та міських комісій, сільських робочих груп, вироблення концепції, підготовки, видання історії населених пунктів і російськомовного перевидання чотирнадцяти з них, розгортання краєзнавчого руху на Правобережній Україні під впливом цієї кампанії. Фундатори Хмельницького обласного історико-

краєзнавчого товариства С.К. Гуменюк та І.С. Винокур у ряді статей показали непростий процес відновлення краєзнавчих досліджень на Хмельниччині на межі 1950-60-х років, проведення перших Подільських історико-краєзнавчих конференцій, створення 1965 року обласного історико-краєзнавчого товариства, ними й очоленого [542; 545; 609].

Значний вклад в історіографію краєзнавства внесли всеукраїнські конференції: перша – у Полтаві (1980), друга – у Вінниці (1982), третя – у Чернігові (1984), четверта – у Миколаєві (1989). Україна стала місцем проведення I Всесоюзної наукової конференції з історичного краєзнавства (Полтава, 1987). Збірники цих конференцій засвідчують зростання інтересу до історії, теорії і практики краєзнавчого руху [1099; 644; 1221; 1290; 982]. Особливою активністю у 80-і роки відзначилися подоляни: у Кам'янці-Подільському відбулися V-VII подільські, у Вінниці – десять обласних історико-краєзнавчих конференцій. 1987-1989 рр. проведено першу і другу волинські обласні краєзнавчі конференції.

На зламі 80-90-х років ХХ ст. склалися умови для відродження репресованого в 30-і роки Українського комітету краєзнавства, його друкованого органу – журналу „Краєзнавство”, окреслився новий напрям в історіографії краєзнавства – вивчення короткочасної в історичній тяглоті, але глибоко змістовної діяльності УКК, його впливу на краєзнавчий рух Правобережної України другої половини 20 – початку 30-х років минулого століття. 1989 року колективна монографія „Історичне краєзнавство в Українській РСР”, характеризуючи етапи становлення і розвитку історичного краєзнавства в Україні, не обійшла мовчанкою діяльність свого часу забороненого органу краєзнавчого управління – Українського комітету краєзнавства. Основні параметри діяльності УКК означив академік П.Т. Тронько у доповідях на установчому з'їзді краєзнавців 27 березня 1990 р., ювілейних пленумах ВСК 1995 і 2005 років [738, с.9; 1240], у монографії „Репресоване краєзнавство”, виступах на всеукраїнських конференціях з історичного краєзнавства, ряді монографій та статей в журналі „Краєзнавство” [1237; 1238; 1232; 1231, с. 7; 1243; 1230, с. 46-50; 1235, с. 39-40]. Він здійснив своєрідну наукову реабілітацію фундаторів та активістів УКК, посприяв увічненню їх діяльності

меморіальною дошкою на приміщенні колишнього ветеринарного інституту, де в травні 1925 року проходила I Всеукраїнська краєзнавча конференція [564, с. 74]. Немало уваги історії Українського комітету краєзнавства приділили Ю.З. Данилюк та В.О. Савчук, Л.Л. Бабенко, О.М. Костюкова та В.В. Бездрабко [622; 1130; 1131; 1132; 459; 795; 489]. У монографії В.С. Прокопчука показано передумови виникнення, процес становлення Українського комітету краєзнавства, його вплив на краєзнавство Правобережної України та причини занепаду [1064]. На жаль, трапляється і поверховий підхід до потрактування історії УКК, його діяльності. Мабуть, за браком джерел А.Ю. Теодорович обмежив діяльність Комітету 1925-1930 рр., називає I Всеукраїнський з'їзд по вивченню продуктивних сил та народного господарства (28 грудня 1924 – 1 січня 1925 рр.) „всеукраїнським з'їздом краєзнавства”, переплутав дату I Всеукраїнської краєзнавчої конференції в Харкові, без джерельного посилання повідомляє про прийняття кимось рішення „щодо скасування краєзнавчих товариств і створення секцій і гуртків краєзнавства на заводах, колгоспах, вузах, школах”, в результаті чого, на його думку, був розпущений УКК [1213].

Предметом уваги істориків краєзнавства стали репресії проти краєзнавців, зокрема – причини, масштабність втрат, наслідки. На Житомирщині повернули з небуття імена багатьох репресованих краєзнавців М. Костриця та Г. Мокрицький – автори збірки нарисів „У просторі і часі”. Ю. Данилюк, М. Костриця та П. Слідзюк здійснили наукову реабілітацію подвижницької науково-краєзнавчої діяльності, наукового співробітника ВУАН Євгена Рихліка [793; 617; 787; 1161].

Суттєвий внесок у розгляд даної проблеми на Поділлі зробили Л. Баженов, В. Воловик, О. Завальнюк, Л. Кароєва, Є. Назаренко, М. Петров, В. Прокопчук і Л. Шпильова та інші дослідники [1064, с.91-105; 1065; 1088, с.275-300; 1080].

Помітним є внесок у розробку проблеми репресій О. Бажана, Ю. Данилюка, М. Жулинського, І. Ільєнка, Г. Касьянова, С. Кота, Р. Подкура, В. Пристайка, Є. Скляренка, Ю. Шаповала, упорядників збірника документів і матеріалів „У лещатах тоталітаризму...” та монографії „Репресоване краєзнавство”, яка стала мартирологом 75 найвидатнішим краєзнавцям України – дослідникам регіонів,

музейникам, пам'яткоохоронцям, бібліографам, у тому числі 30 краєзнавцям Правобережної України, вмістила добірку фотографій, документів, довідкових матеріалів. Її суттєво доповнила колективна праця під назвою „Зневажена Клію” [761; 443; 665; 723; 1154; 1155; 1156; 619; 621; 623; 466; 1006; 712].

Історія краєзнавчого руху стала предметом дисертаційних досліджень. А.М. Аббасов зробив спробу привернути увагу до галузі, виявити і поширити досвід полтавських краєзнавців, Ю.З. Данилюк проаналізував громадські форми історичного краєзнавства в Україні в 50-80-ті роки, О.В.Савчук дослідила краєзнавчий рух в Україні 50-90-х років ХХ ст., Т.Ф.Григор'єва охарактеризувала становлення і розвиток краєзнавства на півдні України у 80-і роки XVIII – 60-і – XIX століть, В.М. Малиновська, В.С. Прокопчук – на Чернігівщині та Поділлі, О.М. Кошель – краєзнавчу діяльність церковних істориків Поділля. І.І.Ярмошик здійснив історіографічний аналіз історико-краєзнавчого доробку дослідників Волині, В.В. Бездрабко – роль журналу „Краєзнавство” в розвитку регіональних досліджень 1920-1930-х років, оприлюднивши результати дисертаційного дослідження в монографії „Часопис „Краєзнавство” та краєзнавча справа в Україні” (К., 2005). Різні аспекти історії краєзнавства Правобережної України порушено в докторських дисертаціях Л. Баженова, С. Гаврилюк, В. Обозного [451; 620; 598; 875; 1025; 1133; 1275; 803; 1320; 489; 763; 970; 480].

Питання ролі і місця історичного краєзнавства в науковому, культурно-освітньому житті Волині кінця 30-х років ХХ – початку ХХІ ст. знайшли аналіз у монографії „Історичне краєзнавство Волині” Г.В. Бондаренка. У праці зроблено огляд історії волинського краєзнавства та історико-регіональних досліджень краю як вітчизняними, так і закордонними науковцями, краєзнавцями – представниками західної української діаспори [507]. Проблеми історико-краєзнавчого дослідження Волині, Холмщини та Підляшшя привернули увагу М. Онуфрійчука, Г. Гуртового, А. Силюка [570; 568; 954; 1143]. На Житомирщині вивченням історії волинського краєзнавства активно займаються М.Ю. Костриця, І.І. Ярмошик, В.І. Польгуй та інші краєзнавці [786; 788; 789; 790; 791; 792; 1206; 1321; 1322; 1021].

Панораму волинського краєзнавства в ретроспективному і сучасному показі суттєво доповнила робота І.Г. Пащука, присвячена діяльності Рівненського обласного краєзнавчого товариства, його фундаторів, бібліографія, історія краєзнавства знайшла відображення в навчальному посібнику В.І. Виткалова, питання історії та методики краєзнавства розглянув Г. С. Дем'янчук, на жаль, досить схематично окресливши вказані питання [981; 553; 628].

У ряді праць Л.В. Баженова проаналізовано процес структурування краєзнавчого руху Правобережної України на етапі його зародження, систематизовано біографічні відомості, праці дослідників-краєзнавців, показано їх вклад у вивчення історії, географії, фольклору, етнографії та природи краю [475; 477, с.12-108]. Суттєво доповнила картину краєзнавчого руху в регіоні його монографія „Alma mater подільського краєзнавства” про Кам’янець-Подільський як центр розвитку науки, краєзнавства, про діяльність закладів освіти, науково-громадських товариств, краєзнавчих структур, багатьох кам’янчан – учених і аматорів у царині поділлязнавства [469].

Директор Державного архіву Вінницької області, кандидат історичних наук С.Д. Гальчак у праці „Краєзнавство Східного Поділля”, низці статей простежив краєзнавчий процес у регіоні від його зародження в другій половині ХІХ ст. до наших днів. І зробив це через персональний внесок у вивчення краю відомих істориків В.Б. Антоновича, П.С. Воловика, П.С. Григорчука, М.С. Грушевського, І.І. Зайця, А.Л. Зінченка, М.М. Кравця, В.Д. Отамановського, О.П. Реєнта, Й.Й. Ролле, І.Г. Шульги та інших [576; 577]. Цей підхід він витримав і в довіднику „Краєзнавці Вінниччини”, який вмістив біобібліографічні довідки про краєзнавчу діяльність близько 300 дослідників-краєзнавців. Супроводжені бібліографічними списками ці довідки вималювали історію краєзнавчого руху на терені впродовж 150 років [578].

Окремі аспекти історії краєзнавчого руху, у першу чергу на Черкащині, висвітлені у працях В.Масненка, В. Мельниченка, М. Пономаренка, П. Соси, О. Пряхіної, О.Тімець [1022; 1024; 1217; 882; 896].

Істориками, теоретиками краєзнавства розглядалися й **інші аспекти краєзнавчого руху** на Правобережній Україні.

Старт новим підходам до оцінки й переоцінки подій, явищ краєзнавчого життя дали історико-краєзнавчі конференції середини 80-х – початку 90-х років, що проходили в умовах перебудови, гласності. Проблеми краєзнавства були розглянуті на I Всесоюзній конференції з історичного краєзнавства, яка відбулася 1987 року в Україні, республіці з великим авторитетом і досвідом краєзнавчої роботи. Якщо Бюро відділення історії АН СРСР 1974 року в постанові про досвід підготовки і видання двадцятишеститомної історії міст і сіл УРСР ставило питання лише про відродження краєзнавства, то учасники цієї конференції (а було заслухано і обговорено 47 доповідей провідних істориків, краєзнавців з різних республік СРСР) порушили поряд з іншими й проблему переведу історичного краєзнавства в статус наукової дисципліни [739].

Різні аспекти історії краєзнавства, його поступ, актуальні напрями, форми і методи роботи знайшли відображення в працях П.Т. Тронька [1225; 1227; 1230; 1231; 1232; 1233; 1234; 1235; 1238; 1243].

Чимало публікацій стосуються різних форм краєзнавства. У 60-і роки актуалізувалися проблеми бібліотечного краєзнавства, йшов пошук адекватних часові напрямів і методів бібліотечної краєзнавчої роботи як працівниками Державної історичної бібліотеки України – методичного центру з питань бібліотечного краєзнавства Л.Л. Макаренком, В.П. Кисельовою, О.В. Михайловою [765; 874], так і працівниками обласних, районних бібліотек [661; 754; 989]. Питання краєзнавчої бібліографії знайшли відображення в дослідженнях Л.В. Баженова, Г.В. Бондаренка, М.Ю. Костриці, Л.С. Калитка, А.М. Силюка [469; 477; 508; 789; 744; 1021].

Із зростанням ролі музеїв у краєзнавчій роботі відбувалося звернення до їх історії і досвіду в працях теоретиків музейного будівництва Г.Г. Мезенцевої, Р.В. Маньківської [646; 892; 893; 876; 877], у дисертаційному дослідженні А.О. Хведася [1275], у науковому збірнику „Подільська старовина”, три випуски якого здійснив Вінницький обласний краєзнавчий музей [1004; 1005], у збірнику доповідей і повідомлень конференції, присвяченої 100-річчю Кам’янець-Подільського державного історико-культурного заповідника [1183], у наукових статтях І. Зайця,

Л. Кароєвої з Вінниці [671; 756; 759], Г.М. Дзюби, Н. Кокошко, О. Романчука з Хмельниччини [632; 779; 1117], А. Силюка з Луцька [1144] та інших.

Посилився пошук актуальних напрямів архівної краєзнавчої роботи. О.Г. Мітюков у книзі „Радянське архівне будівництво” попри вузько професійні аспекти не обійшов і ролі архівів у дослідницькій діяльності [906]. Досвід вивчення територій вченими архівними комісіями розкрив І.М. Симоненко [1145]. Ряд книг і статей з питань архівного краєзнавства на Хмельниччині опублікував П.Я. Слободянюк [1163; 1164; 1165]. Науковою глибиною характеризуються розробки Українського науково-дослідного інституту архівної справи і документознавства.

Опорними центрами історичного краєзнавства стали гуманітарні ВНЗ, загальноосвітні школи. Питання українізації освіти в УНР, використання краєзнавчих матеріалів у навчально-виховній роботі відобразили монографії П.І. Дроб'язка, М.Г. Кукурудзяка, М.М. Собчинської, О.М. Завальнюка, Ю.В. Телячого [643; 674; 832], питання методики шкільного краєзнавства – праці І.Т. Пруса, Б.М. Кушніра [1085; 839; 840], дослідження В.Є. Береки, В.І. Войтенка, В.В. Газіна, В.А. Дубінського, М.Ю. Костиці, В.О. Савчука, О.Я. Савченко [496; 509; 561; 571; 1128; 1126; 794; 1051]. Питанням взаємозв'язку і взаємодії історичного краєзнавства з іншими спеціальними історичними дисциплінами присвячені праці Ф.П. Шевченка, М.Й. Ковальського, Г.В. Бондаренка [738-739; 511].

Суттєвим внеском у розгляд теоретичних і методичних проблем пам'яткознавства і пам'яткоохоронства стали праці В.О. Горбика, С.І. Кота, О.О. Нестулі [592; 797; 799; 800; 801; 932; 933; 934]. Монографія С.З. Заремби „Українське пам'яткознавство” розкриває основні етапи й особливості українського пам'яткознавства ХІХ-ХХ ст., внесок у вивчення, популяризацію й охорону пам'яток Правобережної України багатьох краєзнавців, краєзнавчих товариств, музеїв, архівів, археологічних з'їздів [687]. У нарисі „Українське товариство охорони пам'яток історії та культури” він показав історію виникнення, форми діяльності цієї громадської організації, її осередків на Правобережжі, які, об'єднавши тисячі учених і аматорів, у 60-80 роки, по суті, виконували роль

координаторів краєзнавчого руху [688]. Історичному пам'яткознавству Волині, Холмщини і Підлящя присвячена монографія С.В. Гаврилюк [567].

У зв'язку з потребою перевидання історії населених пунктів України в новій редакції актуалізується досвід попередників, розпочалося формування нової концепції, значний внесок у яку внесли праці П.Т. Тронька, Ю.З. Данилюка, Л.В. Баженова, Г.В. Костриці, А.М. Каньоси, В.М. Мельниченка, Д.М. Мацях, І.А. Стасюка та інших [1229; 1223; 618; 508; 749; 750; 1042; 896; 1191].

Важливим внеском у краєзнавчу історіографію є праці зарубіжних дослідників. Становлення і розвиток краєзнавчої праці волинян у Вінніпезі, їх здобутки найширше відображені у випусках „Літопису Волині”. Зокрема, число IV „Літопису Волині” дало хроніку створення й діяльності клівлендського товариства „Волинь”, Інституту дослідів Волині (ІДВ) у Вінніпезі, його взаємодію з волинськими товариствами в Торонто, Клівленді, Нью-Йорку, інформацію про загальні збори ІДВ [850]. Підсумки десятилітньої праці Інституту дослідів Волині оприлюднив секретар управи М. Бойко [504]. 12-е число „Літопису Волині” присвячене 25-річчю Інституту дослідів Волині [854]. З'явилися статті дослідників з України М. Онуфрійчука, В. Рожка, В. Прокопчука, які засвідчили посилення співпраці істориків України і діаспори – координацію, інтеграцію, відкритість краєзнавчих пошуків. Останнє 19-20-е число „Літопису Волині” повідомило про передачу естафети з Вінніпега до Луцька – утворення відділення ІДВ при Волинському державному університеті, опублікував угоду й наказ про відкриття відділення [856]. Історії волинезнавства в Канаді присвятив статті І.Д. Козельський [778; 1044].

Історіографом та бібліографом українознавчих студій в Австралії є волинянин Степан Радіон, волею долі закинутий на далекий австралійський континент, де проживає біля 35 тисяч українців. Науковому товариству ім. Т. Шевченка в Австралії С. Радіон присвятив нарис історії, перевиданий 1993 року в Мельбурні, ряд бібліографічних видань, статей, наукових розвідок. Левко Богацький опублікував архів батька професора Павла Богацького - ученого, журналіста, активного діяча УНР, архіваріуса Кам'янець-Подільського державного

українського університету, члена австралійського НТШ [1089; 1090; 1091]. Історію заснування і діяльності Товариства волинян ім. Лесі Українки в Сідней повідала голова Наталія Тиравська, а лучанин Володимир Рожко – про передані Н. Тиравською та С. Радіоном до Держархіву Волинської області збірки україніки [1215; 1110]. Цінну довідкову інформацію про краєзнавство в українській діаспорі Австралії дав четвертий том „Енциклопедії української діаспори” [715].

Діяльність волинських товариств Ніколауса Арндта та о. Миколи Гаюка в Німеччині відображена на сторінках „Літопису Волині”, „Німецьких зошитів” [552].

Краєзнавча праця наших земляків у діаспорі в 90-і роки знайшла різнобічне висвітлення в дослідженнях Л.В. Баженова, Г.В. Бондаренка, Г.О. Гуртового, М.Г. Жулинського, М.Ю. Костиці, В.П. Мацька, М.А. Онуфрійчука, Ф.П. Погребенника, В.Є. Рожка, Є.І. Сохацької, Ю.В. Телячого, Л.В. Третяк та інших [474; 614; 666; 889; 953; 1000; 1060; 1074; 1186; 625; 1222; 777; 869].

Розгляд історіографії досліджуваної проблеми дає можливість обґрунтувати наступні **висновки**:

- історіографія краєзнавства Правобережної України зробила перші кроки в 20-х - на початку 30-х років ХХ ст. і згасла разом з масовим краєзнавчим рухом під ударами репресій, здійснивши лише спробу оцінки його витоків, перших напрацювань, масу хроніки, інформаційного матеріалу, що потребує аналізу й узагальнення;

- після кількох десятиліть мовчання історики, краєзнавці звернулися до історії, теорії й методики краєзнавства в 60-80-і роки на етапі підготовки і видання „Історії міст і сіл Української РСР”, відродження масового краєзнавчого руху. Історіографи в основному аналізували й узагальнювали досвід 100-тисячного колективу авторів двадцятишеститомника, висунули ряд перспективних пропозицій щодо відродження краєзнавчого руху, розбудови його організаційної структури, дальших напрямів історико-регіонального дослідництва;

- з перебудовою і гласністю, відродженням Всеукраїнської спілки краєзнавців – правонаступниці Українського комітету краєзнавства, її органу – журналу

„Краєзнавство”, краєзнавчих осередків на місцях виникла необхідність в осмисленні уроків попередників, розробці теоретичних і методологічних проблем краєзнавства, і це надало нового імпульсу історіографічним дослідженням. З’явився ряд дисертацій, монографій, наукових статей, збірників історіографічного характеру, в яких історія краєзнавчого руху, досвід попередників стали предметом глибоких науково-краєзнавчих досліджень;

- незважаючи на чималу кількість публікацій з історії, теорії, різних аспектів краєзнавчого руху Правобережної України 20-х рр. ХХ – початку ХХІ ст., праці, в якій би цей рух був розглянутий комплексно, поки що немає.

1.2. Характеристика джерельної бази

Джерельну базу дисертаційного дослідження склали архівні документи 135 фондів 18 архівних установ, а також друковані документальні матеріали 69 збірників.

Документи Центрального державного історичного архіву в м. Києві, зокрема – фондів 301, 442, 707, 710, 725, 832, 1388, 1410, дали можливість визначити вклад у становлення краєзнавства Правобережної України дореволюційних дослідників, обстановку, в якій краєзнавчий рух набирав сили, досвід, що справив помітний вплив на відродження краєзнавчих досліджень у 20-і роки ХХ ст. [118; 119; 120].

Основний емпіричний масив документів (231 справа 15 фондів), залучений до аналізу, виявлений в Центральному державному архіві вищих органів влади і управління України. Більше половини опрацьованих справ належать до 166 фонду „Народного комісаріату освіти України”, у п’ятнадцяти описах якого виявлений ряд раніш невідомих документів. У справі 251 (опис 4) „Стенограма І-го Всеукраїнського з’їзду по вивченню продуктивних сил та народного господарства України” знайдені кимось підшиті матеріали Першої всеукраїнської краєзнавчої конференції, яка відбулася 28-31 травня 1925 року у Харкові, що дало можливість уточнити дату її проведення, порядок денний, вперше ознайомитися з протокольними записами виступів, резолюціями. За справами 3-го опису, зокрема -

№406, встановлено роль Пролетстуду, його тимчасового студентського бюро краєзнавства в координації краєзнавчого руху серед молоді, ініціюванні створення Оргбюро і скликання I Всеукраїнської краєзнавчої конференції. Опис 6-ий цього фонду – це справи з протоколами засідань УКК за 1927-1928 рр., найбільш плідотворні роки його функціонування. Саме тут, у протоколах, вдалося віднайти і таким чином вперше оприлюднити Положення про мережу кореспондентів УКК, реконструювати основні напрями і проблеми діяльності Комітету. Справа 8593 зберегла Положення про Кабінет виучування Шевченківщини й інші документи.

Документи 166-го фонду дали можливість простежити зародження й різнобічну науково-краєзнавчу працю ВУАН, науково-дослідних кафедр, наукових товариств ВУАН, ВНЗ, бібліотек, музеїв, пам'яткоохоронних установ. Опис 8 – це пласт документів про діяльність центральної та вінницької комісії увічнення пам'яті М.М. Коцюбинського, справи 45 і 1521 9-го опису – це матеріали про вшануванню пам'яті президента ВУАН академіка Д.К. Заболотного. Опис 15-й дав матеріали про відновлення у повоєнний період діяльності вищих навчальних закладів, організацію наукової роботи, поступове, з кінця 50-х років, повернення до краєзнавства. Особливо цінними з точки зору персоналій є справи фонду, внесені до опису 12-го. Автор проаналізував кілька десятків особових справ, зокрема – Криворотченка М.Г., Лазариса О.А., Отамановського В.Д., Гериновича В.О., Брілінга Г.В., Філя Ю.П., Черв'яка К.Г. та інших науковців, краєзнавців, що працювали в установах Народного комісаріату освіти УСРР.

Для повноти і всебічного розгляду теми велике значення мало відкриття доступу до архівів Української Центральної Ради, гетьманського уряду, Директорії. Справи 2581-го фонду – „Генерального секретаріату освіти України” дали можливість побачити зусилля щойно сформованої української влади щодо відновлення зруйнованої війною системи освіти в прикордонних українських губерніях, її українізації (справа 10 містить проект українізації вищої школи в 1917 році), впровадження в навчально-виховний процес елементів батьківщинознавства, краєзнавства. Фонд 2210 – „Міністерство народної освіти і мистецтв Української держави” містить законопроекти, кошториси, інші документи, пов'язані з

організацією Української академії наук, розвитком загальноосвітньої і вищої школи, заснуванням Київського та Кам'янець-Подільського державних українських університетів. Фонд 2582 дав можливість відтворити політику й практику утвердження української мови як державної, дальшої українізації освіти, підтримки закладів освіти й культури – важливих центрів вивчення й збереження історико-культурної спадщини Київщини, Волині, Поділля.

Документи 4633 фонду Головної редколегії „Історії міст і сіл Української РСР” дали можливість відтворити організаторські й методичні зусилля цього органу, його координуючу роль у створенні двадцяти шести фундаментальних томів історії населених пунктів України. А матеріали Центрального державного архіву громадських об'єднань України – фонд 1 – „Центральний комітет Компартії України” (Оп. 20, спр. 2923 зокрема) – прояснили, як проводилися вибори академіків – комуністів 1929 року, коли в листі секретаря ЦК Хвилі з додатками – списками вказувалися 34 кандидати, яких треба було провести в академіки, і 25 тих, кого потрібно було розкритикувати й відхилити, біографічні дані і матеріали як для підтримки, так і шельмування, спр. 2924 – „Доповідна записка делегатів з України на всесоюзній конференції істориків-марксистів 6-11 січня 1929 року” – простежити початок масового ідеологічного наступу партії на позиції істориків, краєзнавців.

Не менш насиченим є фонд X - „Всеукраїнська академія наук” Інституту рукописів Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. Дисертант проаналізував 155 одиниць збереження цього фонду, що значно доповнило картину становлення й розвитку краєзнавчого руху в радянській Україні, краєзнавчої діяльності структурних підрозділів ВУАН, Кабінетів виучування Поділля та Шевчківщини, співпраці ВУАН з окремими дослідниками з регіонів Правобережної України, як-то – В.Г. Кравченком з Житомира, В.Д. Отамановським з Вінниці, Ю.Й. Сіцинським з Кам'янця-Подільського. Звіти Комісії Києва та Правобережжя за 1930-1931 рр. (справи 4234-4242), звіт установ Історичного циклу ВУАН за 1932 р. (спр. 1868), стенограми засідань співробітників Історичного циклу, обговорення звітів комісій за 1932 р. (справи 2787-2796), за 1933 рік (справи 1865-1866)

розкривають картину тотальної критики і захисної самокритики, ідеологічного терору, який охопив ВУАН, науково-краєзнавчий актив й засвідчив завершення періоду відносної свободи слова й перехід до репресій. Саме в цьому фонді (спр. 31404) знайдено й вперше оприлюднено звернення УКК до музею діячів науки і мистецтв, яке засвідчує його діяльність 1932 року й відчайдушну спробу М.Г. Криворотченка, заступника голови, продовжити науково-дослідницьку працю Комітету.

Документи Державного архіву Харківської області допомогли реконструювати події, що передували Першій всеукраїнській краєзнавчій конференції, зусилля Пролетстуду, Слобожанської краєзнавчої комісії на чолі з професором Д.К. Зеленіним по її підготовці. Збірки тогочасних газет („Вісти”, „Комуніст”, „Пролетарий”, „Культура і побут”) дали фактологічний матеріал про хід конференції, повністю або у викладі – основні доповіді й виступи. Фонд 845-й (спр. 739) – документи про становлення Харківського філіалу Всеукраїнського етнографічного товариства, його статут, а 1356-й –про краєзнавчу діяльність Науково-дослідного інституту історії культури, обстановку ідеологічного терору, в якій на початку 30-х років працював колектив науковців, викладачів та аспірантів.

Автором проаналізовано матеріали близько сотні справ десяти фондів Державного архіву Київської області, у тому числі – фондів 144-го - „Київський обласний відділ народної освіти”, 212-го - „Київська крайова інспектура пам’яток історії і культури”, 4779-го – „Відділ культосвітних закладів Київського облвиконкому”, 4791-го – „Управління культури Київського облвиконкому”, 4856-го – „Київський обласний комітет профспілки працівників культури”, 5521-го – „Обласна редколегія „Історії міст і сіл Української РСР. Київська область”. Це дало можливість встановити особливості функціонування установ краєзнавчого характеру в столичній області, ідеологічного диктату в музейній та пам’яткоохоронній справі, зокрема – у діяльності Київської краєвої інспектури охорони пам’яток історії і культури, юрисдикція якої розповсюджувалася на 16 округ Правобережної України, зусилля першого покоління працівників цього органу (Ф.Л. Ернст, Г.В. Адольф, В.М. Базилевич) з метою захисту пам’яток історії,

культури, природи, у тому числі – на Поділлі, Волині, страх і байдужість їх наступників, з мовчазної згоди яких поступово й поетапно нищилися пам'ятники історії і культури, і в першу чергу – культового призначення. „Інструкція про порядок обліку, охорони і передачі в користування п'ятидесяток релігійних громад молитовень та культового майна” (ф. 212, оп.1, спр.3), якої дотримувалися і яку безумовно виконували київські пам'яткоохоронці початку 30-х років, допомогла розкрити причини такої поведінки пам'яткоохоронців, справа 19 цього фонду – проаналізувати трансформаційні процеси в музейній справі. Зокрема звіт про роботу Волинського науково-дослідного музею за 1933 рік – відтворити характер перебудови експозицій на класово-формаційних засадах, підпорядкування діяльності музеїв господарським та ідейно-політичним завданням компартії і радянської держави.

Державні архіви Вінницької, Хмельницької областей, фонди Кам'янець-Подільського міського державного архіву дали матеріали про розвиток краєзнавства на Поділлі, створення й організацію діяльності вінницької філії Всенародної бібліотеки України ВУАН, її Кабінету виучування Поділля, підготовку й видання серії краєзнавчих праць, що склали енциклопедію поділезнавства, співпрацю подолян з Українським комітетом краєзнавства й віддзеркалення його організаційно-методичних зусиль у їх краєзнавчій діяльності, плідну працю вінничан і кам'янчан по дослідженню краю, їх своєрідне суперництво за кращі результати в цій галузі. Фонд 552 Держархіву Вінницької області зберіг листування з приводу проведення Першої всеукраїнської краєзнавчої конференції, свідчення взаємодії Оргбюро по підготовці конференції з відділеннями Секції наукових робітників, Робосу в питанні добору делегатів, погодження порядку денного, підготовки виступаючих від Поділля, популяризації рішень конференції. Особовий фонд цього архіву засвідчує давні і плідні традиції вінничан у галузі етнографічних та фольклорних досліджень.

Суттєво доповнюють перебіг краєзнавчого дослідництва в радянській частині Волині фонди 31, 38, 98, 266, 267, 344, 412 Держархіву Житомирської області, зокрема – розгортання краєзнавчих, етнографічних досліджень у Новоград-

Волинському, Житомирському педтехнікумах, Житомирському педінституті, роль у цьому інспектур наросвіти Житомирського, Коростенського округів. Виразно проступає краєзнавча першість в Україні Волинського науково-дослідного музею з його аспірантурою. Краєзнавство Східної Волині зазнавало впливу Українського комітету краєзнавства, про що свідчить листування Коростенського окружного бюро краєзнавства з УКК, інформація про краєзнавчу роботу на Коростенщині в 1923-1927 рр. (фонд 267, оп. 1, спр. 185), згодом поміщена в №2-3 журналу „Краєзнавство” за 1928 р. під рубрикою „Хроніка краєзнавчого життя” [807].

За документами Державного архіву Рівненської області відображено краєзнавчий досвід барона Ф.Р. Штейнгеля (366-й фонд), стан краєзнавства Західної Волині у 1921-1939 рр., вплив ідеологічної системи компартії на навчально-виховний процес і стан краєзнавства в Острозькому педучилищі в перші повоєнні роки (фонд 500-й). Голова Рівненського обласного краєзнавчого товариства, його фундатор і промотор Іван Григорович Пащук у числі перших на Волині сформував 2805-й архівний фонд Товариства, що налічує близько півсотні справ про зародження, становлення й розвитку краєзнавства на Рівненщині в добу незалежності. Цінну ініціативу проявив Держархів Волинської області, утворивши 3410-й особовий фонд своєї землячки, голови австралійського Товариства волинян ім. Л. Українки Н.С. Тиравської-Солошенко, що значно посилило документальне обґрунтування плідності краєзнавчої праці в діаспорі.

Сучасні дослідники отримали виняткову можливість знайомитись з архівами колишнього КДБ, кримінальними справами репресованих учасників краєзнавчого руху 20-30-х та 40-початку 50-х років ХХ ст. Дисертант проаналізував необхідні справи чотирьох архівів СБУ, у тому числі – київського центрального, і вперше оприлюднив матеріали, що стосуються науково-краєзнавчої діяльності в 20-30-і роки подолян – працівників ВУАН професорів Г.К. Голоскевича, В.Я. Підгаєцького, учителя Й.Р. Карповича, члена української делегації в Бресті професора М.М. Любинського, голови Кам'янець-Подільського Наукового товариства ВУАН Д.О. Богацького, волинян – працівників ВУАН М.В. Кривинюка, К.Т. Туркала та наукового співробітника Харківського науково-дослідного

інституту історії культури, члена УКК, колишнього директора Коростенського окружного краєзнавчого музею К.Г. Черв'яка. У канву дослідження введені матеріали кримінальних справ В.П. Затонського (Архів СБУ, спр. 49834 ФП, томи I-III), Н.К. Дмитрука, С.П. Забитовського, В.Г. Кравченка, Г.К. Конончука, П.Г. Постоева (справи 5451, т. 1, 7449-П, 7482-П, 7475-П, 5451-П, Т.2 архіву УСБУ в Житомирській області), М.Г. Криворотченка (спр. 032455 архіву УСБУ в Харківській області). Кримінальні справи 27425-П і 28776-П по звинуваченню в антирадянській агітації жителів колишнього Антонінського району Хмельницької області Л.М. Ружицького, К.Ф. Мазуркевича, М.Р. Луцьока, П.С. Осипчука, В.К. Рогальського дали додаткові факти для висновку, що краєзнавчий рух, як вияв духовного життя, не припинявся і в роки Великої Вітчизняної війни, у тому числі – на окупованих територіях.

Крім документів архівів вищого рівня, до наукового опрацювання залучені архівні матеріали й інших установ. У сховищі архівного відділу Дунаєвецької райдержадміністрації Хмельницької області зберігається фонд 39-й „Михайлівська сільська Рада”, за яким простежено участь органів місцевого самоврядування в координації духовного життя – справ освітніх, краєзнавчих. За матеріалами архіву Дунаєвецького райЗАГСу – вплив державних заборон на об’єктивність обліку смертності в 1932-1934 рр. Багаті фондові матеріали зберігаються в сховищах Волинського обласного краєзнавчого музею – спогади музейника-краєзнавця 30-40-х років Анатолія Дублянського, документи Арсена Річинського, просвітника-краєзнавця, фотокопія повідомлення про відкриття 23 червня 1929 року (Інв. №ДМ-29012) Волинського краєзнавчого музею, стаття-звернення В. Засядчука, повоєнного директора музею, до громадян з проханням повернути „взяті на збереження музейні експонати” (Інв. №ДМ-22077), протокол „переслуховування” директора Луцького краєзнавчого музею В. Чубинського від 31.07.1943 р. (Інв. №ДМ-27821) про втрати, завдані музею за час окупації. Всі вони залучені до наукового аналізу, як і документи, матеріали, звіти Вінницького обласного краєзнавчого музею, і дали можливість відтворити краєзнавчу діяльність музеїв в

роки окупації, матеріальні і кадрові втрати, завдані краєзнавчому рухові війною, перші кроки історико-регіонального дослідництва в 40-х роках.

Проаналізувати основні напрями історико-краєзнавчого дослідництва на етапі розбудови незалежної України допомогли і поточні архіви Вінницького обласного краєзнавчого товариства „Поділля”, Хмельницької, Рівненської, Волинської обласних, Дунаєвецької районної на Хмельниччині організацій Всеукраїнської спілки краєзнавців, Волинського обласного ветеранського громадсько-культурного товариства „Холмщина”. Вклад у краєзнавство обласних організацій Українського фонду культури, Українського товариства охорони пам’ятників історії і культури, Національної спілки письменників України в значній мірі вдалося простежити також за документами їх поточних архівів. Узагальнюючі матеріали про участь шкільної молоді Правобережної України, зокрема – Хмельницької області, у рухах, експедиціях, конкурсах краєзнавчого спрямування взято з поточних архівів Українського державного та Хмельницького обласного центрів туризму і краєзнавства учнівської молоді. Поглибити деякі питання підготовки і видання „Історії міст і сіл Української РСР” вдалося можливим за рахунок документів особистого архіву академіка НАН України П.Т.Тронька, а питання українознавчих студій в Австралії – особистого архіву професора П.О. Богацького.

Поряд з архівними окрему групу склали нарративні джерела, які в поєднанні з іншими підтверджують або спростовують, розвивають, ілюструють ті чи інші наукові положення. Автором використані спогади голови Головної редакційної колегії „Історії міст і сіл Української РСР” П.Т. Тронька та голови Хмельницької обласної редколегії тому „Хмельницька область” М.І.Мехеди щодо перебігу подій, пов’язаних з підготовкою і виданням томів. Цікавими виявилися щоденникові записи Матвійчука О.М. – директора Тернавської семирічної школи Дунаєвецького району, передані автору. Вони глибоко розкривають обстановку, в якій наприкінці 20-х – на початку 30-х років жило і працювало вчительство – основна соціальна база краєзнавства тієї пори. Прислужилися нотатки з власного щоденника про установчий та наступні II і III з’їзди ВСК, ювілейний пленум з нагоди 75-річчя Спілки, що проходив у Харкові, про інші краєзнавчі акції, в яких автор брав

особисту участь, виступав. Листи з закордону від Л.Богацького, С. Радіона, І. Онуфрійчука, С. Янів дали можливість внести ряд уточнень, в'яснити науково-краєзнавчу атмосферу в діаспорі останніх років, прагнення земляків співпрацювати, інтегрувати зусилля, особливо – у питанні збереження напрацювань. У такій же мірі використано як джерело листування з краєзнавцями України, зокрема – М.В. Підкуймухою, відомим дослідником Поділля, музейником, ініціатором створення і використання родовідних книг жителів Яромирки Городоцького району на Хмельниччині.

Конкретні дані про краєзнавчий актив дали анкети, підготовлені автором і розповсюджені в областях Правобережної України. У ході написання роботи було проведено опитування науковців, краєзнавців, у 60-і роки задіяних у підготовці нарисів, довідок тому „Хмельницька область”. Свідчення члена облрадколегії колишнього заступника директора Хмельницького облдержархіву І.В. Гарнаги, професорів Л.В. Баженова, І.С. Винокура, В.С. Степанкова, доцента А.П. Гаврищука використані у відповідному розділі.

Археографічні видання – збірники документів і матеріалів, резолюцій і постанов з'їздів, конференцій, пленумів ЦК КПРС, ЦК КПУ, статзбірники, хроніки подій дали відповідь на цілий ряд питань про рівень освіти – загальної і вищої, розвиток архівів, музеїв, бібліотек, стан науки й підготовки кадрів дослідників, політику вищих і місцевих партійних, радянських органів у галузі освіти й культури, краєзнавства на різних етапах. Автором не обійдені й дисертаційні напрацювання з даної проблеми.

Використані також фонди краєзнавчої, довідкової літератури 20 бібліотек України, збірки журналів „Краєзнавство” за 1927-1930 рр. Харківської наукової універсальної бібліотеки ім. В. Короленка, „Українського історичного журналу” з бібліотеки Інституту історії України НАН України, збірники документів, довідники, енциклопедії та інша література Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського, Науково-довідкової бібліотеки центральних державних архівів України, кімнати-бібліотеки Ф.П. Шевченка в Дунаївцях. Краєзнавство в діаспорі осягалось за допомогою краєзнавчої літератури бібліотеки Фундації імені

О.Ольжича, де зібрано більше 10 тисяч книг та журналів, виданих за рубежем, переданих з бібліотеки С. Петлори з Парижа та інших країн, книжкової збірки закордонних та вітчизняних видань Центру огієнкознавства Кам'янець-Подільського державного університету, літератури, надісланої дисертанту Л. Богацьким, С. Радіоном, І. Онуфрійчуком з Австралії, Канади. Деякі питання історичного краєзнавства періоду війни дала можливість реконструювати окупаційна періодика – газети „Волинь”, „Подільчанин”, „Дунаєвецькі урядові вісті” та інші, що зберігаються в держархівах.

Автором вивчалися й використовувалися матеріали журналів „Краєзнавство”, „З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ”, збірників статей „Історія України. Маловідомі імена, події, факти”, довідкових видань ВСК, монографій П.Т. Тронька, Ю.З. Данилюка, О.Г. Бажана, Є.М. Скляренка, зокрема – колективної монографії „Зневажена Клію” [712], вказані в історіографічному огляді праці Баженова Л.В., Бондаренка Г.В., Гальчака С.Д., Калитка С.Л., Костриці М.Ю., Пащука І.Г.

Краєзнавчий рух – це діяльність конкретних осіб, життєвий шлях і краєзнавчий доробок яких дали можливість встановити не тільки справи 12-го опису 166-го фонду ЦДАВО України, кримінальні справи репресованих, а й „Довідник з історії України”, „Краєзнавці України”, видання Інституту бібліографічних досліджень НБУ ім. В.І. Вернадського, „Українського історичного календаря”, „Енциклопедії українознавства”, „Енциклопедії української діаспори”, статті, некрологи, вміщені в працях єпархіальних історико-статистичних комітетів, історико-археологічних товариств, „Українському історичному журналі”, інших виданнях.

Таким чином історія краєзнавчого руху на Правобережній Україні 1921-2006 років знайшла відображення в різних фондах як центральних, так і регіональних державних архівів, у друкованих працях. Автору довелося провести значну пошукову й аналітико-систематизуючу роботу для досягнення цього документального масиву, розкриття теми, реалізації мети і визначених завдань.

1.3. Теоретико-методологічні засади дослідження

Означений масив опублікованих і неопублікованих джерел, наукової літератури підданий аналізу на основі досягнень як теорії, так і методології пізнання.

Відомо, що теорія як найвища форма наукового мислення спрямована на пояснення фактів, їх сутнісних зв'язків. У теорії пізнання факти існують не самі по собі, а у вигляді сукупності основних понять, які узагальнюють суттєві ознаки і властивості об'єкта. Тому поняття в будь-якій науці, у тому числі краєзнавстві, виступають як основні елементи науково-пізнавальної діяльності. Особливо важлива у цьому відношенні роль категорій – основних логічних понять, що відображують найзагальніші закономірні зв'язки, є наріжними характеристиками історичного пізнання. Краєзнавство як галузь історичних знань має усталений категоріально-понятійний апарат, синтез як власних, так і запозичених із суміжних галузей знань понять, категорій, термінів. У змісті того чи іншого дослідження вони можуть мати свої акценти, свої особливості. Тому кожне поняття прийнято застосовувати в контексті конкретного наукового дослідження.

Слід відмітити й ще одну особливість. З розвитком і вдосконаленням історичної науки, історичного краєзнавства, теорії пізнання понятійний апарат зазнає змін, удосконалення. Проте частина понять, категорій є досить стійкою і не залежить від характеру будь-якої методології. До таких категорій у першу чергу належать час і простір, в яких відбуваються історичні події, зароджувався, зазнавав розвитку і змін краєзнавчий рух.

На кожному етапі історичного розвитку людство змінювало своє розуміння **простору**. З освоєнням космосу прийшло усвідомлення макропростору - Всесвіту порівняно з мікропростором – Землею. Історичним може бути лише простір, в якому присутня людина і який нею освоюється і пізнається. Визначальними для категорії простору є його протяжність, структурність і взаємодія елементів матеріальних систем. На цих ознаках ґрунтується визначення історичного простору як частини нескінченності, безмежності, освоєної або пізаної людиною, її

розумом. У даному дослідженні ми опираємось на розуміння історичного простору як місця фактів, подій і явищ історичного процесу.

У краєзнавстві важливе місце посідає ключове, базове, терміноутворююче поняття „**край**”. Історико-просторові уявлення про край, його межі, розмір на різних етапах історії залежали не тільки від природно-географічних, а й адміністративно-територіальних, політико-економічних та інших обставин, які суттєво впливали на формування і становлення цього поняття. Фундатор краєзнавчого вивчення історії України професор В.Б. Антонович і його учні відштовхувались від поняття „земля”, а напрям дослідження називали „земельним”. Д.І. Багалій виходив з поняття „область”, називаючи метод „обласницьким”. М.С. Грушевський називав території вивчення „районами”, а метод – „порайонним дослідженням”. Але в кожному з цих напрямків краєзнавчого дослідження проглядався край як таксономічна одиниця, де місце, простір, територія відіграють провідне значення.

Здебільшого історики-краєзнавці оперують поняттям „край” у значенні території, яка підлягає комплексному вивченню, відрізняючи її від „країв” - великих адміністративно-територіальних одиниць, скажімо, у Російській Федерації. Таким визначенням послуговуватимемося й ми в даному дослідженні.

Доктор історичних наук Я.В. Верменич, кандидат географічних наук М.Ю. Костриця бачать нову таксономічну одиницю як об’єкт історико-регіонального вивчення „історико-географічний регіон”, виділений за ознаками своєрідності історичного розвитку, духовної і матеріальної культури, умов проживання [794, с.6]. Я.В. Верменич вважає оптимальним визначення в межах сучасної України п’яти історико-географічних регіонів – об’єктів регіоналістики: Правобережна Україна, Західна Україна, Лівобережна Україна, Слобідська Україна і Південна Україна, а в рамках Правобережної України таких історико-географічних земель, як Київщина, Волинь, Поділля [534, с. 92].

„Великий тлумачний словник сучасної української мови” на 170 тис. лексичних одиниць за редакцією В.Т. Бусела (Ірпінь, 2001. - С. 460) дає кілька визначень цього поняття і в тому числі й таке: „Край – місцевість, область, район і

т. ін., що має певні природні й кліматичні особливості; сторона”. При цьому не фіксує ні розміру, не дає якихось інших критеріїв.

Такою ж розмитістю характеризується поняття регіону, яке просторово охоплює спектр величин від локального до континентального. Нам видається прийнятним потрактування, дане Я.В. Верменич, де регіон виступає як „створена силами внутрішнього тяжіння територія, яка є однорідною з погляду певних визначальних критеріїв і за цими ж критеріями відрізняється від суміжних територій” [534, с. 61]. Серед критеріїв домінують економічні, соціальні, етнографічні, історичні. Отже, поняття „краю” і „регіону” здебільшого співпадають, означаючи певну територію, що вивчається, хоча регіон має нерідко більший просторовий обшир, що виходить за межі історико-етнографічних територій, а інколи – й держави. У дисертації вживаються поняття макро- і мікрорегіону. Під першим розуміється територіальна одиниця, рівна Правобережній Україні, під другим – менший таксонім, рівний, скажімо, сучасному адміністративно-територіальному району.

У дослідженні часто використовується термін „територія”, під яким розуміється простір землі, внутрішніх і прибережних вод, повітряний простір над ними з певними кордонами, зокрема – території Поділля, Волині, Київщини, які в різні часи мали різні межі, пов’язані як з експансією сусідів, так і адміністративно-територіальними реорганізаціями.

Як уже зазначалося, поняття „край” є базовим. Слово „край” лягло в основу термінів „краєзнавство”, „краєзнавчий рух”, „історичне краєзнавство”, „історико-краєзнавчі дослідження”, „історико-регіональні дослідження” та інші.

Пріоритет введення в обіг поняття «**краєзнавство**» належить І.Я. Франку. У статті „Галицьке краєзнавство” (1892) (Франко І.Я. Зібрання творів у 50-ти томах. – К.: Наук. думка, 1986. – Т. 46. Кн.2. Іст. праці (1891-1897). – С. 116-150) він дав йому обґрунтування й пророкував важливу роль в освіті й патріотичному вихованні народних мас. Однак шлях до утвердження й конституювання терміна був тривалим. У роки національно-визвольних змагань 1917-1920 рр. в Українській Народній Республіці, Українській державі функціонував термін „батьківщино-

знавство” як в усних виступах поборника краєзнавчого підходу до постановки освіти в Україні І.М. Стешенка, так і в різних нормативних документах [86, арк. 3]. З приходом радянської влади термін „краєзнавство” ліг в основу назв різних структур – державних і громадських, що займалися вивченням певних територій, зокрема – Центрального бюро краєзнавства, яке постало в РСФРР у грудні 1921 року, а згодом – Центрального бюро краєзнавства БСРР (1924), Українського комітету краєзнавства (1925).

Однак шлях від декларування терміна до його змістового наповнення був надто довгим і складним. Оскільки краєзнавство виявилось міждисциплінарною галуззю знань про певну місцевість, то представники різних наук по-своєму визначали його об’єктно-предметну сферу, покладаючи в основу то одні, то інші критерії. З утвердженням концепції радянського краєзнавства, теоретично обґрунтованої на I Всеукраїнській краєзнавчій конференції (Харків, травень 1925 р.), об’єктом краєзнавчого вивчення визначалися природні ресурси, продуктивні сили, вістря завдань спрямовувалося в бік підтримки політики нової влади. У 20-і роки в теоретичне обґрунтування поняття «краєзнавство» зробили свій внесок І. Гревс, В. Семенов-Тянь-Шанський, М. Анциферов, С. Архангельський, С. Бахрушин та інші [534, с. 338-339]. Після тотальних репресій і занепаду краєзнавства аж у 60-і роки продовжилося теоретичне осмислення суті поняття, зокрема превалювала думка про краєзнавство як комплекс наукових дисциплін, всебічне вивчення певної території. 1980 року «Українська радянська енциклопедія» зафіксувала таке визначення: «Краєзнавство – всебічне вивчення частини країни (області, району, міста тощо) переважно місцевим населенням», зводячи його роль до аматорства, провінціалізму, до занять «переважно місцевого населення». Це визначення відображало тогочасний рівень теоретичного осмислення краєзнавчого процесу, що відроджувався і набирав сили.

І в сучасних авторів немає єдності у визначенні «краєзнавства» - цього основоположного поняття. Це і «метод дослідження», «дидактичний принцип», «метод навчання і виховання», «громадський рух», «могутній науковий рух», за твердженням М.Ю. Костиці – «суперечливий комплекс дисциплін» [794, с.7].

Академік НАН України П.Т. Тронько у монографії «Історичне краєзнавство: крок у нове тисячоліття (досвід, проблеми, перспективи)» визначив краєзнавство і як «наукове дослідження, і наукове-громадський рух, спрямовані на отримання комплексних знань, їх поширення з метою збереження історико-культурної спадщини, формування національної свідомості» [1230, с. 12]. Власне, краєзнавство визнається як галузь знань, комплексне дослідження певної території. Все більше науковців відзначають у сучасному краєзнавстві ознаки, які виокремлюють його з царини громадського руху, утверджують в статусі «наукового». Н.І. Мельник відзначає: «На початку 90-х рр. ХХ ст. розпочався новий етап розвитку національного краєзнавства, а саме становлення наукового краєзнавства, яке переросло рамки виключно громадського руху і претендує на ставлення до себе як до науки, вимагає розробки теорії краєзнавства, його методичних засад та наукового статусу» [463, с. 15-24]. На користь такої позиції свідчать факти зростання кількості дисертацій на краєзнавчу тематику, з питань історії і теорії краєзнавства, активна підтримка краєзнавчих досліджень з боку Інституту історії України НАН України, інтеграція зусиль академічної і вузівської науки в дослідженні певних територій, створення Центрів вивчення Поділля, Середнього Подніпров'я тощо. Так, С.З. Заремба підкреслював, що краєзнавство як галузь знання має право на існування в ряду основних, фундаментальних дисциплін [687, с.19], Г.В. Бондаренко вважав, що воно активно виробляє свій понятійно-категоріальний апарат, методика досліджень [509].

Отже, серед спеціальних історичних дисциплін історичне краєзнавство займає провідні позиції як щодо кількості дослідників, так і опублікованих праць. У його еволюції проглядається рух від «методу», «принципу», «сукупності знань» - до статусу фундаментальної спеціальної історичної дисципліни, наукової галузі зі своєю об'єктно-предметною сферою, завданнями, категоріально-понятійним апаратом, методикою.

У дослідженні часто вживаються й інші поняття – історико-краєзнавчий рух, історичне краєзнавство, історико-краєзнавчі, історико-регіональні дослідження, поділезнавство, волинезнавство, під якими розуміємо:

- **Краєзнавчий рух** – явище суспільного життя, діяльність державних і громадських закладів, установ, організацій, товариств, гуртків, окремих краєзнавців з вивчення історії, географії, природи, етнографії, культури певних територій;
- Історичне краєзнавство – це галузь історичної науки і загального краєзнавства, займається вивченням минулого того чи іншого краю;
- Історико-краєзнавчі дослідження – вивчення минулого певного краю;
- Історико-регіональні дослідження – вивчення ученими, краєзнавцями історії конкретного регіону.

Краєзнавчий рух Правобережної України, події і явища, що справили помітний вплив на його розвиток, розглядаються не тільки в просторових, а й часових вимірах, охоплюючи в даній праці період близько 90 років.

У дисертаційному дослідженні постійно використовується категорія **історичного часу**, яка визначає логічну послідовність і тривалість подій, явищ історико-краєзнавчого процесу. Автор враховує такі складові історичного часу, як ера – великий проміжок часу, що має загальновизнану точку відліку – дату народження Ісуса Христа, стосовно якої у певній послідовності розташовуються факти, події і явища; період – відрізок історичного часу, частина епохи або ери; етап – частина історичного періоду. Дослідження має свою хронологію, опирається на усталену в історії краєзнавства періодизацію, логічно обґрунтований поділ краєзнавчого процесу на певні етапи.

У краєзнавстві, як і в історичній науці взагалі, важливу роль відіграють **наукові школи**. На прикладі створення й функціонування наукової школи професора Л.В. Баженова автор дисертаційного дослідження виклав накопичений досвід теоретичного розгляду суті наукової школи, своє бачення системи критеріїв, ознак, зводячи їх до наявності наукового лідера та його послідовників – учнів, спільної програми і завдань, єдності проблематики, тематики, існування організаційної структури, прив'язки до певної географічної одиниці, функціонування історичного (історико-краєзнавчого) періодичного органу, певних видань, значущості отриманих результатів, високого авторитету, визнання

громадськості [1055]. На основі цих критеріїв у дисертації означено функціонування на Правобережній Україні у вказаний час наукових шкіл академіка НАН України П.Т. Тронька, відомих учених, краєзнавців Л.В. Баженова, Г.В. Бондаренка, М.Ю. Костриці.

У дослідженні автор використовує і такі категорії історичного пізнання, як факт, подія, явище. При цьому виходить з того, що основа будь-якого дослідження – **факт** має різне місце в історичному процесі, може впливати і не впливати на нього, впливати в більшій чи меншій мірі. Звідси витікає визначення цих важливих понять. Якщо історичний факт – це джерело, подія, явище історичного процесу, то **історична подія** визначається, як частина історичного процесу, що має важливе значення для розвитку процесу, а **явище** – як факт, подія, що має значний вплив на історичний процес, може привести до значних змін. Таким явищем для краєзнавчого руху став установчий краєзнавчий з'їзд 1990 року, який привів до відродження краєзнавчої спілки, структурування краєзнавчого руху в межах усієї України, його активізації.

Термін „**пам'ятка**” вживається для означення предметів матеріальної культури минулого, а „**пам'ятник**” – щодо найменування скульптурних споруд.

Поняття „інституціоналізація” пов'язане з терміном „інституція” – установа, заклад, їх підрозділ. Воно акумулювало ряд ознак. Це і процес, пов'язаний з діяльністю людей. Він спрямований на структурування – горизонтальне і по вертикалі – того чи іншого виду суспільної творчості. Його результатом є створення конкретних організаційних структур. Вони, у свою чергу, потребують не тільки організаційного, а й юридичного оформлення. У кінцевому результаті ці установи, заклади, товариства тощо мають бути приведені у функціональний стан, зазнати певної трансформації, поетапного розвитку. У даному випадку поняття „інституціоналізації” вживається в значенні процесу організаційного і юридичного оформлення краєзнавчого руху, створення системи державних (установ, закладів, їх підрозділів), громадських та вузівсько-шкільних (товариств, організацій, центрів, комісій, асоціацій, гуртків, інших осередків) структурних формувань, забезпечення їх функціонування, взаємодії з метою дослідження і популяризації минулого краю.

Отже, історичне краєзнавство має свій категоріально-понятійний апарат, вироблений ним самим, й історичною наукою в цілому, що дає можливість реконструювати як історичні події в певному регіоні, краї, населеному пункті, так і сам краєзнавчий процес. Творення понятійно-термінологічного апарату ніколи не припиняється. По мірі досягнення дійсності, накопичення фактів, виокремлення нових рис, ознак поняття конкретизується, їх обриси, скажімо, поняття „краєзнавство”, стають більш чіткими, рельєфними. На цій розширеній основі можуть створюватись і нові поняття, як концентрований результат наукових досягнень, накопичення знань, переходу кількісних характеристик, змін у якісні.

Однак сама теорія історичного пізнання не може існувати без методології. Тільки поєднання всіх структурних елементів теорії пізнання з системою принципів, методів, способів, власне – з методологією, може забезпечити належну теоретико-методологічну базу історичного дослідження.

Оскільки все в об'єктивному світі перебуває в стані безперервного руху і розвитку, переходу кількісних змін у якісні, єдності і боротьби протилежностей як джерела розвитку, дослідник виходив із врахування **принципів** діалектики, що відображає взаємообумовлений і суперечливий розвиток подій і явищ історичної дійсності, детермінізму – причинної обумовленості всіх явищ природи, суспільного життя, мислення, а також принципу історизму, який дає ключ до вивчення явищ, подій, фактів у їх часовій послідовності, з урахуванням історичних обставин, які обумовили їх виникнення, еволюцію. Прагнення до неупередженості, до відтворення об'єкта таким, яким він існував незалежно від людської свідомості, реалізовувалося на основі загальнонаукового принципу об'єктивності.

З урахуванням цих принципів проведено відбір джерельного матеріалу, його аналіз і оцінку.

У ході реалізації мети і завдань автор спирався на всю **сукупність методів** дослідження, враховуючи кілька обставин. Насамперед те, що методи мають різні функціональні рівні. Дехто з теоретиків визначає три, інші й чотири групи методів - фундаментальні або філософські; загальнонаукові (спостереження, експеримент, реконструкція, імітація, опис, вимірювання, абстрагування, абсолютизація,

формалізація, ідеалізація, аналіз, синтез, індукція, дедукція, класифікація, типологізація, логічний, статичний, динамічний, аналогії, моделювання та ін.); спеціально-наукові (конкретно-галузеві), у даному випадку – спеціально-історичні; конкретно-проблемні, пов'язані з дослідженням конкретного об'єкта, конкретної наукової проблеми. По-друге, якщо основою будь-якого дослідження є конкретно-проблемні методи, специфіка дії яких визначається особливостями об'єкта дослідження, метою і визначеними завданнями, то все ж вирішення наукової проблеми неможливе без застосування різних методів. Скажімо, вивчення краєзнавчого руху 20-х років (Розділ II „Еволюція краєзнавчого руху в першому десятилітті функціонування радянської влади”) проводилося на основі історико-порівняльного методу. Але при цьому використовувались і загальнонаукові методи аналізу, індукції – рух від конкретного до загального. Застосування методів різних рівнів дало можливість побачити спільне і специфічне, суттєву різницю між краєзнавчим рухом на Правобережжі першої і другої половини 20-х років, різний ступінь його інтенсивності і прийти до висновку, що поняття „зоряності” краєзнавчого руху може бути застосовано лише до другої половини вказаного десятиліття. Даний приклад підтверджує, що методи пізнання діють у поєднанні і взаємодії.

У дисертації знайшли застосування спеціально-історичні методи – історико-генетичний, історико-порівняльний, історико-типологічний та історико-системний.

Історико-генетичний метод дав можливість розкрити умови зародження, розвитку та перетворення історичного об'єкта, виявити причинно-наслідкові зв'язки і закономірності розвитку краєзнавчого руху. Аналіз уроків краєзнавчого процесу другої половини XIX – початку XX ст. допоміг виявити передумови і причини активного розвитку краєзнавчого руху радянської доби у Правобережному регіоні України: попередники започаткували наукові і громадські форми краєзнавства, зокрема – музейне, архівне, пам'яткоохоронне, заклали фундамент вивчення історії церков і парафій, окремих населених пунктів, опису намісництв, відпрацювали методику збору, систематизації та узагальнення наукової інформації, створили чималу джерельну базу, сконцентрувавши її в музеях-давньосховищах,

архівах, бібліотеках, різноманітних виданнях, сформували ряд наукових шкіл, дали приклад самоорганізації. Їх працю у важких умовах війни і революцій підтримала українська науково-краєзнавча еліта, зберігши кадри і кращі традиції. Це в значній мірі справило вплив на зародження й розвиток краєзнавства 20-х років, забезпечило його масштабність та інтенсивність. Методом аналізу внутрішніх генетичних факторів розглядалися причини і хід інституціоналізації – формування нових дослідницьких структур – товариств, гуртків, згортання традиційного історико-етнографічного пошуку й появи так званого „виробничого” краєзнавства, впливу комуністичної ідеології на світоглядні устої дослідників, перевід творчої за характером краєзнавчої діяльності в русло жорстких вимог, обмежень.

Успішне застосування історико-генетичного методу можливе за умови його поєднання з **історико-порівняльним**. За виявленням і систематизацією емпіричних даних йде їх аналіз, встановлення внутрішніх зв'язків, закономірностей розвитку, що здійснюється шляхом порівняння, з'ясування спільного, відмінного, повторюваного, закономірного. Цей метод знайшов ефективне застосування при вивченні краєзнавчого руху на Волині - східній і західній, радянській і приєднаній до Польщі території. Метод вимагає ґрунтуватися на конкретних фактах, тому дослідник використав широкий джерельний матеріал про організаційні структури, кадри, напрями дослідницької праці, її результати. При порівнянні враховувались і загальний характер історичного періоду, і його особливості. Використовувались аналогії – логічна основа історико-порівняльного методу, розглядалися спільні і відмінні ознаки, що привело до висновків: краєзнавчий рух на двох волинських територіях через низку внутрішніх обставин розвивався по прямо протилежній траєкторії – на східній, радянській Волині, від підйому до різкого падіння, у західній – шляхом поступового піднесення з вершиною у другій половині 30-х.

Історико-типологічний метод застосовувався на тих етапах дослідження, коли потрібно було із багатоманіття фактів, подій, явищ краєзнавчого процесу виділити в один ряд певні їх типи (класи). Враховувалася певна відмінність між класифікацією і типологізацією. Якщо в першому випадку має місце просте групування об'єктів, як засіб упорядкування і систематизації конкретних даних про

об'єкт дослідження, то типологізація як різновид класифікації передбачає врахування не тільки зовнішніх ознак, а й внутрішніх властивостей, виявлення суттєвих зв'язків і взаємозалежностей, що характеризують відібраний ряд. У підрозділі „Історико-краєзнавча праця в умовах кризи національно-культурного будівництва” при уважному аналізі джерельного матеріалу автор виявив і класифікував в один ряд кілька зовнішніх і відмінних подій, фактів: репресії, згорання процесу українізації, концептуальне переорієнтування краєзнавства на виробничу тематику, голод 1932-1933 рр., черговий тур адміністративно-територіальних перемін – перехід на обласний поділ, тотальна критика, самокритика, у тому числі – з боку Центрального бюро краєзнавства, його органу – журналу „Краєведение”. При розгляді внутрішніх зв'язків між складовими цього ряду найбільш суттєвим був один – ці події зруйнували вибудовану в 20-і роки структуру краєзнавчого руху, кадровий потенціал, знівелювали напрацювання, привели до занепаду цієї важливої наукової і громадської форми духовного життя суспільства.

Успіх будь-якого дослідження забезпечує застосування **історико-системного** методу. Адже суспільна реальність є не що інше, як сукупність різних явищ і процесів, які існують не ізольовано, а у взаємодії, взаємозв'язку. Вони і складають систему елементів реальності, взаємодія яких обумовлює появу нового. Розуміння того, що кожна система складається з компонентів – підсистем, елементів, тісно переплетених, взаємодіючих, що кожен з компонентів виконує якусь функцію, що діє ця система у певному середовищі, дало можливість розглядати функціонування краєзнавчих гуртків, районних товариств, окружних комітетів краєзнавства, Українського комітету краєзнавства як організаційну систему різних рівнів ієрархії, як компоненти цілого, вичленити особливе, спільне, загальне. У підрозділі 2.3 „Вплив Українського комітету краєзнавства на розвиток краєзнавчого руху на Правобережній Україні” вдалося простежити процеси інституціоналізації – зародження системи організаційних структур, формування зв'язків, налагодження взаємодії, і навіть її результативність. У такому системному баченні аналізувалися структурні елементи краєзнавчого руху 90-х років ХХ - початку ХХІ ст. Методом

систематизації виділялися основні взаємозв'язані проблеми краєзнавчого руху 30-х – першої половини 50-х років, періоду, який в історії краєзнавства не зазнавав детального розгляду, ховався за трафаретною формулою „краєзнавство зазнало розгрому і занепаду”. Аналіз компонентів системи – музейної і пам'яткоохоронної роботи, підготовки і написання історії фабрик, заводів, колгоспів, а отже – історії колективів, людей, окремих населених пунктів, публікацій краєзнавчих матеріалів періоду Великої Вітчизняної війни, зокрема – історії сіл Антонінського району Кам'янець-Подільської області, збір, систематизація архівних матеріалів та фольклору ще в ході війни і перші повоєнні роки, публікації листів з фашистської неволі, висвітлення діяльності підпілля на місцях, героїчних вчинків земляків – дав можливість вималювати широке полотно краєзнавчого руху як форми духовного життя, який не припинився навіть в екстремальних умовах репресій, війни, повоєнного наступу партійно-політичної машини на творчу інтелігенцію.

Успішний розгляд подій у просторі і часі можливий за умови використання **хронологічного** методу, бо тільки він дає змогу бачити події і явища у часовій послідовності, у русі та змінах. Цей розгляд відбувався із застосуванням як синхронного, так і діахронного способів, тобто аналізу події, фактів, що відбувалися одночасно, в один і той історичний період, так і подій, фактів різночасового, різномоментного порядку. Діахронний підхід застосовано до аналізу функціонування журналу „Краєзнавство” – органу УКК в 1927-1930 рр. і журналу „Краєзнавство” – органу Всеукраїнської спілки краєзнавців у нових історичних умовах, виявлення наступності і особливостей. Гармонійне поєднання синхронного і діахронного підходів дало можливість добитися проблемно-хронологічного розкриття визначеної теми.

Чільне місце в дослідженні посів метод **періодизації**. Автор виходив з прийнятої в історії краєзнавства періодизації. У межах окремих періодів робився поділ на етапи. Поділ 20-х років на два менші часові відрізки дав можливість в системі розглянути події, факти краєзнавчого життя й чітко визначити етап створення організаційних, матеріальних, кадрових передумов, формування ідейно-теоретичних, методичних засад нового радянського краєзнавства (1921-1925) та

етап його бурхливого піднесення, зростання кількості краєзнавчих формувань, учасників, інтенсифікації досліджень (1926-1929). Діяльність Українського комітету краєзнавства, його вплив на краєзнавчий рух Правобережної України проаналізовано знову ж таки за допомогою поділу цього історичного відрізка на 4 етапи: 1924 – травень 1925 – підготовчий, травень 1925 – 1927 – час юридичного й організаційного оформлення як УКК, так і його структур на місцях, 1927 – перша половина 1929 – етап високоефективної праці, друга половина 1929 – початок 1934-го – період затухання і припинення діяльності УКК, відповідних організаційних формувань на місцях. До цього ж методу автор вдавався не раз, коли виникала потреба виявити одиничне, спільне і загальне, напрями, форми і методи краєзнавчої діяльності в різних умовах, на різних часових відрізках.

При оперуванні з цифровим матеріалом застосовувався **статистичний** метод, який дав можливість проаналізувати стан видання в 1917-1919 рр. українськомовних книг, як вияв курсу Української Народної Республіки на українізацію освіти, суспільного життя, стан матеріально-фінансової підтримки державою діяльності Українського комітету краєзнавства, розгортання музейного будівництва в Україні, створення мережі гуртків, районних та окружних й інших краєзнавчих структур, планомірну роботу з підготовки томів історії міст і сіл УРСР, її результати тощо.

Широко використані **соціологічні** методи – опитування, анкетування, особистого спостереження, інтерв'ювання, біографічний метод, який дав можливість дослідити краєзнавчу діяльність багатьох пошуковців і включити її до дисертації.

З допомогою **ретроспективного** методу вивчались елементи старого (форми і методи краєзнавчої діяльності минулого, що збереглись дотепер) для реконструкції механізму їх дії в минулому, визначення можливостей використання в нинішніх умовах, у майбутній діяльності, що вкотре доводить спільність минулого, теперішнього і майбутнього.

Методи **актуалізації, моделювання** дали можливість використати здобуті знання, висновки для прогнозування їх застосування в наступній практичній діяльності, розробки пропозицій, рекомендацій.

Вказане коло понять, принципів і методів забезпечило теоретико-методологічну основу наукового пошуку, можливість реалізації завдань дисертаційного дослідження, досягнення поставленої мети.

Висновки до першого розділу

У дослідженні автор опирався на відомі принципи діалектики, детермінізму, історизму, об'єктивності і з допомогою як загальнонаукових, так і конкретно-історичних та конкретно-проблемних методів піддав науковому аналізу архівні документи 135 фондів центральних, обласних, районних архівних установ, опубліковані в 59 збірниках архівні матеріали, матеріали особистих архівів та поточних архівів установ, організацій, комплекс нарративних джерел та наукової літератури.

Аналіз дисертаційних, монографічних досліджень, інших наукових праць (більше 800 позицій) дав можливість побачити, що в 20-30-х роках ХХ ст. в умовах ідеологічного диктату та репресій з предметного поля історіографів випав досвід дореволюційних краєзнавців, основна увага зосереджувалася на формуванні методологічних засад „виробничого” краєзнавства, його змістової сфери. І все ж історики і теоретики краєзнавства вказаної пори повернули в ужиток введений І.Я. Франком ще в 90- роки ХІХ ст. термін „краєзнавство”, зробили внесок у наукове обґрунтування напрямів краєзнавчого дослідження, зокрема – етнографічного, географічного.

40-50-і рр. ХХ ст. через історичні обставини – репресії, ідеологічний тиск, війна – не дали суттєвого приросту історіографічних знань, за винятком поодиноких праць, спрямованих на боротьбу з „українським буржуазним націоналізмом”, спробами об'єктивно висвітлювати історію певних територій.

У 60-80-і рр. минулого століття з'явилися перші дисертаційні та монографічні дослідження, підручники та навчальні посібники, збірники доповідей і повідомлень наукових конференцій з історичного краєзнавства, в яких знайшли

дальший розвиток теорія і практика краєзнавчого руху, узагальнювався досвід написання історії міст і сіл, уточнювався понятійний апарат, йшов пошук організаційних форм і напрямів функціонування краєзнавчого руху, що відроджувався і набирав сили.

З появою незалежної Української держави, формуванням концепції краєзнавства нової доби зріс інтерес до історії, теорії і методики історико-регіонального дослідництва. У працях П.Т. Тронька, Я.В. Верменич, Ю.З. Данилюка, Л.В. Баженова, М.Ю. Костриці, Г.В. Бондаренка та інших істориків і теоретиків краєзнавства проаналізовано погляди В.Б. Антоновича, М.С. Грушевського, Д.І. Багалія на роль і місце „поземельного”, „обласного”, „горизонтального” вивчення історії, досвід короткого в часі функціонування Українського комітету краєзнавства. Зазнав дальшого розвитку понятійно-термінологічний апарат, актуальні питання функціонування системи краєзнавчих структур, підпорядкованих Всеукраїнській спілці краєзнавців.

Зрештою, історіографічний огляд досліджуваної проблеми переконує, що наукової праці, в якій інституціоналізація краєзнавчого руху на Правобережній Україні у вказаний історичний час була б розглянута поетапно і комплексно, з урахуванням особливостей функціонування і взаємодії державних, громадських і шкільних форм, основних напрямів розвитку, поки що немає.

Положення цього розділу знайшли відображення в монографіях дисертанта [1046, с. 14-53; 1064, с. 5-9].

РОЗДІЛ 2

ЕВОЛЮЦІЯ КРАЄЗНАВЧОГО РУХУ В ПЕРШОМУ ДЕСЯТИЛІТТІ ФУНКЦІОНУВАННЯ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ

2.1. Передумови піднесення краєзнавчого руху на Правобережній Україні у 20-і роки

20-і роки ХХ століття справедливо вважають особливим періодом в історії українського краєзнавства, у тому числі – на Правобережжі. Цей період сучасні дослідники йменують “зоряним часом” українського історичного краєзнавства [407, с. 32; 1230, с. 39; 1235, с. 30; 1243, с. 14]. Змістове наповнення цих понять складає інтенсивність краєзнавчих досліджень, масовість цього науково-громадського руху, рівень його організованості. За підрахунками авторів монографії „Історичне краєзнавство в Українській РСР”, число краєзнавців-любителів в Україні на початок 20-х років склало 150 тисяч [738, с.8].

Цьому феномену, звичайно, є пояснення. Передумови бурхливого розвитку історико-регіонального дослідництва почали активно формуватися зразу ж після приєднання Правобережної України до Росії. З різних причин на цій території розпочалося всебічне вивчення історії, географії, природи, етнографії, фольклору, становлення й випробування нових наукових і громадських форм дослідництва: церковного, музейного, бібліотечного та архівного. Відпрацьовувалася методика досліджень, з'явилися нові установи, товариства, осередки, друковані органи, формувалися кадри дослідників.

Великий вплив на піднесення духовного життя і краєзнавства як своєї форми його прояву справили повалення самодержавства, національно-визвольна боротьба, що точилася протягом 1917-1920 рр., факт проголошення самостійної української держави, що започаткував національно-культурне відродження України. Діяльність Української Центральної Ради та її уряду, Української держави гетьмана П.Скоропадського, Директорії в галузі освіти, науки, культури хоч і була нетривалою в часі, все ж сприяла появі українських закладів науки та освіти,

бібліотек, музеїв, пам'яткоохоронних органів, об'єднанню на цій основі тисяч дослідників, поширенню краєзнавства на периферії.

Не слід скидати з рахунку і факт припинення шестирічної війни – Першої світової та братовбивчої громадянської, переходу до мирного життя, плідотворної праці, повернення з евакуації установ, закладів, відродження їх діяльності. І хоч експеримент в усіх галузях суспільного буття, що розпочала радянська влада, проходив складно, з великими помилками і прорахунками, все ж обіцяв небачені блага в першу чергу бідним, втягував в активне життя широкі маси робітників, селян та інтелігенції. Боротьба з неписьменністю, розвиток освіти стимулювали інтерес до знань, пізнання минулого, його героїчних і трагічних сторінок.

До факторів, що сприяли масовості краєзнавчого руху, варто зарахувати і слабкість більшовицької влади в перші роки свого існування, а звідси - загравання з різними політичними силами й рухами, політика коренізації, українізації, державний тиск на зросійщений державно-політичний апарат, що об'єктивно сприяло національно-культурному будівництву, створенню сітки наукових, освітніх та культурних закладів, масовому виданню україномовних газет і журналів, наукових збірників, книг.

Для українських державно-політичних та науково-громадських структур важливе значення мав приклад Москви. Намагання росіян підпорядкувати краєзнавчий рух розвиткові продуктивних сил привело до створення на початку 20-х років Центрального бюро краєзнавства, його друкованих органів, товариств, гуртків і спонукало українців до більш активних дій, до державного сприяння краєзнавчому рухові мас, що набирал все ширшого розмаху.

Особливо велике значення для наступників мав досвід краєзнавців ХІХ – початку ХХ ст. 1793 року Правобережна Україна була приєднана до Росії, залишаючись як єдине адміністративно-територіальне формування під управлінням Київського, Волинського й Подільського генерал-губернатора. За короткий час відбулося повернення церков і парафій до православної віри, відродження православних єпархій з усіма їх атрибутами – консисторіями, духовними училищами, семінаріями, академією. Назріла потреба звернутися до витоків

православ'я. Російське самодержавство, враховуючи більш як 350-літнє перебування регіону в складі Польщі, всіма заходами прагнуло нейтралізувати пропольські настрої, довести споконвічність зв'язків, давність слов'янського коріння, розробити під певним ідеологічним ухилом місцеву історію і включити її до загальноросійської. У середині XIX ст. Синод запропонував єпархіальним управлінням здійснити опис церков і парафій. Саме тоді історико-регіональні дослідження набули організованого характеру, зародилися державні і громадські форми краєзнавства, різні його структури, пройшли становлення історичне, етнографічне, музейне, пам'яткознавче, архівне краєзнавство, методика відбору й опрацювання джерельного матеріалу.

Великий вплив на масовий краєзнавчий рух 20-х років справила ближча в часі краєзнавча діяльність українських істориків, культурно-освітніх установ і закладів Української Центральної Ради та її уряду – Генерального секретаріату, гетьманської Української держави і Директорії УНР у 1917-1920 рр. Цей етап краєзнавчого життя в Україні досліджений недостатньо. Більш повно простежено розвиток освіти, “Просвіти”, діяльність УАН з вивчення регіонів, краєзнавчу працю створеного 1918 року Кам'янець-Подільського державного українського університету. Можна цілком обґрунтовано твердити, що 1917-1920 рр. стали етапом прикладання максимальних зусиль до збереження краєзнавчого досвіду попередників, рятування історико-культурних пам'яток й закладання підвалин нового за змістом, а по деяких напрямках і за формою українського краєзнавства.

Ознаки нового особливо проявилися в розбудові освіти, впровадженні в навчання і виховання рідної мови, елементів краєзнавства, українознавства [78, арк.5; 79, арк.5-6]. Керівники Центральної Ради 28 березня 1917 добилися від Тимчасового уряду запровадження в народних школах Київського навчального округу “навчання усіх предметів українською мовою при умові забезпечення учнів-неукраїнців навчанням російською мовою”, а 8 серпня – відкриття 2 українських державних гімназій [832, с.33]. Зусиллями генерального секретаря освіти І.М. Стешенка здійснювався перевід освіти на національні засади, створено педагогічну

академію, до кінця 1917 року замість двох дозволених відкрито 53 українських гімназії [643, с.19-20].

За Гетьманату Міністерство народної освіти і мистецтв, яке очолював М.П.Василенко, повело справу далі, відкрило два нові університети, але вже – українські, близько 150 українських гімназій [109, с.367]. Нові мішані гімназії почали діяти в Києві, Білій Церкві, Могилеві-Подільському, Острозі, Умані, Черкасах, дівочі – у Києві, Кам'янці-Подільському, реальні школи – у Києві, Черкасах, Олевську, Вінниці, Проскурові [832, с.69].

За Директорії принципові вимоги щодо впровадження в освітній процес краєзнавства були закладені в “Проекті Єдиної школи на Україні”. “Школа виховальна буде і національно-державною, - зазначалося в “Загальній частині”. – Дитина перш за все знатиме про життя своєї місцевості, свого народу на українській землі, побачить його красу, знатиме про його скарби” [86, арк.3]. У “Проекті” зазначалося, що через історію, краєзнавство “повинно бути виплекане в дітях розуміння зв'язку між сучасним життям і минулим, щоб дитина відчувала культурний зв'язок з життям тих людей, що раніш осіли в краї. Історія поруч з рідною мовою вкладе й зміст у національне почуття дитини” [961]. 1 січня 1919 року Директорія ухвалила закон, згідно з яким державною мовою в УНР оголошувалася українська. 30 січня міністр народної освіти І.І.Огієнко видав наказ, яким “викладовою мовою по всіх школах України: вищих, середніх та нижчих проголошувалася українська” [82, арк.3].

На всіх етапах національно-демократичної революції знаходила підтримку і розвиток вища школа, де концентрувалися кадри науковців-дослідників, проводилася відповідна краєзнавча робота. На початок березня 1917 року в Україні діяло 3 університети та 8 учительських інститутів, які з 1918 року набули статусу вищих навчальних закладів. 5 жовтня 1917 року в Києві відкрито український університет, тільки на історико-філологічному факультеті якого навчалося 420 студентів [832, с.90].

22 жовтня 1918 р. відбулося офіційне відкриття Кам'янець-Подільського державного українського університету [76, арк.27], який став не тільки вогнищем

освіти, культури, а й з самого початку взяв курс на розвиток краєзнавчих традицій Поділля, підтримку діяльності існуючих і створення нових краєзнавчих осередків. Ректор І.І.Огієнко запросив до викладацької праці відомих подільських дослідників-краєзнавців П.М. Бучинського, голову Товариства природодослідників, Ю.Й. Січинського, який читав лекції з історії Поділля [324, арк.8], О.З. Неселовського, К.В.Широцького – краєзнавця, пам'яткоохоронця, етнографо-фольклориста [85, арк.52-53]. Наприкінці 1919 року 13 професорів та 31 приват-доцент об'єдналися в Наукове товариство, яке поставило метою: "...Розроблення і популяризацію українською мовою різних галузей науки, підтримання зв'язків між вченими... сприяння розповсюдженню наукових знань через лекції, видання Товариства" [317, арк.81; 316, арк.5]. З січня 1920 р. члени Товариства розгорнули збір матеріалів до біографічного словника діячів Поділля, історичного словника української мови, готували і публікували курси лекцій, підручники. Декан історико-філологічного факультету професор П.В.Клименко вивчав історію подільських цехів і ремесел, проблеми національно-культурного будівництва на Поділлі. Завідуючий кафедрою літератури України П.Г.Клепатський [84, арк.70] підготував ряд праць про життя і творчість відомих українських письменників, вивчав історію та літературу краю, став активним пам'яткоохоронцем, співпрацював спочатку з комісією охорони пам'яток старовини та мистецтв, а потім – Товариством охорони пам'яток старовини та мистецтва [1098, с.202]. Чимало уваги вивченню подільських архівів приділяв професор Є.Д. Сташевський, вихідець з м.Зінькова. 1919 року Н.Я. Григор'єв видав підручник "Поділля, історико-географічний нарис" [597]. Приват-доцент Д.І. Дорошенко видрукував працю "Про минулі часи на Поділлі" [640]. Професор кафедри порівняльного мовознавства та санскритської мови Є.К. Тимченко вивчав подільську лексику, організував збір матеріалів до історичного словника української мови [410, с.389]. Плідно вивчали Поділля і використовували у викладацькій роботі результати досліджень В.О.Герінович, І.А. Любарський, М.О. Драй-Хмара та інші вчені.

Університетський архіваріус П.О. Богацький, відомий військовик і громадський діяч Директорії, майбутній професор-літературознавець, не тільки

розбирав, описував, а й аналізував і досліджував архівні матеріали, у часописі “Слово” видрукував листи В.П. Затонського про “безцеремонне поводження В.Леніна з грішми партії і диктаторське поводження його взагалі” [501, с.37].

Науково-краєзнавчою роботою під керівництвом професорів, доцентів займалися й студенти, об’єднані в наукових гуртках – історичному, архівному, літературному, природничому та географічному. Результати їх роботи відображав науково-літературний журнал “Нова думка” [318, арк. 33]. Фонд краєзнавчої літератури накопичувала університетська бібліотека [319, арк. 25-26; 320, арк. 1-27].

В умовах революційного оновлення суспільного життя відродилися “Просвіти” й зробили свій внесок у розгортання краєзнавчого руху. До кінця літа 1917 року в Україні діяло більше 2000 просвітянських організацій [1114, с.21].

Плідно працювала Київська губерньська “Просвіта” за активної участі Б.Грінченка, С.Паньківського, О.Лотоцького та інших, мала бібліотеку, агітаційну, лекторську, видовищну і театральну комісії, сприяла виданню творів М.С.Грушевського, М.П.Драгоманова, С.О.Єфремова. Її осередки діяли практично в усіх селах Васильківського повіту, на Переяславщині, зокрема – у Вергунах, Помоклі, Борисполі, Хоцьках, Віненцях [1114, с.22]. Не зупинила цей процес німецько-австрійська окупація. 1918 року з’явилися просвітницькі осередки в містах Янушпіль, Худків, Новоград-Волинський на Житомирщині, Сарни, Острог, с.Городок на Рівненщині, в Оринині, Летичеві, Могилеві-Подільському, Сербях, Кукавці, Сніткові на Поділлі, всього в Подільській губернії – 45, на Волині – 17, у Чигиринському повіті – 17, Черкаському – 7, Київському – 25 нових “Просвіт” [72, арк.2-3; 75, арк.20-23].

15 вересня 1918 року на першому організаційному зібранні жванецька “Просвіта” взяла собі ім’я І.М.Стешенка [315, арк.1; 679, с.106]. З початком роботи Кам’янець-Подільського українського університету там також було створено “Просвіту”, до якої ввійшли викладачі та студенти. Їх робота носила і науково-дослідницький, і популяризаторський характер, сприяла створенню осередків у

ближчих до Кам'янця-Подільського населених пунктах – Дунаївцях, Жванчику, Цівківцях [1050, с.26].

Діяльність “Просвіти” була різнобічною. У Кам'янці-Подільському влітку 1918 року українознавчі курси пройшли 250 чоловік [697]. Просвітники К.Солуха, О.Пашенко, О.Шульмінський та інші ініціювали й готували відкриття університету. “Просвіти” засновували й фінансували школи, зокрема – у Вінниці, Козятині, Волочиську, 10 шкіл – у Київському повіті. При активній допомозі “Просвіти” була відкрита при Кам'янець-Подільському університеті “Перша українська гімназія” [832, с.69,93]. “Просвіти” формували бібліотечні фонди, відроджували українські свята та обряди, популяризували минуле краю, фольклор, етнографічні знання, виховували маси на героїчних сторінках минулого.

Державні органи навіть в умовах бойових дій всіляко підтримували діяльність краєзнавчих структур. 21 січня 1919 року Рада Міністрів УНР асигнувала Подільському церковному історико-архіологічному товариству та Товариству подільських природослідників по 5 тис. крб. кожному [84, арк. 84-85]. Історико-археологічне товариство на знак вдячності обрало Огієнка І.І. своїм почесним членом. 7 липня 1919 року подяку Огієнкові І.І. надіслало Товариство подільських природослідників “за допомогу - призначення Радою Міністрів УНР щорічної матеріальної допомоги в сумі 5 тис. крб.” [314, арк.53]. Високо оцінюючи регіональні науково-краєзнавчі студії та діяльність місцевих дослідників, комісія з питань створення вищих навчальних закладах 5 грудня 1918 року просила міністра народної освіти виділити Українському науковому товариству 541450 крб. і встановити щорічну бюджетну підтримку в сумі 451200 крб. [71, арк.7], 10 тис. Товариству дослідників Волині, 21 тис. - Волинському центральному музеєві [71, арк.30 зв.].

Обставини, що склалися в ході світової та громадянської воєн, на одне з чільних місць висунули пам'яткоохоронну роботу. Естафету Київського товариства охорони пам'яток старовини та мистецтва [119] перебрав створений 12 травня 1917 року за ініціативою наукових і громадських діячів Центральний комітет охорони пам'яток старовини і мистецтва в Україні (ЦКОПСІМУ), який очолив все той же

Микола Федотович Біляшівський [77, арк.30]. У складі ЦКОПСІМу були представлені не тільки краєзнавці Києва та Київської губернії, а й Поділля – І.Ч.Зборовський, Ю.Й.Сіцинський, К.В.Широцький, Волині – П.А.Тутковський, Ф.Р.Штейнгель [73, арк.11; 80, арк.11]. У липні 1917 року Центральний пам'яткоохоронний комітет вже налічував 53 особи, серед них досить помітні й авторитетні постаті М.Грушевського, Г.Павлуцького, В.Щербини, В. Щербанівського, Д. Мощенка, О. Грушевського, І. Стешенка, В. Модзалевського, Д. Яворницького, Д.Дорошенка, М.Петрова, М.Василенка, П.Нарбута, М.Мурашка [80, арк.12-14]. Статут визначив мету і завдання новоствореного органу – реєстрація пам'яток, формування банку даних про них, здійснення заходів зі збереження, вивчення й популяризації, охорони, у тому числі – за рахунок відновлення, створення нових і підтримки діяльності існуючих музеїв, архівів і бібліотек як важливих пам'яткоохоронних та краєзнавчих структур. У такий спосіб планувалася охорона рухомих пам'яток. Щодо монументальних пам'яток історії та культури, то ЦКОПСІМу зайняв жорстку позицію: не допускати зносу високомистецьких, якщо вони навіть представляли попередню політичну добу. Громадському пам'яткоохоронному органу явно не вистачало повноважень. В результаті тривалих аргументованих дискусій вдалося при Генеральному секретаріаті народної освіти створити відділ музеїв та охорони пам'яток, поєднати його роботу з зусиллями ЦКОПСІМу. При цьому Рада ЦКОПСІМу ставала одночасно Радою відділу, очолював її все той же М.Ф. Біляшівський [80, арк.3-4]. Це давало можливість виступити навіть проти рішення Міністерства внутрішніх справ про зняття пам'ятників царських часів. 18 квітня 1918 року Рада відділу прийняла рішення залишити на попередніх місцях пам'ятники князю Володимиру, Б.Хмельницькому, графу Бобринському, деякі перенести до музеїв.

Рада сприяла формуванню пам'яткоохоронних органів на місцях, співпрацювала з ними, зокрема – з Подільським товариством охорони культурно-історичних цінностей, створеним у Вінниці 28 квітня 1917 року, якому надавала допомогу в організації Подільського обласного художньо-промислового і наукового музею [81, арк.19]. З ініціативи Ради 26 вересня 1917 року Київська

міська дума створила комісію охорони краси Києва й затвердила план її роботи. У січні 1918 року комісія з охорони пам'яток науки і мистецтва розпочала роботу в Умані [933, с.108]. Відділ музеїв та охорони пам'яток Генерального секретаріату освіти та ЦКОПСІМ підтримали зусилля пам'яткоохоронців Поділля, спрямовані на збереження історико-мистецьких пам'яток у селах Молочка, Пединка, Голубівка, допомагали пам'яткоохоронцям Київщини, Рівненщини та інших губерній [933, с.109].

Проводилася робота з повернення в Україну вивезених до Росії реліквій. 17 жовтня 1917 року Секретаріат народної освіти зажадав від губернських комісарів, щоби всі археологічні знахідки, які мали наукову цінність, не пересилалися за межі України, а відправлялися до Києва на експертизу. Відділ охорони пам'яток взяв на себе видачу дозволів на археологічні розкопки [933, с.111].

Був підготовлений проект закону про охорону пам'яток, розглянутий і схвалений Радою ЦКОПСІМу 26 квітня 1918 року. Однак прийняти цей закон Українська Центральна Рада вже не встигла [933, с. 115].

Пам'яткоохоронна робота як напрям краєзнавства набула дальшого розвитку за часів Української держави. Гетьманський уряд зберіг відділ охорони пам'яток у складі головного управління мистецтв та національної культури освітнього міністерства, фінансово підтримував його заходи. 10 червня 1918 року Рада міністрів оголосила могилу Т.Г.Шевченка державною власністю, виділила кошти на утримання цього місця в належному стані, вирішила відкрити в Києві пам'ятник Кобзарю. 22 825 крб. були асигновані на проведення розкопок Зарубського монастиря біля Трахтемирова на Київщині, у вересні – ще 100 тис. на проведення наукових досліджень, ремонт і реставрацію пам'ятників [891].

Не менш актуальними залишалися пам'яткоохоронні функції в діяльності краєзнавців доби другої УНР. 29 грудня 1918 року Рада народних міністрів УНР слухала доповідь міністра юстиції про заходи щодо охорони Софійського, Володимирського соборів, Андріївської церкви, доручила міністрові віросповідань підготувати проект закону про оголошення їх державними національними святинами [933, с.115]. Директорія намагалася увічнити пам'ять про своїх героїв, 7

січня 1920 року постановила, щоби імена загиблих у боротьбі з гетьманським урядом були “записані на мармурові дошки і вивішені в церквах і школах кожного міста і села, у волосних народних і міських управах на вічний спомин”. Виконуючий обов’язки міністра народної освіти П.І. Холодний намагався відновити діяльність пам’яткохоронного відділу, 20 серпня 1919 року затвердив професора Кам’янець-Подільського українського університету П.В.Клименка головою комісії з охорони пам’яток старовини і мистецтва при Головному управлінні мистецтв і національної культури, доручив йому підготовку рекомендацій та інструкцій з питань охорони пам’яток [933, с.119]. Комісія видала єдине число архівно-музейного часопису “Українська старовина” з історико-краєзнавчими статтями О.Благодиря – директора Українського військово-історичного музею “З мартирології української старовини”, П.Клименка – “Архівна справа на Україні”, “Українська мистецька старовина та її національний зміст”, О.Прусевича – “Пам’ятки фортифікаційної штуки на Поділлі”, підготувала проект закону “Про охорону пам’яток старовини і мистецтва”, який проголошував взяття під державну охорону всіх пам’яток старовини і культури, передбачав суворе покарання – аж до 2 років тюрми – за порушення вимог. У вересні 1919 року уряд виділив 10 000 грн. на оплату праці комісії для обміру Кам’янець-Подільської фортеці, 5000 грн. комісії, що займалася вінницькими Мурами [933, с.121].

У період національно-визвольних змагань дальшого розвитку набуло музейне будівництво, започатковане в ХІХ ст. Більшість джерел стверджує, що в дореволюційні часи в Україні діяло 36 музеїв [876, с.418]. В архівних фондах установ УНР, Української держави поки не виявлено повного обліку кількості музейних закладів 1917-1920 рр., бо, власне, важко й стверджувати, що якісний облік тоді можна було провести. Однак збереглися свідчення про повернення з евакуації одних, підтримку роботи інших, заснування нових музеїв. “У 1919 році разом з художником Кореневим В.О. заснував “Вінницький народний музей”, яким з кінця того року й керував... Музей наш із випадкової збірки рештків панського майна перетворився в установу, яка може гордитися своїми етнографічними збірками”, - повідомляв у своїй біографії юрист Брілінг Густав Вольдемарович,

відомий на Поділлі краєзнавець-музейник, і цим засвідчив джерело комплектування багатьох музеїв, ту безкорисливу самовідданість, яка у ті роки була властива багатьом українським ученим, краєзнавцям, діячам освіти й культури [44, арк.1-4]. 1919 року створенням у Вінниці Подільського обласного художньо-промислового і наукового музею займалося також Подільське товариство охорони культурно-історичних цінностей.

1918 року заснований музей Кам'янець-Подільської художньо-промислової майстерні, 1919 року – Кабінет-музей Кам'янець-Подільського державного українського університету [74, арк.24]. 1919 року з'явилися музеї в Черкасах, Умані.

Музейна справа вимагала упорядкування й координації, яку взяв на себе відділ музеїв та охорони пам'яток Генерального секретаріату освіти та ЦКОПСІМ. У листопаді 1917 року відділ направив у губернії анкети для вивчення стану музеїв, їх обліку і надання допомоги. Підтримав він пропозицію про організацію в Києві архіву-музею війни та революції, внесену Всеукраїнською радою військових депутатів, музею єврейської старовини, створення Українського національного музею [933, с.112]. Однак евакуація Центральної Ради та її урядових установ у зв'язку з вторгненням військових загонів підполковника Муравйова перешкодила здійсненню наміченого. Почалася хвиля пограбувань, яка не обминула музеї.

З утвердженням Директорії музеї отримали деяку матеріально-фінансову допомогу, зокрема – Кам'янець-Подільський історико-археологічний, Волинський центральний. У січні 1919 року міністр народної освіти І.І.Огієнко запропонував на розгляд Директорії проект статуту Українського національного музею.

У серпні 1919 року музеям Києва та захоплених територій завдала суттєвих втрат денікінська “Комісія з реалізації воєнної здобичі”, яка за рахунок музейних фондів покращувала матеріально-фінансовий стан Добровольчої армії. 30 серпня Українська академія наук сформувала Комітет для охорони пам'яток старовини, який мав протистояти пограбуванню. Подібний орган був створений у Київському університеті [988].

І все ж військові події 1917-1920 рр. не зупинили процесу музестворення. Р.В.Маньківська припускає, що 1917-1920 рр. було створено близько 50 нових

музеїв [876, с.418]. Вважати цю цифру остаточною – неможливо через різнобій статистичних показників щодо кількості музеїв дореволюційних та й післяреволюційних років.

Центральна Рада заклала основи українського архівного будівництва, у вересні 1917 року заснувавши при Генеральному секретаріаті папірне архівне управління, згодом реорганізоване в Головне архівне управління для “врятування архівів, що гинули масово в часи розрух, і приведення в порядок того, що вдалося врятувати” [687, с.183]. У січні 1919 року Рада Народних Міністрів УНР постановила передати Центральний архів давніх актів, що перебував у віданні університету св.Володимира, у підпорядкування Головного управління мистецтв і національної культури, на упорядкування архіву, придбання документальних колекцій виділила 364 тис.крб. [934, с.116]. У вересні того ж року Міністерство народної освіти заборонило передачу в утилізацію цінних документів без експертизи й дозволу пам’яткоохоронних органів.

У роки Української національно-демократичної революції велика увага приділялася бібліотекам, врятуванню книжкових фондів, упорядкуванню й популяризації краєзнавчої літератури, а отже – започаткуванню бібліотечного краєзнавства. У листопаді 1917 року уряд УЦР прийняв постанову про заснування української національної бібліотеки в Києві [1114, с.24]. За Гетьманату було створене Всеукраїнське бібліотечне товариство [687, с.167].

Українська академія наук розбудовувала Національну бібліотеку з власним статутом, відкрила її філії на базі Київської духовної академії та у Вінниці.

Незважаючи на суворі військові умови, центральні та місцеві органи влади УНР дбали про поповнення бібліотек книгами, у першу чергу – українськими, сприяли книговиданню. Протягом 1917-1919 рр. було видано 4313 назв книг тиражем у 35.8 млн. примірників, у тому числі – 2479 назв українською мовою [1129, с. 59]. Виходила історична й краєзнавча література, зокрема видавництво “Дністер” у Кам’янці-Подільському 1918-1920 рр. випустило “Історію українського народу”, “Історію України, виложену народними думами та піснями” Н.Григорієва, донесло до читачів твори С.Руданського [717, с.550]. Бібліотеки поповнювалися

також періодикою, якої, за підрахунками Г.Я.Рудого, 1917 року вийшло 133 назви, 1918 р. – 306, 1919 р. – 243, 1920 р. – 286 газет виходило українською мовою, а ще 27 – українською та російською одночасно [1122, с.205].

Отже, подвижницькою працею дослідників XIX – початку XX ст. була зроблена спроба інституціоналізації краєзнавчого руху, започатковані такі його форми, як державне й громадське, бібліотечне, музейне, архівне, пам'яткоохоронне, дальшого розвитку набули фольклорно-етнографічні дослідження, вивчення історії, географії, природи регіонів, окремих населених пунктів. Попередники відпрацювали методика збору, систематизації та узагальнення наукової інформації, заснували різноманітні друковані органи, видали колосальний об'єм друкованої продукції – монографій, нарисів, наукових статей, розвідок, окремих документів, фольклорних творів, створивши для наступників відповідну джерельну базу.

Краєзнавці XIX – початку XX ст. дали приклад самоорганізації, створення різних церковних і світських краєзнавчих структур, спроби координації краєзнавчої діяльності. Молода українська демократія, 1917 року розпочавши практичне втілення національної ідеї, розбудову духовного життя, у вирі перманентних воєнних дій, що рухалися по трагічній для неї траєкторії, зуміла зберегти, а по деяких напрямках й розвинути краєзнавчий досвід попередників, надати йому національно-патріотичного характеру.

Особливістю краєзнавчого руху на Правобережній Україні було те, що він розвивався в умовах воєнних дій, національно-визвольних протистоянь, частоті зміни влади, масових призовів до армії, евакуації освітніх, музейних та інших установ, розорення приватних архівних, книжкових, музейних колекцій. Водночас труднощі посилили пам'яткоохоронний, пам'яткознавчий напрям краєзнавства, рівень краєзнавчої діяльності „Просвіти”, музеїв, Подільського церковного історико-археологічного товариства, у Кам'янці-Подільському був створений український державний університет, у Вінниці – філія Всенародної бібліотеки України, виникли інші осередки освіти, культури, краєзнавства.

Все це у поєднанні з іншими факторами створило сприятливі передумови для бурхливого розвитку масового краєзнавчого руху 20-х років ХХ ст.

2.2. Інституціоналізація наукових і краєзнавчих товариств, осередків – центрів координації краєзнавчого руху

Краєзнавчий рух 20-х років не був однорідним з точки зору змісту, масовості, інтенсивності й результативності роботи. Чітко проглядається **2 етапи розвитку краєзнавства 20-х років**: 1921-1925 – створення організаційних, матеріальних й кадрових передумов, формування ідейно-теоретичних, методологічних засад радянського краєзнавства; 1926-1929 – період його бурхливого піднесення, зростання кількості краєзнавчих формувань та учасників, розгортання досліджень, видання різноманітної краєзнавчої літератури.

Відбудова зруйнованого господарства, закладів освіти, науки й культури проходила на фоні ломки старих соціально-економічних та політичних устоїв, супроводжувалася великими труднощами, які доповнив голод Поволжя та семи губерній України. Вилучення церковних та музейних цінностей погіршило українське історико-культурне середовище.

Завдавши удару на фронтах, радянська влада не змогла подолати національно-визвольне піднесення, тому вимушено пішла на поступове вкорінення в національне середовище, що супроводжувалося розвитком освіти й культури, об'єктивно сприяло національно-культурному будівництву в УСРР, а отже – й розвитку краєзнавства.

Перебудовуючи основи економічного ладу, держава вирішила спрямувати краєзнавчий рух на вивчення продуктивних сил, надати йому виробничого характеру і цим нейтралізувати звернення до історії як засобу каталізації національної ідеї. Перенесення уваги з історичного краєзнавства на виробниче, ідеологічна несумісність привели до згортання ряду краєзнавчих структур дореволюційних часів – церковних історико-археологічних товариств, давньо-сховищ, формування нових науково-краєзнавчих осередків.

На цьому етапі переважала державна форма краєзнавства, представниками і виразниками якої стали Українська академія наук (з 1921 року – Всеукраїнська академія наук), її відділи, комісії, наукові товариства та науково-дослідні кафедри, музеї, архіви, бібліотеки, пам'яткоохоронні організації.

У перші роки радянської влади одним з провідних організаторів і координаторів краєзнавчого руху в Україні виступала ВУАН, її Комісія краєзнавства, заснована 20 листопада 1922 року на спільному зібранні Ради ВУАН у складі академіків А.М.Лободи, О.В. Фокіна, І.І.Шмальгаузена, М.В. Птухи [410, с.491]. Перше засідання відбулося 2 грудня 1922 року. На другому – до складу Комісії введено академіків М.П. Василенка, В.І.Липського, П.А.Тутківського, а також А.З.Носова, М.В. Шарлеманя. Поточну роботу вела президія на чолі з А.М.Лободою, заступниками М.В. Птухою та В.І.Лучицьким, секретарем Д.О.Белінгом, а з 18 червня 1923 року – М.В. Шарлеманем [34, арк.26; 65, арк.1-14]. Протягом 1923 року відбулося 23 засідання.

Комісія об'єднала широкий науковий та громадський актив у секціях антропології, зоології, ботаніки, історії, географії, геології, демографії та економічної географії, етнографії з підсекціями матеріальної етнографії, фольклору, діалектології, пластичного народного мистецтва, археології, народної музики. Головним завданням вважала виявлення “інституцій та осіб в Україні, які займалися краєзнавством”, забезпечення “ідейного та науково-методичного зв'язку між периферійними та центральними краєзнавчими структурами” [37, арк.27зв.]. З цією метою була видрукувана й розіслана на місця анкета. Зв'язок з місцевими краєзнавцями до певної міри забезпечував “Бюлетень комісії краєзнавства ВУАН”. Комісія встановила зв'язки з Житомирським окружним музеєм, вінницьким та кам'янецькими краєзнавчими структурами, окремими дослідниками, 1923 року зініціювала створення Харківської комісії краєзнавства ВУАН, до якої ввійшли провідні вчені – професор Д.К.Зеленін – голова, О.С.Федоровський – заступник, члени П.В.Серебровський, Р.С.Данковський, М.П.Марков, О.Н.Синявський, В.П.-Ступницький, від Київської комісії краєзнавства – академік А.М.Лобода, від російського Центрального бюро краєзнавства – академік С.Ф.Ольденбург та

професор В.В.Богданов. Наприкінці 1923 року засновано третю комісію краєзнавства для степової частини України в Одесі (С.С.Дложевський, голова), що проводила роботу в етнографічно-лінгвістичній, археологічній, природничій, соціально-історичній секціях.

У травні 1923 року київська Комісія краєзнавства утворила студентську секцію, намагаючись справляти науково-методичний вплив на краєзнавчий рух студентської молоді, що набирав розмаху [524, с.6-7, 14-15].

1923 року до Комісії краєзнавства ВУАН повернулося 87 заповнених анкет, частину зібрала Харківська комісія [37, арк.27]. Так налагоджувались контакти між центром і периферією в питанні краєзнавчої співпраці.

У звіті про роботу краєзнавчої комісії за 1923 рік, адресованому Укрнауці НКО УСРР, президент ВУАН В.І.Липський, неодмінний секретар А.Ю. Кримський та А.М.Лобода підкреслили, що Комісія з поставленими завданнями за період 1922-1923 рр. в основному справилася: до певної міри зуміла встановити організації, заклади, окремі установи, які займалися краєзнавством; в ідейному та науково-методичному плані ув'язати діяльність центру і периферії; посприяти тому, щоби краєзнавча праця на місцях набрала таких організаційних форм, які б найкраще враховували специфіку регіону. Вони пропонували “негайно провести конференцію з представників краєзнавчих організацій на місцях” [37, арк.28].

Краєзнавче дослідництво з 1920 року вела й фольклорна комісія ВУАН, професор В.П.Клінгер – голова комісії, співробітники К.В.Квітка та О.Г.Олешко [410, с.262]. 1921 року фольклорна комісія була об'єднана з етнографічною секцією УНТ (очолив фольклорно-етнографічну комісію А.М.Лобода), почала формувати актив – і до кінця року мала 10 нештатних працівників, групу кореспондентів, у т.ч. – з Житомира, Вінниці та інших міст Правобережної України, відбула 34 засідання, на яких, крім організаційно-методичних питань, заслухала 10 наукових доповідей [410, с.304]. На засідання виносилися доповіді, зокрема – Е.Д.Сташевського “Хліборобське свято в Міньковцях на Поділлію на початку XIX ст.” [410, с.552]. Продовжувався збір пам'яток усної народної творчості шляхом проведення експедицій. К.В.Квітка не раз виїжджав на Волинь, О.Курило – на Поділля. 1923

року Комісія опублікувала ряд праць А.Лободи, К.Квітки, О.Курило, П.Руліна [410, с.390]. Активізувалося вивчення нацменшин, яке здійснював спеціально створений Кабінет на чолі з волинянином Е.А.Рихліком. Він досліджував історію чеської колонії на Волині, О.Ліщинський – єврейський і польський побут. 1925 року Етнографічна комісія організувала 9 етнографічних експедицій, А.А.Камінський збирав матеріал на Вінниччині, В.Петров та В.Білий – у с.Війтовці на Переяславщині. Допомогавав актив – понад 600 постійних кореспондентів та кілька тисяч збирачів матеріалів, які працювали за програмами Комісії [717, с.645]. Приділялася увага шкільній та студентській молоді. Відбувалося листування, обмін матеріалами з Шепетівським окрВНО, Житомирським педтехнікумом, Київським губбюро “Пролетстуду” [717, с.454]. 1925 року побачив світ перший номер “Етнографічного вісника” під редакцією А.М.Лободи.

Всеукраїнська академія наук посилила зв’язки з регіонами Правобережної України, сприяла утворенню краєзнавчих осередків на місцях. Нештатними працівниками ряду комісій ВУАН були житомирянин В.Г. Кравченко [340, арк.1; 341, арк.11], вінничани В.Д.Отамановський, М.І. Білінський, Ю.С.Александрович. Останній виступав на засіданні Етнографічної комісії, видав “Матеріали по етнографії Поділля” [477, с.110]. Готуючи монографію “Вінницька міщанська громада в XIV-XVIII ст.”, В.Д.Отамановський співпрацював з Комісією західноруського та українського права, став її нештатним співробітником [350, арк.1-2]. 1923 року ВУАН вшанувала пам’ять письменника-подолянина С.В.Руданського. З участю С.О.Єфремова і, особливо, – А.Ю.Кримського були видрукувані твори письменника [410, с.383].

Велику роботу щодо порайонного дослідження України проводили з 1924 року Комісія Правобережжя та Києва (керівник В.І.Щербина), Комісія Лівобережної України (С.Ю.Гермайзе), Комісія Полудневої України (М.М.Тимченко), Комісія Західної України (Ф.Я.Савченко).

Члени Комісії Правобережної України вивчали минуле регіону, особливу увагу надаючи Києву, виявляли й популяризували архівні пам’ятки, формували бібліографію краю, обслідували і вивчали київські некрополі, сприяли їх

упорядкуванню. 1926 року Комісія видала працю “Київ та його околиці в історії й пам’ятках”, а в наступні роки – путівник по Києву, “Нові студії Києва”. Наукові статті членів Комісії друкувалися на сторінках інших видань ВУАН - у “Записках історико-філологічного відділу”, “Україні”, “Науковому збірнику історичної секції”, “За 100 літ” та інших [347, арк.1].

Таким чином, Всеукраїнська Академія наук об’єднала широкий актив, стала прикладом різностороннього дослідництва, своєю структурою та змістом діяльності націлювала науковців, краєзнавців на вивчення регіонів.

Великий вплив на розвиток бібліотечної справи в Україні, як і бібліотечних форм краєзнавства, справила Всенародна бібліотека України ВУАН. Вона постала 15 серпня 1918 року під назвою “Національна бібліотека Української держави” [410, с.362], маючи завдання зібрати максимально можливу кількість літератури з усіх галузей знань, а, головне – утворити якнайповніший відділ літератури про Україну – “Україніку”. Розбудовою бібліотеки займався створений восени 1918 року Тимчасовий комітет у складі голови, секретаря, чотирьох членів [410, с.213]. У різний час Комітет очолювали П.Я.Стебницький, В.Ю.Данилевич, В.О.Кордт. Завдання комітету полягало у виробленні структури бібліотеки, її Статуту, вирішенні організаційних питань, формуванні книжкового фонду шляхом викупу цінних книг, а то й цілих книгозбірок відомих учених. Внутрішню роботу вела Рада бібліотекарів під керівництвом Ю.О.Меженка і 53 штатних працівники [410, с.257]. 1923 року найвідповідальніший відділ “Україніка” очолив колишній завідувач бібліотеки Кам’янець-Подільського державного українського університету, потім – ІНО М.І. Ясінський. 1926 року в доповіді на першій конференції працівників наукових бібліотек України поставив проблему посилення краєзнавчої ролі бібліотек, створення на їх базі краєзнавчих осередків, системи краєзнавчих бібліографічних покажчиків. 1918 року бібліотека збрала 700 тис.книг, 1919 року добавилось 300 тис., 1920-го – ще 200 тис. [410, с.363]. Вона ширила свій вплив і на периферію.

Поділля і Волинь мали гарні бібліотечні фонди в колишніх резиденціях польських магнатів, що було відомо працівникам академії. Упродовж 1920-1922 рр.

у Вінниці з метою вивчення і збереження книжкових скарбів працював штатний співробітник ВУАН В.А. Камінський, який інформував неодмінного секретаря А.Ю. Кримського: „...Тут сила-силенна книжок і до того ж книжок цінних з боку наукового... Упорядкувати його повинно бути святим завданням нашої Національної бібліотеки” [595, с.168]. 10 червня 1920 року доля цих фондів стала предметом обговорення на засіданні історико-філологічного відділу академії, який заслухав повідомлення академіка С.О.Єфремова про факти варварського ставлення в умовах воєнних дій до бібліотек та архівів Поділля. За його наполяганням уцілілі книги почали звозити до Вінниці, передавати у фонд бібліотеки, що створювалася [410, с.244]. Але вона формувалася не тільки за рахунок книг і рукописів розгромлених магнатських маєтків. П'ять тисяч книг передав бібліотеці губземвідділ, чотири тисячі – “Просвіта”, кілька тисяч – Подільський крайовий архів. Сюди надходили у вигляді дару особисті колекції, книги обмінного фонду ВБУ з Києва [16, арк.35зв.]. Роботу з формування вінницької бібліотеки очолив спеціальний комітет (голова В.Ю.П'ясецький, секретар О.Г.Кицай). 23 вересня 1920 року на подання комітету губревком утворив бібліотеку, затвердив її штат, а керівником – В.В. Пфейфера [16, арк.45-46].

На цей період припадає розквіт краєзнавчої діяльності відомого в 20-і роки дослідника Поділля В.Д. Отамановського (1893-1964) – випускника Київського та Віденського університетів, колишнього члена Центральної Ради. У липні 1920 р. він оселився у Вінниці й приступив до роботи в Подільській філії сільськогосподарської кооперативної спілки “Централ” [796]. У грудні 1920 р. призначений старшим бібліотекарем новоствореної книгозбірні й немало доклав, аби вона стала філією Всенародної бібліотеки України УАН. У березні 1921 року був відкритий читальний зал.

Бібліотека постійно поповнювалася літературою за рахунок подарованих книг, обміну - 1922-1923 рр. надійшло 15 тис.книг [410, с.370]. На 1 липня 1923 року філія мала до 200 тис. книжкових одиниць, її штат зріс до 8 чоловік. Бібліотеку очолив В.Д.Отамановський, вченим секретарем був О.Г.Кицай, зав.читальним залом – Н.О.Борщевська, бібліотекарями – Н.Є.Співачевська,

Р.В.Чемеринова, О.П. Домбровська, завідуючим бібліотечним господарством – М.С.Тананушко [410, с.370].

Важливу роль у краєзнавчій діяльності Вінницької філії відігравав М.І. Білінський. 1921 року він призначений бібліотекарем, 1923 року – старшим бібліотекарем відділу “Україніка”, згодом – відділу рукописів, стародруків та раритетів. Під керівництвом професора А.І.Ярошевича в складі біографічного гуртка за завданням ВУАН збирав і впорядковував матеріали до біографій діячів Поділля. Був консультантом Кабінету виучування Поділля, співавтором праці “Часописи Поділля” [499].

На кінець 1923 року у своїй структурі філія мала відділи – “Україніка” з підвідділами “Революція в Україні”, “Шевченківський”, “Подоліка”, загальний, газетно-графічний з підвідділом “Музикалія”, рукописів та стародруків з підвідділом раритетів (близько 100 унікальних рукописів і стародруків), відділ марксизму [16, арк.38]. За 10 місяців 1923 року бібліотеку відвідало 4849 читачів, їм було видано 13325 книг [16, арк.48]. 200 книг та журналів підвідділу “Подоліка” передав Ю.Й. Січинський [16, арк.50]. На базі “Подоліки”, що збрала більше 1000 одиниць краєзнавчої літератури, 15 березня 1924 року був відкритий Кабінет виучування Поділля, який очолив професор А.І. Ярошевич. Його консультантами були професор М.І. Безбородько, М.І. Білінський, В.Д. Отамановський, В.І. Рахинський [16, арк.65]. Бібліотека отримала двоповерхове приміщення, а це – 7 кімнат, актовий зал на 30 місць [16, арк.38], на 1 січня 1924 року її книжковий фонд досяг 1 млн. томів [410, с.370].

Консультанти Кабінету вивчали історію, географію, флору і фауну краю, етнографію і фольклор, доповіді оголошували на засіданнях, з лекціями науково-популярного характеру виступали перед населенням Вінниці. З інтересом сприймалися слухачами екскурси в минуле – “Назва м.Вінниці, її походження та транскрипція” М.І.Білінського, “Будинок “Мури” та його історія” І.Ю. Шиповича, “Доля лісів Поділля” А.І.Ярошевича [16, арк.43]. Велика увага приділялася популяризації краєзнавчої літератури – підготовці бібліографічних покажчиків, довідників.

З 16 по 21 лютого 1924 року в приміщенні бібліотеки була організована виставка до 350-річчя першої друкованої в Україні книги, яку відвідало 122 організовані групи, близько 5 тис. чоловік. Матеріали виставки стали ядром музею друку, створеного при філії [16, арк.48].

Велику увагу Кабінет виучування Поділля приділяв охороні пам'яток історії та культури, музейній справі, організаційно-методичній підтримці краєзнавчого руху на Вінниччині. В.Д.Отамановський налагодив зв'язки з багатьма науковими установами як в Україні, так і за її межами [1098, с.135].

Рада філії, яку очолював С.Д.Слемака, завідуючий губнаросвітою, прийняла рішення видавати окремі краєзнавчі праці з метою створення своєї енциклопедії поділезнавства, розрахованої на 16-18 книг [16, арк.65]. 1925 року почали виходити перші книги “Енциклопедії поділезнавства” – праці А.Зекцера “1905 рік на Поділлі” (1925), В.Храновича “Ссавці Поділля” (1925), “Птахи Поділля” (1925-26), “Минуле фавни Поділля” (1925-26), “Нарис фавни Поділля” (1925-1926).

Важливу роль в організації науково-краєзнавчої роботи відігравав Науковий комітет, створений на початку квітня 1921 року в складі Головпрофосвіти НКО УСРР [415, с.300]. У першій половині року він провів облік і реєстрацію наукових установ, взявся за організацію науково-дослідницьких кафедр. До кінця 1922 року вони діяли в Києві і Кам'янці-Подільському. Тільки в Києві було створено 23 кафедри [410, с.419]. Цього ж року Науковий комітет започаткував видання в Харкові журналу “Наука на Україні”, 1923 року – “Ученых записок” [415, с.608]. Протягом 1923 року вийшло 4 числа журналу і один том записок [415, с.302]. 1924 року Науковий комітет був реорганізований в “Управління науковими установами на Україні” (Укрнауку) на чолі із заступником наркома освіти Я.П.Ряппо. Остання координувала й фінансувала видання наукових праць: 1923 року вийшло 22 назви, 1924-го – 34, 1925-го – 35.

Укрнаука тримала курс на централізацію керівництва науковими закладами, посилення скоординованості, скеровувала краєзнавчий рух на вивчення “продукційних сил”, поглиблення зв'язку науки з виробництвом, широкими

масами, націлювала науково-дослідні кафедри, як і інші наукові установи та заклади, краєзнавчі товариства, на “исследовательский активизм”, “завоевание природы”, “поднятие производительных сил”. Це відображав і профіль науково-дослідних кафедр, і склад аспірантів. Історична тематика витіснялася, тільки науково-дослідні кафедри при Ніжинському та Кам’янець-Подільському інститутах народної освіти готували науковців-істориків, мовознавців [14, арк.10].

Науково-дослідна кафедра історії та економіки Поділля при Кам’янець-Подільському ІНО була заснована 1922 р. Вона складалася з секцій культури (керівник проф. І.А. Любарський) та економіки (проф. В.О. Геринович). У складі першої діяли підсекції історії та археології, лінгвістики, літератури і мистецтва, у другій – біології, зоології і геології [312, арк.5]. До складу кафедри входили дійсні члени, наукові співробітники та аспіранти. На 1 жовтня 1925 року вона налічувала всього 11 осіб: чотири дійсних члени, один науковий співробітник, 6 аспірантів. У першій половині 20-х років навколо кафедри гуртувалася значна частина наукового і краєзнавчого активу міста. Результати планової науково-дослідницької роботи у вигляді доповідей заслуховувались і обговорювались на загальних засіданнях, доступних широкому загалу. 1926 року, наприклад, В.О.Гагенмейстер прочитав доповіді “Подільське народне мистецтво”, “Розпис селянських будинків на Кам’янецьчині”, В.О.Геринович – “Принципи районування. Завдання і принципи краєзнавчої роботи”, “Підсумки дослідження подільських сіл”, Р.Р.Заклинський – “Причинки до професійного руху в Дунаївцях”, М.Куреневич – “Деякі матеріали до історії ревруху шкільної молоді на Поділлі в 80-х роках ХІХ ст.” Окремі проблеми історії, економіки і культури Поділля досліджували І.А.Любарський, П.С. Мельник, О.З.Неселовський, Ю.П.Філь, О.В.Красівський та інші [581, с.20-21]. Велика увага приділялася популяризації краєзнавчих знань шляхом читання лекцій, публікації матеріалів у „Записках кафедри” [684]. Їх перший том присвячений природі Поділля. Л.Лепікаш помістив статтю “Геологічні досліди в районі с.Голозубинець Кам’янецької округи” [684, с.129-137], Ю.П.Філь – “До питання про перебування М.Коцюбинського під доглядом поліції” [684, с.149-153].

18 грудня 1925 року прийнято рішення про реорганізацію Кам'янець-Подільської науково-дослідної кафедри історії та економіки Поділля при ІНО в кафедру природи і сільського господарства при сільськогосподарському інституті з покладанням обов'язків завідуючого на професора О.В.Красівського. Згодом її очолив Ф.А. Кондрацький. З'явилися нові секції – природи, сільського господарства, культури [27, арк.85]. За роки діяльності кафедра зробила багато для різнобічного вивчення краю, згуртування науково-краєзнавчих сил, відпрацювання методики краєзнавчих досліджень, підготувала близько 50 молодих науковців, які поповнили вузи та наукові установи України [24, арк.27].

Ще одним підтвердженням переважання в першій половині 20-х років наукових форм краєзнавства була діяльність у регіонах наукових товариств: 7 – всеукраїнського масштабу, 30 – зареєстрованих губвиконкомами, у тому числі в Києві – 7, на Волині – 1, на Поділлі – 2. Крім того, діяла сітка товариств, зареєстрованих місцевими органами, зокрема на Волині – 5 [14, арк.109-110].

Наукові товариства створювалися як за ініціативою ВУАН, так і місцевих науковців. Зв'язок з ученими й викладачами Кам'янець-Подільського ІНО встановив П. Клименко – з 1923 року науковий співробітник ВУАН, надіслав примірний статут Товариства, план діяльності. У Шепетівці таке товариство з'явилося завдяки зв'язкам директора музею В.Кочубея з професором С.Гамченком [718, с.1715].

У Кам'янці-Подільському роботу зі створення товариства вела ініціативна група, до складу якої входили професори Неселовський, Полонський, Храневич, краєзнавці Богацький, Зборовець, Недужий, Сіцинський, Філь. Вона відпрацювала положення статуту, підготувала організаційні збори. Підписаний десятима членами-засновниками й засвідчений нотаріусом статут був надісланий до ВУАН і 6 квітня 1925 року затверджений Спільним зібранням [685, с.92-93]. (Див.: Додаток А). Перші організаційні збори відбулися 2 червня 1925 року в приміщенні музею. Вони обрали тимчасову президію – голова В.П.Храневич, заступник Ю.Й. Сіцинський, секретар В.С.Зборовець, намітили склад секцій, їх керівників, список осіб, яких вирішено було запросити до Товариства. Установчі збори пройшли 21

червня 1925 року. Його учасники заслухали доповіді В.С. Зборовця “Про заснування наукового товариства в Кам’янці” та Ю.Й.Сіцинського “Огляд краєзнавчої роботи на Поділлі”. Характер доповідей, особливо – другої, націлював Товариство на вивчення різних сторін подільського життя. На цих зборах були прийняті до складу Товариства перші його члени. Почесними членами стали професор П.М. Бучинський та Ю.Й. Сіцинський. Затверджено й розмір членських внесків – для дійсних членів 3 крб. на рік, членів-співробітників – 1 крб. Ю.Й. Сіцинський очолив краєзнавчу секцію, К.О. Копержинський – історико-філологічну, В.П. Храневич – природничо-математичну, Ф.О. Заручинський – педагогічну, І.А. Олійник – соціально-економічну. 1925 року Товариство об’єднало 67 дослідників [685, с.93-94]. Основна форма роботи – вивчення питань, визначених секціями, оголошення й обговорення доповідей. Першого року було підготовлено й зачитано 12 доповідей. Сім із них носили суто краєзнавчий характер – “35-річчя археологічного музею в Кам’янці” (Ю.Й. Сіцинський), “Народні пісні та легенди, що виникли під час пошести чудес на Поділлі” (Ю.П. Філь), “Боротьба подільських селян з польськими легіонами на Поділлі в 1918 р.” (В.Ю. Свідзинський), “Кармалюк у народній поезії” (В.Я. Герасименко) та інші [685, с.98].

1926 року головою Товариства був обраний Д.О.Богацький, вченим секретарем Ю.П.Філь. 1927 року Товариство налічувало 97 членів – 86 дійсних і 11 членів-співробітників. Форми роботи були досить різноманітними – вивчення архівних матеріалів, збір спогадів, археологічні розкопки в Баговиці, Кадіївцях, фольклорно-етнографічні експедиції, обмін науковими виданнями, аналіз наукових публікацій, підготовка доповідей, читання науково-популярних лекцій серед різних груп населення. Протягом 1925-1927 рр. відбулося 38 засідань, на яких прочитано 38 доповідей. Частина з них побачила світ у виданнях ІНО, СГІ, науково-дослідної кафедри. 1926 року вийшла окремою книжкою праця В.Герасименка “Кармалюк в українській народній пісні” [685, с.99]. 1928 року Товариство видало перший том “Записок Кам’янець-Подільського наукового при Українській Академії наук

товариства” за редакцією Д.Богацького, який вмістив десять праць. Друкували свої праці члени Товариства також у виданнях ВУАН [351, арк.1].

Наукове товариство ВУАН діяло у Шепетівському окрузі на Волині. Виникло воно 1926 року й проіснувало, як і всі інші подібні формування, до кінця 1929 року. За участю голови Всеукраїнського археологічного комітету професора С.С. Гамченка Товариство провело в окрузі археологічні розкопки, недалеко від станції Полонне дослідило курганну групу – некрополь мідно-бронзової доби, 1927-1929 рр. здійснило реєстрацію археологічних об’єктів, занісши до картотеки більше 370 курганів, могильників, городищ, інших пам’яток, розпочало складання археологічної карти краю. Специфікою Шепетівського наукового товариства була велика увага до пам’ятокознавства й пам’яткоохоронства. Вона пояснюється як впливом професора С.С. Гамченка, так і особистісними уподобаннями голови Володимира Івановича Кочубея. Товариство чимало зробило для збереження замку Острозьких у Старокостянтинові - провело серію обстежень, документувань і добилося прийняття постанови Раднаркому УСРР від 15 січня 1929 року про оголошення замку державним історико-культурним заповідником. Члени Товариства працювали в природничо-географічній, соціально-економічній, культурно-історичній секціях, мали бібліотеку та архів. Наукові статті друкували в “Записках”. Були видані праці В.Кочубея “Археологічне обстеження берегів р.Горині”, М. Савіцького “Село Цвітоха. Загальна характеристика економічного стану села лісової смуги на Шепетівщині” та інші [687, с.302]. Праці поміщалися і в “Бюлетені”. 1928 року члени Товариства підготували до друку “Довідник Шепетівщини” [1019, с.405].

Наукові товариства були ліквідовані після серії арештів у справі „Спілки визволення України” за пропозицією наркома освіти М.О.Скрипника рішенням листопадової 1929 року сесії ВУАН [415, с.36], ліквідовані на підйомі їх науково-краєзнавчої діяльності за наявності добре продуманої структури, сформованих колективів подвижників-краєзнавців, відпрацьованої методики досліджень, взаємодії з науково-краєзнавчим оточенням, наявності друкованих органів. Однак

їх діяльність на Поділлі та Волині внесла вагомий вклад в організацію краєзнавчих сил, формування бази наступних досліджень.

Активізації краєзнавчого пошуку **сприяла українізація**. Щиро повірили і палко підтримали курс на українізацію просвітницькі організації. За короткий період – з кінця 1921 по лютий 1922 року – кількість „Просвіт” зросла з 4003 до 4500, вони об’єднали близько 400 тис. членів [761, с.74]. Близько третини з них діяло на Правобережній Україні. У Волинській губернії налічувалося 222 “Просвіти” [5, арк.52]. У Кам’янецькому повіті 1921 року кількість осередків зросла з 36 до 77, у них діяло 20 бібліотек [928, с.158]. Товариства вивчали і пропагували історію, фольклор, народні свята та обряди регіонів. Однак нова влада не ставила мети вдовольняти національно-культурні запити українців, а лише українською мовою швидше донести до їх свідомості свою ідеологію. Тому й не планувала підтримувати діяльність “Просвіт”, а з липня 1920 року взяла курс на “завоювання” “Просвіт” – зміну їх завдань і функцій, посилення тиску, морально-політичну і фінансову блокаду [761, с.74]. Почалося цькування кадрів, закриття установ. У Жванці, на Кам’яниччині, повітовий партпрацівник, наприклад, вигнав членів “Просвіти” з приміщення, закрив його на ключ. Такі ж акції відбулися в Кульчіївцях, Руді, Мукші Боришковецькій [928, с.159]. Справу довершило створення селянських будинків, які витіснили просвітницькі осередки на селі. 1923 року їх налічувалося в селі лише 573 [761, с.74].

У 20-і роки широкого розмаху набула **боротьба з неписьменністю**, розбудова системи загальноосвітньої, середньої спеціальної та вищої школи, що в свою чергу сприяло розгортанню масового краєзнавчого руху. На початок 1925-1926 н. р. сітка загальноосвітніх шкіл порівняно з 1923-1924 н.р. зросла на 2077 закладів. Число грамотних людей за 5 мирних років зросло до 51.1 відсотка – у 2 рази порівняно з дореволюційним періодом [415, с.490]. Така освітня ситуація створювала сприятливі організаційно-методичні та кадрові можливості для впровадження краєзнавства у навчально-виховний процес. 1919 року в школах та лікнепах Житомира викладався курс “Батьківщинознавство”, який включав широке коло знань про Волинь [211, арк.32]. У школах створювалися гуртки краєзнавчого

профілю. Учителство пішло в кореспонденти різних комісій, секцій ВУАН. Професор П.Г. Клепатський підготував збірник документів, близький до шкільної програми, своєрідну хрестоматію краєзнавства [346, арк.1].

Учитель Озаринецької початкової школи Могилів-Подільського району на Вінниччині О.О. Кривицький організував учнівський краєзнавчий гурток, проводив екскурсії, вивчав з дітьми геологію, фольклор, етнографію, історію села [477, с.250]. М.С. Котенко-Шевченко, директор Виляязької початкової школи проводив археологічні дослідження, збирав українські пісні, казки, прислів'я [477, с.245].

На початок 20-х років припав далеко небезпомилковий пошук шляхів розбудови **середньої спеціальної та вищої освіти**. Так, Кам'янець-Подільський державний український університет був реорганізований в інститут теоретичних наук, на базі якого в лютому 1921 року постали інститути народної освіти та сільськогосподарський. На кінець 1926 р. в Україні працювало 37 інститутів, 144 технікуми, 30 робфаків. Найбільшу частку складали педагогічні заклади – 12 педвузів і 65 педтехнікумів, в яких навчалося 14970 студентів. І хоч ця кількість педагогічних закладів не забезпечувала потребу в педкадрах, все ж 3200 дипломованих педагогів щороку поповнювали шкільні колективи, привносячи в них нові знання, молоду силу, енергію, активність, а з ними й деякий досвід краєзнавчої роботи, набутий за роки навчання у вузах і педтехнікумах [415, с.501].

Коростенський педтехнікум був організований 1925 року, набравши 70 першокурсників. Діяв педтехнікум у Малині [224, арк.17]. З педкурсів, що почали працювати 1 грудня 1921 року, виріс Новоград-Волинський педтехнікум, очолюваний М.І.Жуковим [239, арк.98]. При технікумі діяв краєзнавчий гурток, члени якого за спеціальною програмою обслідували села [235, арк.8,14]. Коріння Житомирського педтехнікуму сягало 1920 року, коли при Житомирській вчительській семінарії запрацювала педшкола. 1 вересня 1922 року вона була реорганізована в курси, з яких 1925 року постав педтехнікум [234, арк. 1-5]. У технікумі також функціонували краєзнавчі гуртки, за програмами В.Г.Кравченка комплексно вивчали село [232, арк.19].

1921 року 368 студентів навчалися в Житомирському ІНО [214, арк.8]. Краєзнавчу роботу в інституті проводив С.А.Бржозовський, відомий музейник, дійсний член Товариства дослідників Волині, зі студентами вивчав географію краю, вів спостереження за природою, кліматичними змінами, результати досліджень відобразив у “Грунтовій карті Волинської губернії”, працях “Про градобою на Волині”, “Клімат Житомира” [843, с.29-30].

Краєзнавство займало велике місце в навчально-виховному процесі Вінницького ІНО. Тут лекції читали відомі дослідники й організатори краєзнавства В.В. Пфейфер, С.І. Слободянюк-Подольян, Ф.А. Кондрацький, М.І. Безбородько, активні члени ради Вінницької філії ВБУ ВУАН, консультанти Кабінету виучування Поділля. Тому й залучали студентів до краєзнавчої практики, підготовки краєзнавчих доповідей, статей, таким чином готуючи їх до самостійної краєзнавчої роботи в школах [11, арк.27]. Однак 1924 року Вінницький ІНО був приєднаний до Кам'янець-Подільського.

23 жовтня 1923 року Кам'янець-Подільський ІНО очолив сорокалітній професор Геринович В.О. Бібліотека ІНО, що налічувала 1923 року більше 50 тис. книг, отримала статус наукової. При ній започаткував діяльність ще один Кабінет вивчення Поділля [396, с.18].

Певний вклад в активізацію краєзнавчої праці в Україні вносила організація Пролетарського студентства, бюро якої діяли і в губерніях. Їх робота не обмежувалася тільки захистом прав студентства. Пролетстуд вів громадсько-політичну й науково-краєзнавчу діяльність, підтримував контакти з Комісією краєзнавства ВУАН.

Краєзнавчими дослідженнями займалася профосвіта. Це яскраво ілюструє діяльність Кам'янець-Подільської художньо-промислової школи. Біля її витоків стояв один з організаторів пересувних художніх виставок В.К.Розвадовський. А 1916 року художні ремісничі майстерні очолив випускник Петербурзького художнього училища барона Штігліца Володимир Гагенмейстер. 1922-1923 н.р. училище було реорганізоване у технікум [18, арк.2-3]. В його структурі діяли керамічна, ткацько-килимарська, літографічна майстерні. 19 педагогів та майстрів

готували техніків-кераміків, художників, літографістів, ткачів, вишивальниць. Вироби не раз експонувалися на престижних виставках. Етнографічні експедиції технікуму провели обстеження Нігіна, Залуччя, Черча, Білої, Летави, Лянцкоруні, Адамівки на Кам'янецьчині [1002, с.23]. В.О. Гагенмейстер входив до Кам'янець-Подільського комітету охорони пам'яток старовини, мистецтва і природи, з 1925 року – до Наукового товариства ВУАН при історико-археологічному музеї. У списку наукових доповідей, підготовлених членами товариства, є його “Розписи хат на Кам'янецьчині” (1926), “Стінні розписи Смотрицької синагоги” (1926) та “Стінні розписи хат на Уманщині в порівнянні з стінними розписами на Поділлі” (1925) викладача технікуму К.І.Кржемінського [685, с.98-99]. Зі стін художньої профшколи вийшли відомі краєзнавець-музейник Т.Сис, художник-графік С.Кукурудза, який у своїх картинах зафіксував сотні пам'яток історії, архітектури і природи Поділля.

У першій половині 20-х років дальшого розвитку набуло **музейне краєзнавство**. На перших порах головне завдання полягало в збереженні існуючої мережі, охороні музейних предметів. У відповідності з декретом РНК УСРР від 1 квітня 1919 року “Про передачу історичних пам'ятників і предметів мистецтва до відання Народного комісаріату освіти УСРР” відбувалася націоналізація існуючих музеїв [3, арк.7-8], конфіскація приватних історико-мистецьких колекцій. 29 квітня 1919 року колегія Наркомосу УСРР низку київських музеїв оголосила державною власністю і передала у відання ВУКОПМИСу [415, с.107]. 23 червня 1919 року це рішення НКО узаконив декрет Раднаркому “Про націоналізацію міського та київських музейних збірок В.Н.Ханенка і О.Г.Гансена” [415, с.53].

Провідним музейним закладом став Київський художньо-промисловий і науковий музей. Його зачинателями були відомі краєзнавці-музейники археолог, етнограф і мистецтвознавець М.Ф.Біляшівський, він же і перший директор, етнограф Д.М.Щербаківський, археолог В.В.Хвойка. 1919 року музей був перейменований у Перший державний, 1924 року – у Всеукраїнський історичний музей ім.Т.Шевченка [415, с.238]. Розбудовувалось музейне містечко на території Києво-Печерської лаври. 29 вересня 1926 року прийнята постанова ВУЦВК і РНК

УСРР про визнання території Києво-Печерської лаври державним історико-культурним заповідником і передачу її НКО для облаштування музейного містечка [415, с.467].

1926 року Укрнауці НКО підпорядковувався ряд музеїв Правобережної України, що засвідчувало їх роль і місце в системі науково-краєзнавчих установ, зокрема – Київський музей культури та побуту, 1924 року організований з колишніх музеїв Лаври, духовної академії, Нумізматичного кабінету університету, інших колекцій; Всеукраїнський історичний музей імені Т.Шевченка з десятима відділами, бібліотекою на 20 тис.книг, 133 тис. експонатів; Музей мистецтв - 12 тис. експонатів і бібліотека 15 тис. назв; Кам'янець-Подільський державний музей, що складався фактично з двох музеїв – історико-археологічного і природничо-наукового та бібліотеки на 5 тис.томів; Волинський науково-дослідний музей [14, арк.11-13].

Становлення музейної мережі відбувалося поступово й не просто. На липень 1921 року у Волинській губернії, наприклад, діяло тільки чотири музейних заклади – два в Житомирі, у Старокостянтинові і Зв'ягелі [5, арк.76]. 1923 року заснований Коростенський краєзнавчий музей. Встановивши контакти з Житомирським та Київським музеями, він організував геологічні, археологічні, етнографічні експедиції, заснував краєзнавчий гурток, що згодом став основою окружного краєзнавчого товариства [807, с.46]. Два його співробітники – Дмитрук і Молчанов віддавали справі навіть вихідні, хоча офіційно їм платили тільки за 10 тижневих відпрацьованих годин всього – 12 крб. [228, арк.38]. 1923 року виник краєзнавчий музей у Шепетівці [1165, с.250].

Цікава краєзнавча робота велася Центральним Волинським музеєм. За межами Житомирщини славилися його етнографічний, археологічний та ботанічний відділи. На квітень 1923 року музей мав 12 відділів: геологічний, археологічний, ботанічний – оранжерею з ботанічним садом, зоологічний, етнографічний, історичний, промисловості і сільського господарства, художній. Педагогічний відділ очолював Олійниченко, у ньому налічувалося 2105 музейних предметів і педбібліотека [212, арк.130]. Музей мав бібліотеку, укомплектовану

науковою і краєзнавчою літературою настільки, що 25 вересня 1925 року президія Укрнауки визнала можливим надати їй статус наукової для обслуговування “не тільки музею, а й всіх наукових робітників і студентів Житомира” [700, арк.13-14]. За три місяці 1923 року (лютий-квітень) музей прийняв 4919 відвідувачів, провів 952 екскурсії. Працівники музею популяризували краєзнавство, прочитавши за цей час 37 лекцій [212, арк. 13-14], вели експедиційне обстеження краю, за рахунок чого поповнювали свій та окружні музеї Житомирщини.

Відновлювали роботу музеї прикордонного Поділля, що повернулися з евакуації. У Кам'янці-Подільському діяли історико-археологічний, природничо-науковий та мистецько-промисловий музеї. 1925 року вони підпорядковувались повітовому комітету охорони пам'яток старовини і природи. У штаті історико-археологічного музею, який очолював Ю.Й.Сіцинський, було 5 працівників, природничо-наукового (Я.І.Регул) - 4. Щоліта історико-археологічний музей споряджав експедиції, вів розкопки, збір фольклорно-етнографічного матеріалу в Макові, Нігині, Приворотті та інших селах. Це поповнило музей 1920 року 18 експонатами, 1921-го – 180, 1922 – 102. 1923 року музей налічував 8 695 експонатів [1183, с.12-13].

У нелегких умовах працював вінницький музей, заснований 1919 року В.О. Корневим, Г.В.Брілінгом, П.І.Орлинським. 1920-го його пограбували польські жовніри [157, арк. 1-2; 158]. У грудні 1920 року в роботу цього закладу влився С.І. Слободянюк, був призначений завідуючим музеєм [157, арк.59]. 1921 року музей отримав більш просторе приміщення, його відвідало 8205 чол. 1922 року кількість відвідувачів сягнула 13100, 1926-го – 19948 [157, арк.46,99], що засвідчувало потяг мас до пізнання історії та культури свого краю. На початку 20-х на Вінниччині з'явилися і перші сільські краєзнавчі музеї у селах Озаринці та Вила-Ярузькі Могилів-Подільського району [992, с.20].

1922 року великої шкоди музеям завдала кампанія, що проводилася згідно з декретом РНК РСФРР від 23 лютого 1922 року “Про вилучення церковних цінностей для боротьби з голодом”. Вона перетворилася в справжній грабунок. 6 травня 1922 року одна з комісій вторглася до Кам'янець-Подільського

археологічного музею і, незважаючи на протест Сіцинського Ю.Й., забрала срібну чашу 1754 р., 2 срібні хрести, 18 золотників, срібний ланцюжок від панагії, 1054 срібних монети, і, навіть, - київську гривну [124, арк.17]. 24 срібних ризи, 7 золотих і 1669 срібних монет, срібну чарку і 2 срібних підсвічники, кілька медалей і Георгіївського хреста, тобто – 1709 предметів вагою 53 фунти було забрано з Кабінету-музею мистецтв ІНО [321, арк.6].

Вилучивши таким чином 130 пудів срібних виробів із 1048 церков, 81 костюлу, 188 синагог і 22 монастирів, низки музеїв, Подільський губвиконком прозвітував уряду, що серед них “цінностей для музеїв не виявлено” [128, арк.2-6], і пам’ятки потрапили до держсховища. З великим трудом українські пам’яткоохоронці добилися повернення найбільш цінного. До Москви виїжджали Д.М.Щербаківський, А.Ф.Середа, О.А.Степанова, відібрали 29 ящиків експонатів і привезли до Першого державного музею [10, арк.83].

Становище музеїв було настільки важким, що В.П. Затонський, нарком освіти, у жовтні 1923 року вимушений був звернутися до місцевих властей з вимогою “вжити заходів до попередження загибелі музеїв, і, головним чином, встановити необхідну охорону, щоби попередити їх розграбування” [12, арк.30].

У нелегкому матеріально-фінансовому становищі опинилися кам’янець-подільські музеї. Протягом 1923-1926 рр. не раз питання їх роботи розглядала президія Укрнауки, а 3 жовтня 1925 р. “визнала ненормальним сучасне становисько кам’янецьких музеїв”, побачила потребу в їх об’єднанні і підпорядкуванні Укрнауці [23, арк.6]. 1926 року об’єднаний музей мав 10 тис. історико-археологічних і 5 тис. природничих експонатів, терпів нужду в коштах і приміщеннях, 3 особи утримувалися за рахунок держбюджету, 4 – місцевого, музей розміщувався в семирічній школі, яка весь час потісняла його. Довелося навіть припинити екскурсії [15, арк.138].

Серйозні труднощі переживав Вінницький музей. Звіт за 1923 рік зафіксував сумну картину: відділи музею бідні, у картинній галереї експонувалися посередні полотна, в історичному – цехові прапори та нумізматична колекція, археологічному – кістки мамонта і два-три десятки керамічних знарядь, у відділі прикладного

мистецтва – кілька килимів, музей обслуговували два працівники, фінансувалася лише зарплата [123, арк.170-174]. Аналогічні труднощі були в інших музейних закладах Правобережної України. До матеріально-фінансових негараздів добавилися “чистки” музейних кадрів. Курс на заміну старих кадрів новими політично надійними привів до серійного штампування через систему курсів ремісників-музейників.

У цей час розпочався пошук нових форм експозиційної побудови. З’явилася і багатозначуща назва музейних закладів - “Пролетарський музей”, діяльність яких спрямовувалася на відображення революційного руху, політико-освітню роботу серед робітництва й селянства. В умовах нестабільності, недовіри й експериментування працювати було важко, мінялися кадри, зникали одні, появлялися нові музейні заклади [10, арк.174].

Відбувалося становлення дуже важливої для розвитку історичного краєзнавства державної **архівної справи**. До революції кожна установа формувала свій архів. У роки воєн і революцій вони зазнали великих втрат. Тому 1 червня 1918 року декретом “Про організацію і централізацію архівної справи в РСФРР”, дія якого з установленням радянської влади поширювалася і на Україну, розпочалася реформа архівної справи. Гостро стояла проблема охорони документальної спадщини українського народу, особливо – у зв’язку з паперовою кризою, переробкою архівних справ на різних паперових фабриках, використанням їх торгівельними організаціями як обгорткового матеріалу. 7 лютого 1920 р. постановою уряду створено особливу архівну комісію для охорони цінних у науковому відношенні архівних матеріалів й вилучення та утилізації таких, що не мали “ділової та історичної цінності”. У її складі був академік Д.І. Багалій, інші фахівці, здатні зробити максимальний заслін нищенню джерельної спадщини [416, с.63].

Архівними справами займались архівні секції ВУКОПМИСу та його губернських комітетів. У червні 1919 р. архівна секція Київського губКОПМИСу зареєструвала в Києві 200 архівів, почала збір найбільш цінних колекцій до сховища [739, с.271].

На Волині архівну централізацію також здійснювала архівна секція губКОПМИСу. 8 липня 1919 р. вона взяла на облік й під охорону архіву губернського правління, Казенної палати, першої чоловічої гімназії, бібліотеку В.Г. Кравченка [213, арк.107]. Справа активізувалася після прийняття 20 квітня 1920 р. постанови Раднаркому Української СРР “Про націоналізацію і централізацію архівної справи на Україні”. Архіви – урядові, громадські, монастирські і церковні, приватні збірки, рідкісні книги й друковані видання – оголошувалися загальнонародними. Заборонялося нищення будь-яких справ без дозволу архівних секцій губКОПМИСів при народі. Бездоглядні архіви переходили у відання цих секцій. Всі, хто мав офіційні документи попередніх урядових установ, зобов’язані були негайно повідомити про це губКОПМИСи при губвідділах освіти [415, с.135]. На основі цієї ж постанови на базі архівної секції ВУКОПМИСу було створено Головне архівне управління, яке зайнялося формуванням мережі державних архівів.

На Поділлі губернське архівне управління очолив Юрій Семенович Александрович. Дбаючи про джерельну базу історії краю, він сконцентрував зусилля на виявленні, взятті на облік та під охорону архівних колекцій різних установ та приватних осіб. Протягом 1922-1924 рр. в Подільській губернії був сформований 1231 архів різних відомств і підпорядкувань [157, арк.34; 906, с.52].

У зв’язку з ліквідацією губерній з 1 жовтня 1925 року розпочалася реорганізація архівної справи відповідно до адміністративно-територіальних змін. На території, що згодом ввійшла до Кам’янець-Подільської області, діяли Кам’янець-Подільське архівне окружне управління зі штатом 8 осіб, віднесене до першої групи, Проскурівське та Шепетівське окружні архівні управління третьої групи. 16 грудня 1925 р. на основі урядової постанови “Про єдиний державний архівний фонд” розпочалося упорядкування та облік архівних матеріалів.

Нового характеру набуло пам’яткознавство, як напрям краєзнавчої роботи, та **пам’яткоохоронство**. Формувалася система пам’яткоохоронних органів для рятування рухомих і нерухомих пам’яток від нищення, вивозу. Посягала на них держава, розкрадали люди. Аморальний характер нової влади в ставленні до

історико-культурних цінностей, їх власників виразно ілюструє лист В.І.Леніна від 19 березня 1922 року, адресований В.Молотову і членам ЦК РКП(б) з грифом “суворо таємно”. “Саме тепер і тільки тепер (мова йде про голод 1922 року в Поволжі і семи губерніях України. – В.П.) ми можемо і тому повинні провести вилучення церковних цінностей з самою скаженою і нещадною енергією і не зупиняючись перед придушенням якого завгодно опору..., - вказувалося в листі. – Чим більше число представників реакційного духовенства і реакційної буржуазії вдасться нам з цього приводу розстріляти, тим краще” [1295, с.3].

Така політика влади зазнала опору з боку науково-краєзнавчої громадськості. Протестували подоляни Ю.Й. Сіцинський, В.Д. Отамановський, Ю.О. Александрович, Г.В. Брілінг. Їх кредо висловив останній: “На нас випадає моральна відповідальність перед краєм за неприйняття належних заходів до врятування культурних цінностей” [799]. З тривогою повідомляв ВУАН Ю.О.Александров з Вінниці: “Сучасні події перебудови по-новому життя народу, на жаль, пов’язані з такою загибеллю пам’ятників культури, що коли так буде продовжуватись надалі і не буде можливості попередити це, то ми не будемо мати матеріалів для історії багатьох проявів нашої культури” [932, с.156].

Така обстановка була й в інших регіонах Правобережної України. Ф.Л. Ернст на сторінках “Київської правди” з боєм писав: “Протягом двох років злочинцями зірвано залізний дах на стіні часу Миколи I, зруйновані так звані “Аркади”, систематично розкрадаються підлога, стіни й дах старовинних галерей, що з’єднують печери, викрадено старовинні ікони з куполів церков на ближніх і далеких печерах, зроблено спробу крадіжки шляхом пролому з бібліотеки ВУАН та архіву, викрадено всі чавунні огорожі від пам’ятників на дальніх печерах... 10 дзвонів з дзвіниці, в тому числі кілька – історичної вартості... Здійснено 5 крадіжок з Спаської церкви, 3 крадіжки з церкви Різдва, коштовного майна з церкви ближніх печер, ризниці ближніх печер...” [719]. Лише за одну ніч з лаврських ризниць і церков було реквізовано 3 пуди 9 фунтів золотих виробів, 683 пуди срібних, 2417 діамантів, 1106 смарагдів, 1345 рубінів, 40 сапфірів, більше 500 інших цінних мистецьких предметів [587, с.25].

З поверненням більшовицької влади в лютому 1919 р. у Харкові був заснований Всеукраїнський комітет охорони пам'яток мистецтва і старовини (ВУКОПМИС), який ставив метою “реєстрацію, охорону, збір, вивчення і популяризацію всіх тих творів майстерності, які найбільше показові для свого часу і можуть служити свого роду документами з історії і творчості”. З переїздом до Києва Комітет поповнився київськими пам'яткоохоронцями. Його очолив Г.К.Лукомський, археологічну секцію – М.О. Макаренко, музейну – В.А. Філатов, архівну – В.Л. Модзалевський. ВУКОПМИС провів курси реєстраторів пам'яток архітектури, брав участь у підготовці пам'яткоохоронних нормативних актів, 12 квітня 1919 року через газету „Вісти” закликав трудящих України оберігати історико-культурні скарби [213, арк.108].

Комітет намагався розгорнути сітку пам'яткоохоронних органів в губерніях, повітах. 7 травня 1919 року Подільський губвиконком отримав телеграму: “Вжуйте заходів охорони художніх цінностей садиби Ралії Мещерської та інших Жмеринського повіту. Організуйте комітет охорони пам'ятників мистецтва і старовини” [113, арк.10]. Однак у зв'язку з воєнними діями на території краю губКОПМИС був створений лише 1921 р.

У Житомирі Волинський губКОПМИС у травні 1919 р. розгорнув активну роботу, з 16 по 26 травня провів чотири засідання, затвердив програму діяльності, склав кошториси для утримання як губернського, так і повітових комітетів. Були прийняті під опіку Волинський центральний музей, публічна бібліотека, бібліотеки православної та католицької духовних семінарій, колекції графа Нірода, барона де-Шодура, Б.І.Мезенцева. Проводилося обстеження з метою реєстрації і взяття на облік палаців Любомирських у Рівному, Острозьких в Острозі, колекцій Сангушків, Потоцьких у Славуті, Шепетівці, Антонінах та Ізяславі, підготовлені інструкції щодо охорони пам'яток, з бібліотечної справи, здано до друку текст оголошення з обов'язковою постановою. У липні 1919 р. під охорону були взяті церкви в Ушомирі, Студениці [213, арк.106].

Приклад активності показував Київський губернський пам'яткоохоронний комітет. Він видавав охоронні грамоти на окремі пам'ятки археології, архітектури,

посвідчення своїм активістам на право обслідування й охорони об'єктів. І все ж, незважаючи на протести пам'яткоохоронців, у травні 1925 р. був знищений пам'ятник княгині Ользі. У цілу епопею переросла боротьба за врятування Києво-Печерської лаври, де після війни господарював міськгосп. У кінцевому результаті вдалося передати її у відання НКО для облаштування музейного містечка, добитися 1926 р. проголошення Лаври історико-культурним заповідником.

3 березня 1921 року президія Подільського губревкому створила губернський комітет охорони пам'яток старовини, природи і мистецтва, який очолив завідділом мистецтв губнаросвіти О.О. Найдишев. На початку 1921 року почали формуватися повітові пам'яткоохоронні комітети в Гайсині, Кам'янці-Подільському. Планувалося створити такі комітети в Жмеринці, Бершаді, Летичеві, Могилеві-Подільському та інших повітових містах [129, арк.21 зв].

За ініціативою комітету губревком порушив клопотання перед урядом про увічнення пам'яті М.Д.Леонтовича, і 19 листопада 1921 р. Раднарком УСРР постановою “Про вшанування пам'яті українського композитора Миколи Леонтовича” взяв під охорону і залишив за родиною його помешкання в Тульчині, заборонив виселення чи вселення будь-кого в це приміщення. Речі композитора набирали статусу загальнонародної власності для експонування. Їх збереження покладалося на сім'ю [127, арк.20].

Кам'янець-Подільський комітет охорони пам'яток старовини хоч проіснував півтора року, все ж зробив немало. Очоловав його професор П.В. Клименко, входили П.Г. Клепатський, Ю.Й. Сіцинський, Е.Д. Сташевський, В.О. Гагенмейстер, Я.І. Регул. Архівна секція обстежила й зареєструвала всі архіви, археологічно-монументальна описувала археологічні об'єкти, архітектурно-етнографічна замальовувала, реєструвала історичні будови, організовувала екскурсії з метою популяризації й охорони архітектурних об'єктів, музейна наповнювала музейні заклади міста реквізованими експонатами, бібліографічно-бібліотечна обстежувала релігійні установи, залишені бібліотеки, передала ІНО 450 рідкісних книг, влаштувала в археологічному музеї “Книжкову палату” [929, с.229]. З участю членів комітету був підготовлений і виданий наказ Кам'янець-

Подільського повітового відділу освіти, підписаний завідуючим відділом А.Дубовиком та завідуючим підвідділом мистецтв А.Чернявським, яким заборонялося нищення й продаж предметів старовини і мистецтва, ставилася вимога про окремі предмети, архівні та музейні збірки негайно повідомляти відділ освіти [435, с.23]. Члени Кам'янець-Подільського комітету охорони пам'яток 1921 року провели 12 краєзнавчих експедицій, організували виставку предметів старовини та мистецтва, прочитали 20 лекцій, мужньо вели боротьбу з реквізитами церковних цінностей, зуміли повернути до музею вилучені 1013 срібних монет та київську гривну [929, с.230]. У червні 1922 р. діяльність комітету була зупинена наказом Кам'янець-Подільського повітвиконкому. Архівна секція була реорганізована в архівне управління, яке очолив П.Г.Клепатський, а музейна та пам'яткоохоронна робота перейшла до відділу освіти, музейних закладів [435, с.23].

Під загрозою був будинок декабристів у Тульчині. 3 липня 1923 р. губполітосвіта просила Головополітосвіту НКО виділити кошти на його ремонт, відзначала зростий інтерес громадськості, учителів, школярів до цього об'єкта в зв'язку з підготовкою до 100-річчя декабристського руху, просила не менше 34 тис.крб. Головополітосвіта, розуміючи історичну цінність будівлі, виділила на ремонт 15 тис.крб. [13, арк. 35]. 25 вересня 1924 р. Подільський губвиконком постановою “Про охорону пам'ятників революційного минулого, старовини, мистецтва і природи” зобов'язав місцеві органи влади взяти під охорону будинок декабриста П.І.Пестеля в Тульчині, фортецю в Кам'янці-Подільському, “Мури” і садибу Коцюбинських у Вінниці, залишки фортеці в Хмільнику [122, арк.552].

Питання охорони пам'яток залишалось актуальним і 1925 року. 15 січня 1925р. представницька нарада губернського політосвітнього активу у Вінниці вирішила “приступити до виявлення існуючих пам'ятників давнини, залучаючи до цього учителів і учнівську молодь”. 6 лютого 1925 року Кам'янець-Подільський окрвиконком ввів серйозні санкції – штрафи до 300 крб. і навіть арешти тих, хто проводив недозволені розкопки, руйнування історико-мистецьких пам'яток. Волинський губвиконком 11 червня 1925 року прийняв постанову “Про охорону

пам'яток старовини”, якою закликав громадськість до збереження свого минулого і зобов'язав владні структури посилити охорону курганів, стоянок, городищ, старих будівель, цінних в історико-культурному відношенні [687, с.205]. 20 серпня 1925 р. держава взяла під захист 4 десятини території навколо могили Т.Г.Шевченка в Каневі, оголосивши її державним заповідником. Передбачалося виготовлення пам'ятника поету, будівництво будинку, облаштування музею, бібліотеки, упорядкування території [415, с.473-475].

Велику й результативну пам'яткоохоронну роботу проводила ВУАН, її археологічна комісія. 1925-1926 рр. були сформовані крайові комісії з охорони пам'яток, у тому числі Київська, затверджені крайові інспектори-пам'яткоохоронці, які за цей період зареєстрували 84 археологічних, 65 архітектурних, 10 меморіальних пам'ятників [39, арк.94-107].

10 липня 1926 р. НКО затвердив склад Українського комітету охорони пам'яток культури (УКОПК), куди ввійшли відомі вчені Д.І. Багалій, М.С. Грушевський, Д.І. Яворницький, П.П. Курінний, Д.М. Щербаківський, М.Я. Рудинський, С.С. Гамченко, Ю.Й. Сіцинський, О.С. Федоровський, а також крайові інспектори Ф.Л. Ернст, С.С. Дложевський, С.А. Таранушенко [27, арк.4]. 16 червня 1926р. ВУЦВК і РНК УСРР прийняли постанову “Про пам'ятники культури і природи України”, у відповідності до якої всі пам'ятки культури і природи, що мали наукове, історичне або мистецьке значення, були передані у відання НКО УСРР. На заміну раніш виданим декретам і постановам з питань охорони пам'яток історії, культури та природи було затверджено “Положення про пам'ятники культури та природи”, яке діяло до грудня 1945 року [253, арк.18-19].

Плідно працювала Київська крайова пам'яткоохоронна інспектура. Інспектор Ф.Л.Ернст, секретар Г.В.Адольф та В.М.Базилевич розпочали реєстрацію пам'яток, складання карткового покажчика, взяли в реєстр 165 пам'яток, вжили заходів для врятування Микольської брами на Печерському, пам'ятника князю Володимирі, Бернардинського кляштора у Заславі, палацу Потоцьких у Тульчині, замку Острозьких у Старокостянтинові, надали допомогу в ремонті та реєстрації будинку М. Коцюбинського у Вінниці, Турецької вежі в Сатанові, кляштора босих

кармелітів у Бердичеві. Ернст Ф.Л. з цього приводу побував у Бердичеві, Шепетівці, Ізяславі, Проскуріві, Сатанові, Базилевич В.М. – у Тульчині, Коростені, Бердичеві та інших населених пунктах 16 округів, що підпорядковувались Київській крайовій комісії [254, арк.45-46].

Отже, розвитку краєзнавства Правобережної України першої половини 20-х років сприяли перехід до мирного будівництва, зростання рівня національної самосвідомості, яку підживлювали українізація, розбудова загальноосвітньої, середньої спеціальної та вищої школи, заходи з ліквідації неписьменності, формування сітки наукових та культурно-освітніх установ, що, відповідно, створювало організаційно-методичні та кадрові передумови розгортання масового краєзнавчого руху.

На цей час припадає формування мережі музейних закладів, державних архівних установ - бази науково-краєзнавчих досліджень. Нового характеру й розмаху набуло пам'яткоохоронство, пам'яткознавство як напрям краєзнавчої роботи. Налагоджувалась видавнича справа.

У 1921-1925 рр. переважали державні форми історико-краєзнавчої праці. Активізувала дослідження регіонів Всеукраїнська академія наук, її наукові товариства на місцях, створені Укрнаукою науково-дослідні кафедри. У краєзнавчу працю включилися не тільки викладачі вузів, а й студентська молодь, об'єднана організацією Пролетарського студентства.

Зросла мережа закладів, що займалися порайонним дослідженням України, краєзнавством взагалі, кількість краєзнавців. Однак говорити про масовий краєзнавчий рух, який втягнув у дослідницьку працю широкі кола громадськості, підстав немає. На цьому етапі лише створювалися передумови – матеріально-фінансові, організаційно-методичні й кадрові – для розгортання краєзнавчого руху другої половини 20-х років. Більше того, Україна для піднесення такого руху, координації діяльності існуючих державних і громадських структур, що займалися історико-регіональним дослідництвом, явно відставала від сусідів – Російської Федерації та Білорусії, де діяли Центральні бюро краєзнавства, виходили спеціальні краєзнавчі видання.

Краєзнавча діяльність, що набирала розмаху, потребувала організаційно-методичного спрямування, ставила на порядок денний скликання краєзнавчого з'їзду, створення всеукраїнського координаційного краєзнавчого центру.

2.3. Вплив Українського комітету краєзнавства на розвиток краєзнавчого руху на Правобережній Україні

Друга половина 20-х років стала періодом помітного піднесення краєзнавчого руху, росту кількості краєзнавчих осередків та їх членів, розгортання досліджень, видання різноманітної краєзнавчої літератури. Якраз на цей період і припадає так званий “зоряний час” українського краєзнавства.

На цьому етапі роль координатора масового краєзнавчого руху взяв на себе Український комітет краєзнавства. У своєму становленні й організації краєзнавчої праці він пройшов чотири етапи: 1924 – травень 1925 – підготовчий; травень 1925-1927 – юридичного й організаційного оформлення як УКК, так і його структур на місцях; 1927 – перша половина 1929 – період високоефективної праці; друга половина 1929 – початок 1934 – період затухання й припинення діяльності.

Одним з факторів, який справив вирішальний вплив на скликання представницького краєзнавчого форуму в Україні й створення Українського комітету краєзнавства, була діяльність у Російській Федерації Центрального бюро краєзнавства. У грудні 1921 р. відбулася I Всеросійська конференція з краєзнавства, створено Центральне бюро краєзнавства (ЦБК) при Російській академії наук, яке очолив академік С.Ф.Ольденбург. Конференція визначила основні завдання краєзнавства, форми і методи діяльності [721, с.73]. Різноманітна і плідна діяльність ЦБК, яке 1923 року започаткувало періодичний орган – журнал “Краеведение”, а з 1925 р. почало видавати “Известия Центрального бюро краеведения”, сприяла консолідації краєзнавчих сил у межах СРСР, посиленню їх діяльності. Комісія краєзнавства ВУАН передала повноваження свого представництва в ЦБК його керівникам академіку С.Ф.Ольденбургу та професору В.В.Богданову, обравши їх одночасно своїми членами [524, с.13]. У січні 1923 р.

М.В.Шарлемань, секретар Комісії краєзнавства, зробив у Петрограді доповідь про краєзнавчу працю в Києві. З утворенням харківської Комісії краєзнавства були також налагоджені її зв'язки з ЦБК. У роботі IV сесії ЦБК (березень 1923 року) в Москві брали участь від київської Комісії краєзнавства при ВУАН А.М.Лобода, М.В.Птуха, М.В.Шарлемань, Д.Е.Белінг, від Харківської – О.С.Федоровський та Л.А.Шкорбатов. Лобода А.М., Птуха М.В., Д.К.Зеленін та О.С.Федорівський ввійшли до складу ЦБК. 1924 року на V сесії ЦБК академік Птуха М.В. доповів про стан краєзнавчої роботи в Україні [524, с.14]. Життя вимагало створення під егідою Укрнауки краєзнавчої організації, яка б за прикладом і в тісному зв'язку з ЦБК могла об'єднати діяльність краєзнавчих осередків в Україні, спрямувати їх, підпорядкувати ідеології і практиці радянської влади.

Створення краєзнавчого центру в Україні стимулював також приклад білоруських колег, які 1923 року сформували оргкомітет, а наступного року – Центральне бюро краєзнавства. У лютому 1925 р. ЦБК провело перше засідання, започаткувало щомісячник “Наш край”.

Потребу в координуючому органі відчували не тільки керівники ВУАН, а й представники різних краєзнавчих формувань. З 28 грудня 1924 р. по 1 січня 1925 р. проходив I Всеукраїнський з'їзд з вивчення продуктивних сил та народного господарства України – перше зібрання представників науки за п'ять років радянської влади. У його роботі брали участь відомі дослідники-краєзнавці з Правобережної України завідуючий Черкаським окружним музеєм Д.П.Бочков, М.В.Шарлемань, делегований на з'їзд Всеукраїнською академією наук, М.М.Башинська, ботанік з Житомира, заввідділом Волинського науково-дослідного музею. Їх пропозиції концентровано висловив О.А.Лазарис, студент, відповідальний секретар Бюро краєзнавства при Українському Бюро пролетарського студентства: “Бажаю, щоби в найближчому часі була скликана Всеукраїнська конференція краєзнавства, яка б розрішила дуже важливі питання цієї роботи” [22, арк. 86 зв.].

Бюро Пролетстуду і особисто Лазарису О.А. належить велика заслуга в ініціюванні Всеукраїнського краєзнавчого форуму та його підготовці [55, арк.1-4].

Олександр Аронович від імені Бюро краєзнавства при Пролетстуді підготував і направив колегії Головного професору НКО доповідну записку, в якій констатував відставання краєзнавства України від постановки цієї роботи в РСФРР. „Потрібна чиясь широка громадська ініціатива, потрібні якісь громадські сили, щоби зсунути таку важливу для республіки справу краєзнавства з мертвої точки”, - підкреслював він з тривогою [15, арк.20]. Таку заяву неможливо було непомітити.

До утворення Українського комітету краєзнавства, його структур на місцях значну роль у координації краєзнавчої роботи відігравали губбюро Пролетстуду та відділення Секції наукових робітників (СНР). У квітні 1925 р. загальні збори Кам'янець-Подільської Секції наукових працівників, заслухавши доповідь В.О. Гериновича, ректора інституту народної освіти, про стан краєзнавчої роботи на Кам'яничині, ухвалили: “В цілях організації краєзнавчої роботи виділити секції природи - тт. Геринович, Красовський, Назаркевич, Храневич, Гаморак, Богацький, Кожухов; економіки - Жуків, Заклинський, Олійник, Романкевич, Мельник, Плюйко, Стойкевич, Василів, Ландау (голова секції); культури – Неселовський, Любарський, Курневич, Кіндрат, Філь, Поль” [125, арк.13]. Їм було доручено налагодити роботу в цих напрямках. Ініціативно вело краєзнавчу роботу Кам'янець-Подільське бюро Пролетстуду, яке 22 квітня 1925 р. зуміло “об'єднати краєзнавчу роботу СНР з роботою краєзнавчих осередків при ОБ Пролетстуду”. Конкретні форми взаємодії здійснювали відповідні секції краєзнавчої роботи [125, арк.75].

Підготовку першого всеукраїнського краєзнавчого зібрання очолила Укрнаука, запросивши від краєзнавчих комісій ВУАН, окремих науковців пропозиції щодо порядку денного, представництва, статусу й організації форуму. Професор Харківського ІНО Д.К.Зеленін 19 листопада 1923 р. запропонував обговорити на краєзнавчому з'їзді доповіді: 1) Науково-освітні і господарські завдання краєзнавства в Україні; 2) Стан краєзнавчої роботи в Україні і заходи до її піднесення; 3) Краєзнавство в школі. Він дав перелік тих установ, які могли б направити представників на з'їзд [8, арк.85], підготував кошторис витрат, пов'язаних з підготовкою та проведенням форуму [15, арк.2; 19, арк.7-8]. Від

Комісії краєзнавства ВУАН академік А.М.Лобода наполягав на скликанні не наради, а з'їзду, запропонував тематику основних доповідей. Він вважав, що обговорення доповідей слід провести в десяти секціях.

На основі пропозицій, що поступили від учасників різних з'їздів, конференцій, нарад, краєзнавчих організацій, відомих громадських і наукових діячів, Укрголовнаука НКО виробила проект “Положення про всеукраїнську нараду по краєзнавству” [7, арк.21], утворила організаційне бюро для скликання всеукраїнської конференції з трьох осіб – М.І. Яворський, М.Г. Криворотченко, О.А. Лазарис. 14 лютого 1925 р. питання підготовки і проведення Всеукраїнської наради з краєзнавства розглянула президія Укрголовнауки і по доповіді М.І.Яворського прийняла положення. 25 березня 1925 р. у приміщені Головнауки відбувся розширений пленум оргбюро. Він вирішив підвищити статус краєзнавчого форуму до рангу конференції, визначив доповідачів, час проведення [17, арк.21-23].

14 квітня 1925 р. до губбюро Секції наукових працівників, губвідділів профспілки працівників освіти (Робос), бюро Пролетстуду, інших владних та наукових структур був направлений обіжник, підписаний М.І.Яворським та О.А. Лазарисом. Він повідомляв про скликання в травні 1925 р. у Харкові всеукраїнської установчої краєзнавчої конференції, порядок денний з дев'яти пунктів (ним передбачалось 11 виступів про стан краєзнавчої роботи на місцях, у тому числі з Вінниці – “Вплив революції на подільське село”, з Житомира – “Природні багатства Волині”). Пропонувалося направити на конференцію представника, внести пропозиції до порядку денного. Крім пленарних засідань, передбачалася робота секцій “Природа”, “Людина як продуктивна сила”, “Економіка” [125, арк.61]. У відповідь 22 квітня Кам'янець-Подільське, а 3 травня Вінницьке бюро СНР прийняли рішення делегувати на всеукраїнську краєзнавчу конференцію від кам'янчан В.О.Гериновича, Н.Т.Гаморака, від вінничан – В.Д. Отамановського і О.О.Севастьянова [125, арк. 66, 75]. Аналогічна підготовча робота до конференції здійснювалася на Київщині та Житомирщині. Делегатами від Східної Волині були обрані Ф.А. Козубовський та М.М. Башинська [51, а. 14 зв.].

У сучасній літературі є чимало розбіжностей щодо датування I Всеукраїнської краєзнавчої конференції. Зустрічаються 25-28 травня 1925 р., 28 травня – 3 червня. На жаль, цю плутанину внесли самі організатори та учасники конференції. У першому обіжнику “До всіх краєзнавчих організацій УСРР та АМСРР” вказано, що I Всеукраїнська конференція з краєзнавства відбулася 25-28 травня 1925 р. [35, арк.60]. В “Інформаційному огляді дослідно-краєзнавчої праці на Поділлі на 1 лютого 1926 р.” делегат конференції В.Д. Отамановський називав 28 травня – 3 червня 1925 р. [725, с.1]. Та й у звіті УКК на 1 січня 1929 р. датою проведення конференції вказано 25 травня 1925 р. [809, с.90]. Насправді ж **I Всеукраїнська краєзнавча конференція** проходила протягом чотирьох днів – з **28 по 31 травня 1925 р. у м.Харкові**. Її відкриттю передувала програмна стаття О.І. Буценка в „Коммунисте” [525] та О.А. Лазариса в газеті “Вісти”, органі Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету, де він від оргбюро повідомив основні завдання конференції. У цьому ж числі “Вістей” було повідомлено дату і час відкриття (28 травня, о 18-ій годині), адресу й порядок денний конференції [841, с.6]. 18 травня 1925 року аналогічне повідомлення й дещо відозмінений в формулюваннях порядок денний дала газета “Коммунист” – орган ЦК та Харківського губкому КП (б)У [783, с.5]. Думаю, що цих аргументів цілком достатньо, щоби виправити помилки в датуванні I Всеукраїнської краєзнавчої конференції.

28 травня в приміщенні Ветеринарного інституту (Сумська, 37) зібралось 75 делегатів від низових краєзнавчих осередків, губпланів, студентства, господарських, громадських організацій та установ. Було обрано почесну президію та оголошено привітання від Російської академії наук, Наркомосу РСФРР, інституту імені Тімірязєва, інших органів. Учасників конференції привітав заступник наркома освіти Сологуб, наголосивши на ролі краєзнавчої праці в господарському будівництві [985, с.2].

Заголовна доповідь О.І.Буценка “Радянська влада, народне господарство і краєзнавство” присвячувалася концептуальним засадам розвитку краєзнавчого руху. Всю роботу дослідники мали будувати на матеріалістичному фундаменті

вчення Маркса-Енгельса-Леніна. Головний напрям – “природничі досвіди, вивчення продуктивних сил країни, стану промисловості, села”. Доповідач закликав „розірвати з старими методами краєзнавства, які тільки мали своєю метою охорону інтересів буржуазії” [986, с.5].

У доповіді “Сучасний стан краєзнавства в СРСР” О.А.Лазарис також закликав “відмовитися від старих методів”, забезпечити “матеріалістичний підхід в галузі вивчення побуту, народних багатств, продуктивних сил країни”. По суті йшлося про згортання історичного краєзнавства, відмову від послуг і досвіду старих учених, краєзнавців, вивчення корисних копалин, виробничих справ аматорами з числа нової поки слабо підготовленої інтелігенції, робітників, селян, студентів.

Наступного дня делегати конференції, інформуючи про роботу краєзнавчих установ на місцях, не обминули висунутих О.І. Буценком та О.А. Лазарисом положень про суть “нового радянського краєзнавства”, основні напрями його розвитку. Розпочалася дискусія, яка надалі пронизувала всі виступи. Більшість ораторів підтримала офіційну думку. К.Дубняк пропонував взяти в ужиток термін “виробниче краєзнавство” і закликав: “Немає схоластики, немає “гробокопательства”, збирання церковної старовини, а є будівництво нового творчого життя самими робітниками і селянами в контакті з наукою” [646]. 30 травня “Вісти” опублікували його виступ [842, с.1,5]. Проти огульного заперечення досягнень дореволюційного краєзнавства виступив академік Д.І. Багалій, представник Волині М.М.Башинська та інші. Дискусію підсумував М.І. Яворський, відкинувши повернення до старого краєзнавства, “коли великі поміщики для розваги збирали колекції писанок” та “коли наші вчені в своїх кабінетах цілком відірвані від життя проводили ту чи іншу наукову роботу” [21, арк.63-65].

У такому дискусійному дусі проходило обговорення доповідей “Проблема краєзнавства і принципи краєзнавчої роботи”, “Методологія і практика краєзнавства на Україні в нових радянських формах”, “Методи краєзнавчої роботи”, “Краєзнавство і село”, “Краєзнавство і вузи”, “Краєзнавство і школа”, “Краєзнавство, політосвітня праця, молодь”.

У доповідях та виступах, у тому числі М.В.Шарлеманя, Д.В.Зайцева, В.Д. Отамановського, М.Г.Криворотченка, О.А.Янати, П.І. Гончаренка, В.Ю.Білецької, Д.Р. Бочкова та інших, окреслювався не тільки стан краєзнавчої праці в Україні, а й концепція краєзнавства в нових історичних умовах, зафіксована у восьми резолюціях конференції. Вони склали колективну теоретичну основу наступних документів – Положення, Статуту УКК, статутів низових організацій, інструкцій та програм.

У неділю 31 травня останнє ранкове засідання підвело підсумок чотирьохденної роботи. Був обраний Український комітет краєзнавства з представників різних організацій – ВРНГ, Держплану, ЦСУ, НТТ, Держвидаву, ЦБ Пролетстуду, с/г наукового комітету, Робземлісу, Робітосу та інших, президія з трьох осіб – М.І. Яворський, М.Г. Криворотченко, О.А. Лазарис. Ухвалено двічі на рік скликати пленуми УКК, склад пленуму мав бути обраний на місцях – 52 члени від усіх округів, наукових, державних, господарських, студентських та інших організацій [987]. Робота завершилася оголошенням текстів вітальних телеграм на адресу ЦК КП (б)У, ВУЦВК, ВУАН, ЦБК РСФРР [37, арк.59].

Робота першого всеукраїнського краєзнавчого форуму викликала великий інтерес засобів масової інформації. У п'яти числах газети “Вісти” була подана не тільки інформація про початок, хід і закриття конференції, а й виклад ряду доповідей, виступів. У двох номерах газети “Коммунист”, всеукраїнській робітничій газеті “Пролетарий” вміщено інформаційне повідомлення про I Всеукраїнську краєзнавчу конференцію [566, с.4; 1084]. Не обійшли увагою форум українських краєзнавців “Известия Центрального бюро краеведения”, помістивши глибоку й продуману інформацію В.Ю.Білецької [491, с.122-123] та “Вісник Одеської комісії краєзнавства” [503].

З поверненням делегатів активізувалася робота в округах. Бюро Кам'янець-Подільської секції наукових працівників 9 червня 1925 року заслухало доповіді делегатів I Всеукраїнської краєзнавчої конференції [125, арк.86]. Аналогічні збори 16 червня провело вінницьке бюро СНР. Учасникам зібрання були запропоновані

доповідь О.О.Севастьянова “Методологія краєзнавства”, В.Д.Отамановського – “Краєзнавство й школа” [125, арк.34-35].

Перший склад УКК, обраний за представницьким принципом, виявився недієздатним. Більшість організацій своїх представників так і не делегувала. Практично в УКК регулярно працювало 5 осіб [37, арк.67]. Однак вже 10 червня 1925 р. вони передали в Укрнауку на затвердження проект положення про УКК [37, арк.51]. 13 вересня 1926 року президія Укрнауки НКО України розглянула питання про штати Комітету і затвердила заступником голови УКК М.Г. Криворотченка, відповідальним секретарем О.А. Лазариса, інструктором І.К. Анохіна, діловодом-друкаркою Л.В. Горбань [26, арк.37]. Був сформований бюджет. 1926 року на наукові витрати УКК отримав всього 1450 крб., 1927 року – 1500 крб. Довелося скоротити платну посаду заступника голови [809, с.94] і за рахунок економії підготувати перше число “Вістей Українського комітету краєзнавства” зі стенограмою травневої 1925 р. конференції та власного журналу “Краєзнавство” [38, арк.95-96].

18 жовтня 1926 року президія Укрнауки затвердила новий склад Комітету, головою – Буценка О.І., заступником – Криворотченка М.Г., відповідальним секретарем – Д.В.Зайцева, членами – М.С. Волобуєва, К.В. Дубняка, М.І. Ковалівського, О.А. Лазариса, М.Г. Левицького, І.В. Немоловського, О.А. Янату, всього – десять осіб [26, арк.37], а 12 грудня 1925 р. – “Положення про Український комітет краєзнавства”, юридично закріпивши цим основні рішення Першої всеукраїнської краєзнавчої конференції, мету, основні завдання, структуру, статус УКК [28, арк.100]. (Див.: Додаток Б). Робота Комітету велася планово й цілеспрямовано. 1927 року відбулося 18 засідань, розглянуто 99 питань [32, арк.1-10].

У 90-х роках, особливо в зв’язку з утворенням Всеукраїнської спілки краєзнавців, посилювався інтерес до Українського комітету краєзнавства, досвіду його функціонування, здобутків і втрат. Палітра думок широка – від перебільшення зробленого – до повного заперечення будь-яких досягнень. Важко, скажімо, погодитися з твердженням, що УКК “... так і не зміг розпочати повнокровне

функціонування і виконання завдань, покладених конференцією”... [813, с.52]. Якщо уважно проаналізувати вже виявлені джерела, то неважко побачити результати **організаційної** та методичної **роботи** невеликого апарату **УКК**, здійсненої за досить невеликий відведений обставинами час. Особливо – у плані згуртування краєзнавчих сил. Комітет вважав виявлення та облік регіональних дослідницьких осередків своїм головним завданням. Офіційні дані, зафіксовані в довіднику ЦБК, свідчили, що 1925 року в Україні діяло 5 краєзнавчих товариств, 11 гуртків у п’яти округах [816; 809, с.90]. Насправді ці цифри не відповідали дійсному стану речей. За нашими підрахунками, 1925 року в Україні науково-краєзнавчим дослідництвом займалося 104 музеї, 42 наукові товариства, 85 науково-дослідних кафедр [9, арк.365]. На цей час тільки в Києві діяло 16 студентських краєзнавчих гуртків, які об’єднували 800 пошуковців, на Кам’янецьчині функціонувало 5 товариств, 10 гуртків, 267 дослідників. Центрами краєзнавства ставали бібліотеки (їх налічувалося 5154, у т.ч. Всенародна бібліотека ВУАН, її філії у Києві і Вінниці), ВНЗ та педтехнікуми. Ще 1923 року, розіславши близько 130 анкет, Комісія краєзнавства при ВУАН отримала зворотню інформацію від 87 краєзнавчих осередків [35, арк.27]. Отже, на час скликання першої Всеукраїнської конференції в Україні діяло більше 350 осередків, які гуртували науково-краєзнавчий актив навколо дослідження та популяризації регіональних проблем. З метою обліку та налагодження взаємодії з краєзнавчими осередками Комітет виготовив 3 тисячі примірників обіжника – листа-звернення “До всіх краєзнавчих організацій УСРР та АМСРР”, в якому повідомив про рішення першої Всеукраїнської краєзнавчої конференції, склад Комітету, мету і завдання його діяльності і запросив найдетальніші відомості про місцеві осередки, звіти і плани роботи на 1926 рік. До нього додав “Анкету для обліку краєзнавчих організацій” з 16 пунктів [35, арк.60]. Згодом на місця були направлені обіжники з питань організації бібліографічної, туристсько-екскурсійної роботи, досвіду вінницьких краєзнавців. Ця форма організаційно-методичного впливу забезпечувала постійну взаємодію краєзнавчого центру та низового активу.

Крім того, М.Г. Криворотченко брав участь в губернських конференціях. У лютому 1926 року зробив маршрутний об'їзд 5 округів, побував у Києві, Житомирі та інших містах [54, арк.26]. Всі ці заходи дали можливість на середину 1927 року мати уповноважених Комітету в усіх округах та створити окружні комітети краєзнавства в 26 округах із 41 [806, с.31]. УКК встановив порядок реєстрації товариств і взаємодії з ними, 17 вересня 1927 р., наприклад, розглянув організаційний протокол Білоцерківського товариства і зареєстровав його під егідою УКК [37, арк.24-25].

Український комітет краєзнавства сформував групу своїх кореспондентів, 21 січня 1927 р. затвердив “Положення про мережу кореспондентів Українського комітету краєзнавців” (Див.: Додаток В). Позиція УКК суттєво відрізнялася від поглядів ЦБК РСФРР і БСРР на роль кореспондентів. Замість почесного членства за певні заслуги, як це зробили російські та білоруські колеги, Комітет давав їм статус працюючих учасників українського краєзнавчого процесу. 19 лютого 1927 р. УКК затвердив перших своїх кореспондентів – Зельдовича, Левандовського, Коваленка, Семенчика, Сухомлинова, Федоренка [37, арк.42]. Географія їх представництва досить широка, вона охоплювала на Правобережній Україні Кам'янецький, Проскурівський та Шепетівський округи, Вінницю, Коростень, Малин, Бердичів, Умань, Смілу, Черкаси, с.Ходаки на Коростенщині. Якщо на 22 червня 1928 р. кореспондентів було 45 [38, арк.71], то на 1 січня 1929 року – 65 [809, с.92]. За соціальним станом переважали учителі, були музейні працівники, агрономи, економісти, державні службовці – працівники окрінспектур народної освіти.

Поступово окреслювалося таке розмаїття організаційних форм краєзнавства, яке ніяк не вписувалося в передбачуваний резолюцією I Всеукраїнської краєзнавчої конференції структурний ряд. Переважали гуртки при педтехнікумах, школах, а не сельбудах і хатах-читальнях, наукові товариства при вищих навчальних закладах, музеях. Працювала на Правобережжі Київська комісія краєзнавства. Виникли й гарно зарекомендували себе Кабінети виучування краю, особливо – у Вінниці при філії Всенародної бібліотеки ВУАН, бюро краєзнавства, краєзнавчі музеї, семінари, курси, з'явилися районні краєзнавчі товариства [808, с.1]. За даними УКК на 1

січня 1928 року, він мав сталі зв'язки та здійснював організаційне науково-методичне керівництво 37 товариствами і 30 гуртками в 22 округах, а на 1 січня 1929 року в 32 округах йому підпорядковувалося вже 51 товариство, 658 гуртків, 18810 членів [809, с.91]. УКК поширив свій вплив практично на всі округи Правобережної України.

Подбав Український комітет краєзнавства й про юридичне оформлення діяльності краєзнавчих осередків, підготувавши типовий статут краєзнавчого товариства. 27 січня 1927 р. він був затверджений міжустановчою комісією при НКВС (Додаток Д). Примірний Статут до певної міри обмежував діяльність товариств, зводячи її до надання “всебічної допомоги радянському будівництву шляхом виявлення та наукової обробки даних, що торкаються продукційних сил округи (району) в широкому розумінні цього поняття, поширення відповідних відомостей про свій край, збудження інтересу до вивчення його”. Але допускав до членства осіб молодших 18 років, тісно прив'язував роботу окружних, районних товариств до УКК шляхом обов'язково щорічного звітування. Вимога була надто категоричною, пункт 17 статуту передбачав автоматичний розпуск товариства в разі неподання до Наркомосвіти звіту про діяльність протягом 3 місяців після закінчення звітного року [805, с.35]. Таким чином встановлювався суворий контроль з боку УКК за основними напрямками та змістом діяльності, а з боку органів НКВС та адмінвідділів окрвиконкомів – за складом товариства і характером роботи, оскільки щорічно товариство мало передавати списки своїх членів першим, копію звіту – другим.

Великі сподівання щодо забезпечення повноцінного зв'язку та взаємодії Центру і периферії покладалися на друкований орган – журнал “Краєзнавство”. 8 січня 1927 р. УКК ухвалив “приступити до видання періодичного органу в розмірі 2 друкованих аркушів тиражем у 2000 примірників за поданим програмом”, обрав видавничо-редакційну комісію в складі Дубняка, Криворотченка, Левицького, Немоловського, Янати [33, арк.33], а 19 лютого 1927 р. затвердив редакційну колегію в складі Дубняка, Зайцева, Криворотченка, Махова, редактором – Криворотченка [33, арк.42]. З квітня 1927 р. Укрнаука дозволила вихід журналу,

але оговорила: “Ніяких дотацій на видавництво не просити”. Цього ж року побачив світ перший номер з редакційною статтею “Чергові завдання Українського комітету краєзнавства” Криворотченка, статтею “Вивчення продукційних сил і краєзнавство” К.Дубняка. У цьому номері був поданий типовий статут окружного товариства і розмаїта хроніка життя краєзнавчих організацій Вінницької, Волинської, Коростенської та Кам’янецької округ [805, с.24-28]. 1927 р. УКК випустив лише 3 номери, частину безкоштовно розіслав по школах [125, арк.8]. Зокрема, у Кам’янецькому окрузі їх отримали Голосківська, Жванецька, Орининська, Смотрицька, Маківська, Дунаєвецькі № 1, 3, Підлісномукарівська, Новоушицькі № 1, 2, Миньковецька, Приворотська та інші школи [125, арк.6]. Журнал мав відділи – “Загальний”, “Методика краєзнавчої роботи”, “Шкільне краєзнавство”, “Наш край”, “Життя краєзнавчих організацій”, “Бібліографія”, “Керуючі матеріали”. Протягом 1927-1930 років вийшло 28 номерів, об’єднаних в 11 журналів. В умовах безгрошів’я, масових репресій проти науковців та краєзнавців журнал припинив існування, безумовно внісши вклад в організаційно-методичну підтримку краєзнавчого руху в Україні.

Український комітет краєзнавства надавав низовим організаціям **методичну** допомогу, основні напрями якої визначило Положення про Комітет: “Розроблення планів та програм різних галузей краєзнавчої роботи; вивчення форм і методів краєзнавчої роботи; керування роботою секцій та комісій, редагування та видання матеріалів по краєзнавчій роботі” [37, арк.50-51]. Був створений ряд методичних підрозділів, 5 лютого 1927р. затверджене методичне бюро в складі Дубняка, Левицького, Шатунова, Положення про методичне бюро УКК (Додаток Ж).

Протягом першого року роботи УКК провів 150 інструктажів, визначив уповноважених в 32 округах, які на місцях втілювали в життя настанови Комітету [38, арк.96]. 5 березня 1928 р. УКК зобов’язав своїх членів “посилити виїзди для зв’язку та інструктажу” [38, арк.57]. На засіданнях УКК розглядалися плани роботи базових організацій, тиражувалися для зразка, популяризувалися, зокрема – Кам’янець-Подільського окружного комітету краєзнавства [37, арк.43].

Великого значення надавалося краєзнавчій бібліографії, підготовці і виданню краєзнавчої літератури, формуванню бібліотек, картотек і каталогів, складанню бібліографії краєзнавчих та методичних матеріалів, формуванню власної бібліотеки. Вона поповнювалася з різних джерел. Щороку якась сума відривалася на придбання краєзнавчої літератури – 1926-1927 бюджетного року – 108 крб., 1927-28 – 80 крб. [809, с.94]. Комітет отримував періодику Центрального бюро краєзнавства РСФРР та БСРР – “Известия Центрального бюро краеведения”, журнал “Краеведение”, щомісячник “Наш край”, збірник “Вопросы краеведения в школе” під редакцією В.П.Буданова, И.С. Симонова (Л-д, 1925. – 172 с.) [760, с.171]. Відбувався обмін літературою і періодичними виданнями з іншими науково-краєзнавчими організаціями. На 1 січня 1929 р. УКК мав контакти з 41 такою організацією РСФРР, 12 – в інших республіках, 8 – із закордону [809, с.92].

Методичне бюро, бібліографічна комісія УКК надавали методичну й фінансову підтримку випуску місцевих видань – збірників “Поділля”, “Волинь”, “Уманщина” та інші. Особливо плідною була співпраця з вінницькою філією Всенародної бібліотеки ВУАН, її Кабінетом виучування Поділля, який за роки існування випустив кілька “Інформаційних оглядів краєзнавчої праці на Поділлі” та монографій: 1926 року – В.Отамановського “Краєзнавство на Поділлі”, “Звідомлення Вінницької філії Всенародної бібліотеки та Кабінету виучування Поділля” [695; 696], М.Білінського – “Вінницький замок”, 1927-го – першу частину “Нарисів з історії Поділля” Ю.Сіцинського. Вони були високо оцінені науково-краєзнавчою громадськістю, шість праць відзначені заохочувальними преміями всеукраїнських конкурсів. Про працю В.Отамановського “Краєзнавство на Поділлі, найближчі його завдання та потреби й роль в краєзнавчій праці Кабінета виучування Поділля” (1926) газета “Культура і побут” писала, що це “один із доказів великої активності краєзнавців Поділля”, що “цю книжку слід використати краєзнавцям України для збагачення досвіду в їхній краєзнавчій праці на місцях”. 1927 року УКК надав допомогу Кам’янець-Подільському окружному комітету краєзнавства – 50 крб. для видання збірника “Поділля”. Грошова допомога була виділена краєзнавчому товариству Новомосковському педтехнікуму [38, арк.85].

1929 року УКК порушив клопотання перед Укрнаукою про підтримку науково-видавничої діяльності. І замість дотації отримав заувагу: “...Укрнаука звертає вашу увагу на те, що видавничих коштів Укрнауки не вистачає для видання праць підлеглих їй наукових установ”... [38, арк.119].

Важливим методичним дорадником краєзнавців став журнал “Краєзнавство”, із номера в номер подавав вісті з краєзнавчих організацій, статті з досвіду роботи, різні програми, анкети, поради. У першому числі за 1927 р. розповів про роботу тульчинського краєзнавчого товариства, створеного в квітні 1926 р., підготовку тульчинськими дослідниками збірника “Горожанська (громадянська. – В.П.) війна на Тульчинщині”, вмістив повідомлення з Кам’янецької, Вінницької, Волинської та інших округ [805, с.31], у наступних видрукував “Програму опису села”, “Програму вивчення гончарства” В.Кравченка, поради щодо організації бібліографічної роботи А.Козаченка [806, с.11-16], про повчальний досвід білоруських краєзнавців повідав Д.Зайцев – учасник II Всебілоруської краєзнавчої конференції в Мінську 7-12 січня 1929 р. [809, с.11-16].

Комітет орієнтував краєзнавчі організації на створення фототек і картотек важливих краєзнавчих об’єктів, для зразка поміщав у часописі фотографії таких об’єктів. Методбюро прагнуло поширити практику діяльності методичних формувань на низові організації, створити методкомісії в Києві [38, арк. 96 зв.]. Планувалося видання poradnika “На допомогу краєзнавцям”, “Довідника краєзнавця”. Мрією залишився намір створити інститут краєзнавства.

В умовах коренізації Український комітет краєзнавства немало уваги приділяв вивченню економіки, історії та культури національних меншин, розгортанню в їх середовищі краєзнавчого руху [1316; 1317; 1318]. 21 січня 1927 р., заслухавши й обговоривши повідомлення Д.Зайцева та С.Ялі, УКК ухвалив “прохати Головнауку ввести до складу УКК т.Ялі, який працює в ЦК Нацмен і має доручення на краєзнавчу працю” [37, арк.38]. 26 березня на засіданні УКК розглядалася інформація Житомирського нацменбюро про розгортання краєзнавчих досліджень серед німецької та особливо польської частини населення, формування відповідних експозицій у Волинському краєзнавчому музеї,

бібліотечних відділів, видавничих планів. Схваливши роботу житомирських краєзнавців серед національних меншин, УКК пообіцяв “повну підтримку, окрім грошових сум” [37, арк.44].

Велику увагу надавав УКК дослідженню села. Однак відповідно до концепції розвитку радянського краєзнавства, курсу на виробниче краєзнавство робота зводилася до спостережень за погодою, кліматичними змінами, до проведення екскурсій, пошуку корисних копалин, вивчення в гуртках елементів агротехніки та впровадження їх у життя на шкільних чи кооперативних ділянках. Цей курс розвивав і журнал “Краєзнавство”, із номера в номер публікував програми, статті на зразок “З нотаток подорожнього. Коноплі – прядиво – полотно” Д. Солов’я, “Підвищення врожайності і краєзнавство” К.Дубняка. Статті носили характер агрономічних порад, віддзеркалювали спробу УКК пристосуватися до вимог “виробничого краєзнавства” [806, с.25-30].

Дещо зробив Комітет для організації роботи краєзнавчих музеїв, підтримував ентузіазм відомих музейників Ю.Й.Сіцинського, В.Г.Кравченка, І.Ч.Зборовського, шукав нові форми музейного будівництва, адекватні ідеологічним вимогам. На червень 1928 р. він виявив і підтримував зв’язки з 30 краєзнавчими музеями [38, арк.76]. Однак розпорошеність музейного керівництва, відсутність чітких орієнтирів у поділі музеїв на краєзнавчі і не краєзнавчі, відсутність матеріально-фінансової підтримки нівелювали організаторські зусилля УКК у галузі музейного будівництва.

Організаторська і методична робота УКК справила позитивний вплив на розвиток краєзнавства другої половини 20-х років ХХ ст. на Правобережній Україні.

Найповніше цей вплив прослідковується на Поділлі. Приклад втілення в життя рішень Першої всеукраїнської краєзнавчої конференції показували делегати. У числі перших підтримав зміни у краєзнавстві В.О. Гериневич, бо наголошував не тільки на великому значенні краєзнавства, а й зміні його завдань, методів і форм діяльності. Основну увагу концентрував на розгортанні й підтримці діяльності Товариства природослідників, очолюваного професором П.М. Бучинським,

археологічного і природничого музеїв, науково-дослідної кафедри історії та економіки Поділля, Бюро секції наукових працівників [21, арк.81-82]. У жовтні 1925 р. за ініціативою Кам'янець-Подільського відділення Секції наукових працівників був створений один з перших окружних корординаційних краєзнавчих центрів - окружне краєзнавче товариство під егідою УКК [726, с.II]. Бюро товариства намагалося координувати краєзнавчу працю різноманітних науково-краєзнавчих осередків, визначати основні напрями їх співпраці і форми взаємодії. 19 січня 1926 р. був затверджений план роботи, передбачено тематику дослідження Кам'яниччини.

Кожного вівторка, як правило - у кінці робочого дня, у географічній лабораторії Кам'янець-Подільського інституту народної освіти відбувалися відкриті засідання, заслуховувалися та обговорювалися доповіді, готувалися пропозиції щодо втілення їх у життя. 26 січня 1925 р. заслухана доповідь уповноваженого Кооптаху Некрахи "Стан і перспективи годівлі домашньої птиці на Поділлі", у березні – „Розвиток цукрової промисловості на Україні” А.Добуша, "Стан і перспективи рибальства і мисливства на Поділлі" – Гурського, 16 травня представник НДК Войткова О.М. запропонувала повідомлення "Кріпацтво на Поділлі в ХІХ ст.", а член краєзнавчого Товариства студентка А.О.Мандзюк – "Текстильна промисловість Дунаєвець" [550].

5 червня 1926 р. після відповідної підготовки в Кам'янці-Подільському відбулася окружна краєзнавча конференція з участю більше 400 представників міста та районів [584]. Вони обговорили завдання радянського краєзнавства та його роль у соціалістичному будівництві, принципи і методи, способи взаємодії наукових і громадських краєзнавчих структур. Конференція обрала окружний комітет краєзнавства з 30 членів та трьох кандидатів, затвердила склад пленуму. Головою комітету обрала М.Андрєєва, голову окрплану, заступниками – професорів О.В. Красовського та В.О. Гериновича [805, с.26]. Було вирішено провести аналогічні районні краєзнавчі конференції, обрати краєзнавчі комітети і пленуми з представників кожного населеного пункту. Конференція визнала сільськогосподарський гурток основним низовим осередком краєзнавства, у такий

спосіб ще більше відриваючи краєзнавчий актив від історичного краєзнавства. При окружному краєзнавчому комітеті були створені секції геології, ґрунтознавства, сільського господарства, географії, ботаніки, зоології, народної освіти, статистики, мистецтва. Під керівництвом професорів, доцентів ІНО та СГІ, НДК у секціях вироблялися основні завдання й напрямки вивчення краю, методика досліджень, обговорювались доповіді і повідомлення.

14 лютого 1927 р. ОКК заслухав звіт секретаря Савченка. На цей час відбулося 12 районних конференцій, налагоджено зв'язки з науково-краєзнавчими установами України, Білорусії, Російської Федерації, науковим товариством імені Т.Шевченка у Львові. Про роботу секції мистецтв доповів її керівник В.М. Гагенмейстер [699].

На запрошення ОКК на початку серпня 1927 р. до Кам'янця-Подільського прибули київські науковці Лазаренко і Клеопов, надавали методичну допомогу Д.О. Богацькому та іншим кам'янецьким дослідникам і згодом з такою ж метою направились у Могилів-Подільський.

Комітет намагався через районних уповноважених, а згодом і районні краєзнавчі товариства, справляти організаційно-методичний вплив на місцеві краєзнавчі осередки, розпочав активну роботу з підготовки краєзнавчих кадрів у вищих навчальних закладах міста. В.О. Геринович прочитав цикл лекцій з питань теорії і методики краєзнавчої роботи на учительських курсах, виступав на учительській конференції. Краєзнавство вводилося у навчальні плани технікумів, шкіл. Учні залучали до екскурсій, експедицій з метою вивчення географії, природи мікрорегіонів, пошуку корисних копалин, заліснення ярів і балок [805, с.27]. 1926 року з'явилася перша частина книги В.О.Гериновича "Кам'янецьчина", яка стала підручником для шкіл, середніх спеціальних навчальних закладів, статті професора О.В.Красовського.

Проводились археологічні дослідження в селах Кадіївка і Велика Мукаша. Були відкриті захоронення неолітичної доби. У вересні 1926 р. від імені ОКК через газету "Червоний кордон" В.О.Геринович звернувся до краєзнавців округу, щоб вони "про всі археологічні і антропологічні знахідки повідомляли Комітет і не

допускали зруйнування залишків старовинної людини, якими дуже зацікавлена наука” [583].

1928 року Кам’янець-Подільський окружний комітет краєзнавства на окружній вчительській конференції поставив питання організації краєзнавчої роботи та участі в ній учительства, обрав 13 уповноважених ОКК по районах з питань краєзнавства [367, арк.59-61]. Відбувалася перереєстрація членів краєзнавчих товариств за уніфікованою членською карткою, проходили районні краєзнавчі конференції. 4 червня така конференція в Макові обрала районний краєзнавчий комітет. До 1 вересня конференції пройшли ще в 11 районах округу [807, с.46].

27 жовтня 1928 року В.О. Геринович кооптований до складу Українського комітету краєзнавства [37, арк.11зв.].

30 червня 1929 року в Кам’янці-Подільському пройшла чергова окружна краєзнавча конференція, в якій взяли участь 118 делегатів-представників районних комітетів, товариств і сільських гуртків. На ній обговорювалася не просто методологія нового краєзнавства, а шляхи удосконалення напрацьованого методичного багажу. Оскільки соціалістичне змагання поширювалося і на духовну сферу, краєзнавці Кам’яниччини викликали на змагання краєзнавців Проскурівщини та Могилівщини [810, с.59].

У липні 1929 р. ОКК заслухав звіт історичної секції, привернув увагу її членів до необхідності більш чіткої орієнтації на вивчення революційного руху, зокрема – у Кульчіївцях, увічнення пам’яті вбитих 1919 року жителів села. Планом роботи, затвердженим на цьому ж засіданні, передбачалося до кінця року відкрити при музеї Кабінет вивчення Кам’яниччини і Поділля [585].

Кам’янець-Подільський ОКК підтримав заклик Українського комітету краєзнавства про посилення краєзнавчої роботи серед національних меншин. 15 серпня 1929 р. під рубрикою “У краєзнавчому комітеті” газета “Червоний кордон” помістила повідомлення: “При Кам’янець-Подільському ОКК організується єврейська секція для вивчення історії, економіки, побуту єврейського населення.

Секція звертається до єврейського громадянства периферій, особливо – містечок, із закликом взяти участь” [1257].

1 січня 1929 р. УКК констатував, що окружний комітет краєзнавства в Кам'янці-Подільському діяв активно, мав тісний зв'язок з краєзнавчими міським та 12 районними товариствами, а через них впливав на працю численних гуртків при школах, сельбудах та клубах [809, с.91-92].

У січні-лютому 1930 р. ще прослідковується діяльність ОКК. На початку січня засновано ботанічну секцію, яку очолив професор Н.Т. Гаморак. Намічався пленум ОКК. Надійшла звістка з Проскурова і Могилева-Подільського – виклик на змагання був прийнятий. Сторінки газет рясніли заголовками статей виробничого характеру. Історичне краєзнавство все більше витіснялося „виробничим”. Навіть відомий історик, археолог, музейник і пам'яткоохоронець Ю.Й.Сіцинський закликав займатися кролівництвом.

Помітним в Україні центром краєзнавства став Проскурівський педагогічний технікум, при якому діяло бюро краєзнавства. Воно мало тісні зв'язки з УКК, не раз відзначалося як зразкове краєзнавче формування [808, с.1]. 1925-1926 навчального року під керівництвом викладачів Л.Гаєвого, П.Альбера та Р.Кронберга працювали краєзнавчий гурток та краєзнавчий семінар [625, с.17]. Бюро діяло в контакті з Кам'янець-Подільським окружним краєзнавчим товариством, виконувало завдання УКК та Етнографічної комісії ВУАН [726, с.11]. Кореспондентами Українського комітету краєзнавства по Проскурову став І.В.Козир, по Городку – Г.М.Корсан [38, арк. 36, 58 зв.].

Краєзнавчі обстеження населених пунктів здійснював і Кам'янець-Подільський педтехнікум, 1933 року його студенти працювали в с.Кадіївці, Степан Снігур та Леонід Лупан, майбутні письменники залишили спогади про те обстеження і гнітюче враження від бідності й голодування селян [117, арк.1-85; 867, с.7]. Влітку 1926 р. студенти Гайсинського педтехнікуму за планом Кабінету виучування Поділля провели краєзнавче обстеження с. Гнатівці, зробили план села, альбоми рослин, альбом малюнків – краєвидів і пам'ятних об'єктів села, записали місцевий варіант пісні про Устима Кармалюка [726, с.VII].

Не менш активно працювали після I Всеукраїнської краєзнавчої конференції вінницькі дослідники. В.Д. Отамановський і О.О. Севастьянов намагалися втілити в практику дух і букву конференції – концепцію розвитку краєзнавства “у нових формах”. Головні зусилля спрямовувались на створення сітки взаємозалежних і раціональним чином підпорядкованих краєзнавчих осередків.

4 жовтня 1925 р. відбулася установча конференція дослідників Вінниччини [126, арк.65]. Були заслухані та обговорені доповіді Л.Моренка “Завдання краєзнавчих товариств”, Д.Шпанівського “Краєзнавство й трудова школа”, створене Вінницьке окружне краєзнавче товариство, бюро з 11 осіб, головою обрано Ф.Самутіна, заступником Б.Когана, секретарями Д.Шпанівського і Ю.Кондрачука [964, с.8]. 1926-1927 рр. на Вінниччині було створено 12 районних краєзнавчих товариств. Велику роль у їх формуванні відіграв В. Отамановський та актив Кабінету виучування Поділля, виробивши примірний статут районного краєзнавчого товариства та беручи участь у зборах [726, с.I].

У травні 1926 р. створене Тульчинське окружне краєзнавче товариство. Його заснували 12 членів-фундаторів. За вимогою центру і традицією, яка утверджувалася на Поділлі, його очолив голова окрвиконкому М.Голубятников. Наприкінці 1926 р. Товариство налічувало 63 члени, в основному – учителі, інженери, агрономи, кооператори, робітники, селяни, розподілені за секціями – природничою, історико-етнографічною, економічною. Діяла група кореспондентів – членів Товариства, що не ввійшли в інші секції. Кількісний склад Товариства помітно зростав – 1927 року воно налічувало 109 членів, 1928 – 200 [809, с.74]. Тульчинські краєзнавці працювали в контакті з УКК, Етнографічною комісією ВУАН, Кам’янець-Подільським науковим товариством ВУАН, Вінницькою філією ВНБ ВУАН і її Кабінетом виучування Поділля. Вони посприяли Ю.Александровичу в зборі краєзнавчих матеріалів у с.Бубнівка, де він записав спогади 108-літнього Андрія Гончара про кріпацькі часи, знайшов засоби катування – “диби”, “дибки”, “гусака”, які до 1861 р. використовував місцевий поміщик [726, с.II, VI]. У контакті з фахівцями формувалися професійні якості місцевих дослідників. Учитель музики Тульчинського педтехнікуму Д.Клевачук записав від старожилів понад 250

народних мелодій. Подружжя Соколових з Тульчинської центральної трудової школи виготовило гербарій Тульчинщини [726, с.V, 11]. Підтримували тульчинців провідні дослідники-краєзнавці Ю.Й. Сіцинський, В.О. Геринович, О.В. Красовський з Кам'янця-Подільського, обрані почесними членами Тульчинської окружної краєзнавчої організації [31, арк.4].

1928 року чергова окружна краєзнавча конференція обговорила звітну доповідь, заслухала повідомлення про дослідження історії Тульчина В.Н. Нікітського, Г.І. Корженівського, К.Н. Соколова, про роботу музею – І.Ч. Зборовського, обрала нове правління, яке очолив Самойлов [809, с.75].

Товариство впливало на формування мережі краєзнавчих гуртків, районних товариств, створення в жовтні 1926 р. філії музичного товариства імені М. Леонтовича та хорової капели на базі педагогічного технікуму, ініціювало створення Тульчинського краєзнавчого музею. Його члени збирали експонати, добилися виділення окрвиконкомом 2000 крб. на оформлення музею [726, с.IV]. І він був відкритий 3 жовтня 1927 р. Велика заслуга в цьому належить Іполиту Чеславовичу Зборовському, який ще 1920 року заснував у Бершаді наукове товариство імені Антоновича, створив і очолював протягом 1920-1922 рр. музей [798, с.221]. Маючи великий досвід, він досить скоро організував тульчинський музей, який розмістився в приміщенні Талмуд-Тори, зайняв 6 кімнат, мав природничий, історико-побутовий, економічний та природничий відділи. Останній мав палеонтологічну, орнітологічну колекції, гербарій і збірку корисних копалин, комплект мап. В історико-побутовому експонувалося 600 писанок, колекції вишивок, килимів, гончарних виробів, монет і медалей, що належали покійному професору К.В.Широцькому. Діяла бібліотека - 1500 книг [31, арк.65]. 1927 року журнал “Краєзнавство” повідомив про діяльність музею, підготовку його працівниками книги “Горожанська війна на Тульчинщині” [805, с.31]. Нелегка доля дісталася Тульчинському краєзнавчому музею. 17-20 листопада 1929р. експонати були перевезені в колишнє приміщення окрвиконкому. Відбулася реекспозиція, з'явилися відділи сільського господарства і промисловості, етнографії, мистецтва, революції, безвірницький. Згодом президія окрвиконкому зобов'язала директора

звільнити і це приміщення. Почалася тяганина, підключився крайовий пам'яткоохоронний інспектор. Укрнаука 17 липня 1930 року звернулася аж до ЦК КП(б)У з проханням притягти винних до відповідальності [31, арк.22].

Результати дослідницької праці тульчинські краєзнавці публікували в пресі. Побачили світ статті К.Соколова “Перспективи краєзнавчої праці на Тульчинщині”, В.Нікітського “Декабристів рух на Тульчинщині” та інші [809, с.75]. Члени Товариства використовували й можливості бюлетеня, який видав окрвиконком. У 16-му числі, що вийшов 1926 року, були опубліковані статті “Стан споживчої кооперації Тульчинського округу”, “Кон'юктурний огляд господарства Тульчинщини”, “Хлібні ціни”, “Хлібозаготівля”, які фіксували стан господарства округи, формували таким чином джерельну базу для наступних краєзнавчих досліджень [726, с.VI-VII]. Досягнення тульчинських краєзнавців були вагомими, їх не раз відзначав у своїх оглядах Кабінет виучування Поділля та журнал “Краєзнавство”.

Наприкінці 1928 року у відповідь на критичні зауваження, висловлені в листі НКО на адресу окрвиконкому, було створене Могилів-Подільське окружне краєзнавче товариство. Ініціативна група підготувала проект статуту, визначила фундаторів товариства, просила окрвиконком та міську раду виділити кошти на діяльність товариства, створення музею, завідуючим рекомендувала О.В.Іванова [30, арк.14-15].

Могилів-Подільське і Тульчинське краєзнавчі товариства зареєструвалися в Українському комітеті краєзнавства, хоча в поточній роботі більше опиралися на наукові установи Кам'янця-Подільського та Вінницьку філію ВНБ ВУАН.

У другій половині 20-х років важливу роль у краєзнавчому русі відігравала Вінницька філія Всенародної бібліотеки ВУАН, її Кабінет виучування Поділля. І хоч ці установи підлягали юрисдикції Всеукраїнської академії наук, однак у практичній роботі тісно співпрацювали з Українським комітетом краєзнавства та краєзнавчими осередками Подділля. Особливо – Кабінет виучування Поділля, який об'єднав у колегію наукових консультантів близько 30 учених-краєзнавців [1004, с.7]. Душею цього колективу був В.Д.Отамановський як консультант з історії

права, а з 1925 року по суті - керівник. Свою роботу Кабінет проводив різнопланово, створивши ряд секцій, комісій. Успішно діяла секція бібліографії та історії друку, яка зуміла видати довідник “Часописи Поділля” [499], укласти низку бібліографічних списків, зібрати матеріали для відкриття музею друку при філії. Провідну роль у цій роботі відіграв М.І. Білінський. Біографічний гурток, очолюваний професором А.Ярошевичем, за три роки підготував біографії 44 діячів Поділля й передав Комісії для складання біографічного словника при ВУАН [498, с.V]. При Кабінеті працювала садово-огородня секція, історії Вінниці та її околиць, інші. Кабінет дбав про створення мережі краєзнавчих організацій на Вінниччині, здійснював науково-методичне керівництво їх діяльністю, розробив і поширив примірний статут окружного (районного) краєзнавчого товариства, орієнтовний план його роботи, програми збору відомостей з різних галузей життя, покажчики літератури про край, сприяв підготовці кадрів краєзнавців.

Кабінет ініціював слухання на засіданнях УКК 31 грудня 1927 р. і 14 січня 1928 р. питань удосконалення краєзнавчої роботи в Україні. 5 березня 1928 р. УКК просив НКО направити обіжника окрвиконкомам про сприяння цій роботі та обіжника шкільним закладам про посилення краєзнавчої роботи і зв'язку з краєзнавчими товариствами [38, арк.57]. Не раз згадувався Кабінет на сторінках журналу “Краєзнавство”, як одна з ефективних краєзнавчих структур. 1929 року, у першому-другому числі журналу, було вміщено Положення про Кабінет виучування Поділля.

Робота Кабінету будувалася на науковій основі. Він підтримував наукові зв'язки й здійснював обмін виданнями з 180 установами й організаціями України, СРСР, Західної Європи, Америки, Близького Сходу [1098, с.135].

Філія та її Кабінет видали 26 замість запланованих 18 праць краєзнавчого характеру, що склали енциклопедію поділезнавства. 1,4 – 7 та 18 випуски отримали премії всеукраїнських конкурсів наукових праць [1004, с.16], що засвідчує їх наукову ґрунтовність. Кабінет підготував плакат “Опис Вінницької округи”, який вмістив карту округи, коротку історичну довідку, бібліографію, відомості про діячів краю, природу, клімат, водні багатства, корисні копалини, рослинність і

тварин, територію і населення, освіту, охорону здоров'я, господарські досягнення [1287].

Кабінет сприяв відкриттю 1927 року меморіального музею М.Коцюбинського у Вінниці, 1928-го – музею друку філії ВНБ ВУАН, Тульчинського краєзнавчого музею [42, арк.15-16]. Вінницька бібліотечна філія та її Кабінет виучування Поділля організували вивчення пам'яток минулого, пам'ятних місць, їх охорону, ряд пам'яткоохоронних заходів.

Прикладом тісної співпраці Кабінету з Українським комітетом краєзнавства була турбота про увічнення пам'яті Степана Руданського та Лесі Українки. У вересні 1925 р. В.Д. Отамановський побував у Ялті з метою ознайомлення із станом пам'яток, пов'язаних з перебуванням там С.В.Руданського, і виявив занедбану могилу. 4 лютого 1926 р. він звернувся з доповідною запискою і конкретними пропозиціями до Укрнауки, Українського комітету краєзнавства, Всеукраїнської академії наук, її неодмінного секретаря А.Ю. Кримського, якого знав особисто. Укрнаука запропонувала кримським пам'яткоохоронцям благоустроїти та взяти під охорону могилу С.В. Руданського, встановити меморіальні таблички на будинках, де жили С. Руданський, Л. Українка. Так співпрацею центральних науково-краєзнавчих інституцій і вінницьких активістів УКК були врятовані від забуття пам'ятні місця видатних українських письменників [40, арк.8-9; 344, арк.1-1зв].

Досвід вінницького Кабінету виучування Поділля зацікавив краєзнавців багатьох регіонів. Подібні кабінети виникли в Миколаєві, Херсоні, Кабінет виучування Шевченківщини функціонував при Черкаському окружному краєзнавчому музеї. 15 жовтня 1927 р. УКК розглянув і ухвалив на своєму засіданні „Положення про Кабінет виучування Шевченківщини” (Див.: Додаток 3). Завізоване вченим секретарем УКК Д.Зайцевим і погоджене із зав.музейно-бібліотечною секцією Укрнауки В.Дубровським Положення із супроводжуючим листом завідуючого Укрнаукою Я.Ряппо і зав.музейно-бібліотечною секцією В.Дубровського було направлено 16 листопада 1927 р. Чернігівському та Луганському державним, Волинському науково-дослідному, Уманському, Маріупольському, Білоцерківському окружним музеям. “Укрнаука, - вказувалося в

листі, - рекомендує використати досвід Кабінету виучування Поділля при Вінницькій філії ВНБ ВУАН (існує вже декілька років і видає низку монографічних описів Вінницької округи) та приклад Черкаського окрмузею щодо організації аналогічного Кабінету” [36,арк.17].

Досвід Кабінету виучування Поділля зацікавив президію ВУАН, її президента – подолянина, академіка Д.К. Заболотного, який планував утворити такі ж кабінети в Полтаві, Житомирі й Донбасі. Вирішувалося навіть питання про перевід В.Д.Отамановського на Донбас, наукове шефство над яким тримала ВУАН, з метою створення там Кабінету виучування краю [1004, с.18].

1928 року Кабінет виучування Шевченківщини в Черкасах за участю культвідділу Робос розпочав облік краєзнавчих сил, розподіливши облікові картки між освітянами. За участю працівників Кабінету та музею був проведений спеціальний семінар учителів округу з питань краєзнавства, під час якого К.Онищук зробив доповідь “Краєзнавство і вчитель”. Для учасників семінару була проведена екскурсія в Черкаському краєзнавчому музеї, влаштована виставка краєзнавчої літератури, програм, анкет. При Кабінеті діяла шкільна краєзнавча нарада - своєрідний орган керівництва шкільною краєзнавчою роботою, секція єврейської культури [808, с.30]. Згадується Кабінет виучування Шевченківщини і в звіті УКК на 1 січня 1929 року [809, с.91]. Діяв він і в січні 1930 року в числі чотирьох краєзнавчих установ округи [348, арк.1-1зв.].

Після I Всеукраїнської краєзнавчої конференції активізувалася дослідницька робота на території Східної Волині, що ввійшла до радянської України. Її серцевину складала Житомирщина, ряд районів нинішніх Київської та Хмельницької областей. В усіх округах створювались окружні комітети краєзнавства, районні краєзнавчі товариства, які об’єднували і спрямовували роботу численних гуртків та кореспондентів.

Провідною краєзнавчою організацією залишався Волинський центральний музей, який 1925 року набув статусу науково-дослідного. На 1 жовтня 1925 р. він мав 10 відділів і 299407 експонатів, у тому числі в етнографічному – 1630, археологічному – 136000, історичному – 2926. Діяла оранжерея, яка мала 173 види

рослин [844, с.12]. 1928 року Укрнаука відкрила при Волинському науково-дослідному музеї аспірантуру. При геологічному відділі її вів професор Бельський, геолог, автор праць “Геологія та корисні копалини Житомирської області” і “Геологічні дослідження на Коростенщині в 1926 р.”, “Геологічні дослідження на Волині в 1927 р.” інших [844, с.13-18]. Аспірантуру етнографічного відділу 1928-1931 рр. очолював В.Г. Кравченко, допомагали йому Л.Н. Абрамович та М.П. Кудрицький Підвищеним інтересом наукових кіл Житомира й України користувалася бібліотека музею, яка 25 вересня 1925 р. отримала статус наукової. Її фонди склали література музею і Житомирського інституту народної освіти [25, арк.13-14]. Однак у липні 1928 р. спочатку президія Укрнауки, а потім і колегія НКО прийняли рішення про передачу книжкових фондів Волинського науково-дослідного музею до Всенародної бібліотеки Всеукраїнської академії наук. Це викликало обурення колективу музею, наукової громадськості. 17 липня відбулося спеціальне засідання Волинського науково-краєзнавчого товариства, 14 серпня – президії міськради. Були направлені листи до Укрнауки, Секції наукових працівників, інших місцевих і центральних установ [36, арк.8зв.].

Український комітет краєзнавства підтримував сталі контакти з учителями шкіл та викладачами педагогічних технікумів, які вели краєзнавчі дослідження.

Новоград-Волинський педтехнікум 1 грудня 1926 р. на трьох курсах мав 70 студентів [236, арк.98]. Вони були залучені до краєзнавчого гуртка, яким керували викладачі А. Шумлянський та Г.Рубан [237, арк.2], брали участі в екскурсіях у села “з метою вивчення краю та проведення культроботи”, комплексному обстеженні с. Лубчинці за програмою, яку виробили викладачі Бублій, Рубан, Шумлянський [238, арк.14, 21]. 14 жовтня 1927 р. краєзнавці технікуму внесли пропозицію створити в Новограді-Волинському краєзнавчий музей Лесі Українки, рішенням зборів доручили Лучинському та Морозу узгодити з місцевим керівництвом питання музейного приміщення [236, арк.2].

Житомирський український педагогічний технікум, очолений П.Г.Постоевим, 1925-1926 н.р. мав 98 студентів, бібліотеку на 7544 книги [233, арк.5]. Тут працював краєзнавчий гурток, викладався спецкурс краєзнавства [385, с.24],

функціонував краєзнавчий кабінет, яким 1925 року завідував Кравченко В.Г. Він розробив схему практичних занять з краєзнавства на I-III курсах, в основу якої поклав вивчення продуктивних сил краю, залучив студентів до роботи в етнографічному відділі Волинського музею [232, арк.21, 26], виробив 9 програм вивчення краю, які використовувались при обстеженні населених пунктів. У червні 1926 р. з відома Іванківського райвиконкому та Станішевської сільської ради обстежено індивідуальні господарства села Слобода-Селець [233, арк.13]. На початку 1927 р. на рахунку цього колективу краєзнавців було 12 чисел рукописного журналу “Етнограф” та книжка П.Г. Постоєва “Волинська округа” з краєзнавства. Студенти технікуму провели обстеження гончарного виробництва в м. Троянові, зробили опис приладдя гончарів та деяких унікальних виробів, вивчили способи обробки деревини в с.Барашівці, стан господарювання у Ксаверівській комуні, с. Великий Шумськ. П.Г. Постоєв разом з В.Г. Кравченком організували семінар для учителів Іванківського району – райуповноважених з питань краєзнавства [805, с.24-25].

На прикладі округів радянської частини Волині добре проглядається алгоритм, задіяний в усій Україні після I Всеукраїнської краєзнавчої конференції. Тут теж створювалися окружні комітети краєзнавства, як правило, - при окрплані або окрінспектурі освіти, районні краєзнавчі товариства, музеї, гуртки.

У Коростені активну участь у краєзнавчому русі брав також колектив викладачів та учнів педагогічного технікуму [231, арк.17зв.]. При технікумі діяли наукове товариство, гуртки, студенти й викладачі обстежували села за програмами В.Г.Кравченка, збирали етнографічний матеріал, експонати для краєзнавчого музею. Окружний краєзнавчий музей систематично й всебічно вивчав край древлян, заснував краєзнавчі гуртки в Овручі, Народичах, Лугині, які працювали за його завданнями, поповнювали музей новими експонатами. Особлива увага приділялася археологічній роботі – розвідкам, розкопкам. Їх результати були оприлюднені в праці Ф.А.Козубовського “Записки про досліди археологічні коло м.Коростеня року 1925” [805, с.26].

Робота поживалася після створення окружного бюро краєзнавства, яке очолив Ф.А.Козубовський, директор музею та окружний інспектор народної освіти [51, арк.1-38]. 29 червня 1928 р. бюро розглянуло на своєму засіданні статут Лугинського районного товариства [231, арк.63]. Воно мало своїх районних уповноважених та членів-кореспондентів. Краєзнавча робота в руслі вивчення продуктивних сил спрямовувалася й органами державної влади. 5 травня 1927 р. президія Коростенського окрвиконкому заслухала звіт бюро краєзнавства та ради окрмузею й зажадала посилити вивчення природних багатств, економіки й побуту краю [806, с.26].

Постійний контакт з окрбюро та музеєм підтримував Український комітет краєзнавства. Майже в кожному номері журналу “Краєзнавство” друкувалися матеріали з Житомирщини, Коростеня, в яких відображався досвід коростенських дослідників. У лютому 1927 р. з Харкова до Коростеня надійшов лист за № 22, підписаний заступником голови УКК М.Криворотченком та відповідальним секретарем Д.Зайцевим, з проханням до 15 лютого надіслати дані про вивчення продуктивних сил, необхідні для інформування ЦБК, виступу представника України на II Всеспілковій конференції з вивчення продуктивних сил у Москві та надрукування в журналі [229, арк.21].

Не менш результативним напрямом діяльності коростенських краєзнавців було вивчення побуту населення Коростенщини, особливо – шляхти околичної, яке проводив аспірант кафедри історії української культури при Харківському ІНО К.Г.Черв'як разом з музейними працівниками Молчановим та Дмитруком. Ще навчаючись у Ленінградському університеті, він проходив практику на Житомирщині [20, арк.10-11]. Після закінчення був запрошений Ф.А. Козубовським на роботу в Коростенському музеї, став аспірантом етнологіко-краєзнавчої секції кафедри історії культури Харківського ІНО. За завданням директора виїжджав до Москви і Ленінграда, придбав ряд музейних експонатів [63, арк.1-18]. Наслідком вивчення шляхти околичної став рукопис – понад 200 сторінок з малюнками – про її історію, побут і культуру, щоденник та доповідь, яку зробив Корній Григорович спочатку на засіданні ради Коростенського, потім –

Волинського науково-дослідного музеїв та кафедри, аспірантом якої був. Наукове опрацювання матеріалів здійснював під керівництвом професора Д.К. Зеленіна [63, арк.17].

Вивченням етнографічних матеріалів на Коростенщині 1927 року займалася експедиція ВУАН під керівництвом А.І.Онищука, пошукова група географічного факультету Ленінградського університету, представник Харківського музею мистецтв Прус вивчав кераміку, Щепотьєва – килимарство [806, с.26].

На 1 жовтня 1929 р. музей збільшив експонатуру до 4802 предметів, розташованих у відділі природи з підвідділами геології та палеонтології, зоології, ботаніки, сільського господарства; у відділі культури (підвідділи археології, етнології, кустарної промисловості, художній, художньо-промисловий, революції, культів) [226, арк.23]. Бібліотека налічувала 1320 книг. 1929 року музейники провели 35-денну етнографічну експедицію до с.Озеряни Олевського району, вивчали побут шляхти с.Михайлівка, обслідували торф'яники, церкви, зібрали ряд мистецьких творів. Музей проводив лекційну, методичну роботу, консультації, підтримував зв'язок зі школами, посприяв отриманню ними журналу "Краєзнавство" [229, арк.75], готував довідник з економічним оглядом округи, плакат-провідник для маршрутної-екскурсійної роботи [229, арк.25, 68].

Музей та бюро краєзнавства займалися пам'яткоохоронною роботою, у складі окружної комісії здійснювали заходи з увічнення пам'яті М.М.Коцюбинського, зокрема – збір коштів у фонд його імені. 16 травня 1928 р. музей задресував окрвиконкому пропозиції про створення Комісії з охорони пам'яток природи і культури в складі 7 осіб [229, арк.52].

Важливою формою роботи музей вважав виставку. 1928 року історико-етнографічну виставку відвідало 1700 осіб [225, арк.20]. 14-16 березня 1930 р. діяла виставка, присвячена 10-річчю комнезамів, згодом використана під час реорганізації сільськогосподарського відділу [811, с.70-77].

Коростенський краєзнавчий музей чи не найбільше був пристосований до нових вимог, але кампанія реорганізації музейної мережі, реекспозиції не обминула і його. Здійснювати її довелося К.Г.Черв'яку, який після переходу Ф.А.

Козубовського на роботу в апарат НКО очолив музей. І, треба гадати, як співробітник, а згодом і директор музею він успішно справився із завданням. У березні 1930 р. Коростенський музей краєзнавства виступив з ініціативою розгорнути змагання між музеями за активну участь в соціалістичній перебудові життя. “Зразковий краєзнавчий музей повинен не тільки допомагати пізнанню округи, але й сприяти розвитку господарського й культурного будівництва в окрузі”, - проголошувалося в зверненні, підписаному головою музейної ради, директором музею К.Черв’яком і співробітницею В.Соловйовою. Звернення опублікував журнал “Краєзнавство” [1098, с.445]. А Корній Григорович скоро очолив музейний сектор Народного комісаріату освіти і зайнявся організацією мережі науково-дослідних музеїв, бібліотек, охороною пам’яток природи та культури в масштабах України.

Краєзнавчі осередки Київщини працювали під благодатним впливом і при великій підтримці наукових установ м. Києва, відділів, комісій, кабінетів ВУАН, які посилено займалися регіональним дослідництвом. З утворенням Українського комітету краєзнавства ця робота зазнала і його різнобічного впливу – формувалися окружні комітети, районні товариства, окружні краєзнавчі музеї, на які УКК намагався поширити своє науково-методичне керівництво, 17 вересня 1927 р., приміром, розглянув організаційний протокол Білоцерківського краєзнавчого товариства й прийняв його під свою опіку [38, арк.24зв.].

13 листопада 1927 р. з ініціативи викладачів відбулися установчі збори краєзнавців Корсунського педтехнікуму, заслухано доповідь про зміст та основні напрями краєзнавчої праці, обрано бюро та комісію для укладання статуту. 20 листопада наступне зібрання схвалило статут. Розпочалася робота з організаційного об’єднання краєзнавців у гуртки, товариство. 31 жовтня 1928 р. краєзнавча конференція Корсунщини підвела підсумки першого року роботи. Товариство мало 45 членів-учителів, викладачів технікуму, юристів, агрономів, лікарів, студентів. Було створено правління з 5 осіб, головою обрано А.Костюченка, секретарем – Ф.Фещенка, скарбником – В.Іванова, обговорено і затверджено план дій. Він передбачав серію екскурсій, фенологічних спостережень,

підготовку та заслуховування наукових доповідей, зокрема – “Геологія околиць Корсуня”, “Метеорологія Корсунщини” [809, с.72].

Велику організаторську й науково-методичну роботу виконували Черкаський, Уманський, Звенигородський, Золотоніський і Чигиринський окружні музеї, природничий музей при Корсунському педтехнікумі. Черкаський краєзнавчий (з 1927 року – краєзнавчий музей Шевченківського округу) мав картинну галерею, відділи історико-археологічний, етнографічний і природничо-історичний, наукову бібліотеку. Експонувалися етнографічні матеріали, зброя, прапори полків, у складі яких черкащани визволяли Болгарію 1877-1878 рр. Музей широко висвітлював життя і творчість Тараса Шевченка, експонував деякі його особисті речі. Приваблювала відвідувачів багата колекція писанок, вироби місцевих гончарів, матеріали розкопок могильника черняхівської археологічної культури поблизу с.Матусів. Музей підтримав ініціативу вінницьких краєзнавців і створив Кабінет виучування Шевченківщини, який взяв на себе роль організатора й координатора багатьох краєзнавчих акцій на території краю [1185]. У пору музейних реорганізацій, пошуку форм, адекватних часові, а, головне, - ідеологічним вимогам, музей втратив чимало цінного з попередніх надбань. На 1 січня 1930 р. залишалось три відділи – природи, економіки та культури. Зв'язок з цим регіоном Правобережжя УКК підтримував і через своїх кореспондентів [38, арк.23, 36, 117 зв.].

З другої половини 1929 року діяльність УКК, як і краєзнавчий рух взагалі, пішла на спад. У зв'язку з репресіями Комітет, як свідчив 1934 року М.Г.Криворотченко, “зовсім самоліквідувався, залишився тільки я і техапарат” [374, арк.22]. На січень 1930 року в його складі знаходимо 9 осіб [427, с.27] (Див.: Додаток К). Але силами невеликого апарату певна робота продовжувалася. 1930 року вийшло 1-5 число журналу “Краєзнавство”. У жовтні 1930 року Українське геологорозвідувальне управління задресувало “до краєзнавчого товариства по вул.К.Лібкнехта, 33 листа за підписом відповідального секретаря Григоренка про співпрацю в питанні геологічних досліджень [38, арк.9]. Про Український комітет краєзнавства і його філії йшлося в постанові НКО УСРР “Про стан та завдання

охорони пам'яток природи та культури” (жовтень 1931 р.), де підкреслювалася необхідність посилення його діяльності [417, с.144-145]. 19 січня 1932 р. М.Г. Криворотченко, як вчений секретар УКК, надіслав до музею діячів науки та мистецтв повідомлення про відновлення видання журналу “Краєзнавство”. Лист носив характер обіжника й засвідчував спробу Комітету відновити випуск журналу, а через нього – втрачений зв'язок з периферією, намагання продовжити краєзнавчу роботу [349, арк.1]. Того ж року у збірнику “Декадник краєзнавства” вчений секретар УКК М.Г.Криворотченко помістив статтю “Радянське краєзнавство в умовах соціалістичної реконструкції” [820, с.4-8]. Маємо ще деякі свідчення діяльності УКК і в наступні роки. Зокрема, у послужному списку К.Г. Черв'яка, підготовленому канцелярією НКО і прилученому до його особової справи, є дані, що з кінця 1931 р. і на 27 червня 1933 року він “працював науковим працівником Українського комітету краєзнавства та одночасно науковим працівником і керівником відділу етнографії Українського науково-дослідного інституту історії культури” [6, арк.14]. 10 лютого 1934 р. і М.Г. Криворотченко, вчений секретар УКК, “останній із Могікан” штабу краєзнавчого руху, в анкеті показав, що на день арешту працював у “Комітеті краєзнавства і Центральній дитячій технічній станції ЦК ЛКСМУ” [374, арк.5].

Зрештою, Український комітет краєзнавства був не випадковою структурою, а наслідком закономірного розвитку краєзнавчого процесу від окремих державних і громадських організацій, дослідників із числа духовенства, викладачів духовних і світських навчальних закладів – до масового краєзнавчого руху, що втягнув у свою орбіту широкі верстви населення, потребував керівництва, координації. Джерела спростовують думку про неспроможність Українського комітету краєзнавства виконати роль координатора українського краєзнавчого руху:

- Комітет своїми рішеннями, редакційними та іншими статтями журналу “Краєзнавство” продовжив теоретичне обґрунтування змісту регіонального дослідництва, його основних напрямів, вироблення методології діяльності;

- провів велику роботу з інституціоналізації краєзнавчого руху, налагодженню зв'язків з існуючими та створенню нових краєзнавчих структур, відпрацюванню

схеми взаємозв'язку та взаємодії центру і периферії шляхом виїздів, листування, створення сітки кореспондентів УКК, обміну інформацією через журнал "Краєзнавство";

- УКК забезпечив керівництво краєзнавчим рухом в усіх проявах, намагаючись звести його до оптимальної схеми – УКК – окружні бюро краєзнавства – районні товариства – гуртки, уніфікувавши його діяльність вимогами примірною статуту, обов'язковим звітом, виконанням рішень колегіального краєзнавчого органу;

- надавав краєзнавчим осередкам, дослідникам посильну методичну допомогу через журнал "Краєзнавство" (1927-1930 рр. вийшло 28 чисел, об'єднаних в 11 журналів), шляхом консультацій, підготовки і розповсюдження анкет, програм, узагальнення і поширення досвіду краєзнавчої роботи;

- своєю діяльністю охоплював різні форми краєзнавства: підтримував зв'язки з науковими установами та вузами, використовуючи їх можливості для підтримки краєзнавчої праці товариств і гуртків, сприяв шкільному, вузівському, музейному краєзнавству, пам'яткоохоронній праці дослідників, організаторам краєзнавства в середовищі національних меншин;

- високу інтенсивність праці засвідчує й географія зв'язків, вплив на розгортання краєзнавчого руху на Правобережній Україні.

Надання пріоритету виробничому краєзнавству, згорання одного з провідних напрямів краєзнавства – історичного, то звичайно, не випадковість, а державно-партійна політика спрямована на формування нового світогляду мас, побудованого на засадах класово-суспільної недовіри й ворожості, вірності ідеям однієї політичної сили. І в цьому плані УКК, зашорений ідеологічними партійними вимогами, виконував – свідомо чи несвідомо – роль її провідника в широкі маси краєзнавців. Недостатній вплив справив УКК на пам'яткоохоронство, музейне будівництво. Невдалою виявилася концептуальна ідея перетворення сельбудів і хат-читалень у головні осередки краєзнавства, що вчасно зрозумів Комітет і перенацілив зусилля на співпрацю зі школами, технікумами, вузами.

І все ж досить коротка в часі організаторська й науково-методична діяльність Комітету вплинула на організаційне зміцнення й розгортання краєзнавчого руху, виховання плеяди краєзнавців “золотої доби”, виробила досвід, який згодом підхопили наступники.

Висновки до другого розділу

Аналіз джерел та літератури дає підстави стверджувати, що в 20-і роки ХХ ст. краєзнавчий рух на Правобережній Україні набув масовості, організованості й результативності.

Передумови цього успіху – у досвіді попередників, краєзнавців ХІХ – початку ХХ ст., які створили різні організаційні структури, зібрали матеріали, документи, здійснили опис і публікацію історії церков і парафій, намісництв, губернських і повітових міст, містечок, сіл, а також – краєзнавців доби УНР, які в умовах бойових дій і розрухи удосконалювали методику пам’яткоохоронного, музейного краєзнавства. Розгортанню краєзнавчого руху сприяло припинення війни, перехід до мирного будівництва, політика українізації, намагання більшовицької влади залучити маси до розбудови всіх сфер соціалістичного суспільства, у тому числі – і через краєзнавчу діяльність.

Однак „зоряними” в плані масштабності та інтенсивності краєзнавчого руху можна вважати лише 1926-1929 рр. Доведено, що в першій половині 20-х років в основному формувалися організаційно-методичні, кадрові передумови інтенсивного краєзнавчого руху другої половини 20-х років. Краєзнавством в основному займалися наукові установи, вузи, музеї, ВУАН підвела наукову і краєзнавчу громадськість до необхідності створення всеукраїнського краєзнавчого координаційного центру на зразок російського ЦБК.

Саме в другій половині 20-х років з утворенням Українського комітету краєзнавства на Правобережній Україні активно відбувалася інституціоналізація – організаційне оформлення краєзнавчого руху, створення окружних краєзнавчих комітетів, бюро, районних товариств, гуртків, які охопили членством учителів, викладачів технікумів, інститутів, спеціалістів народного господарства, робітників і

селян, спрямовували їх діяльність на вивчення історії, економіки і культури населених пунктів, певних територій. У той же час під ідеологічним тиском компартії і лозунгом боротьби зі старим дореволюційним „застарілим” краєзнавством відбувалося згортання історичного й формування так званого „виробничого” краєзнавства. З кінця 20-х років ця боротьба переросла в стадію політичних і фізичних реперсій й привела до занепаду краєзнавчого руху.

Положення даного розділу знайшли відображення в монографії [1064, с.10-28], ряді статей [1034; 1048; 1050; 1057; 1058; 1062; 1069; 1070; 1071; 1078; 1079; 1081].

РОЗДІЛ 3

ЗАНЕПАД КРАЄЗНАВЧОГО РУХУ НА ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ В УМОВАХ НАРОСТАННЯ ІДЕОЛОГІЧНОГО ТИСКУ, РЕПРЕСІЙ (КІНЕЦЬ 20 – ПОЧАТОК 50-Х РОКІВ)

3.1. Репресії проти краєзнавців наприкінці 20-х – 30-ті рр.

З кінця 20-х років краєзнавчий рух в Україні пішов на спад, “золота доба” українського регіонального дослідництва завершилася масовими репресіями проти краєзнавців. Головна причина полягала в ідеологічній несумісності світоглядних, методологічних засад нової радянської влади і науково-краєзнавчої інтелігенції, вихованої здебільшого на нормах загальнолюдської моралі. Ця несумісність ще задовго до 1917 року була закладена в букву і дух марксизму-ленінізму: суспільство – це співжиття протилежних класів, а отже – світоглядів, між якими не може бути миру. Боротьба цих груп (наукова, ідейна, світоглядна – у тому числі) є закономірністю й рушійною силою прогресу. Взявши владу, більшовицька партія і її державний механізм почали втілювати цю ідейну установку в доконечну практику.

Ще в роки громадянської війни учасники “червоного терору” завдали перших ударів по інтелігенції, чим ослабили соціальну базу краєзнавства. Інститут заручництва, запроваджений наприкінці 1918 року, дав можливість піддавати репресіям сотні людей за списком, не обтяжуючи слідство формуванням будь-яких справ.

В. Науменко (1852-1919), на зламі XIX-XX століть відомий в Україні як видатний педагог, літературознавець, з 1893 року – редактор “Киевской старины”, етнограф, член Товариства Нестора-літописця, 1917 року – куратор Київського шкільного округу, 1918-го – міністр народної освіти в останньому гетьманському Кабінеті міністрів, з утворенням Української академії наук – її співробітник, у ніч з 7 на 8 липня 1919 р. був заарештований, вранці – допитаний, ввечері – розстріляний [973].

1919 року у Вінниці був заарештований, вивезений до Києва Юхим Онуфрійович Щириця, подільський губернський комісар освіти, заступник міністра народної освіти. За кілька днів газети повідомили: “Ю.О.Щириця ... розстріляний в порядку червоного терору за контрреволюцію”. Такої ж участі зазнали краєзнавець-етнограф В.Боржковський, вчитель О.Коцюба та інші [871].

Фактор несумісності спрацьовував і в наступні роки. Сам В.І. Ленін 1922 року повчав Молотова та інших членів Політбюро: “...Якщо необхідно для здійснення відомої політичної мети вдатися до ряду жорстокостей, то треба здійснювати їх найенергійнішим чином і в найкоротший строк” [723, с.15]. Оскільки мова йшла про духовенство, яке держава намагалася експропріювати під виглядом вилучення церковних цінностей для боротьби з голодом, то він радив особливо не церемонитися. Сотні священнослужителів – представників найбільш освіченої і тому найбільш підготовленої до краєзнавчих занять верстви населення, колишні автори описів церков і парафій загинули на початку 20-х. У моральному плані представники карного апарату вже давно почували себе вільними від будь-яких засторог. “Нам усе дозволено, бо ми перші в світі підняли меч не в ім’я закріпачення і гноблення кого-небудь, а в ім’я розкріпачення від гніту і рабства всіх. Чи може хто-небудь посміти нам дорікнути в тому, чому ми боремось і як ми боремось?” – 1919 року писала чекістська газета “Красный меч” [723, с.17].

І цей кривавий меч не щадив ні представників опозиційних партій, ні студентів, ні викладачів. 1922 року за кордон було вислано 200 філософів, економістів, істориків, літераторів, у тому числі 77 – з України. Санкцію на цю розправу дало політбюро ЦК КП(б)У спеціальним рішенням від 23 червня 1922 р. Серед 77 осіб з України 47 були працівниками вищих навчальних закладів, у т.ч. 32 – професори з Києва, Кам’янця-Подільського, Харкова, Одеси, Катеринослава [1032, с.23]. 1922 року був заарештований, але незабаром відпущений доцент Ю.Й. Сіцинський. Півтора місяця у камері Кам’янець-Подільського відділення Надзвичайної комісії просидів приват-доцент Клепатський П.Г. [50, арк.1-7], були звільнені з роботи Сташевський, Драй-Хмара, Клименко, Грінченко, Федорів.

Секретар ЦК КП(б)У Лебідь Д.З. після серії депортацій і страху, якого вони завдали, з радістю констатував, що ідеалу майже досягнуто: “Зараз настрої серед інтелігенції, у тому числі – професури, що залишилася, можна характеризувати – готові служити і не роздумувати” [761, с.43].

У числі перших зазнав репресій Микола Прокопович Василенко (1866-1935), видатний громадський і державний діяч, історик, учений. У роки національно-демократичної революції він очолював спочатку Київський шкільний округ, за гетьманату – Міністерство народної освіти, Сенат Української держави. З його активною участю були відкриті українські університети в Києві та Кам'янці-Подільському, Українська академія наук, дійсним членом якої з 1920 р. був сам. 1924 року Микола Прокопович заарештований в справі “Київського обласного центру дій”, йому приписувалася роль керівника, шпигунська діяльність на користь Польщі і Франції, зв'язок з еміграцією, заснування мережі контрреволюційних організацій. Над заарештованими (а їх налічувалося близько 100 чоловік) відбувся суд: четверо, у тому числі Василенко М.П., засуджені до смертної кари, решта – до 10 років ув'язнення з конфіскацією майна. Завдяки зверненню представників наукової громадськості, світових кіл, зокрема - прем'єр-міністра Франції Р. Пуанкере, смертна кара була відмінена, і через 8 місяців М.П.Василенко звільнений [1019, с.51].

Наприкінці 20-х років радянська влада перейшла у наступ “по всьому фронту” як в галузі економічного, політичного, так і духовного життя: згорнула НЕП, форсованими темпами здійснювала індустріалізацію, шляхом насилля над селянами – колективізацію. Великого удару по незалежній науковій думці завдала надумана справа “Спілки визволення України”, у ході якої репресій зазнали тисячі краєзнавців-представників, як правило, старої української інтелігенції. Сценарій процесу, що проходив у Харкові з 9 березня по 19 квітня 1930 року, був добре продуманий в кабінетах ДПУ й здиригований партійними лідерами Москви та Києва, сфабриковані як внутрішньоукраїнські, так і закордонні центри Спілки, організаційні структури на периферії.

Роль антирадянського центру приписувалася Всеукраїнській академії наук, 20 заарештованим її працівникам. Керівником СБУ зроблено непокірного академіка Сергія Олександровича Єфремова, якого сучасники вважали не тільки талановитим ученим, вплив і допомогу якого відчувало Поділля, Волинь, Київщина, блискучим публіцистом, а й - “сумлінням України”. Формальним приводом до атаки на С.О.Єфремова стала його стаття-відповідь “Про двох лицарів” у львівській газеті “Діло” академіку К.Й.Студинському на його критику керівництва ВУАН. Почалася кампанія “громадського осуду” його позиції, арешт.

Слідство в справі СБУ велося з травня 1929-го – до кінця лютого 1930-го. У політбюро погоджувався загальний напрям слідства, коригувався його хід, списки першої черги підсудних-учасників харківського процесу, названого сучасниками “гран-оперою СБУ на лібретто ДПУ”, визначались учасники засідання – склад суду, звинувачення. Вимога Й.Сталіна “согласовать с Москвой план ведення дела на суде”, дана в шифрограмі від 2 січня 1930 року на ім’я С.Косіора і В.Чубаря, виконувалася старанно [683].

У складі 45 підсудних переважали кияни – 23 народилися в Києві чи Київській області, на день арешту 33 проживали в Києві, 6 осіб – Г.К. Голоскевич, Й.Р. Карпович, В.Д. Отамановський, В.Я. Підгаєцький, Н.С. Токаревська, К.Т. Туркало – подоляни, М.В. Кривинюк – волинянин за походженням [352; 353; 354; 355; 356; 357].

До керівного ядра СБУ зачислений подолянин Голоскевич Григорій Костянтинович (1885-1934), виходець з с.Супруньківці на Кам’янецьчині, син сільського священика. Він зазнав двадцяти семи запротокольованих допитів. Така кількість моральних і фізичних знущань випала далеко не кожному із 45 арештованих у справі СБУ. 6 вересня 1929 р. – по змісту й стилістиці видно, що під диктовку – написав “зізнання”: “Я цілком щиро й свідомо відмовляюся від моїх політичних поглядів, через які я був членом підпільних українських організацій під назвами “БУД” (Братство українських державників) і “СВУ” (Союз визволення України), які існували: перша – в 1920-1924 включно, друга – з 1925 до останнього часу” [353, арк.13]. 9 вересня з’являється “Моє розкаяння”. Наступний допит

відбувся 11 вересня, потім 12, 13, 15, 21, 22, 23, 25-го. Нарешті, 26 вересня слідчий досяг мети, адже його жертва визнала: “Гадаю, що наша Комісія Словника живої української мови була академічним осередком під керуванням С.О.Єфремова” [353, арк.115]. Г.К. Голоскевич був занесений до списку кандидатів для відкритого процесу, після схвалення політбюро ЦК КП(б)У переправлений до Харкова і засуджений до 5 років позбавлення волі. Ув’язнення відбував у Ярославській в’язниці, був висланий до Тобольська, де загинув за нез’ясованих обставин [1032, с.86]. “Енциклопедія українознавства” уточнює: “...Засланий до Тобольська, де вчинив самогубство” [717, с.407].

Стійко переніс допити Туркало Костянтин Тимофійович, теж співробітник Інституту української наукової мови, вихідець із села Немиринці Проскурівського округу [61, арк.2]. Він отримав 3 роки умовного засудження, яке було знято трійкою ДПУ УСРР 20 квітня 1931 року [355, арк.170]. 1943 року виїхав до Польщі, потім – до Німеччини, а 1949 року – до США. Прожив 87 років, залишивши спогади про роки, які поламали долю мільйонів людей [1255].

Аналіз слідчих справ дає підстави для висновку: незалежно винна людина чи ні, якщо ДПУ обирало жертву, то зробити її “винною” ставало справою часу і техніки. Це досить виразно ілюструє справа волинянина Михайла Васильовича Кривинюка (1871-1944), вихідця з с.Гнійниці Острозького повіту (нині с.Поліське Ізяславського району Хмельницької області), наукового співробітника Всеукраїнської академії наук, редактора Інституту української наукової мови [53, арк.1-4].

Навчаючись в київському університеті, він попав у коло учнів професора О.Г. Черняхівського, не раз бував у нього вдома, де познайомився з родинами Косачів, Лисенків, Старицьких. Ольга Петрівна Косач – сестра Лесі Українки стала дружиною Михайла Васильовича. Після арешту 15 вересня 1929 року М.В. Кривинюк був звинувачений в причетності до антирадянської контрреволюційної організації. Пройшов серію допитів, свідчив стримано, виважено і більш-менш послідовно. “Визнаю, що я належав до товариства “Спілки визволення України”. Хто й коли його організував – мені невідомо... На жодних зборах товариства я не

був і не знав за них, і жодних членських внесків не платив, при укладанні статуту товариства не був і статуту не бачив”, - твердив він [354, арк.27]. Попав до списків учасників показового суду. Ні в чому невинного 59-річного М.В.Кривинюка засудили на 3 роки умовно.

На лаві підсудних у Харкові опинився директор Вінницької філії Всенародної бібліотеки Всеукраїнської академії наук, організатор і фактичний керівник Кабінету виучування Поділля В.Д. Отамановський [57, арк.1-4]. Був арештований 26 серпня 1929 року. Під час тривалих і жорстоких допитів від нього вимагали визнання академіка С.О.Єфремова керівником СВУ, свідчень про зв'язки із закордоном, з центром, про підпільну сітку на Вінниччині. А він твердив, що “ніколи не збирався скидати український уряд нашої СРР, ніколи не належав до контрреволюційних організацій” [1098, с.138]. Зломлений тортурами В.Д. Отамановський визнав свою „участь у контрреволюційній діяльності”, був засуджений на 5 років суворої ізоляції з поразкою в правах на 2 роки [1286]. Кабінет виучування Поділля був закритий, почалася посилена чистка фондів Вінницької філії ВБУ ВУАН від “контрреволюційної” літератури, вилучення раритетів і т.п.

Огляд навіть кількох справ дає вагомі підстави для висновків: по-перше, у Харківському оперному театрі протягом 42 днів судили 45 кращих представників українського народу не за факти контрреволюційної діяльності, а за ідейні переконання, соціальне походження: 31 підсудний входив раніше до різних українських політичних партій, В.М. Чехівський був прем'єр-міністром уряду УНР, двоє – міністрами, 6 – членами Української Центральної Ради, 15 походили з духовенства; по-друге, харківський процес понівечив не тільки долю, а й життя потерпілих: 12 з 45 ув'язнених були розстріляні, 5 померли у в'язницях, 2 – після звільнення.

У різних містах України були сфабриковані “філії СВУ”, у тому числі – у Кам'янці-Подільському, Вінниці, Житомирі, Черкасах, Умані, Тульчині [1032, с.131-181]. Наступна хвиля арештів накрила ще 700 чоловік, а потім – понад 30 тисяч осіб [1032, с.44].

У їх числі була група краєзнавців з Кам'янця-Подільського, які, на думку слідчих, мали складати філію СВУ. Це ті, хто 1918-1919 рр. групувався навколо Кам'янець-Подільського українського університету, ректором якого був І.І. Огієнко, входив до Кирило-Мефодіївського братства, організував Наукове товариство. Слідчі підтасували до цієї групи й автокефальних священнослужителів, діячів Червоного Хреста в Дунаївцях на чолі з лікарем П.П.Бутовським, викладачів ІНО та хімічного технікуму.

Центральною фігурою процесу в справі Кам'янецької філії СВУ, її керівником планувався Юхим Йосипович Сіцинський – краєзнавець, музейник, педагог, автор близько 200 наукових праць, арештований 25 серпня 1929 року. На знайомство з ним показав В.М.Чехівський, назвавши можливим “кандидатом до філії СВУ в Кам'янці”, В.Ф.Дурдуківський, з яким Ю.Й. Сіцинський взагалі не був знайомий, вказав на нього як на керівника філії. До справи долучалися “факти” не зовсім лояльних щодо влади розмов. Слідчий Бріччі, його начальник Гросман і заступник начальника прикордонного загону ДПУ Євген'єв направили справу на розгляд судової трійки і пропонували вислати Ю.Й. Сіцинського на 3 роки за межі УСРР. Однак харківським режисерам “опери СВУ” одіозна фігура старого кам'янчанина, що заперечував усі висунуті звинувачення, явно не підходила. І він був звільнений під підписку про невиїзд і нерозголошення таємниці слідства. 21 квітня 1930 року справа була закрита через відсутність складу злочину [633, с.81-82].

31 серпня 1929 р. був заарештований Юхим Павлович Філь, викладач Кам'янець-Подільського сільськогосподарського інституту, вчений секретар Наукового товариства ВУАН [62, арк.1-2]. Йому інкримінувалася націоналістична діяльність, що проявлялася “у вип'ячуванні героїчних моментів в історії боротьби українського народу”, зв'язки з Клименком, Драй-Хмарою, Копержинським, Зеровим. І цього вистачило, аби засудити молодого вченого, організатора науково-краєзнавчого пошуку на Поділлі до 7 років виправно-трудових таборів [916, с.396].

31 січня 1930 р. був заарештований голова Кам'янець-Подільського наукового товариства ВУАН, викладач хімічного технікуму Дмитро

Олександрович Богацький. Не маючи будь-яких доказів контрреволюційної діяльності, слідчий Бріччі, насамперед, акцентував на соціальному походженні. А народився Богацький Д.О. 10 лютого 1882 року в м. Купині на Поділлі (нині – село Городоцького району Хмельницької області) у сім'ї священика. Долучив той факт, що 1922 р. були розстріляні ДПУ брат Борис і сестра Ліда, з С.Петлюрою за кордон емігрували брати Павло та Георгій [1060]. Кримінал був знайдений і в педагогічній діяльності, оскільки “піддерживал детей лишенцев-кулаков и в то же время игнорировал учащихся, принадлежащих к пролетарской прослойке”. Але головний “злочин” полягав у науковій діяльності на посту голови Кам'янець-Подільського наукового товариства ВУАН, у яке, за твердженням слідства, „ввійшла шовіністично налаштована інтелігенція з контрреволюційним минулим, в результаті вся діяльність Товариства велася під керівництвом Богацького до розповсюдження вузько націоналістичних ідей і підготовки кадрів до боротьби з радвладю” [334, арк.21-22]. Судрова трійка при колегії ДПУ УСРР 25 лютого 1930 р. постановила: “Богацького Дмитра Олександровича ув'язнити до концтабору строком на п'ять років, рахуючи строк з 30.01.1930 року” [334, арк.27].

Немилосердно обійшлась доля ще з одним активним учасником краєзнавчого руху на Поділлі, головою подільської “Просвіти” в 1919-1920 роках Євгеном Григоровичем Кондрацьким (1886-1938). Він був заарештований 25 серпня 1929 р. “за належність до підпільної української контрреволюційної організації” і звинувачений у зв'язках із заарештованими Ю.Сіцинським, Ю.Філем, А. Шумлянським, О.Кожуховим, Й.Кобилянським, проведенні “вузькошовіністичної діяльності”, “ворожих думок до Радянської влади і її заходів”. До числа контрреволюційних було віднесене Товариство імені Леонтовича, яке очолював як любитель музики, а його члени визнані “виключно шовіністично налаштованою інтелігенцією, яка під виглядом домашніх музичних вечірок об'єднувала всіх незадоволених існуючим ладом” [333, арк.110]. 18 лютого 1930 року трійка засудила його до трьох років концтаборів. 16 червня 1937 р. Ярославський обласний суд додав ще 5 років. 15 січня 1938 року Є.Г. Кондрацького не стало [333, арк.96].

Антон Михайлович Шумлянський 1923 року закінчив Кам'янець-Подільський ІНО, з 1928 р. брав активну участь у громадському житті міста, діяльності Наукового товариства ВУАН, 1920 року очолював Кам'янецьку "Просвіту". 31 серпня 1929 року був заарештований і засуджений до п'яти років концтаборів [889, с.122].

До Вінницької філії СВУ слідство приписало десять діяльних членів, нібито очолених В.Д. Отамановським. Активна роль визначалася братові Михайлові Дмитровичу, лектору вінницьких шкіл, учаснику краєзнавчого руху, українізації, заарештованому 29 серпня 1929 року [57, арк.1], а також – ректору Вінницького українського педтехнікуму Доброграю, "який групував навколо себе студентів-українців і впливав на їх настрої в антирадянському дусі" [1032, с.175].

До Київського центру СВУ в ролі філії слідство намагалося віднести групу арештованої житомирської інтелігенції – Кравченка, Абрамовича, Ненадкевича, Римаренка за тими ж абстрактними звинуваченнями в контрреволюційній діяльності. Важлива роль відводилася Василю Григоровичу Кравченку (1862-1945), завідувачому етнографічним відділом Волинського науково-дослідного музею, арештованому 17 вересня 1930 року [52, арк.1-2]. Його листування з С.О.Єфремовим, пересилка до Києва книги житомирського краєзнавця Б.П.Ілюченка "М.Коцюбинський у Житомирі" стали формальним приводом до звинувачення в причетності до СВУ та арешту. Не маючи доказів вини, 15 лютого 1930 року старший помічник окружного прокурора Розвадська справу закрила, але підтримала пропозицію Волинського окрвідділу ДПУ про адмінвисилку на 5 років [364, арк.62]. Василя Григоровича прийняв директор Дніпропетровського історичного музею професор Д.І.Яворницький, дав квартиру при музеї та посаду завідувачого етнографічним відділом. Але 1933 року, у момент репресивного розгулу, з роботи були звільнені і Д.І. Яворницький, і В.Г. Кравченко. Залишившись без роботи, пенсії і квартири, він знайшов притулок у сина в Ростові-на-Дону. Помер 20 березня 1945 року [793, с.91].

Слідчі плели павутиння черкаської філії СВУ на базі педтехнікуму з 11 групами в Звенигороді, Городищенському, Смілянському, Ольшанському районах,

наповнивши справу прізвищами Паляничка, Матюхи, Вадимова, Крижанівського, Базилевського, Махині, Хорошого, Бутовського. Були заарештовані Приходченко, Жорновий, Петренко та інші. Махія 1929 року – розстріляний [1032, с.153-155].

Створення Звенигородського осередку СВУ приписувалося А.Ю. Кримському та його прийомному синові Левченку, секретареві академіка. До неї нібито входили брат Ю.Ю.Кримський, Григорович, Шиманський, Підгрушний, Павлюк, Гайченко, Провосудович, Терешко. Фігурували й заступник директора Уманського педтехнікуму Ф.І.Черняхівський, учитель 1-ої трудшколи Паляничко, Іванський, група студентів [1032, с.143-154].

У Білоцерківському окрузі заарештовані члени “Полуботківської громади” – учителі та учні, завідуючий музеєм Дроздов-Мишковський, група священнослужителів-автокефалістів [1032, с.165-167].

Ці та інші сфабриковані провінційні філії давали можливість слідчій групі роздувати справу СВУ, вибитими “доказами” обплутувати головних діючих осіб процесу сіткою зв’язків, взаємозалежностей, старанно (аж на 237 томів – понад 100 тис. аркушів) формувати сценарій одного з грандіозних показових процесів, розрахованого на залякування інтелігенції, науковців, краєзнавців.

Процес СВУ, як і ряд інших, викликав реакцію в українських еміграційних колах. 26 травня 1930 року А.Лівицький, В.Прокопович, В.Сальський від імені Уряду УНР в екзилі підписали протест проти харківського судилища. Ліга Націй, до якої вони звернулися, прийняла відповідну резолюцію протесту [1309, с.123-125].

Тоталітарна держава вирубувала цвіт нації. У Харкові було засуджено 2 академіків ВУАН, 15 професорів ВНЗ, директора та 10 учителів, 3 письменників, 5 редакторів, 2 юристів, бібліотекаря, студента, священика. Близько половини жертв харківського процесу були працівниками ВУАН. На думку Н.Д.Полонської-Василенко, процес СВУ ”поклав кінець добі блиску ВУАН і панахидним співом пролунав над нею” [1032, с.75].

Погром у середовищі вчених старої генерації продовжувався аж до початку Великої Вітчизняної війни. 1935 року, 14 листопада, арешту зазнав Євген

Степанович Шабліовський (1906-1983), вихідець з Камінь-Каширського на Волині, з 1934 року член-кореспондент ВУАН, директор Інституту літератури, дослідник життя і творчості Т.Г.Шевченка, член Спілки письменників України. Його звинуватили в активній участі в троцькістсько-націоналістичній бойовій терористичній організації і заслали на 5 років на Соловки. 20 вересня 1940 року добавили ще 8 років “за антирадянську агітацію” і випустили лише 27 вересня 1954 року. З життя й наукової діяльності ученого було викреслено 19 найбільш продуктивних років [1244].

Помітною подією систематичного нищення української еліти була й справа “Українського національного центру”, по якій проходило 50 чоловік, у тому числі – історик-академік М.С.Грушевський та один з організаторів і перших керівників УКК М.І.Яворський.

Після процесу в справі Спілки визволення України було влаштовано звіт-диспут М.С.Грушевського. Його поливали брудом не тільки штатні виступаючі з числа комуністів, керівництва Академією, а й деякі вихованці. Йшли перевірки за перевітками, чистки, реорганізації історичних установ. 23 березня 1931 року по дорозі до Москви, куди направлявся в наукове відрядження, Михайло Сергійович був арештований і звинувачений в причетності до створення й керівництва УНЦ, який нібито ставив завдання шляхом збройного повстання повалити радянську владу в Україні. На перших допитах він “визнав” звинувачення, на допиті в начальника секретно-політичного відділу ОДПУ СРСР Агранова відмовився від попередніх показів [1098, с.13]. Через деякий час був звільнений з-під варти, залишений на проживання в Москві і таким чином усунутий від керівництва українською історичною наукою.

Дочка Катерина Михайлівна Грушевська (1900-1943) була заарештована 10 липня 1938 р., звинувачена в антирадянській діяльності в складі української націоналістичної організації, 15-16 квітня 1939 р. засуджена до 8 років виправнотрудових таборів. Померла 30 березня 1943 р. [887].

Репресій зазнав і брат Михайла Сергійовича О.С. Грушевський (1877-1942), відомий історик. У серпні 1938 р. був заарештований і лише в жовтні 1939 р.

засуджений на заслання до Казахстану на п'ять років. Жив у Павлодарі, хворів, 1942 року помер [766, с.384].

Вогонь тоталітаризму обпалив стрімкий злет М.І. Яворського (1885-1937), обраного 1929 року академіком ВУАН, керівника Управління наукою НКО УСРР, історика-марксиста, автора “Нарису історії України” (1923-1924), “Короткої історії України” (1925), багатьох монографій, статей. Деякий час його протиставляли М.С.Грушевському, як творця нової “марксистської” історії України. Праці М.І. Яворського були визнані підручниками для вищих навчальних закладів, аспірантури, курсів, його наукова думка вважалася чи не офіційною. Йому довіряли участь у міжнародних наукових зібраннях, виступи в липні 1928 р. у Берліні на “Російському історичному тижні”, у Норвегії – на VI Міжнародному конгресі істориків, хоча сприймалися ці виступи науковою громадськістю України та й закордону неоднозначно [1098, с.297]. Сигналом до організації тривалої (1929-1930 рр.) кампанії боротьби з “яворщиною” стала явно інспірована критика наукової позиції М.І. Яворського з боку П.О.Горіна, співробітника інституту марксизму Комуністичної академії [115, арк.1]. У травні 1929 р. у доповідній записці М.А.Рубача ЦК КП(б)У був зроблений детальний аналіз “помилки” М.І. Яворського, які зводилися до визнання вирішальним, а не підпорядкованим класовому – національного питання, висунення української буржуазії як самостійної рушійної сили буржуазно-демократичної революції в Україні, до перебільшення ролі взаємозв'язку в Україні робітничого та національного руху, що, на думку автора доповідної, вело до відриву українського робітничого руху від загальноросійського, до визнання революційності заможного селянства, ігнорування Рад робітничих та солдатських депутатів на початковому етапі революції і перебільшення ролі Центральної Ради та “рідної буржуазії”. М.І. Яворський згідно з висновком проголошувався еkleктиком, в якому більшовизм уживався в незаконному шлюбі з есерівщиною, а іноді безпосередньо – з буржуазним радикалізмом, його історичній схемі приписувався правий, куркульський ухил [1137, с.32]. 5 вересня 1929 р. в журналі “Комуніст” зв'явилось “каяття” М.І. Яворського - стаття “Про мої помилки в концепції історії України”.

Визнавши більшість звинувачень, він намагався відмежуватися від належності до правої платформи на історичному фронті, від есерівських і буржуазно-радикалістських поглядів на минуле України. Критика почала переростати в справжнє цькування на різних зібраннях, у пресі. 17 лютого 1930 р. ВУАН увільнила М.І. Яворського від обов'язків члена Президії ВУАН і секретаря Першого відділу. Усвідомлюючи своє становище (в Україні набирала обертів справа СВУ, втягуючи в свою орбіту все нових “ворогів народу”), він виїхав до Ленінграда [1098, с.299]. Однак і виїзд не зупинив процесу боротьби з “яворщиною”. В науку іншим вона мала бути доведена до логічного кінця. На XI з'їзді КП(б)У у червні 1930 року критика М.І. Яворського, його поглядів дала привід до оцінки стану історичної науки в Україні, позиції інших учених. У грудні 1930 р. комуністична фракція ВУАН розглянула питання “Про академіка Яворського” й вирішила ініціювати перед ЦК КП(б)У та президією ВУАН виключення його зі складу академіків. 10 березня 1931 р. Матвій Іванович був заарештований у Ленінграді і конвойований до Харкова. У заяві до колегиї ДПУ УСРР він визнав свої “контрреволюційні” дії і просив дати можливість довести вірність. Але це не допомогло. 7 лютого 1932 р. він був засуджений до 6 років концтаборів. Ув'язнення відбував на Соловках. Страждав фізично і морально, осмислюючи своє становище й обстановку в державі. Результатом цих роздумів стала відома заява до центральної атестаційної комісії ГУЛАГ НКВС, в якій він засудив як репресії, так і сталінізм [1176].

М.І. Яворський у зв'язку зі своїм службовим становищем був біля витоків Українського комітету краєзнавства й краєзнавчого руху України 20-х років взагалі, очолив підготовку й проведення I Всеукраїнської краєзнавчої конференції, був обраний головою Комітету, всіляко сприяв його становленню і діяльності. Доля уготувала йому очолити список членів УКК, репресованих у 30-і роки.

Не відбувся як голова УКК і О.І. Буценко (1885-1965), секретар ВУЦВК, один з ідеологів радянського краєзнавства. Він також зазнав опали, був зміщений з посади секретаря ВУЦВК і направлений для “зміцнення” крайової влади на

Далекий Схід, щиро сприяв українізації Зеленого Клину, після 1933 року, як свідчить “Енциклопедія українознавства”, “зник з політичної арени”... [716, с.199]

Зазнав репресій член Українського комітету краєзнавства з 1926 року Михайло Семенович Волобуєв, економіст, професор. 1928 року в журналі “Більшовик України” він умістив статтю “До проблеми української економіки”, в якій виступив на захист економічної самостійності республіки. Був засланий до Казахстану [940, с.202]. Останні роки, аж до 20 червня 1972 р. – дня смерті, викладав і жив у Ростові-на-Дону.

Початок масовим репресіям в Україні поклав 1933 рік. Тридцять років дослідники справедливо вважають періодом терору сталінського режиму проти власного народу. Сталін заохочував карні органи до активізації репресій. У політичному звіті ЦК ВКП(б) XVI з'їзду він підкреслив: “Репресії в галузі соціалістичного будівництва є необхідним елементом наступу” [1188]. На січневому об'єднаному Пленумі ЦК і ЦКК ВКП (б) 1933 року дав серйозний бій прихильникам теорії згасання класової боротьби, фактично визначив її нові напрями – боротьба з “шкідництвом”, “переродженцями й дворушниками” в партії, з рештками старих контрреволюційних партій “ворожих класів”, “націонал-ухильниками” і закликав покінчити з цими елементами швидко і рішуче.

21 березня 1933 р. був заарештований С.Л. Рудницький (1877-1937), член УКК, вчений з світовим іменем, основоположник географічних досліджень України, академік ВУАН, директор Українського науково-дослідного інституту географії та картографії, і звинувачений в причетності до “Української військової організації”, “шпигунстві”, виготовленні секретних карт на замовлення Німеччини і Польщі. 23 вересня 1933 р. трійка засудила його до п'яти років ув'язнення, яке він відбував у Свирлазі ОДПУ Ленінградської області, а потім – на Соловках. 3 листопада 1937 р., напередодні свого 60-річчя, був принесений в жертву іншому ювілею [1098, с.127].

У справі “Української військової організації” 12 грудня 1932 р. був заарештований В.О. Геринович [45, арк.1-42]. Звинувачений в організації у Кам'янці-Подільському осередку УВО, керівництві контрреволюційною сіткою на

Кам'яниччині, антирадянському виступі 1931 року селян Тернави на Дунаєвеччині, шпигунстві на користь Польщі [366, арк.384]. 10 листопада був засуджений на 10 років ВТТ. 1946 року у віці 63 років звільнений, працював у Львівському університеті, помер 1948 року, не дочекавшись реабілітації [1002, с.5].

1934 року репресований ще один представник УНДІ географії і картографії в складі Українського комітету краєзнавства К.В. Дубняк. Він і географ, і економіст, а також – бібліограф, професор Харківського ІНО та працівник УНДІГК [46, арк.1-5]. 18 жовтня 1926 р. рішенням президії Укрануки був введений до складу УКК [27, арк.47]. Брав активну участь у роботі Комітету як член видавничо-редакційної комісії, методичного бюро, бібліографічної комісії. Відомий в колі краєзнавців України і Росії як теоретик “виробничого краєзнавства”, ввів та обґрунтував термін “виробниче краєзнавство”, засудивши при цьому історичне краєзнавство попередньої доби. Свою теорію поглиблював у наступних статтях [805, с.5-8; 809, с.2-4]. Незважаючи на все це, репресивна машина поглинула і його.

5 травня 1933 р. був заарештований О.А. Яната (1888-1938), член Українського комітету краєзнавства першого складу. Його звинуватили в контрреволюційній діяльності в складі Української військової організації і 23 вересня 1933 р. засудили до п'яти років виправно-трудових таборів. У червні 1937 р. особлива нарада при НКВС СРСР продовжила цей строк ще на п'ять років. Важко хворий він помер 1938 року на Далекому Сході [1098, с.145].

Репресій зазнав член УКК першого складу, фундатор і керівник Спілки письменників “Плуг” С.В. Пилипенко. 29 листопада 1933 р. був арештований в справі УВО, звинувачений в підготовці замаху на Чубара і 3 березня 1934 р. засуджений до розстрілу [755; 911, с.88-89].

Був репресований і відповідальний секретар УКК Д.В. Зайцев, учасник I Всеукраїнського з'їзду з вивчення продуктивних сил, I Всеукраїнської краєзнавчої конференції [49, арк.1-10].

Постійні переслідування з боку більшовицької влади 1944 року погнали у вимушену еміграцію Д. Ф. Солов'я (1888-1966), члена УКК від ЦСУ [59, арк.1-8]. В

еміграції опублікував близько 400 книг, рецензій, статей, у тому числі – про Україну. Помер 1966 року в США [1312].

Корній Григорович Черв'як влився в колектив УКК порівняно пізно, наприкінці 1931 року. Всі намагання перенести на конкретний ґрунт власний досвід краєзнавця-етнографа і музейника віддачі не давали, бо Комітет через обставини був приречений. Одночасно працював науковим співробітником і завідувачим етнографічним відділом Українського науково-дослідного інституту історії культури імені академіка Д.І. Багалія. Обстановка в інституті була неймовірно важкою. Йшли безкінечні перевірки, чистки. У фондах Державного архіву Харківської області зберігається багатоаркушна справа, що стосується НДІК і охоплює період 1933-1934 рр. [337, арк.1-45]. Пошук “ворогів” привів до звільнення директора, заступника Черняка, професорів Свідзинського, Фаворського та інших. К.Г.Черв'як був заарештований 20 грудня 1933 р. “за участь у контрреволюційній терористичній групі і шпигунську діяльність” [373, арк. 3]. 20 лютого 1935 р. судова трійка визначила йому трирічний термін перебування у виправно-трудовому таборі. Фізичний і моральний удар привів до психічного зриву – К.Г. Черв'яка утримували в харківській психлікарні [336, арк.15].

Останнім із членів УКК 10 лютого 1934 р. був заарештований М.Г. Криворотченко, один з фундаторів, відповідальний секретар Комітету [54, арк.1-49]. Його двобій зі слідчим Гольдманом то – хвилеподібний процес “каяття” і заперечення вибудованої слідчим аргументації. 20 березня 1934 р. визнавав: “Беручи до уваги всі дані, я визнаю себе винним в тому, що з 1920 року я включився в роботу націоналістичних угруповань України і фактично опинився в антирадянському підпіллі і знаходився в ньому до дня мого арешту”... [374, арк.36зв.]. І цього ж дня дав ще один аркуш із заявою: “На завершення вважаю своїм обов'язком заявити, що: 1. У націоналістичне антирадянське підпілля мене ніхто не втягував. 2. Ніякої конкретної підпільної організації членом не був. 3. Ні від якої організації і ні від яких-небудь осіб директив не отримував. 4. Сам конкретних осіб не використовував” [374, арк.37]. Він просив надати йому можливість довести “повну відданість Радянській владі” - типовий штамп,

характерний всім слідчим справам. 9 квітня 1934 р. М.Г. Криворотченко був засуджений на п'ять років ВТТ і висланий до Сибіру [374, арк.49].

Репресії не тільки зруйнували краєзнавчі структури, а й знищили фізично та морально кадри дослідників, посіяли страх, чим серйозно, на десятиліття, підірвали соціальну базу краєзнавства.

Нищення зазнали професори й викладачі вузів і технікумів, активні учасники історико-краєзнавчого вивчення Правобережної України. Чистки, висилки, нелегальний виїзд багатьох провідних учених за кордон – подальше від насильства (з різних причин напередодні “чисток” покинула Кам'янець-Подільський група професорів, доцентів ІНО – Русова, Косинський, Орлов, Герасименко, Кравцов, Безбородько) [1098, с.179], а також арешти обезкровили вузи, виключили краєзнавчу тематику з планів досліджень, зробили її небезпечною не тільки для наукової кар'єри, а й – життя дослідників.

У цьому ще раз переконаєшся на прикладі професора Кам'янець-Подільського ІНО П.Г. Клепатського. Він зазнавав неодноразових арештів. Арешт 1922 року був короткочасним, але його перебування у Кам'янці-Подільському стало неможливим. І він переїхав до Полтави, де завершив докторську дисертацію. Учасники гуртка архівознавців, до якого входив, підготували для вчителів масових шкіл свого роду хрестоматію з краєзнавства [346, арк.1-7]. 1931 року був заарештований у справі “Спілки визволення України”, але із-за відсутності доказів звільнений. У травні 1936 р. зазнав чергового арешту, був звинувачений в керівництві “німецько-українською контрреволюційною організацією й був засуджений на 5 років виправно-трудова таборів [1098, с.204].

Не обминули репресії колишнього доцента Кам'янець-Подільського державного університету М. Драй-Хмару (1889-1939). Після “чистки” він покинув Поділля, працював у Київському ІНО. З М. Зеровим та деякими іншими поетами-новаторами сформував нову течію в літературному процесі – “неокласичну”. 1935 року був ув'язнений. “Строк відбував на Колимі, де й помер 1938 чи 1939”, - фіксує “Енциклопедія українознавства” [717, с.592]. Михайло Олексійович Добровольський, колишній колимський в'язень, повідав іншу історію смерті професора.

Сонячного квітневого дня 1939 року колону табірників догнала “емка” з п’яними охоронцями, які вишикували усіх і почали розстрілювати кожного п’ятого. “Ми з Драєм стояли аж у четвертому десятку поряд, а з другого боку стояв київський студент Володя, з чийм батьком Драй дружив колись у Кам’янці. Він умить обрахував, що під кулю потрапить саме студент Володя. Щойно кат наблизився до чергової п’ятірки, до Володі, як Драй рвучко відштовхнув студента і став на його місце”... [526, с.49].

Трагічною була доля Е.Д.Сташевського. По закінченні Київського університету викладав у Новоросійському, читав курс лекцій у Кам’янець-Подільському державному українському університеті, ІНО, 15 років віддав Академії наук. 12 червня 1938 р. був заарештований. “Я в період допитів спільно з заступником начальника відділення Комаровським, - писав пізніше вбивця - слідчий Гармаш, - за санкцією начальника відділу Троїцького застосував до Сташевського методи фізичного впливу. До нас це застосував сам Троїцький. Після застосування до Сташевського фізичних методів впливу він сів на стілець і тут же впав зі стільця, вдарившись головою об залізний кут печі, і помер” [621, с.92; 49].

Репресій зазнали інші викладачі та ректори Кам’янець-Подільського ІНО учасники краєзнавчого руху на Поділлі В.К.Бернацький, Г.В. Бутко, Ф.А.Кондрацький, М.А.Коссак, І.А.Любарський, І.Д.Миронець, П.С.Палько, І.А.Сухий, В.П.Хранович, В.І.Четвериков [56, арк.1-23; 58, арк.1-10; 60, арк.1-2; 64, арк.1-24]. На середину 30-х років вищі педагогічні навчальні заклади втратили 210 викладачів, з 29 директорів були зняті з роботи і репресовані 18 чоловік [761, с.153].

1933 року закрита Кам’янець-Подільська художньо-промислова школа імені Сковороди. Студентів перевели до Миргородського й Межигірського технікумів, а більшість викладачів репресована. У ніч з 11 на 12 грудня 1937 р. був заарештований у Києві колишній директор Кам’янець-Подільської художньої школи Володимир Миколайович Гагенмейстер, за результатами єдиного допиту (конвейер смерті наприкінці 1937- початку 1938-го був переповнений, затягувати

слідство було ніколи) засуджений до вищої міри покарання і 28 січня 1938 р. розстріляний у Києві [1002, с.52].

Всього 18 днів зайняла процедура слідства над ще одним викладачем Кам'янець-Подільської художньої профтехшколи Костянтином Іпполитовичем Кржемінським (1893-1937). 10 жовтня був заарештований, а 28-го – розстріляний. Його останки лежать десь у Биківні [1002, с.56].

Така ж доля спіткала викладачів Вінницького та Житомирського ІНО.

Професор Житомирського ІНО Євген Ненадкевич був заарештований у справі СВУ разом з ректором Абрамовичем та етнографом Кравченком. Після звільнення виїхав до Ніжина, де викладав протягом 1930-1933 рр. в ІНО. Був знову заарештований. 1939 року виїхав з України і повернувся до Житомира аж 1947 року. Залишив цілий ряд праць з історії літератури, у т.ч. – про літературний процес на Волині [718, с.1752].

10 червня 1938 р. був розстріляний Павло Григорович Постоев (1875-1938), організатор освіти й краєзнавства в Житомирі, завідуючий губернським відділом освіти, доцент Житомирського учительського інституту, автор підручника з географії, ряду краєзнавчих розвідок. Його звинуватили в керівництві волинською організацією Українського національного центру [362, арк.307].

Всього 13 днів було виділено А.П. Абчуку (1897-1937), вихідцю з Луцька, співробітнику Інституту єврейської культури Академії наук, письменнику, аби розібратися в його “шпигунській” діяльності. 27 вересня 1937 р. його взяли прямо на вулиці, а 10 жовтня розстріляли [1244].

Арешту зазнали 24 викладачі і 14 студентів Вінницького медінституту [914, с.284].

Скільки науковців-краєзнавців Правобережжя поглинули репресії, сьогодні встановити неможливо. Мабуть, коли вийде останній том “Реабілітованих історією”, можна буде здійснити детальний облік, аналіз. Н.Д. Полонська-Василенко зробила спробу мартиролога співробітників ВУАН, репресованих у 20-30-х роках. Серед 250 репресованих – 19 академіків, 49 істориків, 15 археологів, 12 музеєзнавців та мистецтвознавців, 18 етнографів та етнологів, 43 літературознавці і

філологи, 19 геологів, 11 природознавців та інших фахівців [1019, с.68-70]. Сюди не ввійшла група видатних учених-краєзнавців, що померли напередодні або в час репресій. Серед них – фундатор Товариства дослідників Волині академік П.А. Тутковський (1858-1930), дослідник Лівобережної України академік Д.І. Багалій (1857-1931), президент ВУАН подолянин Д.К. Заболотний (1866-1929), академік А.М. Лобода (1871-1931), голова краєзнавчої та етнографічної комісії ВУАН, бібліограф і знавець Правобережжя Г.П. Житецький (1866-1929) та ряд інших дослідників, яких не обминули б репресії і яких їх сучасники зачислили до розряду “померлих своєчасно”. Взагалі протягом 1930-1935 рр., у період погрому ВУАН, померло 13 академіків, у два рази більше ніж за попереднє десятиліття [1019, с.43].

Репресій зазнало вчительство – найбільш широка соціальна опора краєзнавства. Репресії носили поетапний характер: від ідеологічних вимог, цензури друку, вилучення “шкідливої” літератури, чистки вчительських колективів, звільнення від “неблагонадійних елементів” – до арештів. У кожному окрузі діяли комісії з вилучення з бібліотек “шкідливої” літератури. 1927 року така комісія була створена в Коростені. До неї входили представники партійного комітету, виконкому, комсомолу, відділу культури [224, арк.53]. 1930 року Коростенський окрліт отримав таємного листа за підписом заступника завідуючого Укрголовлітом Фетчишена. “Мешканець с.Балаклеї Ізюмської округи, колишній вчитель, знятий з роботи за антирадянську агітацію, Богуславський, - повідомлялося в листі, - написав твори “Повія”, “Махновщина”, що по змісту своїм завуальованої форми з’являються антирадянськими. Ці твори Богуславський намагається надрукувати або під своїм прізвищем, або під псевдонімом”. Укрліт вимагав “при одержанні зазначених рукописів надсилати їх до ДПУ” [230, арк.11].

Чистку вчительських кадрів очолювали і здійснювали органи освіти. Державні архіви областей Правобережної України містять не одну справу з відповідними документами. Тільки листування Коростенської окружної інспектури з райінспектурами наросвіти з приводу “антирадянських дій деяких вчителів Базарського та Народицького районів”, що зберігається в Держархіві Житомирської

області, налічує 27 сторінок [227, арк.1-27]. У ньому – чіткі установки, система вимог і неоднозначних застережень.

Взимку 1929 року у ході арештів у справі СВУ центральний комітет спілки працівників освіти запропонував вчительським колективам здійснити “самоочищення”. Але тоді задум “взаємочищення” шляхом доносів, “самокаяття”, порятунку за рахунок принесення в жертву ненаситному молоху інших не здійснився – вчительство зберігало кращі риси шляхетного покоління. Однак у період терору, пошуку “націоналістів”, “контрреволюціонерів” за репресії взялася сама влада. Голодомор 1932-1933 рр. загострив обстановку, і вчительство бачило його причини. Місцева влада вирішила зробити вчительство співучасником терору. Завідуючий Тернавською початковою школою Кам’янецького округу О.М. Матвійчук згадував, що його викликали в партком і попередили, якщо не буде допомагати владі відбирати хліб у “куркулів”, залишиться без роботи і буде притягнутий до кримінальної відповідальності за саботаж. А це означало залишити сім’ю без шматка хліба в пік голоду, а самому потрапити до в’язниці. Виходу не залишалося [384]. У такий спосіб ламалася і психологія вчительства, і мораль. Ті, хто чинив опір, підлягали чистці, арештам.

1933 року відбулася чергова чистка серед освітян, що завжди складали соціальну основу краєзнавчого руху, звільнені з роботи 200 службовців НКО УСРР [761, с.152], замінено 100 відсотків кадрів облВНО та 90 відсотків – райміськвідділів освіти [1294, с.121-122]. У грудні 1933 р. В.П.Затонський, нарком освіти, на пленумі Робосу назвав приблизний орієнтир – 10 відсотків “націоналістів і націонал-ухильників” серед учительства, як мінімум, і закликав до “ще більшого посилення більшовицької пильності, систематичного зривання з ворога масок”, а отже – продовження чисток. На думку окремих дослідників, цей заклик завершився репресіями, які торкнулися майже сорока відсотків учителів [723, с.37].

Особливістю Правобережної України, зокрема – Поділля та Волині, була їх близькість до кордонів з Польщею, багатонаціональний склад, наявність великого прошарку польського населення, що накладало відбиток на характер репресій, кількості репресованих. За даними перепису 1926 року, в Україні числилося 476

тисяч поляків, на Поділлі проживало 192408 чоловік [743, с.338]. У ході коренізації на початок 30-х років були створені 151 польська сільрада, 656 шкіл, 1919 культурних установ, виходило 17 газет і журналів [1124, с.295]. У Вінницькій області, що об'єднувала територію сучасних Хмельницької, Вінницької і частково Житомирської областей, 1933 року налічувалося 222 польських школи [930, с.7]. Вони й були в першу чергу піддані тотальним чисткам, по сфабрикованій справі “Польської організації військової” заарештовані сотні польських педагогів. За підрахунками О.О.Войналович, 1936 року в справі ПОВ на Поділлі проходило близько 600 чоловік, 70 відсотків з них – учителі [560, с.87]. 1938 року в Дунаєвецькому районі Кам'янець-Подільської області було арештовано 49 осіб, у їх числі – 6 учителів, дослідників і популяризаторів минулого краю, 40 із них – розстріляні в Кам'янці-Подільському [365, арк.107-112]. Був сфабрикований подільський обласний центр ПОВ, який нібито очолював інспектор Вінницького обласного відділу освіти А.Григорович. Він був заарештований, а разом з ним – ще 500 осіб [1119].

Після постанови політбюро ЦК КП(б)У “Про німецькі і польські школи на Україні” (1933 р.) посилювався процес закриття польських навчальних закладів. На кінець 1935 р. у Кам'янецькому окрузі з 14 польських шкіл залишилося тільки дві. Цього ж року припинив діяльність Проскурівський польський педтехнікум, проіснувавши всього два роки. Але навіть за цей короткий період було змінено чотирьох директорів, двох заступників, Струтинського, Немінського, Войцехівського – заарештовано [931, с.344, 346]. Заарештований 20 листопада 1937р. нарком освіти В.П. Затонський свідчив на допиті, що тільки в одній Вінницькій області в ході атестації “більше 1000 вчителів були викинуті зі шкіл”, а тому склався в Україні “колосальний недохват учителів і відставання від темпів росту шкільної мережі”. Для середніх класів, наприклад, на той момент не вистачало більше 5000 педагогів [358, арк.104]. Так винищувалося вчительство, яке найближче стояло до національного коріння, складало близько 80 відсотків краєзнавчих осередків на місцях.

Не обійшли репресії і музейні заклади. Ще на початку 20-х років нова влада організувала похід проти музейників, сфабрикувавши контрреволюційну організацію музейних працівників з центром у Всеукраїнському історичному музеї імені Т.Г. Шевченка і філіалами на місцях. Був інспірований Одеський філіал контрреволюційної організації музейних працівників, який нібито діяв під прикриттям Одеської комісії краєзнавства та організаційним керівництвом директора музею, голови Комісії подолянина професора С.С. Дложевського та М.Ф.Болтенка [1098, с.151].

Ю.Й.Сіцинського, директора Кам'янець-Подільського археологічного музею, який вчинив 1922 року спротив реквізиції експонатів з дорогоцінних металів, було звільнено з посади і директора музею, і приват-доцента ІНО, згодом піддано арешту. Важко хворий, викинутий місцевою владою з власного дому доживав віку в найманій квартирі у Кам'янці-Подільському на Підзамчі [324, арк.12].

У націоналізмі звинувачені директори Вінницького краєзнавчого музею Брілінг, Висоцький, співробітники Лабунський, Михайловський, Ковальчук [914, с.285]. 1940 року сімдесятир'яохрічний Г.В.Брілінг був заарештований вдруге і засуджений на 5 років ув'язнення в концентраційний табір суворого режиму, де і помер [757].

Був репресований фундатор Тульчинського окружного краєзнавчого товариства, організатор і перший директор Тульчинського краєзнавчого музею І.Ч. Зборовський [48, арк.1-6; 1098, с.221-222].

Жорстоко обійшлася доля з колективом Волинського науково-дослідного музею. Одним з перших зазнав репресій завідуючий етнографічним відділом В.Г. Кравченко. 1935 року був звільнений з посади завідуючий історичним відділом М.М.Шавлович, звинувачений в антирадянській агітації, так званому "націонал-дворушництві". Цей же ярлик був навішаний директору С.Я. Майю, співробітникам Б.П.Ілюченку, Л.А.Піонтковському, І.М.Снігуру, Х.К. Уманському, Ф.А. Яворському [580].

Наприкінці 1937 року в Житомирі було сфальсифіковано контрреволюційну українську націоналістичну військово-повстанську організацію, яка нібито

готувала збройне повстання з метою повалення радянської влади, й заарештовано 45 осіб. Арештам передувала наклепницька стаття в газеті “Радянська Волинь” від 30 вересня 1937 р. під назвою “Хто орудує в Житомирському музеї?” Стаття – одне із звинувачень тогочасній пресі, яка виконувала роль ідеологічного пособника репресивного режиму. Достатньо погортати підшивку “Радянської Волині” за 1937 рік й ознайомитись із заголовками: “Завжди пам’ятати про капіталістичне оточення” (№ 164, 17 липня), “Про деякі методи діяльності іноземних розвідорганів та їх троцькістські і праві агентури” (№ 165, 18 липня), “Країна вітає сталінського наркома” (№ 168, 22 липня) (мова про М.Єжова – заплічних справ майстра, нагородженого орденом Леніна), “Вище більшовицьку пильність в комсомолі” (30 липня). Газета не тільки схвалювала, але й нагнітала істерію загального психозу, страху й ненависті: “Будемо помічниками “НКВС”, “Ворожа рука діє в Житомирському радіовузлі”, “Ворожі дії в Коростишівській МТС”, “Шкідливі “жарти” піонервожатого Ткачука”, “Вітаємо вирок”, “Схвалюємо справедливий вирок”, “Фашистську погань треба тільки знищувати”, “В Житомирському сільгоспінституті замітають сліди “буржуазні націоналісти...” Не поскупились на ярлики автори пасквілю на Волинський науково-дослідний музей – “гидке отруйне павутиння”, “націоналістичні вишкребки”, “темні елементи” і т.п. [641].

28 листопада 1937 р. був заарештований завідувачий історичним відділом музею Н.К. Дмитрук і рішенням трійки при Житомирському обласному управлінні НКВС 10 травня 1938 р. засуджений до розстрілу [361, арк.685]. До розстрілу було засуджено ще 14 чоловік, віднесених до цієї групи [361, арк.472]. У грудні 1937 р. був ув’язнений В.І. Бруховський (1890-1969). Автори наклепницької статті “Хто орудує в Житомирському музеї?” контрреволюційну діяльність орнітолога Бруховського В.І. побачили в тому, що кільцював він птахів металевими кільцями з Німеччини... Всеволод Ілліч отримав 8 років виправно-трудових таборів. Два роки відбув на будівництві Біломор-Балтійського каналу і 1940 року випущений... [793, с.130-140].

Розгрому зазнав Коростенський краєзнавчий музей. 1933 року був заарештований і збожеволів К.Г. Черв’як, така ж доля судилася колишньому голові

Коростенського окружного краєзнавчого товариства, директору Коростенського окружного краєзнавчого музею, а згодом працівникові НКО, директору Інституту історії матеріальної культури Ф.А. Козубовському. 1935 року він був заарештований, підданий обробці і теж збожеволів [1019, с.173]. Репресій зазнав і співробітник Коростенського краєзнавчого музею Конончук Г.К. [360].

Ф.М. Мовчанівський – перший директор Бердичівського соціально-історичного музею, з 1928 року – державного історико-культурного заповідника на базі монастиря босих кармелітів, знаний археолог і пам'яткоохоронець 8 травня 1938 р. був засуджений до страти [1098, с.209-215].

Десять років ув'язнення отримав ще один директор Бердичівського музею учитель за професією С.П. Збитовський, строк відбував у ВТТ Комі АРСР [363]. 31 березня 1944 р. Бердичівський міський відділ НКВС заарештував повоєнного директора Бердичівського музею Б.В. Куткіна, але через відсутність складу злочину 24 липня справу припинив [359].

Немилосердно обійшлася доля з теоретиком і практиком музейної справи, пам'яткоохоронства Ф.І. Шмітом (1877-1937). Він сприяв діяльності музеїв Києва, Вінниці, Волині, збереженню і дослідженню Софіївського собору, поверненню вилучених у ході кампанії 1922 року пам'яток історії і культури до їх господарів, очолював Київський археологічний інститут. Ф.І. Шміта заарештовували неодноразово. Арешт 1937 року був останнім і трагічним - 3 грудня його розстріляли [1098, с.51].

Арешту й заслання зазнали наукові працівники Лаврського музею О.І. Михайлівський та В.Г. Дроздов [1098, с.338-339], науковий співробітник музею Т.Г.Шевченка в Києві М.М. Новицький [1098, с.346-347], Г.Ю. Храбан (1902-1990), волинянин, дослідник Уманщини, автор трьох випусків путівника “Умань”, нарисів про села Бабанки, Ладжники й м.Ума, вміщених у черкаському томі “Історії міст і сіл Української РСР”, монографії про антифеодальне повстання на Правобережній Україні 1768-1769 рр., відоме під назвою “Коліївщина” [1277], колишній директор Уманського педтехнікуму й краєзнавчого музею [1306], тисячі інших хранителів історичної пам'яті.

Р.В.Маньківська, історик українського музейного будівництва, твердить, що репресії 20-30-х років забрали не менше третини працівників центральних музеїв, а по Україні – кожного четвертого [877, с.183]. Такий підрахунок – небезпідставний. А якщо до цього долучити звільнених в результаті чисток, то й – занижений.

Удару сталінської репресивної машини зазнали пам'яткоохоронці. У час варварського нищення пам'яток історії та культури вони виявилися на передовій протистояння краєзнавчого активу і влади.

Трохи більше року очолював Київську крайову інспектуру охорони пам'яток культури Я.М. Струхманчук (1884-1937), вихідець з Тернопільщини, вихованець Краківської та Паризької академій мистецтв, людина різнобічного таланту. Він сприяв становленню Уманського музею, розвитку художньо-промислових шкіл в Умані та Києві, 1930-1932 рр. працював науковим співробітником і директором Київського історичного музею ім. Т.Г.Шевченка, а далі – співробітником Науково-дослідного інституту польської культури [912]. У ніч з 1 на 2 лютого 1933 року був арештований, звинувачений в причетності до УВО і засуджений до 10 років ВТТ. Відбував їх у Карелії. Там 2 грудня 1937 р. засуджений повторно і розстріляний [1098, с.272].

4 січня 1938 р. був розстріляний відомий музейник та пам'яткоохоронець М.О. Макаренко (1877-1938). Він займався дослідженням Софіївського собору, з утворенням в лютому 1921 року Софіївської комісії ввійшов до її складу, згодом – до ГубКОПМИСу та ряду інших комітетів, комісій. Був директором музею мистецтв, створеного на базі приватної колекції Ханенків. Разом з багатьма музейниками зазнав гонінь у 20-і роки. Найвищим подвигом Миколи Омеляновича була відмова підписати акт про знесення Михайлівського Золотоверхого Собору. 26 квітня 1934 р. був заарештований і висланий до Казані, де викладав у художньому технікумі, був консультантом Центрального музею. 1936 року – новий арешт й засудження до трьох років ВТТ. 25 грудня 1937 р., за третім заходом, засуджений до вищої міри [1098, с.166]. Даниною пам'яті мужньому охоронцю минулого є відновлений Михайлівський Золотоверхий Собор та барельєф на стіні Михайлівського комплексу зі словами: “Макаренко Микола Омелянович (1877-

1937), видатний учений, археолог, мистецтвознавець, подвижник збереження культурної спадщини України”.

1933 року був заарештований інспектор Київської крайової комісії з охорони пам'яток історії та культури Ф.Л. Ернст, активний захисник ряду пам'яток історії і культури на Волині, Київщині і Поділлі, зокрема, Могилів-Подільської ратуші, цікавої архітектурної та історичної пам'ятки – будинку в Кам'янці-Подільському, де 2 березня 1917 р. було прийнято резолюцію недовір'я царській владі [41, арк.2,8], звинувачений “в активній участі у створеному ще 1923 року контрреволюційному осередку Всеукраїнського історичного музею ім.Т.Г. Шевченка” і засуджений на три роки виправно-трудоих таборів. 28 жовтня 1942 р. він був розстріляний [1098, с.111].

Жорстоко обійшовся сталінський режим з І.Ю. Куликом (1897-1937) - вихідцем з м.Шполи на Черкащині, учасником революційного руху, членом Народного секретаріату – першого радянського уряду. 1932-1935 рр. він очолював Спільку письменників України, з 1929 року – Український комітет охорони пам'яток культури. 27 липня 1937 р. заарештований, звинувачений в керівництві “націоналістичною і троцькістською терористичною організацією”, у шпигунстві, підготовці терактів проти керівників партії та уряду, засуджений до страти [1098, с.322].

Велику роль у дослідженні й увічненні минулого Правобережної України, створенні музеїв та охороні пам'яток відіграв В.В. Дубровський (1897-1966), який в Управлінні науковими установами НКО очолював музейний відділ, був інспектором охорони пам'яток. З його допомогою Кам'янець-Подільська фортеця набула статусу історико-культурного заповідника [647]. 1933 року він був заарештований. Роки ув'язнення описав у споминах “2-ий Відділ БАМЛАГу ГПУ-НКВД”.

Вагомий вклад у вивчення доісторичних часів на Правобережжі й охорону пам'яток зробили О.Ф. Лагодовська з Житомирщини, репресована 1937 року, М.Я. Рудинський, який за завданням Українського науково-дослідного інституту матеріальної культури здійснював археологічні розвідки та розкопки на території

Київщини, Волині, Поділля, і, особливо, - С.С. Гамченко (1860-1934), занесені Н.Д.Полонською-Василенко в реєстр репресованих археологів-працівників ВУАН [1019, с.68].

На самому високому підйомі творчої праці був зупинений краєзнавець, етнограф, учений і педагог Євген Антонович Рихлік, виходець з сім'ї чехів-колоністів з с.Вільшанка на Чуднівщині. 1920 року став членом Етнографічної комісії ВУАН. 1929 року очолив Кабінет національних меншин при цій Комісії, організував сітку кореспондентів, експедиційне обстеження правобережних регіонів за виробленою ним програмою [617, с.287; 1104; 1105]. 1931 року був заарештований. Його національність і зв'язки пасували ролі “чеського агента”, що він “визнав” і за що отримав десять років концтаборів в Сибірі й Карелії. Ювілейний 1937-ий забрав життя й цього ні в чому невинного дослідника [787].

Неможливо обминути в цьому дослідженні роль і місце В.П.Затонського в історико-краєзнавчому процесі. Його особа знаходить у науковій, науково-популярній та, особливо, публіцистичній літературі неоднозначну оцінку. Від різко негативної, скажімо, з боку Н.Д.Полонської-Василенко [1019, с.43] – до цілком позитивної з боку В.І.Вернадського [410, с.191]. Його критикують за хитку позицію в підтримці зусиль наукової громадськості щодо ремонту Софійського собору 1923 року і засуджують за співучасть у трагічній долі Михайлівського Золотоверхого собору та Десятинної церкви. У перебудовний період – час переосмислення мали місце публікації характерної для радянської історіографії тональності – позитивної оцінки науково-організаторської праці, політичної і державної діяльності без будь-якої оцінки дій, що трагічно позначилися на долі багатьох установ, людей, пам'яток історії і культури.

Разом з тим важко погодитися з рядом безапеляційних вердиктів. Скажімо, “Енциклопедії українознавства” про його “лояльну до Сталіна позицію” [717, с.760]. Бо будь-які контакти з Й.Сталіним закінчувалися для В.П. Затонського, як правило, трагічно, у тому числі підписання протоколу про наслідки голосування на XVII зїзді ВКП(б) [900]. Отже, мова може йти не стільки про схвалення і підтримку

позиції Сталіна, скільки визнання реалій, які змінити Затонський В.П. не міг і з якими мусив рахуватися.

Чотири рази – 1917, 1919, 1922-1923, 1933-1937 років – призначався наркомом освіти України [47, арк.1-12]. Непросте ставлення до вчителства, наукових та мистецьких кадрів також зазнавало динаміки: від підтримки учених, діячів науки та мистецтва, їх захисту від репресій – до участі в різноманітних “чистках”, “атестаціях”, звільненнях. Є докази того, що навіть у пік цих репресій Затонський В.П. робив відчайдушні й дуже небезпечні спроби нейтралізації тиску, збереження людей. Колишній секретар парторганізації Наркомосу М.І. Дяченко під час допиту свідчив, що “Затонський, звертаючи мою увагу на арешти, що проходили, казав, що тепер особливо активно треба діяти в цілях збереження кадрів... Він запропонував мені, користуючись становищем секретаря парторганізації, оберігати від викриття комуністів Наркомосу, на яких є матеріал” [358, арк.176].

На всіх часових відрізках праці в Наркомосі він підтримував зусилля наукової і творчої інтелігенції в організації науково-краєзнавчих досліджень, розвитку музейної та пам'яткоохоронної справи. 1922-1923 рр. палко й результативно підтримав ідею повернення в Україну культурно-мистецьких пам'яток, реквізованих у ході кампанії допомоги голодаючим Поволжя і Півдня України. 1923 року звернувся до губвиконкомів про підтримку музейних установ й посилення охорони музейних цінностей [1098, с.381]. Дбав про спорудження пам'ятників Т.Г.Шевченку в Харкові і Каневі. У травні 1936 р. спеціально виїжджав до Ленінграда для ознайомлення з станом виготовлення пам'тника Кобзарю для Києва. 1934 року категорично відмовив Феліксу Кону, завідувачому музейним відділом Наркомосу РСФРР, у передачі до Третьяковської галереї двох мозаїчних картин з Михайлівського собору [800, с.31]. У розгул репресій добивався від Раднаркому УСРР посилення пам'яткоохоронної справи [1098, с.460]. За його участю був підготовлений ряд декретів і законів, які сприяли розвитку цієї галузі культури.

На сьогодні все більше визнання завойовує така позиція в оцінці діяльності В.П. Затонського, коли водночас бачиться його позитивний вклад у розвиток освіти і науки перших десятиліть радянської влади, музейної та пам'яткоохоронної справи, культури – взагалі, й негативні наслідки підтримки ним антигуманних принципів культурного будівництва, які впроваджувала в практику тоталітарна держава.

17 листопада 1938 р. Раднарком СРСР і ЦК ВКП(б) прийняли постанову “Про арешти, прокурорський нагляд і ведення слідства”, яка зупинила масові арешти, ліквідувала судові трійки, посилила відповідальність прокурорів і слідчих органів. Керівництво НКВС СРСР та союзних республік було звільнено з посад і притягнуто до відповідальності. Напившись крові, невситений молох прибирав свідків. 1941 року були засуджені Перцов, колишній помічник начальника IV відділу НКВС УРСР, який затвердив постанову про арешт В.П.Затонського, і Хатеневер, який вів слідство, за те, що “очолювана ними слідча група застосовувала заборонені методи слідства (побої і т.д.) і штучно створювала неіснуючі контрреволюційні формування” [358, арк.324].

Отже, кінець 20-х – початок 30-х років був рубіжним і фатальним для краєзнавства взагалі і Правобережного – зокрема, “золота пора” регіонального дослідництва завершилася масовими репресіями.

Вони були викликані ідеологічною несумісністю нової радянської влади і старої дореволюційної науково-краєзнавчої інтелігенції, вихованої здебільшого на нормах загальнолюдської моралі, принципах об'єктивності, відданості історичній істині. У конфлікт з адміністративно-тоталітарними методами керівництва краєзнавство вступило ще й тому, що і за змістом, і за формою організації ґрунтувалося на демократичних засадах, характерних для творчої діяльності. Крім того, воно будило національно-патріотичний дух народу, що явно йшло врозріз з політикою згортання коренізації, українізації й тенденцією нейтралізації національного змісту, переходу до інтернаціоналізації науково-мистецького життя. Інтелігенція – передова найбільш свідома частина народу не могла прийняти

політику насильства, яку продукувало і втілювало в практику більшовицьке керівництво, і це неприйняття коштувало їй дуже дорого.

Ще з початку 20-х років почалися гоніння на представників інтелігенції у формі чисток, висилок, арештів, розстрілів, а з середини 20-х – фабрикація справ, за якими проходили десятки, сотні, а починаючи зі справи Спілки визволення України, - тисячі українців. 30-і роки стали часом масових репресій, сталінського терору проти власного народу. За підрахунками доктора історичних наук професора Ю.І.Шаповала, тільки протягом 1930-1941 рр. в Україні було сфабриковано 110 різних “контрреволюційних” організацій [1295, с.8].

Координували і спрямовували дії каральних органів центральний і місцеві партійні комітети, Сталін та його поплічники в Україні. Партія дала політичну установку на терор як засіб соціалістичного будівництва, ідеологічно обгрунтувала її й “обробляла” маси. Партійні керівники брали участь у позасудових органах – трійках, особливих нарадах. Нерідко рішення парткомів – критика, виключення з рядів партії - були офіційним сигналом до репресій. Після арешту комуніста партком не ставав на його захист, а навпаки – піддавав партійній анафемі. Партійне керівництво у справі СБУ, як і в багатьох інших, забезпечувало не тільки ідеологічну підтримку акції, добір учасників процесу з „народу” [116, арк.1-16], а стало практично її координатором, ініціювало нагородження карателів, їх просування по службі. Ганебний слід у пам’яті українського народу залишили його гонителі, палкі прихильники і втілювачі сталінської репресивної політики, організатори боротьби з українським народом Л.М.Каганович, П.П.Постишев та ряд інших тогочасних партійних і державних діячів.

На характер і масштаби репресій на Поділлі й Східній Волині наклали відбиток і факт перебування в Житомирі, Вінниці, Кам’янці-Подільському Директорії, армії УНР, часті мобілізації, які залучили до петлюрівського війська тисячі подолян і волинян, багатонаціональний склад населення регіону, прикордонне становище краю.

Великих втрат зазнало духовенство й вихідці з цього стану – науковці, вчителі, які склали соціальну базу масового краєзнавчого руху. Джерела

свідчать, що в 30-і роки тільки у Вінницькій області було репресовано в різних формах до 2 тис. педагогів, закритий та реорганізований ряд навчальних закладів. Репресивна машина усунула від активної краєзнавчої праці когорту високоосвіченої й багатьма десятиліттями підготовленої до науково-краєзнавчої діяльності інтелігенції.

Ставка на страх, до якого вдалася тоталітарна влада, не забезпечила тієї морально-політичної єдності, якої вона прагнула. У суспільстві зрів опір, особливо з боку тих, хто не визнав приписаних злочинів, погляди яких висловив у заяві М.І. Яворський. Воля й свідомість народу стискувалася, як пружина, яка 1956 року вперше вдарила по системі рішеннями про розвінчання культу особи Сталіна, у 80-90-х розпрямилася в напрямку демократичного переустрою життя.

Знищення сотень тисяч представників наукової, культурно-освітньої інтелігенції, страх і заборони завдали серйозного удару по краєзнавству як напряму духовного розвитку суспільства, його інституціоналізації привели до закриття цілого ряду краєзнавчих осередків, занепаду історико-краєзнавчого дослідництва.

3.2. Історико-краєзнавча праця в умовах кризи національно-культурного будівництва

У радянській історіографії 30-ті роки вважалися періодом великих перемог на всіх ділянках соціалістичного будівництва. Досягнення в галузі науки, освіти та мистецтва були прирівнені до революції в галузі культури. Однак “інтернаціональні за змістом і національні за формою” ці переміни були спрямовані на нівелювання національного характеру культурних надбань, інтернаціоналізацію духовного життя, формування єдиної людської спільноти - так званого “радянського народу”. Динаміка цього процесу мала різні темпи й рівень інтенсивності. В історико-краєзнавчій діяльності вона носила стрибкоподібний за формою й катастрофічний за наслідками характер. Починаючи з 1929 року в історико-краєзнавчій праці почався спад і занепад: припинив діяльність координатор громадського краєзнавчого руху - Український комітет краєзнавства,

його орган - журнал “Краєзнавство”, окружні комітети та первинні осередки краєзнавства.

Краєзнавство 30-х – початку 50- рр. відрізнялося від попереднього розмахом діяльності, кількістю учасників, вибором проблематики, результатами досліджень. Але процес тривав і в своєму розвитку, на наш погляд, пройшов **кілька** відмінних один від одного **етапів**: 1929-1933 рр. - період різкого спаду масовості краєзнавчого руху, згортання діяльності краєзнавчих структур, у т.ч. - й Українського комітету краєзнавства, в умовах репресій, адміністративних реорганізацій, голодомору 1932-1933 рр.; 1933-1941 - час занепаду масового краєзнавчого руху, переміщення центру історико-регіонального дослідництва в історико-краєзнавчі музеї, редакційні групи з написання історії фабрик, заводів, колгоспів, ідеологічної переорієнтації їх діяльності; 1942-1945 - період деякого поживлення історико-краєзнавчого пошуку, намагання використати джерела минулого в інтересах героїко-патріотичного виховання народу, мобілізації на відсіч ворогу, допомоги з боку держави у відбудові закладів освіти, культури, активізації пам'яткоохоронної, музейної, бібліотечної справи; 1946-1953 – відновлення наступу партійно-державних структур, ідеологічного тиску, контролю і диктату в галузі історії, краєзнавства, літератури і мистецтва, звуження проблематики дослідництва до питань героїзму, увічнення подій і героїв Великої Вітчизняної війни.

Які **причини** обумовили припинення діяльності Українського комітету краєзнавства і занепад краєзнавчого руху в Україні?

На перше місце слід поставити репресії, які усунули від активного науково-краєзнавчого життя тисячі дослідників. У ході процесу в справі Спілки визволення України та в наступні роки була заарештована більшість членів УКК, керівників окружних бюро краєзнавства, музеїв, пам'яткоохоронних органів. Наступ на краєзнавство здійснювався поетапно і різними методами. Культпроп ЦК КП(б)У погоджував кандидатури членів і керівників УКК, положення, статuti, затверджував або відхиляв їх. 1929 року ЦК зажадав партизації краєзнавчих структур [374, арк.22зв.]. Волю партії реалізовували на місцях окружні та районні парткоми, у галузі освіти - НКО та його управління наукою. 1928 року Комітет

повів активну підготовку до 2-ої Всеукраїнської краєзнавчої конференції, 27 жовтня доручив президії скласти схему порядку денного конференції, “з'ясувати матеріальні можливості для скликання попередньої вузької наради для обговорення питань конференції” [38, арк.112]. 24 листопада УКК розглянув “схему питань” і поклав їх в основу підготовки II краєзнавчої конференції. Однак зразу ж прозвучав окрик у формі запиту заступника завідуючого Укрнаукою Коника: “У зв'язку з постановою Комітету від 24 листопада 1928 р. (протокол №3, §2) Управління науковими установами просить повідомити, коли і з ким було погоджено питання про скликання другої краєзнавчої конференції”... [38, арк.115]. Конференція так і не відбулася. Журнал “Советское краеведение” звинуватив УКК в об'єднанні опортуністичних, антирадянських сил, що приховувалися під гаслами “академізму, аполітичності” [1098, с.5], і це звинувачення стало досить помітним закликком до розправи з краєзнавством України. І вона не забарилася.

На кінець 20-х - початок 30-х років припадає крах політики коренізації, українізації. Завдавши страшного удару по національно-свідомих кадрах в Україні, у грудні 1932 року Сталін і Молотов направили телеграму в сусідні республіки, де компактно проживало близько 6,5 млн. українців, з вимогою “негайно зупинити подальшу українізацію в районах, перевести всі українські газети, книги і видання на російську мову і до осені 1933 року підготувати перехід шкіл на викладання російською мовою”, бо українізація може “бути на руку тим буржуазно-націоналістичним елементам, які, будучи вигнані з України, як шкідливі елементи, проникають в українізовані райони і ведуть там розкладаючу роботу” [723, с.52]. Ця телеграма не була останньою крапкою сталіністів в ліквідації українізації, ще кілька років кривавий меч репресій нищив тих, хто в процесі українізації виявив свої патріотичні почуття й наміри.

Ще однією причиною занепаду краєзнавчого руху був курс на “виробниче краєзнавство”, вивчення продуктивних сил, який ослабив можливості, соціальну базу й інтерес дослідників, привів УКК до втрати авторитету, завів краєзнавство в глухий кут.

У безвихідь роботу УКК загаяло важке матеріальне-фінансове становище держави. 1932-1934 рр. Харківський облвиконком не раз слухав звіти фінуправління про погашення боргу по зарплаті. У цей період за словами М.Г. Криворотченка “на краєзнавство НКО ніякої уваги не звертав і засобів ніяких не давав”. Комітет не міг реалізовувати своїх програм - видавати журнал, здійснювати монографічні та серійні випуски краєзнавчої літератури, допомагати місцевим краєзнавчим організаціям в їх роботі. Це підривало авторитет, приводило до втрати зв'язку з низовою ланкою. Не вдалося з цієї ж причини втілити в життя ідею створення науково-дослідного інституту краєзнавства, видання методичного збірника, наукових праць.

Важкого удару краєзнавству завдав голодомор 1932-1933 років. М.Г. Криворотченко не раз ставив питання в НКО про долю Комітету, вимагав або його розпуску, або пошуку шляхів активізації краєзнавчого руху в Україні. Під його тиском Укрнаука ініціювала “декадник” з метою “відновлення роботи по краєзнавству на місцях”. “Але події на хлібному фронті 1930-1932 рр. не дали можливості провести декадник”, - писав у “Моїй біографії” Микола Григорович [374, арк.22-23].

Справу довершила ломка адміністративно-територіального устрою, замість 40 округів з'явилося 478 районів і 34 міста - 512 окремих адмініюдиниць [811, с.2]. Під тиском цих обставин почався розпад раніш створених краєзнавчих формувань. Залишившись без периферії, М.Г. Криворотченко в середині 1933 року поставив питання про розпуск Комітету. Але вирішення цього питання так і не дочекався.

Тон у “перебудові” краєзнавчого життя задавало Центральне бюро краєзнавства, з яким УКК підтримував тісний зв'язок шляхом участі своїх представників у з'їздах, пленумах, листування, виконання директив-рекомендацій московського центрального краєзнавчого органу, обміну друкованими виданнями. На ЦБК рівнялися керівники українського краєзнавчого руху, дотримуючись узаконеного в столиці курсу, методології, змісту діяльності. А в Москві, на жаль, відбувалися ті ж самі пагубні для історичного краєзнавства процеси – воно все більше витіснялося виробничим. Упродовж 1927-1930 рр. були усунуті від

управління краєзнавчим рухом майже всі старі кадри ЦБК, 1929 року припинено видання журналу “Краеведение” та “Известий ЦБК”. Щомісячник “Советское краеведение”, який почав виходити 1930 року, став органом “рішучої боротьби з махровим буржуазним краєзнавством”. Почалася шалена критика історичної та соціально-економічної літератури, шельмування авторів. До числа краєзнавців-“чорносотенців, шовіністів, мракобісів” був навіть зачислений дослідник Уссурійського краю В.К.Арсеньєв. Фізичних репресій зазнали відомі регіональні дослідники Н.П. Анциферів, С.В.Бахрушин, І.М.Гревс, М.І.Смирнов та сотні інших. 1937 року ЦБК і його орган “Советское краеведение” були ліквідовані [739, с.49,55].

І все ж УКК у Харкові та краєзнавці-подвижники на місцях силкувалися підтримати краєзнавче життя. Наприкінці 1929 року М.Г.Криворотченко звернувся до НКО з пропозицією вжити додаткових заходів для посилення цієї ділянки науково-громадського життя. Питання обговорювалося в Культпропі ЦК КП(б)У. На місця була направлена директива щодо партизації УКК і його структур в округах, проведення зборів, огляду сил. 28 січня 1931 року ЦК КР(б)У прийняв рішення з питань краєзнавчої роботи в республіці, констатував незадовільний стан краєзнавства, поставив завдання перевірити й посилити роботу, утворити систему краєзнавчих організацій в Україні, яка б складалася з Українського комітету краєзнавства, районних краєзнавчих товариств та краєзнавчих гуртків на підприємствах, у колгоспах, радгоспах, селах і школах. Підкреслювалося, що всі краєзнавчі організації існують “при ідеологічному керівництві з боку НКО” [374, арк.23].

Редактор журналу “Краєзнавство” М.Г.Криворотченко в статті “На порозі третього року” констатував відставання краєзнавчої роботи від завдань соціалістичного будівництва, закликав “мобілізувати всі краєзнавчі сили по районах, організувати їх, справити їхню працю в бік дослідження сировинної бази...” [811, с.3]. На духовну сферу механічно переносилося ударництво, від краєзнавчих осередків, що вціліли, УКК вимагав організувати змагання за збільшення кількості членів, читання доповідей, охоплення ними більшої кількості

людей. Краєзнавство наполегливо спрямовувалося в русло ідейно-політичної роботи партії [810, с.3].

Руйнувалися і наукові товариства, створені свого часу під егідою Всеукраїнської академії наук. Вони справляли помітний вплив на вивчення регіонів, об'єднували навколо себе кращі науково-краєзнавчі сили. 28 листопада 1929 р. сесія ВУАН на пропозицію наркома освіти М.О.Скрипника прийняла рішення про ліквідацію своєї периферійної сітки [1019, с.405]. Були закриті Кам'янець-Подільське наукове товариство, Кабінет виучування Поділля у Вінниці, Шепетівське наукове товариство та інші.

Відчутного удару в Правобережній Україні зазнало краєзнавство у вищих навчальних закладах, особливо – у прикордонних регіонах. 1935 року був закритий Кам'янець-Подільський інститут соціального виховання, випустивши того року 117 третьокурсників, 21 четвертокурсника. Решта студентів вимушена була або покинути навчання, або переїхати в інші ВНЗ України. Однак досить скоро система загальноосвітніх навчальних закладів відчула брак кадрів і це змусило 1939 року відкрити в Кам'янціПодільському учительський інститут, який на 1 вересня 1940 р. мав 482 студенти [745, с.4; 748, с.79].

Система гуртків у селах і містах втратила краєзнавчий характер і набула політико-виховного спрямування. На 15 листопада 1936 року у Вінницькій області діяло 6902 гуртки - 746 осередків поточної політики, 435 -антирелігійних, решта - художньої самодіяльності, і жодного краєзнавчого [417, с.241].

1931 року була розформована одна з кращих краєзнавчих бібліотек Правобережжя при Волинському центральному науково-дослідному музеї Житомира. Першодруки та стародруки були направлені до київського Всеукраїнського музею книги і друку, решта - до інших бібліотек Києва й Харкова [989, с.22].

Різких змін зазнало шкільне краєзнавство. В основному воно зводилося до агротехнічних, біологічних спостережень, туристсько-екскурсійної роботи, що в 30-і роки набирала широкого розмаху.

Рядом документів ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У все більше затискували наукову думку і творчість істориків-краєзнавців. Постановою “Про журнал “Під прапором марксизму” (25.01.1931) ЦК ВКП(б) закликав “вести рішучу боротьбу за генеральну лінію партії”, висував ідеологічні вимоги до засобів інформації, у т.ч. - наукових. 15 березня 1931 року різкої оцінки зазнала Комакадемія в постанові “Про роботу Комакадемії”. Від науковців і краєзнавців вимагалось пов'язувати проблематику досліджень із завданнями соціалістичного будівництва, виконанням п'ятирічки за 4 роки [413, с.264, 267].

У ході репресій розгрому зазнали не тільки кадри, а й сама ВУАН. Не вдовольнившись фізичним нищенням, репресанти намагалися знищити й історичну пам'ять народу. Вилучалися твори арештованих і засланих, рукописи, з підготовлених колективних видань знімалися прізвища репресованих авторів. У бібліотеці Академії наук був створений сектор - свого роду секретний відділ, який контролював фонди, нові надходження на предмет лояльності владі, відповідності ідеологічним установам. Н.Д.Полонська-Василенко згадувала, що їй - професору було відмовлено в отриманні підшивки газет за 1900 р., оскільки вона могла шкідливо вплинути на її ідеологію [1019, с.123]. Було заборонено видавати твори М.С. Грушевського. Та й сам колектив академічної бібліотеки зазнав репресій, були заарештовані директори Ю.О. Меженко, С.П. Пастернак, Н.М. Миколенко, В.М. Іванушкін. Колектив поповнило молоде покоління, далеке від науки, але віддане ідеї, бібліотека відповідно вимогам про зв'язок з масами перетворювалася на бібліотеку популярної літератури, де знаходили свою книгу навіть молодші школярі.

Звіти про роботу установ історичного циклу за 1930-1933 рр. засвідчують поступовий, але невпинний процес занепаду історико-краєзнавчих досліджень, політизацію дослідницької праці, перетворення провідної наукової установи в послушне знаряддя партійної політики [345, арк.1-40]. Репресії проти історичної науки носили найрізноманітніший характер. Фізичне нищення супроводжувалося профілактичними процедурами, що приводили до морально-психологічних деформацій, зламу й розгрому системи об'єктивного наукового дослідництва.

Найпоширенішим засобом “переоцінки” були дискусії навколо творчої спадщини вченого. Вони розпочалися 1930 року і набрали широкого розмаху в 1931-1932 роках. Диспут з приводу наукової діяльності М.С. Грушевського, приміром, проходив кілька днів у будинку Центральної Ради, де свого часу під його керівництвом були прийняті вікопомні універсали, у конференц-залі Академії наук та оперному театрі. Улюблені учні й співробітники запопадливо каюлися в помилках, відхрещувалися від свого вчителя, перекладаючи відповідальність за “відхилення” на нього [339, арк.2].

Три дні шельмували професора О.П.Оглоблина за “класово-ворожий” характер його праці. Під час таких “диспутів” не стояла осторонь преса, “зриваючи маски” з кращих синів українського народу. Рятуючись від репресій, “критики” таким чином доводили свою лояльність до влади, повне “роззброєння” й “переорієнтацію”.

Найбільше дісталось Комісії Києва і Правобережної України, вона стала об'єктом загальної критики й побиття. У той період її наукові співробітники всіляко прагнули нічого не видавати, аби уникнути шельмування. С.В.Шамрай пояснював це тим, що “у нього ще інша ідеологія”, що він ще “не зумів оволодіти новою методологією” [342, арк.14]. Звинувачувався в цьому ж М.С.Грушевський та його дочка - науковий працівник ВУАН К.М.Грушевська: “Академік Грушевський стоїть на своїх старих нацдемівських ідеологічних позиціях і демонстративно перейшов друкувати в Ленінград свої незначні статті російською мовою... К.Грушевська так само жодного рядка не написала і саботує історичну ділянку науки в ВУАН”. Не давав “продукцію” співробітник Комісії козаччини В.Д. Юркевич, мотивуючи тим, що ще “недостатньо вважав себе озброєним”. А М.І. Корнилович з Комісії Західної України, подавши до друку праці “Сервітутна справа на Холмщині” і “Форми сіл на Волині в першій половині ХІХст.”, став предметом критики за те, що “ідеалізував капіталізм і кріпосницькі порядки” [338, арк.5-6]. Найліпше було покинути Академію і поспробувати знайти якесь тихе місце. Однак пильне око НКВС слідкувало за всіма. Б.М.Гарцман-Брук, той слідчий Брук, що 1928-1930 рр. розпинав жертви сфабрикованої справи СВУ, став

працівником ВУАН, впливав на планування роботи Академії і, звичайно, тримав під своєю неослабною „увагою” науковий колектив [1019, с.49].

До 1933 року в основному був вироблений “ідеологічний кодекс”, дотримання якого гарантувало історикам, краєзнавцям більш-менш спокійне життя:

- це, насамперед, - самокритичне визнання своїх неіснуючих помилок, “каяття” привселюдне й через засоби друку;

- критика інших на зборах, сесіях, у рецензіях, статтях з метою демонстрації зрілості, рівня методологічного переозброєння;

- посилення зв'язку з масами, “наближення до виробництва, до народу”, що зводилося до виїздів на фабрики, заводи для читання лекцій, доповідей, власне, виконання політико-просвітньої роботи. Комісія історії Києва та Правобережжя була прикріплена і здійснювала шефство над київським ремзаводом. Обов'язковими стали прилюдні засідання. 1931 року з семи засідань цієї ж Комісії чотири пройшли в робітничих аудиторіях. Невеликий колектив Комісії замість вивчення регіональних проблем тратив сили на ведення семінару на заводі;

- ідеологічне переозброєння засвідчувала тематика. Вона мала відповідати кільком вимогам, суть яких добре відображена в плані Комісії історії Києва та Правобережної України на 1931 рік. Він вже був “значною мірою реорганізований: стара невідповідна тематика була знята, встановлено було теми актуальніші, почасти пов'язані з потребами нашого соціалістичного будівництва.” 1932 року в основу плану досліджень були покладені “завдання від Київського міськкомунгоспу”. Революційна тематика в процентному відношенні різко потіснила так звану дореволюційну. Замість Комісії вивчення громадських рухів з'явилася Комісія реврухів;

- тому й “продукція” мала виходити відповідною завданням індустріалізації, соціалістичного будівництва, спрямована на розвиток продукційних сил. Названа Комісія видала “Історію Київського комунального трамваю” та “Історію електрифікації в м.Києві” М.Карачківського, “Історію садівництва” С.Глушка;

- пріоритетними в методологічному арсеналі стали принципи партійності, класового підходу. В Етнографічній комісії були підготовлені праці типу

“Колхозные пословицы”, “Класова функція етнографії на Україні в ХІХ і поточні роки ХХст.” [339, арк.23]. Археографічна комісія концентрувала увагу на доборі й публікації матеріалів з історії класової боротьби і соціалістичного будівництва [417, с.166-167].

Однак і ці метаморфози не були кінцевими. Вони супроводжувалися постійними реорганізаціями історичних установ, звільненням наукових співробітників. 1933 року, тільки в другому півріччі, було звільнено 20 науковців – “носіїв класово-ворожих концепцій”, у т.ч. В.Д.Юркевича, члена бюро історичної секції, одного з активних організаторів і координаторів краєзнавчого руху [1098, с.223].

1929 року партійні органи зініціювали й сфабрикували „демократичні” вибори й „посилили” склад ВУАН за рахунок комуністів, нерідко далеких від науки [114, арк.1-52].

ВУАН, поглинута тотальним шельмуванням, поступово втратила роль одного з провідних центрів історико-регіональних досліджень, організатора й координатора краєзнавчого руху Правобережної України, потребувала корінної ресорганізації. Січнева сесія Академії наук 1934 року, обговорюючи питання перебудови організаційної структури, ухвалила вважати своєю основною структурною одиницею науково-дослідний інститут. 1934 року було створено Раду вивчення продуктивних сил, а 1936 року - ряд нових інститутів суспільних наук, у тому числі – Інститут історії України, Інститут української літератури імені Шевченка, всього - 22 інститути. У квітні 1934 року ЦВК ухвалив підпорядкувати Академію наук безпосередньо Раднаркому УСРР [417, с.225-258]. За словами академіка М.В. Ветухова весь комплекс “перебудовних” акцій привніс в Академію “казенну рутину, ідейну убогість, доктринерську обмеженість” [1019, с.107].

Відповідних деформацій зазнав такий напрям краєзнавчої роботи, як пам'яткоохоронство. 30-і роки стали часом нищення одних і тиражування інших пам'ятників. Особливого удару зазнали церковні пам'ятки, спочатку - від кампанії вилучення цінностей для боротьби з голодом на Поволжі й Півдні України (1922 р.), потім – від вилучення кольорових металів, у першу чергу - дзвонів, для потреб

індустріалізації. 11 грудня 1930 року секретар Київської крайової інспектури охорони пам'яток культури В.М.Базилевич інформував завідуючого музейним сектором НКО УСРР К.Г.Черв'яка про масове зняття дзвонів у Києві, просив захисту [29, арк.28-29]. Однак ні К.Г. Черв'як, ні НКО не могли протистояти потужному натиску державно-партійної безвірницької політики. Ще 11 травня 1928 р. НКО разом з НКВС спільною постановою затвердили “Інструкцію про порядок обліку, охорони та передачі в користування п'ятидесяток релігійних громад молитовень та культового майна, що має наукове історичне та мистецьке значення”. 31 жовтня 1935 р. ВУЦВК направив облвиконкомам, райвиконкомам, міським радам директиву такого змісту: “Дзвони, метал, бронза та інші металеві речі передавати виключно представнику цветметалолому, ікони, іконостаси, парчу, дерев'яні та металеві речі, що мають позолоту, передавати виключно представнику адмінгосподарського управління НКВС” [253, арк.21,25]. Це була пора масового закриття і нищення культових споруд, власне – історико-культурного середовища, в якому функціонував красзнавчий рух. Приклад подавав столичний Харків. Тільки протягом квітня-травня 1934 року президія Харківського облвиконкому прийняла рішення про закриття 44 церков. Рішення були короткі: “Слухала. Про закриття Івано-Богословського молитовного будинку в с.Гомольші Зміївського району. Вирішила. Зважаючи на клопотання колгоспників с.Гомольші про закриття молбуду, які підписалися в кількості 407 осіб, що складає 80 процентів всіх виборців, задоволити бажання трудящої людності, молбуд закрити і дозволити сільській Раді використати його для культпотреб”. У такий спосіб 7 квітня 1934 року президія під головуванням Зегера вирішила долю 13 церков [335, арк.17]. Аналогічним способом і з не меншим розмахом діяли Вінницький, Київський та Житомирський облвиконкоми на Правобережжі.

У цей період пам'яткоохоронну справу в Україні очолював Український комітет охорони пам'яток культури (УКОПК) - орган при НКО УСРР. Його перший склад, затверджений Укрнаукою 10 липня 1926 р., не зумів розгорнути належної роботи. Сформований 1928 року новий Комітет на пленумі, що проходив 12-13 травня 1929 р., обрав І.Кулика головою, М.Тихого – вченим секретарем,

В.Дубровського, В.Зуммера, Б.Порой-Кошиця - членами, намітив основні напрями діяльності й на перших порах активно взявся за справу. Однак до середини 30-х років більшість членів Комітету та пам'яткоохоронного активу зазнала репресій.

Діяли й крайові інспектури охорони пам'яток. На Правобережну Україну свої дії поширювала Київська крайова інспектура охорони пам'яток культури, виробляючи й надсилаючи на місця відповідні пам'яткоохоронні директиви, приписи, реагуючи на факти вандалізму щодо культурно-історичних цінностей. 1933 року вона направила до райвідділів наросвіти розпорядження та інструкцію про створення районних комісій охорони пам'яток культури і природи як “науково-консультативних та громадських організацій” з сіткою кореспондентів - громадських активістів [253, арк.17]. Ці комісії не мали апарату й фінансування, тому, звичайно, справити помітного впливу на охорону пам'яток не могли. Не зуміло поставити заслін масовому вандалізму щодо пам'яток минулого “Положення про пам'ятки культури й природи”, 16 червня 1926 р. скріплене підписами Г. Петровського, В.Чубара, О.Буценка. Українська влада нехтувала свої ж рішення на догоду сталінському керівництву.

Тиск держави вів до пристосуванства з боку пам'яткоохоронців. Якщо 1930 року керівництво київської інспектури ще прагнуло якось протистояти нищенню історичних цінностей, то 1932-1933 року його позиція вже різко змінилася. На зміну репресованому високопідготовленому поколінню пам'яткоохоронців (у даному випадку на місце звільненого у вересні 1930 року “за надмірну увагу до охорони пам'яток культової архітектури” Ф.Л.Ернста) приходили недостатньо освічені й залякані пристосуванці, нерідко байдужі до шедеврів української культури, свідомо й несвідомо здатні будь-якою ціною служити репресивній владі. Тому вже 1932 року керівництво київської пам'яткоохоронної інспектури зняло з обліку низку культових споруд, дзвонів, передавши їх на поталу господарників та войовничих невігласів. Руйнації зазнали історичні некрополі, у першу чергу - у Києві [255, арк.40-43]. Захищати їх було не з руки - можна було потрапити до концтабору. Зусилля направлялися на впорядкування й охорону могил загиблих за

радянську владу як того вимагала постанова РНК України від 11 серпня 1935 р. “Про впорядкування братніх могил” [687, с.218].

Стараннями патріотів-пам'яткоохоронців навіть у роки занепаду національно-культурного будівництва робилося чимало для вивчення й увічнення, охорони і збереження національних святинь. 1939 року в Києві був відкритий пам'ятник Т.Г.Шевченку скульптора М.Манізера й архітектора Е.Мевінсона. Документи архівів - листи, кошториси, акти - засвідчують неймовірні зусилля активістів щодо підтримки в належному стані територій могили Т.Шевченка в Каневі, Києво-Печерського комплексу, монастиря “Босих кармелітів” у Бердичеві, замків у Кам'янці-Подільському, Старокостянтинові, оголошених державними заповідниками, декабристських місць у Кам'янці [257, арк.1-2]. Краєзнавці Вінниччини ініціювали і втілювали в життя ряд заходів щодо створення меморіального комплексу на честь свого видатного земляка президента ВУАН Данила Кириловича Заболотного (1866-1929).

І все ж стан пам'яткоохоронної роботи в Україні викликав серйозну тривогу. 5 червня 1937 р. А.А. Хвиля (Олонтир) - начальник управління в справах мистецтв при Раднаркомі УРСР з тривогою повідомляв голові уряду П.П.Любченку, що, крім заповідників, в Україні є багато інших пам'яток революції, мистецтва і культури, які перебувають у віданні різних установ і відомств і потребують охорони й збереження, а сама справа охорони – належної координації [1098, с.329]. Зanedбаність цієї ділянки роботи відзначав нарком освіти В.П. Задонський. У доповідній Раднаркому він визнав, що комітети охорони пам'яток культури фактично не діяли і пропонував передбачити на 1938 рік спеціальні асигнування на цю галузь, а також створення відповідного пам'яткоохоронного органу при ЦВК [1098, с.460]. 31 серпня 1940 р. Раднарком УРСР постановив створити при уряді Комітет охорони і збереження історико-культурних, архітектурних та археологічних пам'ятників у складі П.Й. Панча, голови, О.О. Богомольця, Г.В. Головка, О.П. Довженка, П.О. Козицького, А.Ю. Кримського, І.В. Моргилевського, М.Н. Петровського, П.Г. Тичини та інших членів [419, с.122-124]. 30 вересня 1940р. питання створення такого комітету обговорювалося на засіданні бюро Вінницького

обкому партії [130, арк.99]. Однак створити пам'яткоохоронну піраміду і, особливо, розгорнути роботу комітетів на місцях не вдалося в зв'язку з початком воєнних дій.

Тридцять років негативно позначились на музейній справі. Репресії забрали найкращі кадри музейників. Типовою для того часу була доля працівників Дніпропетровського краєзнавчого музею: після репресій в усіх їх проявах 1934 року на роботі залишилося з 17 працівників тільки двоє - прибиральниця і доглядач [1098, с.158]. Після кількох арештів брак працівників склався у Вінницькому краєзнавчому музеї. Музею боялися, робота в музеї ставала „перепусткою” до в'язниці. 1940 року доля музейних фахівців з вищою освітою зменшилася в СРСР до 37,3 відсотка проти 66,7 - 1925 року. Тільки третина з них мала музейну освіту, кожен третій музейник працював за сумісництвом [877, с.182].

Ідейно-політичний рівень кадрів теж підганявся під ідеологічний трафарет. 1936 року директор Вінницького музею в паспорті установи так оцінював вклад попередників: “Протягом існування музею з 1919 року керівництво його і робітники були ворожі елементи. Директором якого з 1919 по 1932 р. був Брілінг, що взяв на роботу націоналіста Ярушевича, якого в 1933 році зіслав орган ГПУ... Під керівництвом Брілінга музей уявляв із себе кунсткамерну збірку, і ніякої класової боротьби в експозиціях не було. Лише в 1932 р. почав перебудовуватися за суспільно-економічними формаціями, став відбивати класи і класову боротьбу” [43, арк.138].

Перебудова музеїв в Україні стосувалася як змісту роботи, так і форми експонування музейних предметів. Головний напрям реорганізації полягав у переході від науково-дослідницької, освітньої роботи до пропагандистської, ідейно-виховної. А це вимагало докорінної зміни експозицій, що мали будуватися на марксистсько-ленінській філософії, відображати рух людського суспільства від нижчої первісно-общинної до вищої - комуністичної суспільно-економічної формації, класову боротьбу як рушійну силу суспільного прогресу, історію Жовтневої революції, громадянської війни, соціалістичного будівництва. Тому головними в експозиції мали бути не стільки речі, скільки ілюстрації політичних

формул. Питанням перебудови музейної справи присвячувалися різні зібрання, найважливішими з яких були наради 1938 і 1940 років.

Стан невизначеності й занепаду був характерний і для одного з кращих в Україні Волинського науково-дослідного музею. У доповідній записці культпропу обкому партії 27 вересня 1933 р. представник сектора науки Київського облВНО Машкевич та інспектор музейних установ Козубовський констатували, що в музеї панували “старі традиції і націоналістична практика”, характерні для багатьох музейних закладів області. А це “не давало можливості музеєві проводити належну перебудову в бік його наближення до задач і форм соціалістичного будівництва”. Перевіряючи відмічали, що музей “консервувався в старій академічній структурі з архаїчним поділом його відділів, який існував ще за часів земства (археологічний відділ, етнографічний, відділ мистецтв та природничий” [256, арк.13]. Два будинки, в яких розміщалися експозиції і концентрувалася робота, не опалювалися, не мали електричного світла. Приміщення потріскались, протікав дах. Кадри відзначалися недостатньою професійністю. Зарплата була низькою та й виплачувалася невчасно. Тому й робили, що могли, поступово уступаючи ідеологічному натиску партійців та методологічній схоластиці: формували відділ “продукційних сил”, заклали ботанічну ділянку на 50 культур, зібрали колекцію насіння, облаштували кабінет рослинознавства, прочитали 14 лекцій, на яких були присутні 3816 слухачів, провели 221 екскурсію для 15304 відвідувачів, організували пересувну сільськогосподарську виставку на час посівної кампанії, 18 працівників музею відвідували гуртки діамату та історії більшовизму [256, арк.24-27].

Крива розвитку мережі державних музеїв в Україні в ці роки пішла вниз: якщо 1928 р. діяло 123 музеї, 1933-го – 138, то вже 1938 року їх стало 115 [420, с.180].

1939 року в музейну мережу України ввійшли музеї приєднаних західних областей. На Волині за радянський період довоєнного життя вони пройшли два етапи розвитку: з вересня 1939 р. по 6 травня 1940 р., до прийняття постанови уряду щодо організації музеїв і бібліотек у Західній Україні, коли робота зводилася до переобліку експонатів та формування штатів, та другий - з часу прийняття

постанови РНК УРСР “Про організацію музеїв і бібліотек у західних областях України”, коли почалася корінна реорганізація музейної справи на нових ідеологічних засадах. Раднарком привернув увагу до швидшого становлення мережі цих закладів, передбачив асигнування, кадрове забезпечення, зобов'язав центральні музейні установи посилити методичну допомогу. 1940 року кількість музеїв збільшилася порівняно з 1938 роком на 11, штатних одиниць - на 610, бюджетних видатків - на 8117500 крб. [258, арк.4].

Звіт про роботу музеїв системи НКО за 1939 рік та план удосконалення їх роботи на 1940 рік засвідчують вихолощення історико-краєзнавчого, науково-дослідницького змісту з їх роботи, впровадження невластивих таким закладам форм політико-виховної роботи, невпинний ідеологічний тиск. 1939 року музейними працівниками було прочитано 8660 лекцій і бесід, організовано 622 пересувних виставки на революційну тематику. НКО бачив серйозний недолік у тому, що не всі музеї перебудували роботу по створенню нових відділів “у світлі вказівок партії і тов. Сталіна”, недостатньо розгорнув політико-масову роботу Бердичівський музей. Тому й передбачалося на рік 1940-ий “закінчити перебудову відділів музеїв згідно затверджених положень НКО УРСР”, “практикувати скликання при музеях нарад за участю представників РПК, ОК КП(б)У, громадскості, кращих стаханівців, орденоносців промисловості і сільського господарства, пов'язаних з експозицією музеїв [258, арк.5-5зв.]. Вводилася система контролю за ідейно-політичним рівнем експозиційного показу: експозиційний план розглядала наукова рада музею і затверджував облВНО, обласних і республіканських музеїв - управління в справах музеїв НКО УРСР. Увага зверталася на показ в експозиціях “реакційної ролі релігії і пропаганду войовничого атеїзму”, відображення досягнень “нової Сталінської епохи” [258, арк.8]. НКО вимагав особливу увагу звертати на оборонну пропаганду, яка висувалася на одне з провідних місць.

Деякий стимул краєзнавчим дослідженням дала кампанія з вивчення історії громадянської війни та ініційована О.М.Горьким робота над історією фабрик, заводів, колгоспів. Журнал “Советское краеведение” публікував програми

вивчення колгоспів і радгоспів, рекомендації по написанню літописів індустріальних колективів, нариси, статті цієї тематики.

11 жовтня 1931 р. “Правда” опублікувала постанову ЦК ВКП(б) з цього питання, яка схвалила пропозицію М.Горького про видання серії збірників “Історія заводів”. 5 листопада 1931 р. в Україні була створена Комісія по підготовці історії фабрик і заводів на чолі з головою Всеукраїнської ради профспілок М.Е. Чувиріним. У її складі були історики, письменники. Редакційні колеги створювались на підприємствах. Йшов збір спогадів, архівних та бібліотечних матеріалів. Професор Є.М. Складенко, глибоко проаналізувавши уроки написання історії фабрик і заводів [1151], справедливо вважає, що в довоєнний час ця робота широкого розмаху в Україні не знайшла з причин організаційних неув'язок, недостатньої державної підтримки, відсутності досвіду та чіткої координації з боку всеукраїнської редакції. І все ж, опираючись на досвід написання історичних розвідок з історії колективних господарств на зламі 20-30-х років, дослідники видали ряд нарисів і монографій про колективні сільськогосподарські підприємства Вінницької, Житомирської, Кам'янець-Подільської, Київської областей.

До справи були підключені підрозділи ВУАН. 1932 року Історико-географічна комісія працювала над темою “Сталінщина в світлі другої п'ятирічки”, деякі аспекти комунального господарства Києва та історію київського ремонтно-механічного заводу вивчала Комісія історії Києва та Правобережної України [343, арк.18-19], Комісія соціально-економічної історії організувала експедиційне обстеження і вивчення промисловості Правобережжя. О.П. Оглоблин опублікував розвідки “До історії залізорудної та металургійної промисловості на Правобережній Україні”, “Боротьба рудників проти покріпачення на Правобережній Україні в кінці XVIII - перші дві чверті XIXст.”, археографічну збірку “Залізорудна та металургійна промисловість на Правобережній Україні XVI-XIXст.”, а Н.Д. Полонська-Василенко – “Робітництво Києво-Межигірської фаянсової фабрики”. Археографічна комісія 1933 року розробляла “Матеріали до історії заводу “Більшовик”, “Матеріали до історії Сталінщини” [338, арк.4-5].

До ще більшого занепаду історико-регіонального дослідництва привела війна, висунувши на перший план проблему національного та фізичного існування українців. **Великих збитків** архівним, музейним, бібліотечним фондам, усій культурній спадщині **завдала евакуація** в східні області СРСР, розкрадання їх у місцях утримання, методи і масштаби реалізації сталінської тактики „випаленої землі” на залишених ворогу територіях. За наказом начальника УНКВС Вінницької області, наприклад, до евакуації було відібрано матеріали відділу секретних фондів лише на одну вантажівку, а решта – більше 10 автомашин документів з грифом „таємно” і „цілком таємно” мала бути спалена протягом 24 год. Знищували „непотрібні документи” центральні державні та відомчі архіви Києва, палили в котельнях, на хлібо заводах, електростанціях, у лазнях вдень і вночі. Розкрадалися музейні та бібліотечні фонди. Держархіви Волинської та Житомирської областей евакуюватись не встигли, секретні документи спалили співробітники НКВС. У перших числах липня приміщення Житомирського архіву було зруйноване [516].

Окупація, що тривала в різних регіонах Правобережжя від 750 до 1000 днів, завдала нового удару матеріальній базі та кадровому потенціалу духовної сфери, закладам і працівникам краєзнавчих установ. 2 листопада 1942 р. Указом Президії Верховної Ради СРСР була створена Надзвичайна державна комісія, а в її складі - відділ обліку збитків, завданих культурним, науковим та лікувальним закладам. На визволених територіях формувалися республіканські, обласні, районні, міські та сільські комісії, комісії в колгоспах, радгоспах, на підприємствах, організаціях та установах. НДК розглянула 54 тис.актів, більше 250 тис. протоколів опитування свідків та заяв і встановила страшну картину зlodіянь і збитків, нанесених і духовному потенціалу української нації [414, с.369-372].

На Вінниччині окупанти спалили та розграбували 433 школи, 22 технікуми, медичний і педагогічний інститути. В обласному центрі, тільки по центральній вулиці, спалили до 90 відсотків будинків. У Борщагівці Погребищенського району були зірвані барельєфні зображення з пам'ятників Кочубею та Іскрі, у Юзвині Вінницького району спалено будинок, де народився М.О.Некрасов. Загальні збитки по Вінницькій області склали 24,1 млрд.крб. [731, с.56].

У Кам'янець-Подільській області знищено 62 пам'ятники, збитків зазнали музеї, архіви, заклади освіти. Був спалений Проскурівський педтехнікум. Коли в серпні 1945 р. він відновив роботу в іншому приміщенні, то не мав жодного обладнаного кабінета, а бібліотека, що перед війною налічувала 25 тис. книг, ледь зібрала 312 томів. Збитки по області склали 18,5 млрд. крб. [736, с.52].

28 лютого 1944 року комісія в складі начальника управління музеїв НКО І.А.Короновського, завідуючого Канівським райвідділом освіти Г.Т. Гриценка, учителів А.П. Зерницького, О.І. Овсяницького, співробітників Канівського музею Д.В. Лебедка, В.Е. Бойка встановила збитки, завдані Канівському державному історико-культурному заповідникові “Могила Т.Г.Шевченка”. Розривом снаряда були зруйновані східці на могилі. Німецькі солдати, забавляючись у вільний час, зробили сім пострілів по пам'ятнику поета. Будинок музею був перетворений в концтабір, огорожений колючим дротом, в ньому утримувалися коні, худоба. Понад 2 тисячі експонатів були пограбовані, знищені, вивезені. Німецькі солдати скидали з вищого на нижчий поверх скульптури, розбивали їх молотками, картини вирізували, а рами палили. З 12 тис. книг залишилося лише 2 тис. Було знищено 9 допоміжних будинків, 800 дерев, сходи на Чернечу гору. Втрати склали 2913677 крб. [258, арк.7-8].

За день до визволення фашисти спалили Київську обласну державну бібліотеку разом з усім книжковим фондом. А до війни у двоповерховому будинку з 17 кімнат було 300 тис. примірників книг, якими 1941 року послуговувалися 23 тис. читачів [258, арк.18]. Фашисти нищили й інші культурні цінності столиці України, твори українського, російського, західного та східного мистецтва, грабували вузи, вивезли з бібліотек 4 млн. самих цінних книг. Області завдано збитків на 26.6 млрд. крб. [734, с.56].

Грабувань зазнали музейні установи. Волинський краєзнавчий музей в час окупації втратив 4094 експонати, у тому числі - пам'ятки епохи неоліту, бронзи, доби Київської Русі, посуд, тканини, медалі, старовинні меблі, лицарські обладунки, нумізматичні колекції, килими, вишиті рушники, прикраси. Великої

шкоди було завдано мистецькому відділу - втрачено або пошкоджено експонатів на 62 млн. 454 тис. крб. [801, с.45-47].

Маховик репресій не зупинила і війна. 1941 року був заживо спалений енкаведистами в конюшні біля Салтова на Харківщині разом з іншими етапованими арештантами поет, фундатор подільського краєзнавства 20-х років В.Ю. Свідзинський [762], у жмеринських лісах розстріляний під час так званої “евакуації” академік К.О. Студинський [1123, с.6]. За кілька передвоєнних років був арештований ряд наукових співробітників створеного 1936 року Інституту історії Академії наук України, у т.ч. - перший директор А.Х. Сараджев. 22 червня 1941 р. за ґратами опинився завідуючий сектором феодальної доби В.І. Марченко [443, с.8,14]. 1941-го був арештований академік А.Ю. Кримський (1871-1942), фундатор і неодмінний секретар УАН та ВУАН. 25 січня 1942 р. він помер у тюрмі м. Кустаная [723, с.335]. А скільки подвижників краєзнавства було серед репресованих 1939-1941рр. представників волинської інтелігенції. За даними, наведеними професором С В. Кульчицьким, 1940 року з приєднаних територій Західної України депортовано 1,2 млн. чоловік [835, с.6]. 23-24 червня 1941 р. були закидані гранатами, посічені кулеметними й автоматними чергами в'язні луцької тюрми. Дерев'яний хрест біля будинку колишнього монастиря бригідок, де була тюрма, увічне пам'ять убієнних, а таблиця сповіщає: “Розстріляним в'язням луцької тюрми 23-24 червня 1941 року”. Носієм пам'яті про ту трагічну подію є колишній в'язень, якому вдалося врятуватися, житель с.Буяні Луцького району Микола Куделя, краєзнавець, дослідник творчості Т.Шевченка, творець унікального Шевченкового музею. 1939 року був заарештований професор Петро Табінський (1888-1948), священик з Володимира-Волинського, автор ряду творів історико-релігійного характеру. 1941 року розстріляний більшовиками просвітник і краєзнавець з Крем'янецьчини - Семен Жук. Жертвами репресій 1939-1941 рр. стали понад 16 тисяч вчителів, лікарів, діячів науки і культури західних областей [994, с.65].

Сотні в'язнів з початком війни були знищені на Поділлі, у Вінниці. Тисячі учителів, учених, музейників, пам'яткоохоронців, письменників, бібліотекарів-

краєзнавців загинули на фронтах, забравши з собою досвід, що накопичувався десятиліттями.

Однак на початку війни спробу організувати історико-краєзнавче вивчення регіонів робили вчені Києва, наукові співробітники Академії наук. У Києві, за підрахунками організації місцевої взаємодопомоги науковим працівникам, залишилося 1139 учених - 3 академіки, 180 професорів, 253 доценти, 148 старших наукових працівників, 68 - молодших, 80 - асистентів, у тому числі - 106 істориків і філологів, 25 економістів, 31 мистецтвознавець, 16 бібліотечних працівників [529, с.203]. Ініціював й сприяв організаційному оформленню нового колективу науковців О.П. Оглоблин, якого з приходом німецьких окупантів українські кола висунули на посаду голови Київської міської управи і яку обіймав він з 21 вересня по 25 жовтня 1941 р. [537, с.33]. Буквально в перші дні він створив ініціативну групу з організації Академії наук. 20 жовтня в будинку Академії наук по вул. Володимирській, 55 відбулася організаційна нарада, президентом Академії наук був обраний академік В.О. Плотніков, членами президії - професори В.С. Чудінов, М.К. Шматько, О.П. Оглоблин, академіки В.Г. Шапошніков, В.С. Лисін. Було створено науково-дослідні інститути. Історичний очолив доктор історичних наук М.У. Андрусак, археологічний - професор Н.Д.Полонська-Василенко, літератури й фольклору - професор Е.М. Марковський, економіки і статистики - професор М.І. Величківський, зоології - професор М.В. Шарлемань, наукову бібліотеку – Полядуха. Справу створення УАН підтримала Українська національна рада, обрана 5 жовтня 1941 р. установчими зборами як орган управління українським життям. Її голова професор Київського політехнічного інституту М.І. Величківський, секретарі А.Баранівський, І.Дубина сприяли облаштуванню наукових інститутів, започаткуванню їх роботи. Новий голова Київської міської управи В.П. Багазій виділив асигнування в сумі 62999 крб. Однак розгорнути як слід роботу УАН не змогла. Не вистачало приміщень, значна кількість їх не опалювалася, багато науковців не мали навіть хлібних карток, нічим було годувати тварин. Та й німецька влада боялася самостійницьких тенденцій української інтелігенції. У цих умовах на початок 1942 року УАН припинила існування. Більшість інститутських

колективів конституювалися в наукові секції при міськуправі, у тому числі - історико-філологічну, і в умовах військового часу намагалися охороняти рухомі пам'ятки української історії, вивчати й популяризувати їх. Зокрема, О.П. Оглоблин разом з істориком І.П. Іванцовим 1941 року уклали монографію “Стародавній Київ” [529, с.204].

Наукову роботу вів колектив Інституту історії України (евакуйований до Уфи). Робота спрямовувалася на розробку історико-патріотичної тематики, підготовку статей, серії науково-популярних брошур про героїзм українських козаків та їх гетьманів, полковників П.Сагайдачного, І.Сірка, М.Кривоноса, І. Палія, І.Гонти, виступи перед червоноармійцями, робітниками військових підприємств [724, с.3]. 1942 року в Уфі був виданий науково-популярний “Нарис історії України”, 1943 року перевиданий в Канаді, а 1944-го - у Києві. Його підготував авторський колектив - К. Воблий, К.Гуслистый, Ф.Лось, М.Петровський, Л.Славіна, М. Супруненко, Ф.Шерстюк. Увінчалася успіхом багаторічна робота над чотиритомним підручником з історії України для ВНЗ - побачив світ перший том. Написаний в умовах деякої відлиги, пов'язаної з воєнними діями, том викликав високу оцінку з боку багатьох істориків і неприховане злорадство заангажованих “колег”. У стінах Академії наук доводилось чути: “Український націоналізм приймається під час війни за патріотизм, але нічого, після війни ми з ними поквітаємося” [443, с.14-15].

Деяка **красназнавча робота** проводилась і **на окупованих територіях**. Цьому сприяло відновлення восени 1941-го року роботи загальноосвітніх шкіл, окремих технікумів і вищих навчальних закладів. У Дунаєвецькому районі Кам'янець-Подільської області, наприклад, розпочали роботу 4 середні, 12 неповних середніх і 16 початкових шкіл, у них навчалось 5480 дітей [1264]. В області діяли Славутський педтехнікум, Говірський, Голозубинецький, Новоушицький технікуми сільського господарства. Восени розпочав роботу Кам'янець-Подільський педінститут [1014]. У жовтні 1941 р. розпочався набір студентів на лінгвістичний (німецький відділ та відділ української мови), історико-географічний та фізико-математичний факультети. На 16 листопада було подано 230 заяв [1259]. Слід

зазначити, що окупаційна влада зразу ж взяла курс на обмеження і кількості охоплених навчанням, і якості підготовки. 12 жовтня 1941 р. Кам'янець-Подільська обласна управа, своєю постановою проголосивши неповну середню всвіту обов'язковою і безкоштовною, довела наповнюваність у 1-4 класах до 50 учнів, у 5-7 - до 40-45 [1265]. Але вже в лютому 1942 року Дунаєвецький окружний комісар видав наказ, за яким "середні школи від 8 класу перестають існувати" [1266]. Це була реакція на розпорядження Е.Коха: "Відкриття навчальних закладів вважаю цілком невідповідним, тому що тубільцеві-хліборобу і тубільцеві-робітникові освіта може тільки зашкодити. Тому наказую закрити всі навчальні заклади, котрі до цього часу ще випадково, можливо, існують де-будь через неувагу наших німецьких керівників. Можливим є відкрити тільки незначну і необтяжуючу для місцевого бюджету кількість початкових шкіл і деякі види ремісничих" [181, арк.1].

Найшвидше наслідки цього наказу відчували волиняни, ближчі до резиденції гітлерівського намісника в Україні. Якщо 1940-1941 н.р. у Луцьку діяло 15 шкіл - 5 середніх, 9 неповних середніх і 2 початкових та ще 2 школи для дорослих [179, арк.1-3], то вже 1943-1944 н.р. - 4 народні школи, в яких працювало 10 учителів [181, арк.2].

Патріотично настроєна інтелігенція надіялася на відродження українського національно-культурного і, навіть, - державного життя. Повсюдно відкривалися осередки "Просвіти", які поверненням до історичного минулого, культурної спадщини прагнули відродити національні почуття. У Проскурові національну ідею обстоював і прагнув втілити в життя голова міської управи Ліщинський, що підібрав в усі відділи управи лише українців, у Дунаєвецькому гебіті - благочинний Левицький В.К., уродженець с. Козин Дубенського району, направлений у Дунаєвецьку благочинію митрополитом Волинським і Житомирським Олексієм. 26 травня 1942 р. біля Дунаєвецької Михайлівської православної церкви був висипаний курган, встановлений й урочисто освячений хрест на честь загиблих за незалежну Україну воїнів УНР. Такі ж акції відбувалися в селах. У Михайлівці на кургані була встановлена таблиця з іменами вояків армії УНР [368, арк.10]. "Просвіти" повертали до життя заборонені гаївки, колядки, народні історичні пісні,

вистави. Однак німецька влада, що взяла курс на згортання самостійницьких тенденцій в Україні, досить скоро заборонила “Просвіту”, а влітку 1942 року її активних діячів заарештувала й знищила. У Кам’янці-Подільському були розстріляні 150 просвітників, серед них – директор педінституту І. Боднарчук [369, арк.45; 1054, с.253].

Деяку краєзнавчу роботу проводили вцілілі музеї. З приходом окупантів почалася їх реекспозиція, пристосування експозиційного показу до вимог нової влади. Фонди 562 Держархіву Рівненської та 2083 - Волинської областей зберігають свідчення про зусилля музейників по збереженню і врятуванню рухомих пам'яток від чужих та “своїх” грабіжників.

Луцьк був окупований 25 червня 1941 р. Вже в перший день окупації хтось розбив вітрину, забрав кілька візантійських золотих монет. Володимир Чубинський, що приступив до обов'язків директора музею 15 серпня 1941 р., більше ховався від сторожа музею Леха - людини грубої, переносючи найбільш цінні експонати до невеликої архівної кімнати [387, арк.1-2]. 2 листопада 1941 р. Луцький краєзнавчий музей відкрив двері для відвідувачів. Діяли археологічний, історичний, етнографічний, мистецький відділи. Деякий період науковим працівником і заступником директора музею був Анатолій Дублянський, до переходу в редакцію луцької газети “Український голос” проводив краєзнавчу роботу, листувався з Ольгою Косач-Кривинюк, отримав від неї рукописи спогадів про перебування Лесі Українки в місті [801, с.20].

Наприкінці грудня 1942 р. відновив роботу Рівненський історико-краєзнавчий музей. Історичний відділ, а згодом і музей очолював Юрій Шумовський, вів розкопки біля сіл Листвин, Конюшки, Острожець, Городок [282, арк.1]. Він вивчав історію рідної Мирогощі, публікував краєзнавчі розвідки в пресі [1273], подав голос на захист пам'яток історії і культури краю, видрукувавши в першому числі “Волині” статтю “В охороні мистецтва і пам'яток Волині”. І все ж музей зазнав спустошення й розкрадання. “Все краще – картини, відділ етнографії німці вивезли з музею, а решту піддали знищенню”, - фіксує одна з повоєнних інформацій про музей [296, арк.1].

Рівненський музей проводив деяку роботу з музейними закладами краю, зокрема - Дубна, Острога, - наради, семінари, перевірки [295, арк.2]. Дубенський історико-археологічний музей на початку окупації мав 5500 фондів предметів. Зусиллями М.І Островського вдалося врятувати частину фондів. 17 квітня 1944 р. заактовано 2419 експонатів, 1215 з яких склали археологічні пам'ятки, решта – нумізматичні, фотографії, книги, ікони, вишивки, предмети побуту. Найбільш цінні нумізматичні й образотворчі музейні предмети реквізували окупанти [637]. Ю.В. Новицький в Острозі експонати переховував у друзів, знайомих і в такий спосіб урятував ряд культових предметів з місцевої синагоги [512]. З 18 червня 1942 р. працював кременецький музей [801, с.18].

Збереглися відомості про роботу Проскурівського музею. У жовтні 1941 р. проводилася його реорганізація. Були відкриті природничий, археолого-палеонтологічний, мистецький відділи та бібліотека. Співробітники музею брали курс на всебічне вивчення і висвітлення рідного Поділля, його історії, геології, фауни [1259].

Під час війни функціонував Волинський науково-дослідний музей в Житомирі. Приміщення музею зазнало руйнування, експонати - пограбування. Житомирська робоча група оперативного штабу Розенберга по вивезенню мистецьких цінностей за наказом Клемма найцінніші полотна картинної колекції відібрала до генерал-комісаріату. Але вивезти не встигла, бо в листопаді 1943 р. раптовим ударом місто було визволене. В.І. Бруховський ще в ході бойових дій забив двері до кімнати, де зберігалися картини, полотна Рубенса, Тіціана та інших європейських художників, переховав у підвали Преображенського кафедрального собору [855, с.138-139].

Велику пам'яткоохоронну роботу в роки війни вів директор Вінницького краєзнавчого музею В.І. Подольський. Але 20 листопада 1941 р. німецькі солдати вдерлися до музею, який перебував у стадії реорганізації, били вітрини, забирали експонати, не звертаючи уваги на протести директора та співробітниці Тимофієвої Т.М. [152; 153]. У вересні 1942 р. штадт-комісар Маргенфельд наказав вилучити п'ять картин, цінну кераміку. Згодом почалася планова реквізиція - 43 ящики

музейних предметів були підготовлені до відправки в Німеччину. Музей втратив 6 художніх полотен, 60 килимів, 1000 керамічних виробів, 1000 вишивок, 1000 нумізматичних одиниць та інше, всього - на 308500 крб. [151, арк.7-8].

Певну роль в активізації й популяризації краєзнавчих досліджень відіграла українська преса. Рівненська газета “Волинь”, яку 1941-1942 рр. редагував Улас Самчук, опублікувала краєзнавчі розвідки Ю.Шумовського “Праісторія Волині”, “Придорожні святині в Україні”, його нариси про село Мирогоща, містечко Острожець, краєзнавчі матеріали інших авторів [559, с.19-20]. На Волині в роки окупації видавалися й інші українські газети, у Луцьку – “Український голос”, який редагував В. Постригач, потім - А.Дублянський, у Житомирі – “Голос Волині”, у Рівному - крім “Волині” виходили “Вісті для українських селян”, “Український хлібороб”, “Оленя”, в Антонінах – “Світлий промінь”, в Ізяславі – “Заславський вісник”, у Шепетівці – “Нова Шепетівщина” [1220]. Час від часу зверталася до місцевої історії кам'янецька газета “Подільянин”, “Дунаєвецькі урядові вісті” та інші часописи [1149].

Яскравим прикладом краєзнавчої роботи на окупованих територіях є факт збору, обробки матеріалів та написання історії 45 населених пунктів Антонінського району Кам'янець-Подільської області. Розпорядженням голови райуправи була створена комісія для систематизації матеріалів і написання історії району в складі Осипчука, Луцюка, Рогальського, Прохорчука, Волицького, Яремчука, Кондратюка, Скакуна. Очолив комісію голова районної управи Мазуркевич Корній Сергійович [371, арк.29зв.]. На ім'я волосних старшин пішла директива “визначити по кожному селу найбільш підготовлених людей для збору матеріалів”, які у встановлені строки треба було передати до районної комісії. Ця кількомісячна краєзнавча акція завершилася написанням нарисів історії як населених пунктів, так і району.

Аналіз нарисів, що збереглися в слідчих справах, засвідчує, що фактологічний бік праці недостатній, нариси носять декларативний характер, вони позбавлені персоналій, мають прогалини в історичному часі. Відсутні будь-які посилання на джерела. Автори, відірвані від історичних бібліотек та архівів,

спиралися в основному на поточні документи окупаційних установ, перекази, легенди, спогади очевидців, досить легко обходились з аргументацією, нерідко спотворюючи історичну істину. Радянський період показаний в різко негативних тонах. Історія вкладена в нові ідеологічні лекала: “Більшовизм - ворог, німецька армія – визволителька” [370, арк.1-7; 371, арк.2]. Незважаючи на серйозні недоліки нарисів й різко протилежне їх ідеологічне забарвлення, що вкотре засвідчує пагубність відходу від історичної правди на догоду політичному моменту, багатомісячна праця дослідників-краєзнавців Антонінщини привернула увагу населення краю до історичних витоків, залишила десятки нарисів, довела нездоланність краєзнавчого руху навіть у самих екстремальних умовах.

Однак краєзнавча робота часів окупації була епізодичною, планового наукового пошуку не велося. Подвиг тогочасного покоління краєзнавців полягав у тому, що історичними розвідками, мовою експозицій і словом екскурсіводів, журналістів, бібліотекарів вони будили у земляків патріотичні почуття, підтримували віру в нездоланність українського народу.

У роки війни до історико-культурних надбань звернувся радянський уряд, використовував їх для піднесення патріотизму народу. 22 червня 1942 р. Наркомос РРФСР видав наказ “Про заходи щодо розвитку краєзнавчої роботи в дні війни” [421, с.58]. Наркомат освіти УРСР влітку 1942 р. рекомендував науковим і культурноосвітнім установам “посилити збирання місцевого матеріалу з історії краю й про участь місцевого населення у Великій Вітчизняній війні” [738, с.12]. 26 квітня 1942 р. союзний уряд створив Комісію по обліку і охороні пам'яток мистецтва при Всесоюзному комітеті в справах мистецтв [797]. Комісія розпочала облік і взяття під державну охорону вцілілих пам'яток на визволених територіях, у тому числі – України.

11 серпня 1944 р. Раднарком УРСР постановою “Про збирання фольклору, створеного за час Великої Вітчизняної війни, та проведення республіканської наради практиків-збирачів фольклору” доручив Наркомату освіти та управлінню в справах мистецтв через відділи освіти, будинки народної творчості, вчителів,

культосвітніх працівників, колективи БНТ організувати збір фольклору, створеного на фронтах, у партизанських загонах, на окупованих територіях [419, с.57].

Велику роботу з формування джерельної бази краєзнавства проводили архівісти. Восени 1941 року було створено дві спецгрупи істориків-архівістів для керівництва роботою архівних установ, евакуації документів, збору матеріалів у прифронтовій смузі. 16 лютого 1942 р. виданий обіжник “Про виявлення, концентрацію і охорону документальних матеріалів Вітчизняної війни радянського народу проти фашистських загарбників”. На органи НКВС та архівні установи було покладено завдання збирати й охороняти архівні документи та інші матеріали, що відображали героїчну боротьбу радянського народу проти фашистів. Ця робота покладалася на оперативні групи з архівістів визволених областей, які брали участь у зборі матеріалів й облаштуванні архівів.

З початком визволення Правобережної України вони діяли і на території Волині, Поділля, Київщини. 5 лютого 1944 р. група в складі С.Качура, Г.Нікуліна прибула до Рівного, 8 березня - у складі Стельмаха та Я. Пасемко - до Луцька. У їх роботі брав участь В.І.Стрельський, який згодом - з жовтня 1944 по серпень 1947 року - очолював Центральний державний історичний архів УРСР. У Рівному цій групі вдалося виявити й зберегти значну частину архіву рейхскомісара України Еріха Коха [1201, с.326]. Рухаючись за армією, у кожному населеному пункті архівісти знаходили документи, які допомагали швидше відновлювати архівну справу. Члени оперативних груп ставали основою колективів обласних архівних відділів. За період війни ними було зібрано 43103 брошури, листівки, плакати, відозви, 41064 газети, 68963 фотонегативи і позитиви та багато інших документів, що склали 4715 фондів - 481479 справ [902, с.208].

Серйозну допомогу у відродженні архівної справи надала постанова РНК УРСР від 31 серпня 1944 р. “Про заходи по створенню документальної бази по історії України та історії Вітчизняної війни і впорядкуванню архівного господарства УРСР”. Вона поставила завдання до кінця 1944 року завершити ремонт архівів і впорядкування документальних матеріалів, передати документи окупаційних властей до архіву НКВС, доручила Архівному управлінню та

Інституту історії АН УРСР підготувати і видати документальний збірник. На підставі постанови відкривалася аспірантура при ЦДІА, організовувалась підготовка архівістів у вузах [419, с.63].

У серпні 1945 р. по лінії НКВС був надісланий обіжник-вимога організувати збір листів з німецької неволі до кожної сільської ради [323, арк.28]. На основі зібраних матеріалів 1947 року виданий збірник листів з фашистської неволі, упорядкований Федором Павловичем Шевченком, тоді кандидатом історичних наук, начальником науково-видавничого відділу Архівного управління УРСР, завідуючим кафедрою архівознавства Київського державного університету.

Протягом 40-х років здійснена велика робота щодо відновлення бібліотек – важливих центрів краєзнавства. М.С.Хрущов, 1 березня 1944 року доповідаючи на VI сесії Верховної Ради УРСР, вказав, що “німці розтягли з бібліотек м.Києва більш як чотири мільйони книг”, і поставив завдання загальними силами відродити їх діяльність [1279, с.30].

За період окупації бібліотеки Кам'янець-Подільської області втратили 1223400 книг на суму 1268104 крб. [322, арк.93]. Майже повністю були знищені сільські бібліотеки. Якщо до війни їх налічувалося 1004 з книжковим фондом 808600 томів, то на початок 1945 року вдалося відновити роботу 125 і зібрати 40100 примірників книг [1146, с.52]. Фашисти спалили Вінницьку обласну бібліотеку. Збитки склали 2158000 крб. [1148].

Окупанти зайняли будинок Житомирської бібліотеки, знищили фонд, пограбували раритети. Зусиллями Б.Л.Лех, К.С.Пословської дещо вдалося врятувати [991, с.19], тому вже 1944 року 7 тисяч житомирян отримали можливість взяти в бібліотеці 78 тис. книг [661]. За роки окупації був розтягнутий книжковий фонд Рівненської бібліотеки, залишилося всього 2500 видань. І все ж у жовтні 1944 р. бібліотека, очолена О.С. Польохіним, відчинила двері першим читачам. Працювало 6 чоловік, діяли відділ обробки, абонемент, читальний зал [1324, с.3]. 1945 року бібліотека поповнилася 9056 книгами. Організовувались виставки, лекції, зустрічі, зокрема - з учасником Великої Вітчизняної війни Федченком [297, арк.6]. Незважаючи на обмежений фонд, література постійно “чистилась”: 7

березня 1951 р. цензор І.І. Клименко вилучив з бібліотеки 8 “шкідливих” книг, 11 серпня – 31 [298, арк.6,15]. Процедура вилучень була частою, критеріями слугували не стільки фізичний знос книг, як причини ідеологічного характеру. Волинська обласна бібліотека для дорослих до війни мала 150 тис.книг, розміщених в 15 кімнатах. Німці, вивільняючи приміщення під адміністративні установи, викидали книги через вікна, палили бібліотечні меблі, устаткування. З приходом радянських військ почався збір книг - 25 тис. знайдено в підвалах, 6 тисяч добули з-під снігу біля вокзалу, 6792 знайшли на горищах та в підвалах сусідніх будинків. Було зібрано 55792 примірники [180, арк.1; 190, арк.1], обладнано 6 кімнат, де працювало 8 бібліотечних працівників. 1944 року 9271 читач отримав 20273 книги, брошури, журнали, у т.ч. - 3563 з історії, 355 - географії. У виставках, фотомонтажах, лекціях - жодної краєзнавчої теми. Звіт 1945 року в розділі “Характеристика попиту читачів” не зафіксував краєзнавчих зацікавлень. З 36 виставок тільки одна “Про звільнення Волинської області від німецько-фашистських загарбників” (до першої річниці) стосувалася краєзнавства. Була підготовлена і лекція “Про історію м. Луцька” [181, арк.5-7]. 1950 року бібліотека не мала ні краєзнавчого підрозділу, ні працівника, який би відповідав за краєзнавство. Не ставила вона й конкретних краєзнавчих завдань. Цим займатися ще було небезпечно. Тому й на 104 виставки літератури не було жодної краєзнавчої. Сім конференцій теж обійшли краєзнавчу тематику. Єдиний метелик - тематична картотека “Волинь (Історія, партійне, господарське та культурне життя)” [180, арк.5].

Важливе місце в краєзнавчій роботі займали пам’ятки історії та культури. В міру визволення українських територій проводився облік збитків, завданих окупацією. Особлива увага приділялася пам’яткам радянської доби, увічненню подвигу радянських воїнів, партизанів і підпільників. 1 квітня 1944 р. Рада Міністрів і ЦК КП(б) У прийняли постанову “Про благоустрій могил і увічнення пам’яті воїнів, які полягли в боротьбі за визволення і незалежність Радянської Вітчизни”. Партійним і радянським органам доручалося організувати облік

військових цвинтарів, братських та індивідуальних могил загиблих, упорядкувати їх.

Під пам'яткоохоронну роботу підводилася нормативна база: 27 березня 1944 р. була прийнята спільна постанова політичного й державного керівництва “Про організацію Софійського заповідника”, 30 травня 1944 р. - урядова постанова “Про відновлення Державного історико-культурного заповідника “Києво-Печерська Лавра”, 20 березня 1945 р. – постанова РНК УРСР і ЦК КП(б)У “Про створення музею-заповідника “Поле битви за Київ”, 6 грудня 1945 р. Раднарком України і ЦК КП(б)У затвердили “Положення про пам'ятники культури і старовини” [419, с.87-90]. Була створена комісія, яка на основі “Положення про урядову комісію по охороні пам'ятників культури і старовини при Раді Міністрів Української РСР”, затвердженого 10 серпня 1946 р., взялася координувати пам'яткоохоронну діяльність державних органів, розглядала і схвалювала проекти будівництва пам'ятників [419, с.122-124]. 29 травня 1946 р. була прийнята постанова Ради Міністрів СРСР “Про створення і спорудження бюстів двічі Героїв Радянського Союзу”. 1948 року розпочато створення 19 таких пам'ятників [260, арк.25]. 30 грудня 1948 р. Рада Міністрів УРСР постановою ”Про заходи до поліпшення охорони пам'яток культури на території УРСР” звернула увагу пам'яткоохоронних органів на серйозні недоліки в цій галузі, відсутність узгодженості в їх діяльності, розподілила сфери відповідальності між Комітетом у справах культурно-освітніх установ і Комітетом у справах мистецтв при Раді Міністрів УРСР, а також затвердила “Положення про охорону пам'яток культури на території УРСР” [680].

Тиск центральних державних установ спричиняв відповідні пам'яткоохоронні дії в областях. Виконком Вінницької міської ради 2 вересня 1944 р. теж створив комісію для уточнення і виявлення архітектурних, художніх та історичних па'ятоків. 18 серпня 1945 р. виділив 7500 крб. для встановлення меморіальних дощок у місцях історичного значення [121, арк.8]. 31 серпня 1946 р. Вінницький облвиконком постановою “Про стан благоустрою і охорони пам'ятників культури і старовини, видатних історичних місць на території Вінницької області” затвердив перший список пам'яток республіканського

значення [131, арк.61]. Упродовж 40-х років на Вінниччині були відновлені 18 пам'яників В.І. Леніну, М.В. Гоголю, учасникам громадянської війни, побудовано 117 пам'ятників учасникам Великої Вітчизняної війни [259, арк.19]. На звернення Вінницького облвиконкому Рада Міністрів УРСР постановила увічнити пам'ять М.О.Некрасова в с. Юзвині Вінницького району. Був затверджений реєстр, що включив 188 пам'яток історії, архітектури і мистецтва [132, арк.57-58].

У такий спосіб по всій Україні на 1 січня 1950 р. було взято на облік 47043 пам'яток республіканського та місцевого значення, у т.ч. історії - 1522, археології - 2153, меморіальних – 130, Великої Вітчизняної війни – 43238 [687, с.222].

З великими труднощами відновлювали діяльність музеї Поділля, Волині, Київщини. Непростими виявилися кадрові проблеми - одних працівників забрала війна, дехто покинув низькооплачувану й небезпечну з ідеологічної точки зору справу. Нерідко колишні музейні приміщення були зайняті іншими установами. Всі вони, як правило, потребували капітального ремонту. 10 листопада 1944 р. Раднарком УРСР прийняв постанову “Про повернення музейних експонатів” [418, с.74], якою звернувся до установ, організацій, населення міст і сіл повернути те, що з музейних цінностей попало до них у роки війни.

У Кам'янець-Подільській області були пограбовані всі п'ять довоєнних музеїв, зруйновані Шепетівський та Ізяславський [422, с.109]. І все ж Кам'янець-Подільський музей зі штатом 3 працівники. Вже 1944 року прийняв 2840 відвідувачів. 1947 року його фонди налічували 15181 музейний предмет [632]. У приміщенні колишнього кафедрального костюлу був розгорнутий відділ атеїзму [1165].

У вересні 1944 року прийняв перших відвідувачів Вінницький краєзнавчий музей. Велику роль у збереженні експонатів і відродженні роботи музею відіграв В.І.Подольський. Музей мав відділи історії, природи, мистецтва, розгорнув експозиції в залах революції та Великої Вітчизняної війни. 13 вересня 1947 р. Військово-медичний музей Збройних Сил СРСР був відкритий в садибі Вишня М.І. Пирогова [418, с.305]. Музейні експозиції зайняли 10 залів головного корпусу та будинку-аптеки [616, с.232]. 1948 року мережу вінницьких музеїв поповнив музей

О.В.Суворова в с.Тиманівка Тульчинського району [169, арк.15]. На 1 січня 1950 р. вінницькі музеї мали 14 тисяч експонатів. Число відвідувачів досягло 58 тис. [133, а.22].

У травні 1945 р. відкрився для відвідувачів Житомирський музей, він мав геологічний, зоологічний, ботанічний та мистецький відділи, відділ Великої Вітчизняної війни, влаштував виставку зброї, яка користувалася особливим інтересом школярів та студентів [844, с.14].

30 травня 1944 р. акт про прийняття Волинського краєзнавчого музею в Луцьку підписав директор В.П. Засядчук. Втрати цього музею були чи ненайбільшими на Волині [191, арк.6-7]. Через газету „Радянська Волинь” він звернувся до лучан повернути взяті на збереження музейні експонати [386, арк.1]. У липні 1944 р. музей відновив роботу в будинку по вул. Сенкевича, 31, 1949 року вже займав 10 кімнат, мав бібліотеку і штат - 7 осіб. Очолювала колектив В.Т. Тривайло, науковими працівниками були Г.П. Коростильова і О.А.Левицький, бібліотекарем – В.Д. Зеленська. Функціонувало 4 відділи - історії дореволюційного періоду і 1939-1941 рр., природи, соціалістичного будівництва на Волині [188, арк.2-3], налічувалося 25586 експонатів. Бібліотечний фонд склали 150 архівних матеріалів, 4190 книг та брошур, 24 стародруки, 483 журнали, всього - 4847 одиниць [188, арк.22-23]. Колектив опрацьовував теми “Корисні копалини Волині та їх використання в промисловості”, “Тваринний світ Волині”, “Революційна боротьба на Волині за панської Польщі”, “Історія Олики (до 800-річчя)”, готував лекцію “Історичні пам’ятники Волині”, що вимагало історико-краєзнавчого дослідження Волинської землі [188, арк.5-6].

1944 року в приміщення по вул. Червоноармійській, 33 був переведений Рівненський краєзнавчий музей. Урядову постанову про повернення музейних цінностей доводилося виконувати самим. Але ще 1946 року картина І.Матейка “Битва під Краковом” прикрашала готель міськкомунгоспу, королівські меблі з резиденції Е.Коха попали до драмтеатру [284, арк.1-3].

1944 року Комітет у справах культосвітніх установ при РНК УРСР направив у західні області України 11 музейних працівників для зміцнення кадрів, провів

закріплення базових музеїв за відповідними установами Волині, зокрема – Чернігівського - за Рівненським [283, арк.7]. Музей займався збором матеріалів про партизанський рух на Рівненщині, про керівників підпілля Новака, Луця, Кудеша, Содемчука, Куйківця, Шкурка, Анохіна, Захарова, Коржова, спогадів, біографій, фото, листівок, проводились археологічні обстеження, розкопки біля м.Острожця, де було знайдено дворучного залізного меча довжиною 91,5 см. [283, арк.52-56].

Із закінченням війни посилювався ідеологічний тиск. ЦК ВКП(б) та ЦК КП(б) У вихлюпнули серію обмежень на різні галузі духовного життя. Від музейників вимагали створити “теоретичні семінари, на яких глибоко опрацювати постанову ЦК ВКП(б) від 14 серпня 1946 р. про журнали “Звезда” і “Ленинград”, постанову пленуму ЦК КП(б)У від 24 серпня 1946 року про помилки у висвітленні історії української літератури, доповідь т.Жданова про журнали “Звезда” і “Ленинград”, опубліковану в газеті “Правда України” 22 вересня 1946 року, постанову ЦК КП(б)У від 26 вересня 1946 р. про журнали “Перець”, “Вітчизна” [283, арк.83]. Управління музеями обіжником від 22 жовтня 1946 р. вимагало створення комісій з наукових працівників для “проведення детальної перевірки ідейно-політичного та наукового рівня змісту експозиційної, науково-дослідної та видавничої роботи”. Рекомендувало “виявлені помилки або перекручення обговорити на широких зборах наукових працівників музеїв”.

Поступово розширював діапазон краєзнавчих досліджень колектив Рівненського музею, влітку 1947 року розіслав анкети для збору даних з історії населених пунктів - про походження села, наявність городищ, курганів, інших пам'ятників матеріальної культури, місцевого фольклору, спогадів тощо [283, арк.31]. Музей наполегливо боровся за врятування пам'яток церковної історії та культури в зв'язку з масовим закриттям культових споруд. Під керівництвом М.Я. Рудинського здійснив спільну археологічну експедицію в Межиріцький та Козинський райони [289, арк.12]. Були опубліковані краєзнавчі розвідки про природу, історію Острога, Острозьку Біблію, Олеко Дундича, заповідники Рівненщини. Читалися лекції про партизанський рух, збитки і злодіяння фашистів [284, арк.2-3]. 1948 року підготовлений “Путівник по Рівненській області” (6

др.арк.), документальний збірник “Окупаційний режим німців на Рівненщині” (15 др.арк.). На кінець 1948 р. діяли стабільні експозиції, які системно розкривали історію краю [288, арк.8-9].

20 лютого 1950 р. Рада Міністрів УРСР прийняла постанову “Про заходи по впорядкуванню мережі і профілів державних музеїв Української РСР і поліпшенню їх діяльності”. На 1 січня відновили роботу 114 державних музеїв [418, с.445].

Розгортали діяльність наукові заклади та установи.

У березні 1944 р. до Києва повернувся Інститут історії України – головна історична наукова установа держави, на яку рівнялися історики-краєзнавці України, вловлюючи кожен порух методологічних змін у бік демократизації процесу дослідження. Наукові працівники Інституту передали до видавництва другий том “Історії України”, збірник документів “Україна перед визвольною війною 1648-1654 рр.”, випустили “Нариси історії України”, ряд статей, розвідок [724, с.4]. Але вже в травні 1944 р. були піддані критиці в довідці “Про недоліки в роботі Інституту історії України АН УРСР”, підготовленій професором Ф.Ф.Еневичем за завданням управління агітації і пропаганди ЦК КП(б)У. Інституту нагадали, що він бере початок з історичних установ М.С.Грушевського і потенційно “заражений” його історичною концепцією, що з колективу істориків вийшов Оглоблин О.П. та ряд інших істориків, які в роки окупації працювали в Києві, а згодом вибули в емірацію. Були піддані критичному аналізу праці Інституту воєнної доби й зроблений висновок, що його робота вимагає докорінної перебудови [775, с.13]. Агітпроп ЦК провів серію нарад, які перетворилися в шельмування кадрів, дрібне втручання в роботу науковців. 1947 року вийшли – одна за одною – дві постанови ЦК КП(б)У. У квітні - “Про роботу сесії АН УРСР у квітні 1947 року”, у серпні – “Про політичні помилки і незадовільну роботу Інституту історії України Академії наук УРСР”. Колектив Інституту звинувачувався в навмисному відході від принципу партійності, у відродженні “реакційних вигадок українських націоналістичних істориків”. Праці “Історія України: короткий курс” (К.,1940), “Нарис історії України (Уфа, 1942), перший том “Історії України” (Уфа, 1943) кваліфіковані “антимарксистськими”, з “грубими

політичними помилками та перекрученнями буржуазно-націоналістичного характеру”. Була проведена чергова чистка бібліотечних та архівних фондів [443, с.30].

Жертвою ідеологічного шельмування став старший науковий співробітник Інституту Леонід Антонович Коваленко. У постанові ЦК КП(б)У “Про журнал “Вітчизна”, прийнятій в Україні на розвиток основних ідей і положень постанови ЦК ВКП(б) про журнали “Звезда” і “Ленинград”, була піддана критиці його стаття “Поет, новатор і патріот” про І.Котляревського. Стаття названа націоналістичною, автор звинувачений в запереченні необхідності союзу російського та українського народів, затушовуванні класових протиріч, зверненні до теорії безкласовості історичних процесів, що проявилось у проголошенні безкласового характеру мов [1247].

Не кращою була обстановка у вузах Правобережної України. Війна завдала їм матеріальних збитків, розкидала кадри. Багато в чому доводилося починати спочатку, у тому числі – вузівське краєзнавство.

22 червня 1944 р. Раднарком УРСР своєю постановою поновила роботу Вінницького педагогічного інституту з історичним, мови і літератури і фізико-математичним факультетами та учительським інститутом як відділом при ньому. 22 липня такою ж постановою відновлений Кам’янець-Подільський учительський інститут у складі трьох факультетів [418, с.44,51]. Рівненський учительський інститут 1944 року розпочав роботу в складі двох факультетів – фізико-математичного, мови і літератури з українським та російським відділеннями. Істориків не готував. 1949 року контингент склав 282 студенти, 1950-го – 369 [273, арк.9].

Луцький учительський інститут, заснований 1 квітня 1940 р., у час окупації був також спустошений і відродив роботу лише 1946 року, прийняли перших 127 студентів. Колектив не мав жодного викладача з науковим ступенем. Усі, крім Покальчука, були прислані зі східних областей. Краєзнавча тематика в планах роботи студентських гуртків була відсутня. 1947 року лише Ніколко Ю.С. вивчав історію освіти на Волині, Д.П. Литвинець – роботу підпільних більшовицьких

організацій на Волині в роки Великої Вітчизняної війни, готуючи кандидатські дисертації [184, арк.8; 185, арк.7]

Науково-викладацька та навчально-виховна робота характеризувалася високим рівнем заідеологізованості [1313]. Її згубний вплив яскраво проявлявся в роботі деяких викладачів Острозького педучилища [277, арк.1]. Наприклад, на занятті з української літератури О.А. Сорочан, аналізуючи збірку В.Сосюри “Щоб сади шуміли”, звертала увагу учнів на порочний, націоналістичний характер вірша “Любіть Україну”, який знову оспівував “не Радянську Україну, а якусь одвічну Україну поза часом і епохою, в душі українського буржуазного націоналізму” [278, арк.18]. Викладач П.А. Соколянський на уроці історії на тему “Київська Русь – колиска трьох братніх народів” більшу частину часу присвятив не викладу історичного матеріалу, а розвінчуванню “брехливих лжетеорій буржуазних націоналістів, які показували Київську Русь, як українську державу”. При цьому опирався на працю Сталіна “Марксизм і національне питання” [278, арк.24].

ЦК КП(б)У вимагав критики, розгромних статей методологічного характеру, які б узаконювали ідеологічні вимоги, перетворювали їх у стереотипи. Одну з таких “розгромних” статей Миколи Бажана українське видавництво політичної літератури 1947 року розтиражувало в 75000 примірниках [465]. Стаття є зразком ідеологічного диктату партії, проголошеного авторитетним на той час ученим і письменником, диктату грубого й агресивного, спрямованого проти школи В.Б.Антоновича, М.С.Грушевського, Д.І.Дорошенка, тогочасних істориків М.Маслова, Е.Кирилюка, Л.Коваленка [465, с.19].

У березні 1945 р. в актовому залі педшколи Луцька відбувався шевченківський вечір. Юрій Патуга читав Шевченкову “Розриту могилу”, читав пристрасно, гнівно. Це викликало вибух емоцій тих, кого ще не торкнулася корозія рабського страху й покори. А через три дні п'яťох найактивніших організаторів вечора – того ж Юрія Патугу, Ліну Петрошук, Євгена Хринюка, Олександра Сосицького й Олександра Рудницького було заарештовано і згодом засуджено на 10-15 років виправних таборів у Тайшеті, Норильську, Колимі, Магадані [605].

3.3. Історичне краєзнавство у Західній Волині в 1921-1939 рр.

Огляд краєзнавчих процесів на Правобережній Україні 20-30-х років ХХ ст. був би не повним, якби залишилася осторонь подвижницька праця багатьох дослідників – творців регіональної історії на тих землях, що в силу певних обставин були відторгнуті від основної частини регіону. У результаті польської інтервенції і перепетій братовбивчої громадянської війни значна частина Західної України після підписання 18 березня 1921 року Ризького договору відійшла до Польщі. Території нинішніх Рівненської, Волинської областей та Кременецького району Тернопільщини були об'єднані у Волинське воєводство з центром у Луцьку, до складу якого ввійшло 11 повітів, 125 гмін, 2743 громади й 1567 тис.населення [732, с. 24]. У складі воєводства опинилися міста Рівне з населенням 70000 чол., Луцьк – 35500, Ковель – 32459, Володимир – 23463, Дубно – 15000, Острог – 15000, Кременець – 24648, Здолбунів – 13966 та менші – Берестечко – 6143 чол., Горохів – 5258, Здолбунів – 5000, Любомль – 3848, Березно – 2800 [899, с. 263].

Незважаючи на іноземну окупацію, у цьому регіоні Правобережної України мав місце краєзнавчий рух зі своїми особливостями. У чому вони полягали?

Краєзнавчі процеси відбувалися в умовах окупації. Уряд Польщі вважав анексію Волині природною і безповоротною, тому робив усе, аби в короткий термін соціально-політичне, економічне й духовне життя краю адаптувати до устрою Польщі, полонізувати місцеве населення, окатоличити.

Звідси утиски й обмеження не тільки суспільно-політичного, а й національно-культурного життя. Державною мовою на споконвічних українських землях стала польська, посади в державному апараті займали в першу чергу поляки. 1937 року 80 в'їтів були поляками і лише 19 – з числа заможних і відданих Польщі українців. Польське освітнє міністерство взяло курс на ліквідацію українських навчальних закладів, бо, як пояснив міністр Грабський, "...українці та білоруси при досягненні певного ступеня суспільної свідомості будуть вимагати національного воз'єднання зі своїми співвітчизниками в Радянській Україні і Білорусії". 1936 року з 1732

початкових шкіл українськими залишилося всього 11 [732, с. 25]. Середніх українських шкіл не було окрім трьох українських приватних гімназій у Рівному, Луцьку, Кременці. Політика полонізації згубно відбилася на складі вчителівства – 1927-1928 н.р. вчителів-поляків налічувалося 1535, українців – тільки 447 [899, с. 264]. Якщо 1930 року поза школою було 100 тис. дітей, то 1936-го – 141957. 1938 року 77,4 відсотка українського населення Волині було неписьменним [732, с. 25].

Гонінь зазнала українська православна церква, особливо на території Холмщини, де жили українці – родичі й сусіди волинян. Українські церкви закривалися, священники переслідувалися. 1937 року з 389 церков українських залишилося тільки 51, 149 були перетворені на костьоли, 189 – зруйновані [971, с.4]. Обстановка на Волині була дещо м'якшою, але вектор церковної політики мав те ж спрямування.

Утисків зазнавав просвітницький рух – чи не єдина форма українського національно-культурного життя.

Все це обумовило неоднозначні процеси в середовищі інтелігенції. З одного боку – звичайний конформізм і, навіть, зрада національних інтересів. З іншого – відкритий чи поміркований, але все-таки спротив політиці денационалізації. Краєзнавство в його різних формах і проявах використовувалося – як державною, так і протидіючою стороною – як засіб ідеологічного впливу. Тому мало соціальну базу, підтримку і на різних етапах – різний рівень інтенсивності. Розвитку краєзнавства у Волинському воєводстві сприяли:

- добре організований у Польщі науково-краєзнавчий рух, що координувався рядом центральних товариств, організацій, зокрема – Польським товариством краєзнавчим, яке поширило свій вплив на приєднані українські території;
- намагання польських державних органів через наукові, професійні, культуротворчі товариства й організації формувати на українських землях нову інтелігенцію, а з її допомогою та участю впливати на духовні процеси в середовищі українців, що обумовило деяку державну підтримку краєзнавчого руху;

- протидія патріотично настроєної інтелігенції анексованих земель процесу денационалізації, використання нею легальних структур, краєзнавчих досліджень як засобу національно-патріотичного виховання, підтримки національного духу;
- включення в ці процеси української православної церкви, духовенства й церковного активу, які в джерелах минулого, історії української церкви шукали підґрунття для відстоювання незалежності в умовах польської експансії;
- краєзнавство західної частини Волині, що у 20-30-і роки опинилося під владою Польщі, мало давнє коріння й традиції, ще в XIX ст. після приєднання краю до Росії, утверджуючись на цьому терені, православна церква ініціювала історичні студії, збір давніх актів, пам'яток церковної старовини, здійснила описи церков і парафій, створила перші історико-мистецькі скарбниці-музеї, які стали центрами організації краєзнавчого руху, перенесли кращі традиції дослідництва, пам'яткоохоронства у нову добу.

На початку 20-х років на території Західної Волині діяли музей старовини в Берестечку, церковний музей у Володимирі-Волинському, Городоцький музей Волині барона Ф.Штейнгеля, музеї Луцького Хрестовоздвиженського та Острозького братств [853, с. 95].

1927 року в Луцьку інженером Францом Ксенжопольським – керівником дирекції публічних робіт було засноване Волинське товариство краєзнавства та опіки над пам'ятниками минулого для вивчення й збереження історико-культурної спадщини регіону, її популяризації. Цій меті був підпорядкований і музей, заснований Товариством у червні 1929 року [1087, с. 10].

Деяку краєзнавчу роботу з початку 20-х років проводили просвітницькі організації. Луцька “Просвіта” діяла ще 1918 року, її першим головою був Андрій Пащук – протягом 1922-1928 рр. депутат польського сейму [718, с. 1968]. 17 травня 1921 р. “Просвіта” відкрила книгарню “Нива”, створювала бібліотеки, популяризувала українську книгу. 1926 року в 48 філіях 4774 українських книги прочитали 574 особи [899, с. 221-222]. Важливу роль у житті Луцької “Просвіти” та

її філій відігравав Іван Власовський, історик, педагог, церковний та громадський діяч, директор Луцької чоловічої гімназії. Він очолював культурно-освітню секцію “Просвіти”, вивчав історію освіти Волині, публікував краєзнавчі розвідки в пресі і здобув авторитет, який 1928 року привів його до обрання послом польського сейму.

1 липня 1928 року луцька повітова “Просвіта” мала 57 філій, зібрала 8512 книг, за активної участі М.Левицького, О.Левчанівського, В.Федоренка, С.Богуславського організувала вистави, колядки, поширювала знання про рідний край, його історію, фольклор і 1932 року разом з 134 філіалами була закрита польською владою [899, с. 221].

Популяризацією минулого краю займалася рівненська “Просвіта”. Один з її засновників і голова Антон Невинський (1890-1945) у луцькій газеті “Громада”, рівненській – “Службовик”, співредактором яких був, поміщав матеріали з історії, етнографії й фольклору, власні літературні твори. 1930 року був обраний депутатом сейму [718, с. 1759].

Кременецька “Просвіта”, яка оприлюднила свій статут 7 травня 1920 року, утворила секції, відкрила в повіті 90 читалень, видавала літературу, регулярно відзначала Шевченківські дні, 1922 року видала “Малий Кобзар”. Її актив складали В.Біднов, М.Чиравський, П.Табінський, С.Скрипник, Р.Божевський, А.Животко та інші [1288, с. 78].

1920 року “Просвіта” була заснована в Почаєві. Важливу роль в організації її роботи відіграв Семен Антонович Жук (1893-1941), громадський політичний діяч, публіцист, краєзнавець [717, с. 700]. За свою діяльність зазнавав переслідувань, 1930 року був ув’язнений в Дубенській в’язниці. Після звільнення опрацював архівні матеріали й видав “Короткий історичний нарис Почаївської Успенської Лаври”. Заарештований 1941 року він був розстріляний НКВС 26 червня недалеко від с.Рудка [850, с. 162].

1936 року також були заборонені всі 170 просвітницьких організацій Кременеччини [850, с. 68].

Велику роль у краєзнавчому русі Західної Волині відіграли заклади освіти та вчительство, яке брало участь у діяльності різних наукових, професійних,

краєзнавчих, просвітницьких організацій. Учні Луцької української гімназії під керівництвом учителів вивчали літературу краю, 1926-1927 н.р. підготували реферати “Літературна творчість Ю. Словацького”, “Літературна діяльність Родзевічувни” та інші [182, арк. 1]. Організовувалися екскурсії по історичних місцях, 6 вересня 1928 року відбулася поїздка вчителів та учнів на Волинську виставку в Луцьку, у жовтні – до Любартового замку. 1933-1934 н.р. у гімназії навчалося 48 дівчаток і 81 хлопець, діяли гуртки, клуб “Промінь”, учасники якого вивчали й популяризували історію, традиції та обряди краю [183, арк. 1 зв.], творчість Т.Г.Шевченка, його перебування на Волині, поставили п'єсу “Назар Стодоля” [182, арк.3,7]. Прилучився до краєзнавства колектив Рівненської української гімназії. Цьому сприяв директор Федір Пекарський, освітній і громадський діяч Волині, репресований польською адміністрацією [718, с.1977]. Учні Кременецької гімназії в гуртку “Юнацтво” вивчали історію літературного процесу на Волині, готували реферати. З цього гуртка взяли старт у велику літературу гімназисти Улас Самчук, Оксана Лятуринська, Марія Цимбалюк, Кирило Кицюк. Життя гімназії тієї пори знайшло відображення в романах У.Самчука “Юність Василя Шеремета”, “На коні вороному” [1288, с. 88].

Ще більш посилилося шкільне краєзнавство, особливо участь педагогів в історико-регіональних дослідженнях з утворенням на терені Спілки польських учителів Волинського округу, яку 1927 року очолив Якуб Гофман. Він народився 19 березня 1896 року в Коломиї. Учительську освіту здобув у польській вчительській семінарії, 1926-1927 рр. удосконалював її на Вищих учительських курсах у Кракові. Брав участь у поході польської армії в Україну, був керівником культурно-освітньої секції другої армії [262, арк. 2-2 зв.]. У званні поручика за власним бажанням пішов у відставку і віддався учительській праці. 1930 року став редактором друкованого органу Спілки польських вчителів „Річника Волинського” [262, арк. 7]. 1935 року був обраний до сейму, співпрацював з послами-українцями з Волині в інтересах освіти й науки регіону [523, с. 272]. Вважав, що навчання чи то в українських, чи польських школах мало відбуватися в тісному зв'язку з краєм, його історією, культурою, звичаями, традиціями, обрядами. Тому й робив все

можливе, щоби допомогти вчителю пізнати свій край, вивчити його особливості. Опублікував чимало краєзнавчих розвідок у “Річнику Волинському”, видав “Історію міста Рівного”, “Історичну справку про Волинь” [523, с. 273].

Польська влада підтримувала діяльність Спілки, намагаючись у такий спосіб впливати на волинське вчителюство, а через нього – на учнівську та батьківську громадськість. Про це свідчить участь 20 травня 1934 року в роботі ІХ окружної конференції воєводи Генріха Юзефського та куратора освіти Яна Фіревича, їх виступи [267, арк.286].

Окружна Спілка мала міські і повітові відділи, сільські осередки, проводила конференції, семінари, курси, видавала наукову й методичну літературу. Забезпечувала зв'язок волинського вчителюства з життям освітян Речі Посполитої. 23-31 серпня 1934 року делегація волинського вчителюства брала участь у міжнародному конгресі географів у Варшаві [267, арк. 130 зв.]. Члени Спілки готували доповіді, лекції, статті історико-краєзнавчого характеру, співпрацювали з різними загальнопольськими та регіональними науково-громадськими товариствами, 1938 року допомагали Центру доісторичних пам'яток зібрати дані про археологічні пам'ятки, городища, замчиська Волині, 1938-1939 рр. – матеріали про герби і печатки міст Волині [268, арк. 1].

Плідна краєзнавча праця спілчан знайшла відображення на сторінках “Річника Волинського”. Перше його число побачило світ 1930 року, останнє – восьме – 1939-го. Якщо в першому номері було вміщено лише 3 статті, то в другому – вже 7, зокрема С.Заянчуковського “Волинь під пануванням Литви”, Ядвіги Гофман “Участь Волині у повстанні Костюшківськiм”, М.Валіцького “Середньовічні церкви Волині”, Н. Димнича “Обряди і вірування народні під час Великодних свят”, П.Каламая “Назви топографічні, зібрані в с.Городок Рівненського повіту”.

“Річник Волинський” публікував матеріали з історії волинської церкви – Я.Гофмана “Акти костьолу Острозького від 1622 р.”, “Книга інспекцій костьолу парафіяльного в Птичі Дубенського повіту”, К.Ходиницького “З історії православ'я на Волині (1592-1596)”, М. Тушинської “Єзуїтський колегіум у Крем'янці”,

Н.Димнича статті з історії освіти, населених пунктів, етнографії і фольклору [634, с. 435-442], Е.Ролле про минуле Ковельського повіту [1115, с. 171-403], історію Острога Й.Новицького [936, с. 179-228], про вишивки А.Гузовської [604, с.363-364], географію Волині А.Борусевича [515, с. 1-25].

За нашими підрахунками, у восьми числах “Річника Волинського” вміщено 86 підвальних статей – 3458 сторінок тексту з історії й культури регіону, дано бібліографічний опис 1407 книг та інші матеріали.

Великим стимулом краєзнавчого пошуку волинян стала робота над польським біографічним словником, започаткована 1931 року Польською академією мистецтв у Кракові. Її спрямовувала обрана рада 28 січня 1931 року, редакційний комітет з 16 осіб на чолі з професором Владиславом Конопчинським [263, арк. 10]. Установче засідання Волинського комітету польського біографічного словника відбулося 13 лютого 1932 року в Луцьку. У ньому взяли участь 32 особи, у тому числі – віце-воєвода Юзеф Слічинський, луцький староста Єжи Бонкович. Голова окружної Спілки польських вчителів Я.Гофман. Представник центру професор Л.Бялківський з Любліна інформував краєзнавчий актив про завдання Комітету, засади словникотворення [263, арк. 1 зв.]. Була обрана тимчасова президія з 5 осіб – Ю.Слічинського, секретаря - Я.Гофмана, членів Єловицького, Савчинського, Фальсовни, прийнято Тимчасовий регламент з 13 пунктів. У відповідності з ним діяльність Волинського регіонального комітету СПВ зводилася до збору матеріалів для Польського словника біографічного (ПСБ), зокрема біографічних відомостей про видатних поляків колишніх Подільської, Київської та Херсонської губерній за період XIX-XX ст., а з 1921 року – тільки Волинського воєводства. Регламент визначав основні категорії таких діячів – державці, дипломати, депутати (посли), духовенство, учасники боротьби за свободу (Речі Посполитої з її окраїнними землями, звичайно, - В.П.), політичні, громадські діячі, літератори, митці, правники, лікарі, науковці, освітні діячі, друкарі, відомі досягненнями представники сільськогосподарського виробництва, торгівлі, фінансів, техніки, спорту. Комітет діяв через актив, пресу, дані концентрував і опрацьовував секретаріат, деякі матеріали публікував у “Річнику Волинському”.

Платню в Комітеті отримував лише один працівник, який систематизував матеріал, вів картотеку [263, арк. 8-8 зв.].

20 січня 1932 року на першому засіданні президії Волинського регіонального комітету ПСБ було прийнято звернення до державних і громадських організацій, всього населення краю повідомити про видатних осіб, що жили чи народилися в регіоні протягом 1793 – 1920 рр., рік народження і смерті, дані про навчання, працю, громадську діяльність, політичні погляди тощо [270, арк. 11]. На черговому засіданні 3 жовтня 1932 року була розглянута анкета, пробна сторінка Словника, отримані матеріали, список діячів регіону до Словника, обговорена методика виконання життєписів [270, арк. 26].

Комітет припинив діяльність 1935 року, зібравши й оприлюднивши чималий матеріал про краян – творців історії Волині.

У січні 1935 року постало Волинське товариство приятелів наук (ВТПН), на установчих зборах були обрані кандидати в дійсні члени Товариства, утворено три секції [271, арк. 3]. Його очолила наукова рада з 21 особи та управа – голова Ю.Слечинський, віце-голова Я.Гофман, секретар Ф.Мончак, скарбник Ян Косцьолик, члени - Ян Цялович, Стефан Мацько, З.Опольський. 23 лютого 1935 року на засіданні наукової ради були сформовані три комісії – гуманістична, яка об'єднувала істориків, філологів, літераторів, етнографів, археологів, педагогів, природнича (географія, геологія, біологія, ґрунтознавство) та господарська. Пізніше була створена музейно-бібліотечна секція. Їх очолювали відповідно Я.Гофман, С. Борисович, Т. Крижанівський, Я. Ліщинський.

На 1 січня 1938 року ВТПН мало 98 членів – 16 членів-фундаторів, 21 дійсного, 61 звичайного, опиралося на членські внески та пожертви. 1937 року поштова ощадкаса спонсорувала товариству 1500 злотих, воєвода – 300. Воно контактувало з географічним інститутом, Академією наук, науковими закладами Львова, Кракова, відділом державних архівів, Радою охорони природи, Спілкою польських ентомологів, Господарським інститутом Східних земель у Варшаві, Люблінським промислово-торговим домом, зав'язало плідну співпрацю з Волинським відділенням Польського краєзнавчого товариства та Луцьким

відділенням Товариства полоністів, на правах колективного членства вступило до Польського товариства передісторичного в Познані, нумізматичного товариства в Кракові, брало участь в академії, присвяченій Марії Складовській-Кюрі (1 квітня 1935 р.), у першому науковому з'їзді, присвяченому Східним землям (20-21 вересня 1936 р.), з'їзді Спілки музеїв у Польщі (8-10 червня 1937 р.) [1187, с. 4-8]. ВТПН видавало звіти, наукові збірники, монографії, використовувало для публікацій своїх членів існуючі журнали, газети. Товариство стало правонаступником Луцької публічної бібліотеки, заснованої 12 грудня 1922 р. 1 січня 1938 року бібліотека товариства мала 15595 назв творів у 18729 томах, 499 часописів, 200 карт і планів [1187, с.41]. Її очолював Юліан Нець, краєзнавець-бібліограф, автор статей “Друкарня монастиря отців Василіанів у Почаєві” (1935), “Друкарні на Волині”, “Відділ рукописів у бібліотеці ВТПН у Луцьку”, “Ю.І.Крашевський – дослідник минулого Волині” (1939). На початку другої світової війни у бою з німцями він був поранений і 1 жовтня 1939 року помер [899, с. 63].

1935 року в підпорядкування Товариства перейшов музей, 1929 року заснований Волинським краєзнавчим товариством опіки і охорони пам'ятників. На день передачі в чотирьох відділах (природничому, археологічному, історико-мистецькому, етнографічному) він мав 4375 експонатів, понад 10 тис. монет ХІІІ-ХХ ст. Музей став центром вивчення, збереження рухомих пам'яток, популяризації знань про Волинь. 1935 року його відвідало 2859 осіб, 1936-го – 2254, 1937 – 2279 [1275, с. 12].

Товариство організувало археологічне вивчення регіону, яке вели З.Леський, Я.Фітцке, у тому числі в складі експедицій Археологічного музею Варшави та Археологічного музею Польської академії мистецтв у Кракові. 1937 року музей допомагав Габріелю Ленчику з Кракова обстежувати городища в Белові, Новоставі, Пересопниці [266, арк. 1].

Товариство мало природничий кабінет, ентомологічну станцію, якими керували С.Мацко та Є.Пронік.

Велику роботу здійснювала музейно-бібліотечна комісія. Її члени реєстрували волинські архіви, інвентаризували приватні збірки документів, брали

на збереження документальні пам'ятки. 28 лютого 1935 р., зокрема, Ю.Нець зробив ревізію церковного архіву в с.Байова Луцького повіту, 7 березня того року Я.Дуткевич прийняв церковний архів с.Кісоричі Сарненського повіту, а Ю.Нець – матеріали музейного архіву в Острозі [1187, с.11]. Ця робота проводилася і в наступні роки.

Велика увага приділялася виявленню й бібліографічному описові літератури про Волинь. Протягом 1935-1938 рр. тільки економічна комісія опрацювала 28 різних джерел і зафіксувала 450 бібліографічних позицій з різних питань [1187, с.36].

Популяризували краєзнавчу тематику члени товариства шляхом підготовки і читання наукових доповідей, науково-популярних лекцій. Кордуба, Зайончуковський, Томкевич, Лескі, Гофман спеціалізувалися на історичній тематиці, Опольський, Мончак, Зелінський, Самсонович – географічній, Мацко, Панек – природничій [265, арк. 1-3].

На Волинське воєводство поширило вплив Польське товариство краєзнавче (ПТК), створене у Варшаві 1906 року за активної участі Олександра Яновського, Миколая Вишницького, Казимира Кульвиця. Зокрема, М.Вишницький, виходець з Чигиринщини, закінчив Київську гімназію, 1896 року – університет, отримав фах географа-природоохоронця. 1904 року поселившись у Варшаві, увійшов у коло прихильників теорії “малих батьківщин”, які здійснили організаційне оформлення краєзнавчого руху. ПТК визначило мету – збір і поширення краєзнавчих відомостей, організація екскурсій по краю, створення регіональних відділів, проведення краєзнавчих виставок, охорона пам'яток історії і природи [1015, с.7]. 1914 року мало 14 відділів, 5700 членів, ряд комісій і секцій, 1910 року започаткувало свій орган “Ziemia” (“Земля”) [878, с.6]. М.Вишницький створив проект герба, обкладинки “Землі”, ілюстрував видання. Не раз очолював екскурсійні групи в Україну – до Кам'янця-Подільського, Чернівців. Писав краєзнавчі статті, видав кілька книг, у тому числі – “Методику краєзнавчих екскурсій” (1907) [1015, с. 6].

Волинське відділення ПТК активізувало діяльність у 30-і роки, коли його очолював магістр Тадеуш Гумінський, мало відділи в Луцьку, Рівному, Острозі, Дубно і Костополі [269, арк. 3]. 1938 року до нього приєдналося раніш створене Волинське товариство краєзнавства, опіки й охорони пам'ятників. Рада Волинського відділення ПТК проводила щорічні з'їзди, організовувала збір краєзнавчих матеріалів, підготовку і видання статей, путівників, краєзнавчих нарисів і монографій, створювала музеї і координувала їх роботу, проводила виставки, конкурси, залучала до краєзнавчого руху шкільну молодь, створювала і підтримувала шкільні краєзнавчі осередки, організовувала туристсько-краєзнавчі поїздки, охорону історичних пам'яток. 1929 року видала путівник по Волині, що вмістив 101 ілюстрацію Мечислава Орловича, 1934 року – нарис про Волинь Йосипа Буткевича, брошуру “З історії Луцького замку” М.Малушинського [1087, с.12].

У січні 1938 року побачив світ перший номер щомісячного журналу “Земля Волинська”, редакцію якого очолив Ю.Нець [269, арк. 3 зв.]. 1938 року редакція задіяла до участі в журналі 35 авторів – 19 з Луцька, 9 – зі Львова, Кракова, Варшави, Познані, вмістила 49 статей, 38 рецензій, низку повідомлень про туристсько-краєзнавчий рух, 63 замітки, 70 ілюстрацій, окремими відбитками видала дві статті, а ще три праці- у додатку “Молодий краєзнавець” [269, арк. 4-4 зв.], дві серії поштових листівок з краєвидами Волині, виконані художником-фотографом з Вільнюса Я.Булгаком [1087, с. 11].

Своїм впливом окружена рада ПТК охоплювала і волинські музеї. З 1937 року Музею землі Волинської в Луцьку добре прислужився член ВВПТК Ян Йозеф Фітцке (1909-1941), провів серію археологічних досліджень неолітичних стоянок у Луцьку, матеріалами розкопок поповнював музей. Його краєзнавчі публікації знаходили місце на сторінках “Річника Волинського” та “Землі Волинської” [968, с.6]. Історико-краєзнавчий ухил мали дослідження ще одного наукового працівника музею – випускника Варшавського університету Анатолія Дублянського, який активно популяризував минуле краю в часописах, видав коротку історію м.Луцька [852, с. 150].

1934 року в Дубенській міській ратуші був відкритий археологічний музей під назвою “Регіональний музей землі Дубенської”. До його розбудови доклали сил І.Свенціков, М.Островський, Ю.Шумовський. Музей займав дві кімнати, утримувався за рахунок членських вкладок, добродійних пожертв, мав археологічну, нумізматичну та етнографічну колекції. Особливо багатого була археологічна експозиція, яку поповнювали археологи директор музею Михайло Островський, учитель теології Дубенської гімназії Юрій Шумовський [1273, с. 19]. 1937 року біля Острожця Ю. Шумовський виявив захоронення часів Київської Русі, біля сіл Костянець та Листвин – пам’ятки бронзової доби, залишки римської культури [282, арк. 1-1 зв.].

Знайдене лягло в експозиції та фонди Рівненського краєзнавчого музею, започаткованого ще 1930 року Люблінською торгово-промисловою палатою виставок. Над його розбудовою чимало потрудився В.Ф.Кучинський, який 1933 року закінчив Варшавську трьохрічну краєзнавчу школу і впродовж 1936-1939 рр. очолював музей. Музей експонував зразки залізної руди з м.Крешова, піриту – з с.Дроздова, аметису – з околиць сіл Морочне та Дубровиця, бурштину – з Ковельщини [282, арк. 2].

Окружна рада ПТК подавала музеям не тільки організаційно-методичну, а й фінансову допомогу, 1939 року, наприклад, Острозькому і Лубенському музеям виділила 300, а на ремонт замку Любарта – 500 злотих [269, арк. 6-6 зв.].

Велика увага приділялася залученню молоді до краєзнавства. Діяла спеціальна комісія шкільного краєзнавства. За домовленістю з освітньою кураторією в школах формувалися краєзнавчі осередки. 1939 року біля о.Світязь був організований табір для українських та польських школярів [269, арк. 4].

19 березня 1939 року відбувся з’їзд делегатів Волинського відділення Польського краєзнавчого товариства, розглянуто 10 питань. Звіт про роботу Ради за 1938 рік зробив віце-голова Т.Гумінський. Про діяльність Острозького, Рівненського, Дубенського, Луцького, Костопільського відділів інформували їх керівники. Відмічена робота рівненських краєзнавців, які ефективно використовували кіоск і палатку для поширення краєзнавчих видань,

організували молодіжні екскурсії. Була обрана нова управа, головою Юліан Вожовський, заступником Т.Гумінський, секретарем Й.Романовський, скрабником В.Мацієвський [269, арк. 1-2]. План на 1939 рік передбачав утворення відділів у Ковелі та Любомлі, видання монографічного збірника, присвяченого Любомлю та його окраїнам, брошури про озеро Світязь, путівників по Рівненському, Дубенському та Костопільському повітах [269, арк. 6]. Однак втілити задумане не дала війна.

Важливим центром волинського краєзнавства в 1921-1939 рр. був повітовий Кременець. У 20-30-х роках у Кременці діяли українська і польська гімназії, православна духовна семінарія, середня сільськогосподарська школа з агрохімічним та лісовим відділами, бібліотека і музей, що займав на Правобережжі помітне місце, мав багато “великих заль і кімнат, вщерть заповнених експонатами з місцевої флори, фауни, геологічних напластувань та мінералогічних багатств краю”. 1937 року “Музей краєзнавчий землі Кременецької” займав п’ять кімнат та прилеглий коридор, мав великі археологічні, нумізматичні та етнографічні колекції. Директор Ф.Мончак організував археологічні дослідження біля сіл Теремне, Сураж, Бриків, м.Шумськ [850, с. 68].

Великий вклад у вивчення доісторичної Кременеччини вніс Олександр Цинкаловський – вихідець з Володимира-Волинського, випускник богословського факультету Варшавського університету, співробітник Державного археологічного музею у Варшаві. За завданням музею він не раз проводив археологічні розвідки, розкопки на території Волині. 1936 року взяв участь у створенні археологічного відділу Кременецького музею і, як свідчив сам, певний час очолював його. Результати дослідницької праці О.М.Цинкаловського широко відображені в статтях та нарисах “Готський гріб Римської доби в селі Рудка на Крем’янеччині” (1937), “Місто Шумськ: історичний нарис” (1938), “Волинська Швейцарія: опис околиць Крем’янця” (1938), “Земля Крем’янецька в світлі археології та історії до 1648 року” (1939) [899, с. 52] та двохтомному краєзнавчому словникові [1283].

1938 року при Кременецькому ліцеї був заснований Волинський науковий інститут. 14 березня 1938 року в установчих зборах брали участь воєвода

Волинський Г.Юзефський, голова Волинського товариств приятелів наук Ю.Слечинський, редактор “Річника Волинського” й посол сейму Я.Гофман, куратор ліцею С.Чарноцький, куратор Волинського шкільного округу Е.Новицький, професори К.Грошевський, З.Опольський, Ф.Мончак, директор ліцейної бібліотеки М.Задорожний [264, арк. 10-11]. Роботу Волинського наукового інституту скеровували наукова рада і директор, який підпорядковувався кураторові ліцею, представляв інститут у зовнішніх зносинах, готував до розгляду на засіданнях наукової ради питання, керував роботою інституту та його відділів, розпоряджався бюджетом, який був складовою ліцейного бюджету. Крім бюджетних надходжень дирекція мала право залучати й інші додаткові кошти для потреб закладу [264, арк. 2-2 зв.].

Глибоко наукову бібліографічну роботу вела гуманітарна комісія. Чималий внесок у бібліографію Волині зробив Ігор Дмитрович Лозов'юк (1917-1993). 1937 року він друкував свої матеріали в “Нашій Батьківщині” (Львів), “Дитині” (Варшава), 1938 року в сьомому томі “Річника Волинського” у Рівному вмістив бібліографічний опис “Волинських єпархіальних відомостей” за 1867-1915 рр. Того ж року “Бібліографія наукових праць у “Волинських єпархіальних відомостях” за 1867-1915 роки” вийшла окремим відбитком [636, с. 30].

Краєзнавчу роботу в Східній Волині здійснювали інші наукові, культурно-освітні, релігійні організації. Протягом 1931-1939 рр. у Луцьку діяло Товариство імені митрополита Петра Могили, яке ширило знання й православну віру серед волинян [851, с. 99]. У журналі “За соборність” (редактор І.Власовський), місячнику “Шлях” (редактор К.Богуславський) його члени публікували матеріали з історії краю, православної церкви, освіти. Серед авторів – В.Островський, А.Дублянський, Д.Дорошенко та інші [971, с. 148]. Товариство мало відділення в Рівному. З 1932 року в його складі активно працював відповідальний секретар газети “Дзвін”, відомий на Гайсинщині партизанський отаман Ананій Волинець – поет і журналіст [627, с. 83-88].

У 30-і роки в Луцьку функціонувало культурно-освітнє товариство імені Лесі Українки, яке своїм впливом охоплювало школи, гімназії, культосвітні товариства і

гуртки [899, с.64]. Літературно-мистецьке товариство імені Лесі Українки такого ж спрямування проводило роботу в Рівному.

Популяризував відомості про край Союз українок. Його філія у Володимирі-Волинському мала бібліотеку, збирала матеріали про видатних українських діячів, організовувала вшанування Т.Шевченка, Л. Українки [899, с. 118].

Важливу роль у розвитку волинського краєзнавства відігравала преса. І.Мілясевиц на терені Західної Волині в 1921-1939 рр. ідентифікувала близько 300 назв газет і журналів, що видавалися, з них 104 – україномовних [559, с. 4-12].

Помітний слід у журналістиці Волині 20-30 років залишив Володимир Островський, педагог, громадський діяч, краєзнавець. 1919 року редагував газету “Шлях” у Вінниці, 1921-1922 рр. журнал “Духовна бесіда”, потім – “Наш світ”, “Нарід”, “Українська громада” [718, с. 18-99]. Дослідник його діяльності лучанин Микола Онуфрійчук проаналізував літературну творчість Володимира Павловича, зокрема історичну повість “Князь Сила-Тур” (1938), “Хрест отця Василя” (1926), “Між двома революціями”, “Боярчук”, “Під знам'ям Христа”, драму “Зайшло сонце в Холмі” про останні дні Д.Галицького, і прийшов до висновку, що всі вони побудовані на історичному тлі, стали суттєвим засобом популяризації минулого Волині [899, с. 72].

У 20-30-і роки засобами преси пропагував волинську історію лікар і краєзнавець Арсен Річинський (1892-1956). Він народився на Кременеччині, навчався в Житомирі, працював в Ізяславі, Володимирі-Волинському, любив і вивчав свій край. В Ізяславі, працюючи лікарем повітової лікарні, видавав часопис “Ізяславські пороги”, у Володимирі-Волинському – “На варті”, “Наше братство”. Вивчав історію церкви, церковне мистецтво, фольклор, уклав збірку “Українські колядки, видав дві книжки “Походження єпископату”, “На манівцях”, які висвітлюють історію українського національно-церковного життя [899, с. 65].

Отже історичне краєзнавство на приєднаній до Польщі території Західної Волині в 20-30-і роки на відміну від Східної Волині та інших територій радянської України йшло своїм шляхом. Позитивну роль відіграли краєзнавчі традиції Волині, досвід попередників, деяка державна підтримка. Але головним стимулом

краєзнавчого руху стала боротьба волинської інтелігенції з курсом польських властей на денаціоналізацію українського життя, полонізацію й окатоличення населення. Незважаючи на утиски, вивчення й поширення знань з історії і культури краю, охорона і збереження пам'яток історії та мистецтва, видавнича справа розвивались по висхідній. У той же час у радянській Україні краєзнавство, зазнавши нищівних репресій з боку “рідної влади”, ледь жевріло.

Висновки до третього розділу

Аналіз документів, матеріалів засвідчує занепад масового краєзнавчого руху 30-х – початку 50-х років, викликаний репресіями проти краєзнавців, науково-краєзнавчих установ і закладів. Різкий спад масовості привів до закінчення “зоряної доби”, згорання діяльності створених у 20-і роки краєзнавчих структур, переносу центру дослідництва до музеїв, редакційних груп з історії фабрик, заводів, колгоспів.

Причини цього занепаду криються, насамперед, в ідеології комуністичної партії – класовій нетерпимості, спрямованій на боротьбу з будь-якою опозицією, у репресіях, до яких радянська влада вдалася у 20 – 40-х роках. Удару по духовних устоях суспільства, у тому числі краєзнавству, завдав крах українізації. На злам опору українського народу насильницькій колективізації був спрямований голодомор 1932-1933 рр., який, як і адміністративно-територіальні реорганізації – ліквідація округ, згубно відобразився на діяльності краєзнавчих осередків, фактично привів до їх ліквідації.

У той час у Східній Волині – споконвічній території Правобережної України, яка внаслідок Ризького миру 1921 року відійшла до Речі Посполитої, краєзнавчий рух як протидія політиці полонізації набирав піднесення, з'явилася низка наукових, професійних, культурно-освітніх товариств, музеїв, які очолили й розгорнули краєзнавчий пошук і досягли очевидних результатів. Навіть в умовах ідеологічного тиску польської адміністрації вони справляли значний вплив на національно-патріотичне виховання населення, підтримували національний дух, складали ідейну основу опору національному, релігійному поневоленню краю.

У роки Великої Вітчизняної війни зусиллями евакуйованих науковців, архівістів, музейників велося вивчення і популяризація сторінок героїчного минулого з метою виховання патріотизму, мобілізації народу на відсіч ворогу. Є підстави стверджувати, що краєзнавство мало місце і на окупованих територіях.

Війна завдала ще одного удару по краєзнавчому рухові. У ході евакуації, під час бойових дій, фашистської окупації були знищені тисячі закладів освіти, пам'ятників, музеїв, архівних установ, бібліотек, їх фонди. На фронтах загинули сотні тисяч педагогів, науковців, музейників, архівістів. Чимало представників довоєнної інтелігенції емігрували. Все це ще більше звузило соціальну базу краєзнавчого руху.

У другій половині 40 – на початку 50-х років партія і держава посилили ідеологічний наступ на історико-краєзнавчі, літературно-мистецькі кадри, що в свою чергу звужувало проблематику й ефективність досліджень. Амплітуда коливання краєзнавчого життя падала ледь не до прямої, інколи по окремих напрямках пробивалося до помітної відмітки. Процес історико-регіонального дослідництва хоч і хвилеподібно, але торував шлях до відродження, що намітилося з середини 50-х і набрало більш яскравого вираження в 60-х роках.

Основні положення даного розділу знайшли відображення в монографії дисертанта [1046, р.ІІ, с.54-201] і статтях [1038; 1045; 1053; 1059; 1065; 1074; 1077; 1080].

РОЗДІЛ 4

ВІДРОДЖЕННЯ І ДАЛЬШИЙ РОЗВИТОК КРАЄЗНАВЧОГО РУХУ ТА ІСТОРИКО-РЕГІОНАЛЬНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ У 50-80-І РОКИ

4.1. Відновлення масового краєзнавчого руху (друга половина 50-х – середина 60-х років)

Краєзнавство повоєнних років відновлювалося в умовах посилення **ідеологічного тиску**. Репресивна машина ніби надолужувала прогаяне - поглинала все нові і нові жертви. Протягом 1944-1952 рр. з територій Західної України та Ізмаїльської області було виселено 203662 учасників УПА, членів їх сім'ї, так званих "бандпосібників", куркулів, ієговістів [541]. Серед них було чимало учителів, музейних працівників, старожилів - учасників і свідків історичних подій, носіїв фольклорних скарбів. У червні 1945 р. були заарештовані краєзнавці Антонінського району Кам'янець-Подільської області, які 1942 року організували збір матеріалів і написання історії населених пунктів району [1045]. Довга рука беріївського відомства дістала аж у Парижі онука В.Б. Антоновича професора Михайла Дмитровича Антоновича. Він був таємно перевезений до Москви і засуджений на 25 років ув'язнення та 5 років заслання [487]. У рік смерті Й. Сталіна в таборах ГУЛАГу перебувало 2,5 млн. радянських громадян [969].

1948-1949 н.р. Кам'янець-Подільський учительський інститут був реорганізований у педагогічний. Новий ректор - колишній перший секретар Чернівецького обкому партії, заступник начальника політвідділу армії подолянин Іван Степанович Зеленюк прагнув організувати науково-викладацьку роботу за правилами класичних ВНЗ. Наукова робота викладачів, серед яких було всього 9 доцентів та кандидатів наук, планувалася, аналізувалася, підсумовувалася на щорічних конференціях. Діяли студентські наукові гуртки, у тому числі - два історичних, які об'єднували 49 студентів-істориків. Але на конференцію вони представили реферати загальноісторичного характеру, краєзнавчих тем не було. На засіданнях кафедри, перед жителями Кам'янця-Подільського лише зав. кафедрою

історії І.Ф. Слизький виступав з доповідями і лекціями краєзнавчого характеру - "Боротьба на Кам'янецьчині проти німецько-фашистських окупантів", "Звільнення Кам'янця-Подільського від німецько-фашистських окупантів" [109, арк.20,24].

Загальноісторичний характер носила тематика доповідей, наукових повідомлень студентських гуртків вінницького педінституту, закладених у плани на 1950-1951 н.р.: "Про день народження товариша Сталіна", "Учение товарища Сталина о языке", "Образы В.И. Ленина и И.В. Сталина в украинской советской поэзии", "Герой гражданской войны Чапаев", "Страны народной демократии на путях к социализму", "Велика перемога китайського народу" і т. п.

Краєзнавча праця в діяльності Рівненського та Луцького педінститутів на цьому етапі також нічим особливим не відрізнялася.

1953 рік породив у суспільстві надії на перемини, хоча деякий час саме політичне й державне керівництво було в нерішучості щодо ідеологічного осмислення ситуації. Однак ХХ з'їзд КПРС (березень 1956 р.) та постанова ЦК "Про подолання культу особи і його наслідків" (червень 1956 р.) назвали це явище в історії партії і народу культом особи Сталіна, показали причини і суть, негативні наслідки, намітили заходи демократизації партійного, державного управління, суспільного життя взагалі [956]. Представники науки, краєзнавства очікували усунення з творчого життя методів адміністрування, декретування.

Все частіше на конференціях, засіданнях вчених рад, кафедр, студентських наукових об'єднань звучали пропозиції про необхідність поєднання науково-викладацької роботи з місцевими матеріалами [279, арк.15]. 28 жовтня 1953 р. предметно-методична комісія викладачів історії та географії Острозького педучилища, розглянувши питання "Про організацію краєзнавчої роботи при вивченні історії та географії", на пропозицію викладача М.М. Подзигуна ухвалила "через історичні та географічні гуртки зібрати потрібні матеріали" [280, арк.4зв.]. Через рік роботи гуртки під керівництвом викладачів Л.А.Сорочана, І.Г. Вовченка шляхом екскурсій, експедиційного обслідування, запису спогадів, фольклору зібрали деякий матеріал, який ліг в основу створеного краєзнавчого кутка. На

конференції вчителів району ця ж комісія запропонувала краєзнавчі теми для включення до календарних планів [281, арк.5].

1954-1955 н. р. екскурсія, як форма вивчення історії краю, використовувалася в роботі викладачів Рівненського педінституту. Кафедра мовознавства провела експедицію по збору та вивченню діалектів. Розпочався пошук матеріалів про події першої російської революції в краї [274, арк.98].

З середини 50-х років пройшла хвиля політичних реабілітацій. Дехто з відомих у 20-ті роки краєзнавців повернувся в Україну і, незважаючи на пережите, продовжував науково-краєзнавчу працю. 1946 року колишній директор Вінницької філії Всенародної бібліотеки ВУАН, організатор Кабінету виучування Поділля В.Д. Отамановський, засуджений у справі неіснуючої Спілки визволення України, у Московському університеті захистив кандидатську дисертацію "Вінниця як тип українського міста південного Правобережжя XIV - XVIII ст. ст." [758, с.44], а 1956 року в Ленінградському університеті - і докторську "Города Правобережной Украины под владычеством шляхетской Польши от середины XVII - до конца XVIII вв. Проблема возникновения и развития украинского феодального города". Його праця - 918 сторінок, 4 розділи, 17 параграфів, 214 назв використаних книг та архівних джерел, у т. ч. - 69 польською та латинню, - не втратила цінності дотепер [1004, с.8-9].

Дещо вільніше відчували себе краєзнавці на місцях. Зростав науково-теоретичний рівень кадрів. 1963 року на 116 викладачів Рівненського педінституту 24 вже були кандидатами наук, 14 доцентами. Крім того, 23 викладачі працювали над кандидатськими, а 6 - докторськими дисертаціями. Я.О. Пура вивчав мікротопоніми Рівненщини. Досліджувалася участь краян у Великій Вітчизняній війні [275, арк.6]. В інституті діяло 13 студентських наукових гуртків - 345 студентів, об'єднаних у студентське наукове товариство. Теми їх наукових робіт стосувалися методики діяльності шкільного музею, говірок Рівненщини. Студенти були учасниками ряду екскурсій та експедицій до Козацьких могил на Берестецькому полі, по місцях Шевченка на Волині, брали участь у відкритті 20 жовтня 1963 р. пам'ятника Т.Шевченку в Острозі [275, арк.111, 121].

Краєзнавча робота в Житомирському педагогічному інституті носила такий же поетапний характер. На 1 січня 1946 р. жоден із 390 студентів учительського і педагогічного інститутів не вів краєзнавчого пошуку [215, арк.1зв., 35]. Не проглядалась вона в дисертаційній тематиці [216, арк.1-89]. Деякого пожвавлення набула краєзнавча робота з приходом на кафедру загальної історії опального наукового працівника Інституту історії України Академії наук УРСР Л.А. Коваленка. Але він привернув увагу не тільки цим. Очоливши кафедру, Леонід Антонович показував приклад активної науково-краєзнавчої праці, 28 грудня 1948 р. зробив доповідь про відгук російської революції 1905 року на Волині і в Східній Галичині, яка знайшла високу оцінку колег Руднева, Голубицького [218, арк.19], 1949 року підготував статті "Входження Правобережжя до складу Росії", "До питання про вплив російської революції 1905 року на Австро-Угорщину", "Радіщев як історик", написав розділ нового підручника з історії України [219, арк.5], 1950 року Л.А. Коваленко закінчив запланований нарис історії Житомира [220, арк.9]. Історики-краєзнавці побачили приклад відновленої краєзнавчої праці, її плідний наслідок. І це був неабиякий стимул. Але не забарилася й офіційна партійна оцінка нарису – історикам, краєзнавцям знову нагадали прописні ідеологічні істини [828, с.22]. 1947 року інститут розпочав видання "Наукових записок" [217, арк.5]. П'ятирічним планом (1951-1955 рр.) передбачалося опрацювання 10 краєзнавчих проблем [221, арк.1]. На 1961 рік був запланований випуск краєзнавчого збірника "Митці Житомирщини" - 25 статей, 5 спогадів, хроніка літературного життя на 20 друкованих аркушах [222, арк.34]. Доцент П.П. Москвин готував монографію "Боротьба за встановлення і зміцнення радянської влади на Волині в 1917-1920 рр.", кандидат історичних наук О.М. Іващенко - брошуру "До історії комсомолу на Волині", тему "Культурне будівництво на Житомирщині в роки індустріалізації країни (1926-1929)" опрацьовував Г.П. Булкін [222, арк.7-9]. Ця ж ідеологічна переважаність присутня в дослідженнях членів наукового студентського товариства, оголошених на квітневій 1960 року сесії НСТ. З кінця 50-х у науково-краєзнавчу тематику все настирливіше проникає тема "Леся Українка і Волинь" [222, арк.59].

25 вересня 1951 р. Рада Міністрів УРСР прийняла постанову про реорганізацію Луцького учительського інституту в педагогічний. 25 лютого 1952 р. виконком Волинської обласної ради вирішив присвоїти інститутіві ім'я Лесі Українки [186, арк.1-2]. Новий директор інституту доцент М.М. Бабляк надав науковій роботі колективу деякого краєзнавчого спрямування. 1953 року вийшов перший том "Наукових записок", до 1962 року вийшло дев'ять випусків. Сім із них - 1112 сторінок – присвячувались історико-філологічним дисциплінам і містили деякі матеріали краєзнавчого характеру [858, с.10]. Були відновлені звітні конференції кафедр [187]. Перша з них відбулася 1954 року і присвячувалася 300-річчю „возз'єднання” України з Росією. Науковці і студенти - члени історичного гуртка взяли участь в обласній науковій конференції з цього ж питання в м. Берестечко. 1955 року побачили світ 20 наукових праць. Е.М. Виноградов і ректор П.М. Денисовець присвятили свої дослідження подіям революції 1905-1907 років на Волині. Колектив науковців і студентів - членів наукового студентського товариства, створеного 1958 року, включились у вивчення життя і творчості Лесі Українки на Волині [868, с.36-37].

Відроджували краєзнавчі дослідження викладачі Вінницького педінституту. Вони опиралися на зміцнілу бібліографічну базу. 1955 року інститутська бібліотека мала 114153 примірники літератури. На 14 кафедрах працювало 117 викладачів, серед них - 24 кандидати наук, 3 докторанти, навчалось 1004 студенти [67, арк.3]. Основну кадрову базу краєзнавства складали викладачі та 417 студентів історико-філологічного факультету і в першу чергу - 102 історики [67, арк.20]. 1954 року вони вивчали події в краї, пов'язані з 300-річчям „возз'єднання” України з Росією, провели конференцію, присвячену 50-річчю М. Островського. Студент IV курсу В. Шевчук представив на підсумкову студентську наукову конференцію доповідь "Розвиток промисловості і формування пролетаріату на Поділлі у 80-90-і роки XIX ст.", студент В. Мукоїд - "Наслідки літньої краєзнавчої експедиції" [67, арк.72-73].

1956 року був відкритий інститутський музей Миколи Островського, він підтримував зв'язки з музеями М. Островського в Москві, Шепетівці, Житомирі. До Вінниці приїжджала дружина письменника Р.П. Островська. Тут проводилися

зустрічі, екскурсії, конференції, діяв гурток, готувалися лектори, екскурсоводи – майбутні організатори шкільної краєзнавчої роботи [453, с.38]. Різні періоди історії Вінниччини вивчали П.М. Безкоровайний, С.Я. Вініковецький, В.П. Воловик, Н.С. Кветний, Г. Косаківський, І.О. Пшук, Й.С. Гельман. 1960 року вони видали монографію "З історії Радянської Вінниччини" [738, с.23]. Історія області знайшла відображення в праці "Вивчай історію краю" (1964 р.), написаній П.Т. Волковим, В.П. Воловиком, Н.С. Кветним, І.О. Пшуком. У "Наукових записках" були опубліковані статті "Аграрний рух на Вінниччині під час революції 1905-1907 рр." І.О. Пшука, "Класова боротьба робітників цукрових заводів Правобережної України в 60-80-х роках ХІХ ст." А.І. Калюжка [925].

З середини 50-х років активізувалася краєзнавча робота в Кам'янець-Подільському педінституті. В.І. Тищенко збирав матеріали про У. Кармалюка. Вийшов документальний збірник, 1948 року підготовлений Центральним державним історичним архівом та Інститутом історії України Академії наук УРСР [444]. Діалекти і топоніми Хмельниччини стали предметом дослідження К.С. Баценко. А М.Я. Бріцин 1956 року захистив кандидатську дисертацію про специфіку російських говірок краю. Протягом 1956-1962 рр. ряд наукових статей про революційну боротьбу на Поділлі в 1905-1907 та 1917 рр. опублікував ректор Зеленюк І.С. [703; 704; 705; 706]. У 1953-1962 роках побачили світ 12 випусків "Записок Кам'янець-Подільського державного педагогічного інституту".

Важливим фактором активізації історико-краєзнавчих досліджень, стало відзначення 300-річчя так званого „возз'єднання” України з Росією. Саме так тоді трактувалися події, пов'язані з Переяславською радою 1654 року, у постанові ЦК КПРС, Ради Міністрів СРСР і Президії Верховної Ради СРСР від 9 грудня 1953 року "Про 300-річчя возз'єднання України з Росією" і "Тезах про 300-річчя возз'єднання України з Росією (1654-1954 рр.)", схвалених ЦК КПРС. Це були нові ідеологічні лекала для історичних наук, літератури і мистецтва в питанні взаємовідносин України і Росії як у минулому, так і на майбутнє. І все ж попри ці обмеження наукової думки ювілей активізував дослідження історії національно-визвольної боротьби середини ХVІІ ст. Провідну роль відігравав Інститут історії

Академії наук УРСР. Так з 2 березня 1953 р., часу прийняття постанови Ради Міністрів УРСР "Про внесення зміни в найменування Інституту історії України Академії наук УРСР", став називатися Інститут історії України. Постанова мотивувала цю зміну двома причинами: Інститут поширив діапазон дії на "опрацювання питань загальної історії та історії міжнародних відносин", крім того - історія України є "органічною частиною історії Радянського Союзу" [443, с.162-163]. Неважко прочитати й іншу - головну причину – намагання влади нівелювати спробу вивчення історії України як самостійної науки і в такий спосіб ослабити національні устремління українців. 1953 року був виданий трьохтомний збірник документів і матеріалів «Воссоединение Украины с Россией» [402]. Його здійснили спільними зусиллями Інститут історії АН УРСР, Інститут історії АН СРСР та ЦДАДА СРСР, редакційна колегія в складі П.П. Гудзенка, О.К. Касименка, О.О. Новосельського, А.Л. Сидорова, Л.В. Черепніна, Ф.П. Шевченка. Кожен із трьох томів, а це - 1785 сторінок, 194,99 др. арк., мав свій колектив укладачів. Збірник вийшов тиражем у 5 тис. примірників, вмістив 747 документів, які розкривають історію боротьби українського народу за національне визволення від 1620 до 1654 року, перебіг подій визвольної боротьби на Поділлі, Волині, Київщині - на цьому головному театрі військових і політичних дій середини XVII ст. і таким чином склав документальну основу дальших краєзнавчих досліджень у регіоні. В активний науковий обіг був введений значний масив документів з архівів Румунії, Чехословаччини, Польщі. 300 документів, переданих в Україну польськими вченими, були опубліковані окремим збірником [639]. Події Визвольної війни на Правобережній Україні знайшли глибоке висвітлення в працях О.М. Апанович [454], О.І. Барановича [486], В.О. Голобуцького [588], К.Г. Гуслистого [615], І.П. Крип'якевича [823], Ф.П. Шевченка [1300].

Комісії з відзначення ювілею діяли на місцях. У січні 1654 р. Президія Верховної Ради УРСР на ознаменування подій 1648-1654 рр. на Поділлі та заслуг Б.Хмельницького перейменувала обласний центр м. Проскурів на м. Хмельницький, а Кам'янець-Подільську область - у Хмельницьку. Це дало поштовх

глибшому вивченню національно-визвольної боротьби 1648-1654 рр. на території області.

Передова стаття "За глибоке наукове вивчення історії українського народу", опублікована в журналі "Вопросы истории" - органі Інституту історії Академії наук СРСР [562], високо оцінила доробок українських учених з приводу відзначення 300-річчя „возз'єднання” України з Росією, привернула увагу до ряду проблем.

1957 року почали виходити "Український історичний журнал", журнали "Радянське літературознавство", "Народна творчість та етнографія, 1958-го - "Економіка Радянської України", на сторінках яких публікувалися і загальні, і методологічні статті, матеріали, пов'язані з історією, етнографією, фольклором, літературою, економікою Київщини, Волині й Поділля. Йшла планомірна підготовка наукових кадрів в аспірантурі, яка 1959 року мала 533 аспіранти [1214, с.266-268]. 1958-1965 рр. були видані сімнадцятитомна "Українська радянська енциклопедія", "Історія Української РСР" у двох томах. Для істориків-краєзнавців на місцях діяльність Академії наук УРСР була прикладом, методологічним орієнтиром.

У другій половині 50-х років предметом науково-краєзнавчих досліджень стали події першої російської революції 1905-1907 рр., революції 1917 року. В Україні темою революції 1905-1907 рр. займалися близько 50 вчених [736, с.199]. Подільські дослідники опиралися на двохтомний збірник за редакцією Ф.Є. Лося, І.П. Олійника, В.І. Шелудченка, на 2089 сторінках якого упорядковано 1382 документи і матеріали про події 1905-1907 рр. в Україні [433], працю А. Зекцера "1905 рік на Поділлі" [702], монографічні дослідження Ф.Є. Лося [864], М.Н. Лещенка [849], І.М. Премислера [983], І.О. Пшука [1086], І.С. Зеленюка [703].

Волинські пошуковці 1957 р. уклали й видали документальний збірник, присвячений боротьбі трудящих краю за радянську владу [390; 391]. Проблеми класової боротьби, революції і громадянської війни розроблялися в Луцькому педінституті професорами О.Г. Михайлюком, П.К. Сміяном, М.М. Кравцем, доцентами Р.Н. Оксенюком, Д.М. Цимбалюком. Цього ж року збірник документів і

матеріалів про події березня 1917 - лютого 1918 років на Поділлі, підготовлений працівниками Держархіву Хмельницької та Вінницької областей, видало Хмельницьке обласне видавництво [394]. 1958 року редколегія в складі І.С. Зеленюка, О.С. Ігнатова, М.Л. Березовчука, Є.М. Гінзбург, В.Г. Абрамової упорядкувала спогади 29 учасників революційної боротьби на Поділлі [395]. 1959 року вийшов збірник документів і матеріалів під загальною редакцією М.І. Мехеди, який підготували архівісти Вінниці і Кам'янця-Подільського. Він продовжив попередню тему і довів події до грудня 1920 року, досить однобічно розкривши період громадянської війни на Поділлі [430]. Для дослідників залишалися недоступними документи про державотворчу діяльність Центральної Ради, гетьманського уряду, Директорії, національно-демократичну революцію, Українську Народну Республіку, Українську державу, національно-визвольні змагання 1917-1920 рр.

Незважаючи на спроби влади, партійних органів під виглядом боротьби з пережитками минулого відправити в небуття пласт народної культури – календарно-обрядової, пісенної, фольклорної, ентузіасти зберігали, записували й поширювали народну усну творчість. Вінничанин учитель Гнат Трохимович Танцюра (1901-1962) від сусідки Явдохи Сивак – бабусі Демидихи за 20 років записав 1008 пісень, 156 казок, переказів, 394 прислів'я, приказок, 45 загадок [160, арк.2] і згодом передав Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії Академії наук УРСР 2435 пісень, 1536 прислів'їв, приказок, 615 загадок і казок, 255 творів дитячого фольклору, ігор [160, арк.83], високо оцінені М.Т. Рильським [477, с.371].

У 40-60 роки розгорнув фольклорно-етнографічну краєзнавчу працю Мефодій Васильович Рябий (1864-1974) з с. Кукавка Могилів-Подільського району на Вінниччині. Від лірника Семена Кожухаря, старожилів він записав кілька сотень фольклорних творів. Понад 300 народних пісень передав Етнографічній комісії ВУАН [477, с.336]. Його особовий 5321-й фонд у Державному архіві Вінницької області містить 50 справ, сотні аркушів цінних документів і міг би стати основою окремої книжки про подвижника краєзнавчої справи. Мефодій Васильович

детально вивчив мистецьку діяльність на Поділлі В.А. Тропініна, підготував статтю “Тропінін на Поділлі” [162, арк.1-15], виявив п'ять його картин, написаних у Кукавці – “Портрет сина”, “Весілля в Кукавці”, “Дівчина з Поділля”, “Українець”, “Молодий український селянин” [161, арк.1], 1953 року заснував у селі краєзнавчий музей. Він був ініціатором присвоєння Кукавській середній школі імені В.А. Тропініна, взяття під державну охорону кукавської церкви, збудованої по плану В.А. Тропініна. 1958 року на ній була встановлена меморіальна дошка [163, арк.12]. Вів листування з професором Кам'янець-Подільського педінституту В.І. Тищенком, допомагав йому в зборі легенд і переказів про У. Карамлюка. Опублікував низку матеріалів краєзнавчого характеру [163].

Більш відчутну допомогу ученим, краєзнавцям подавали архіви. Важливу роль у зміцненні їх матеріальної і кадрової бази, удосконаленні форм і методів використання фондів відіграла постанова Ради Міністрів УРСР “Про заходи по впорядкуванню режиму зберігання і кращому використанню архівних матеріалів міністерств і відомств”. Вона зобов'язала виконками обласних рад покращити матеріальну базу, роботу з дослідниками, здійснити підготовку і видання серії збірників документів і матеріалів до 40-річчя Жовтневої революції. І в той же час постанова суворо забороняла використовувати і публікувати матеріали, які “мають безумовно таємний характер” [419, с.345]. Міністерство внутрішніх справ, у віданні якого перебували архіви, недремно стежило, аби правда про репресії, голодомор та інші безчинства 20-50-х років не проникла на сторінки газет, журналів. 1959 року затверджене Положення про районні та міські держархіви. 1960 року архівна справа була вирвана з-під опіки органів внутрішніх справ і передана у відання Ради Міністрів УРСР. 1947 року почав виходити “Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР” (з серпня 1965 року – журнал “Архіви України”). Він не тільки поміщав інформативні, а й - теоретичні, методологічні, історіографічні матеріали, добірки документів, наукові статті, методичні поради, чим допомагав і архівістам, і краєзнавцям.

На 1 січня 1961 р. Житомирський облдержархів разом з Бердичівським філіалом мав 3236 фондів і 630 000 одиниць збереження [663, с.5]. Держархів

Вінницької області теж зібрав 500000 справ та довідкову бібліотеку на 5 тисяч книг. Хмельницькі архівісти на 1 січня 1963 р. упорядкували 945689 одиниць збереження, у тому числі – 587770 дореволюційних. Державний архів Волинської області зробив доступними для науковців, краєзнавців 1460 фондів – 265690 архівних справ [630, с.4].

Рівненські архівісти підготували документальні збірники “До історії боротьби трудящих Ровенщини за встановлення Радянської влади (1917-1920)” (1957), “Радянська Ровенщина (1939-1959)” (1961), “За волю народу (1921-1939)” (1963). В історико-регіональне дослідництво втягувалися все нові дослідники: якщо 1962 року Рівненський архів обслужив 36 пошуковців, то 1963 року – 150, а 1964-го – 256 [1106, с.6]. Наукові працівники Держархіву Волинської області протягом 50-60 рр. видали тематичний збірник у двох частинах про боротьбу краян за возз'єднання з Україною у 1921-1939 рр. [392; 393], здійснили тематичний огляд фондів про революційні події на Волині 1917-1920 рр., перші кроки в соціалістичному будівництві (1939-1941) [630, с.5].

Відроджували краєзнавчу роботу в притаманних їм формах бібліотеки Правобережжя. 1950 року у Вінницькій області, наприклад, працювало 1712 бібліотек з книжковим фондом 1122300 [804], вони почали накопичувати і краєзнавчу літературу, укладати картотеки, тематичні виставки, бібліографічні покажчики з метою її популяризації. Питання бібліотечного краєзнавства порушувалися на всеукраїнському семінарі бібліографів 1955 року, нараді директорів обласних бібліотек 1957-го, республіканській нараді бібліотечних працівників 1958 року.

Після прийняття 22 лютого 1950 р. постанови Ради Міністрів УРСР активізувалася музейна краєзнавча робота. Питаннями теорії й методики музейництва займалася в Україні кафедра археології та музеєзнавства Київського державного університету. Музеєзнавство, як допоміжну історичну дисципліну, вивчали студенти інших вузів і факультетів. 1959 року викладачі кафедри КДУ видали навчальний посібник з музейної справи [923], з'явився ряд праць з історії, теорії та практики музейної роботи [650; 924; 527].

Великого значення надавалося вивченню героїзму фронтовиків, трудівників тилу, партизанів і підпільників, збору документів і матеріалів, створенню виставок, експозицій, окремих відділів і, навіть, - музеїв, присвячених подіям Великої Вітчизняної війни. Одним з перших заінвентаризованих документів періоду війни в Житомирському краєзнавчому музеї стала німецька карта “Гегевальд” – план поселення на Житомирщині німецьких колоністів. Музей поповнювався іншими реліквіями – документами і особистими речами маршала І.Г. Якубовського, двічі Героя Радянського Союзу, Народного Героя Югославії С.А. Козака, генералів М.І. Наумова, П.Ф. Жмаченка. Фронткові листи, особиста зброя, військове спорядження, предмети військового побуту, трофейні речі – все це було показано спочатку на виставках, а потім лягло в експозиції музею [1162, с.71-73]. 28 липня 1945 р. ЦК КП(б)У та Рада Міністрів УРСР прийняли постанову “Про організацію Державного історичного музею в Корсуні-Шевченківському”, 28 березня 1959 р. – “Про спорудження “Пам’ятника-музею звільнення м. Києва від фашистських загарбників” на місці колишнього командного пункту I Українського фронту в с. Нові Петрівці Києво-Святошинського району Київської області”. До ювілею „возз’єднання” України з Росією був відкритий Переяслав-Хмельницький історичний музей.

Музеї відроджували старі форми краєзнавчої роботи, вишукували й нові.

1950 року 13 працівників Рівненського краєзнавчого музею розгорнули експозиції трьох відділів – природи краю, історії, історії радянського періоду, мали бібліотеку, фондосховище, майстерню [291, арк.18], вивчали історію Великої Вітчизняної війни, партизанського руху. Партійні і радянські органи використовували ювілейні дати для активізації пропагандистської роботи і вимагали від музейників увічнення подій та учасників революційного руху. Підготовка до 50-річчя революції 1905-1907 рр., архівний пошук, листування склали основу виставки, поповнили експозицію відділу історії, дали можливість підготувати й опублікувати ряд статей в пресі. На прохання музею маршал М.С. Будьонний надіслав матеріали про Олеко Дундича, що загинув у бою з польськими підрозділами на Рівненщині. До 30-річчя його смерті була підготовлена виставка та

стаття “Олеко Дундич”, опублікована в “Червоному прапорі”. 1950 року працівники музею підготували дослідження “Давні міста Ровенщини”, присвячене 800-річчю Корця та 850-літтю Острога й Дубна [291, арк.8-10]. Музей проводив вивчення природи краю, корисних копалин, усної народної творчості, етнографії. Тільки за рік музейні фонди поповнилися 1559 експонатами. Загальна кількість музейних предметів досягла 15917 [290, арк.1зв.], музей відвідало 6939 чоловік, для них було проведено 378 екскурсій. Крім науково-дослідної, музей вів і культурно-масову роботу, за рік було прочитано 19 лекцій краєзнавчого характеру, влаштовано виставку зразків народної творчості [291, арк.15, 17]. Розширив дослідницьку краєзнавчу роботу Острозький музей, 1950 року реорганізований з історичного в краєзнавчий [1031].

У 50-60-і роки продовжувалося створення музейних кімнат та музеїв на громадських засадах. 1953 року виник один з перших повоєнних на Рівненщині Сарненський історико-краєзнавчий музей при середній школі №1. Його організував і очолив учитель П.І. Мартинюк [292, арк.1]. Однак ця робота велася низькими темпами, на що звернула увагу колегія Міністерства культури УРСР 19 жовтня 1959 р., вказавши рівненським музейникам на суттєві недоліки. 15-16 грудня 1959 р. у Рівному відбулася дводенна нарада-семінар з питань підвищення організаторської та методичної допомоги державних музеїв у створенні громадських. Доповідь О.П.Волкової, завідуючої відділом історії обласного краєзнавчого музею, виступи М.Е.Більдіна, директора Острозького, О.М.Боднара, директора Дубенського краєзнавчих музеїв, засвідчили брак досвіду та матеріально-фінансових можливостей [292, арк.5]. І все ж нарада дала поштовх створенню музеїв на громадських засадах. 1966 року такий музей відкрився в Сарненській восьмирічці, 1968 року в Здолбунівській сш №1 – музейна кімната Героя Радянського Союзу М.Т. Приходька. Однак на 1 січня 1969р. в області діяло всього 50 громадських музейних закладів [293, арк.1-4].

Поступово відроджував краєзнавчу дослідницьку роботу Волинський обласний музей, 1950 року перейменований у “Волинський обласний краєзнавчий музей” [189, арк.9]. Колектив з семи чоловік під керівництвом В.Т. Тривайло

збирав матеріал і розробляв теми “Вплив Жовтневої соціалістичної революції на Волинь і боротьба за радянську владу на Волині в 1918-1919 рр.”, “Боротьба за возз’єднання Волині з Україною під час польської окупації” [192, арк.8]. При музеї діяла шкільна комісія, яка розробила пам’ятку для історико-краєзнавчого гуртка з метою вивчення історії Луцька, давала консультації. Музейна бібліотека, зібравши 5433 книги, утворила відділ краєзнавчої літератури [192, арк.29]. Продовжувався відхід від наукової діяльності, музейна робота набувала все більшої заідеологізованості. Колектив організував пересувні та стаціонарні виставки “Під сонцем сталінської Конституції”, “Про життя і революційну діяльність В.І. Леніна”, “Великі будови комунізму” [194, арк.1; 196, арк.1-2]. Пробивалися й краєзнавчі теми – “Творчість Лесі Українки під час її перебування на Волині”, “Передовики колгоспу імені Й. Сталіна с. Баїв Луцького району”. Проводились експедиції. Краєзнавчий пошук дав можливість 1953 року знайти матроса крейсера “Варяг” Мазурця Л.Г., жителя Теремнівського району, записати спогади, зібрати речові пам’ятки [193, арк.55], матеріали про підпільницю Пашу Савельєву, партизана М.Ф. Петровського з Любомля, про судовий процес 1927 року в Луцьку, вчинений польською владою. При методичній допомозі обласного краєзнавчого музею були створені краєзнавчі музеї на громадських засадах в с. Уховецьке Ковельського, Доросині Рожищанського районів, містах Горохові та Камені-Каширському [195, арк.3, 5]. Обласний краєзнавчий музей 1963 року підготував і направив у райони методичного листа “Про порядок створення самодіяльних музеїв і музейних кімнат на громадських засадах” [197, арк.1-3]. У 60-ті роки, коли весь світ відзначав 150-річчя від дня народження Т.Г. Шевченка і 100-річчя його смерті, “Світлиця кобзаря” в с.Буяні Луцького району, у помешканні шанувальника Кобзаря М.П. Куделі, перетворилася у волинську Мекку, куди приїжджали відвідувачі з різних кутків Волині [613, с.185].

Розгорнулося музейне будівництво і на Поділлі. На Вінниччині на початок 1950 року діяло 5 музеїв – обласний краєзнавчий, літературно-меморіальний М. Коцюбинського, Заболотнівський меморіальний, Тульчинський і Могилів-Подільський краєзнавчі. У них зібрано 12,5 тис. експонатів. Річне число

відвідувачів досягло 47 тис. Тульчинський музей відобразив в експозиції факт перебування на Поділлі О.В. Суворова, підготував брошуру “Суворов на Вінниччині” [339, арк.22, 39]. 1954 року краєзнавчий музей створений у с. Потоки Жмеринського району, музейна кімната М.О. Островського – у Вінницькому педінституті [169, арк.5, 19].

У лютому 1958 р. у Вінниці відбулася нарада – 200 краєзнавців, музейників, пам'яткоохоронців обговорили завдання, що витікали з наказу Мінкультури УРСР “Про створення музейних кімнат у сільських клубах”. Були намічені плани її вдосконалення, у центр уваги поставлено створення музейних кутків, кімнат, нових музеїв [135, арк.8-9]. 1959 року був відкритий музей в с. Ободівка Тростянецького району. Директор В.Х. Бабенко зі своїм активом зібрав 3000 експонатів, а музей удостоївся звання народного [169, арк.15]. Цього ж року був відкритий музей С.В. Руданського в с. Хомутиці Калинівського району. Великий вклад у його створення внесла завідувача бібліотекою Євгена Всеволодівна Грош, учитель. Допомагали і підтримували письменники Поділля, Києва Л. Дмитренко, І. Коцюбинська, О. Гончар [782]. Зв'язок зі Спілкою письменників України, О.Т. Гончарем музей не втрачав і в наступні роки. 22 жовтня 1969 р. завідувачка музею звернулася до нього за порадою про доцільність перевезення з Ялти надгробного пам'ятника Степану Руданському. З радістю повідомляла, що Хомутиці завершували роботу зі встановлення бюста письменникові-землякові, на відкриття якого планували запросити і Олесь Терентійовича [437, с.185-186]. До кінця 50-х років Вінниччина мала 15 громадських музеїв – нових осередків краєзнавства [135, арк.14]. На 1 січня 1963 р. музеї Вінниччини налічували 23.2 тис. експонатів, прийняли 82.1 тис. відвідувачів [137, арк.5].

Все це сприяло зростанню мережі державних музеїв України: якщо 1950 року їх налічувалося 114, то 1960-го – 132 [136, арк.16]. Їх робота набирала краєзнавчого характеру. Нерідко музеї виступали ініціаторами створення краєзнавчих формувань. При Державному історичному музеї у 50-х роках за активної участі М.Т. Рильського діяло товариство “Краєзнавець” [739, с.64].

До початку 50-х років завершилася відбудова фортечних приміщень у Кам'янці-Подільському, де розміщувалися експозиції дореволюційного та радянського періодів історико-краєзнавчого музею. Філіали музею діяли в міській ратуші, костьолі. Музей став державним історичним музеєм-заповідником, був взятий на республіканський бюджет [162, с.17]. Кам'янецькі музейники подали допомогу в створенні громадського музею у Жванецькій середній школі, де учитель історії Б.М. Кушнір та учні – члени краєзнавчого товариства „Юний історик” розмістили зняття праці, побуту, кераміку, філателістичну та нумізматичну колекції, одяг, фотографії, документи [840].

На січневому 1961 року пленумі ЦК КПРС М.С. Хрущов піддав критиці литовських керівників “за відбудову з руїн палаців і замків феодалів”. Після цього почалася кампанія пошуку резервів економії бюджетних коштів у музейній галузі, у ході якої самостійні музеї перетворювалися у філіали або й ліквідовувалися. За рік по Союзу було скорочено 1500 штатних одиниць і витрат на 2 млн. крб. [829, с.220]. Українські запопадливці шляхом створення об'єднаних дирекцій, переводу державних музеїв у філіали, громадські зменшили мережу до 89 музеїв, скоротили 400 штатних одиниць. 1960-1961 рр. Кам'янець-Подільський музей-заповідник був переведений на обласний, а 1962-го – місцевий бюджет. Був ліквідований на Хмельниччині музей-заповідник у Старокостянтинові [917, с.24]. На початку 1964 р. був закритий на ремонт Вінницький обласний краєзнавчий музей. Ремонт приміщення і створення нових експозицій зайняли сім років [670]. Тільки опір громадськості - голос І.Козловського, П.Тичини, М.Рильського, М.Брайчевського на захист музеїв, зупинив їх дальшу руйнацію. Навіть Міністерство культури СРСР 6 грудня 1963 р. визнало свої помилки, відзначивши в постанові колегії, що “недостатньо продумано поставилося до створення об'єднаних дирекцій”, до переводу ряду музеїв на громадські засади, чим погіршило цю ділянку роботи [829, с.221].

У 50-60-і роки деякі музеї зуміли організувати навіть археологічне вивчення регіонів. Житомирський краєзнавчий з приходом І.С. Винокура виявив ряд палеолітичних стоянок і поселень черняхівської культури (II – V ст. н. е.). 1959

року експедиція Житомирського краєзнавчого музею дослідила на лівому березі річки Свинолужки, біля с. Городище в Черняхівському районі, залишки ранньопалеолітичної стоянки [844, с.14]. Кам'янець-Подільський державний історичний музей-заповідник брав участь в археологічних дослідженнях Подністров'я, поповнив фонди рядом пам'яток. Гордістю археологічної колекції стали язичницькі ідоли, знайдені біля сіл Іванківці і Ставчани Новоушицького району. У 50-60-і роки археологічні експедиції очолював директор музею Г.М. Хотюн, відомий дослідник Поділля. За 35 років роботи він створив один з кращих на Поділлі музейних закладів, згуртував колектив краєзнавців – Т.А. Сис, О.П. Кисельова, Н.К. Козлова та інші, залишив ряд наукових праць з історії та культури Поділля [477, с.389-390].

50-і – початок 60-х років характеризувалися дальшим розвитком теорії і методики музейної роботи. У різноманітних виданнях багато уваги приділялося створенню та організації роботи громадських музеїв (а 1965 року їх в Україні було біля 1000 – у п'ять разів більше ніж 1959 року) [718, с.1660], у працях М. Дяченка [650], О. Дейнеко [626], Т. Мокрошанської [909], М. Костенко [785] знаходив відображення досвід їх роботи.

Важливим напрямом краєзнавчого руху залишалася пам'яткознавча, пам'яткоохоронна робота, влада прагнула відновити зруйновані під час війни пам'ятники, увічнити подвиг народу на фронтах і в тилу. На 1 січня 1950 р. під охороною держави перебувало 423 пам'ятки республіканського і 46620 – місцевого значення, у тому числі історії – 1522, археології – 2153, меморіальних – 130, Великої Вітчизняної війни – 43238. Облік засвідчував перекосяк - явно гіперболізовану увагу до пам'яток радянських часів й зневагу до пам'яток попередньої доби: з 1917 по 1939 рр. в Україні було знищено 8 тис. пам'яток тільки церковної архітектури [997].

Вивчення й увічнення подій минулого активізував 300-літній ювілей „возз'єднання” України з Росією. 29 квітня 1954 р. партійне керівництво затвердило список меморіальних дощок, якими передбачалося увічнити пам'ятні місця і події Визвольної війни 1648-1654 рр. Вже того року пам'ятні знаки були встановлені в

Києві [1225, с.14]. Вінницькі дослідники зібрали свідчення про 41 пам'ятне місце, пов'язане з подіями Визвольної війни – дислокацією козацьких частин, боями, похованнями [134, арк.56]. Відповідно до постанови ЦК КПУ “Про встановлення меморіальних дощок на історичних місцях, пов'язаних з визвольною війною українського народу 1648-1654 рр.”, гранітні обеліски були споруджені в с. Четвертинівка Тростянецького району на місці Батозької битви, Івану Богуну - у Вінниці. На пам'ятник Данилу Нечаю облвиконком виділив 6 тис. крб. [429, с.27]. Пам'ятники Б.Хмельницькому з'явилися в Суботові й Чигирині на Черкащині [1225, с.15]. У грудні 1953 р. був відкритий пам'ятник Богдану Хмельницькому в м. Хмельницький, згодом – у Білогірському, Дунаєвецькому, Старокостянтинівському, Старосинявському районах, ім'ям гетьмана на Хмельниччині названі 11 колгоспів та радгоспів [519, с.29].

Загалом у 40-50-і роки в пам'яткоохоронну справу в Україні було вкладено понад 150 млн. крб. [738, с.175], тільки на Вінниччині був відкритий 261 пам'ятник [169, арк.36]. Поліпшилося їх використання у виховній роботі.

1965 року за ініціативою П.Т. Тронька, заступника голови Ради Міністрів Української РСР, та інших патріотів України була зроблена спроба увічнити рядом пам'ятників, пам'ятних знаків місця бойової слави українського козацтва. 31 серпня 1965 р. політичне керівництво республіки схвалило план перетворення о. Велика Хортиця в Державний історико-культурний заповідник, впорядкування парку, облаштування музею. Цей план знайшов деталізацію в постанові уряду від 18 вересня 1965 р. “Про увічнення пам'ятних місць, пов'язаних з історією запорізького козацтва”. Нею передбачалося спорудження на території республіки, у тому числі – в областях Правобережної України, де проходили основні події Визвольної війни середини XVII ст., 45 гранітних обелісків, 25 скульптур визначних діячів, 50 стел, 21 пам'ятного каменя, 14 меморіальних дощок на суму понад 800 тис. крб. [1225, с.10]. Підтримав ідею увічнення пам'яті запорізького козацтва О.Т. Гончар, голова правління Спілки письменників України, дав пропозиції Міністерству культури щодо місць і подій, які заслуговували увічнення [437, с.50], разом з П.Т. Троньком допомагав заступнику голови Запорізького облвиконкому М.П. Киценку в його

активній праці щодо втілення в життя постанови уряду [437, с.264-265]. Однак на початку 70-х років П.Ю. Шелеста було звинувачено в серйозних недоліках у проведенні національної політики, а “бацили націоналізму” взявся винищувати секретар ЦК Компартії України з ідеологічних питань В.Ю. Маланчук. Рядом партійних постанов попередні рішення щодо увічнення запорозького козацтва були зведені нанівець, а М.П. Киценко звільнений з посади.

Ріст національної самосвідомості завдяки зверненню до історичного коріння посилив інтерес до життя й творчості Т.Г. Шевченка. З понад 400 пам'ятників Кобзарю, які є сьогодні в Україні, 150 побудовані саме в 60-і роки, час помітного піднесення краєзнавчого руху. До 1963 року було встановлено 2 пам'ятники Т.Г. Шевченку на Вінниччині, 10 – Київщині, 5 – Хмельниччині, по одному – у Волинській та Рівненській областях [1147, с.122-123].

24 серпня 1963 р. Рада Міністрів УРСР затвердила “Список пам'ятників архітектури УРСР, що перебувають під охороною держави”, який налічував 864 об'єкти, 21 липня 1965 р. – “Список пам'ятників мистецтва, історії та археології республіканського значення УРСР, що перебувають під охороною держави” – 115 пам'яток мистецтва, 117 – історії, 142 – археології [680, с.9-121, 246-248]. Відповідна робота проводилася в областях. 20 листопада 1963 р. Вінницький облвиконком створив комісію і на початку 1964 року затвердив реєстр пам'яток Вінниччини. На облік було взято 302 пам'ятки історії, 17 – археології, 47 – монументального мистецтва [138, арк.38-82].

Відроджувалося краєзнавство в загальноосвітніх школах. Якщо 1945-1946 навчального року 220 історичних гуртків у школах Кам'янець-Подільської області розглядали тільки теми всесвітньої історії [66, арк.65], то з середини 50-х гуртківці почали звертатися до краєзнавчої тематики. 1950 року з участю відділу природи Луцького обласного краєзнавчого музею були створені природознавчі гуртки в низці місцевих шкіл. Шкільній краєзнавчій роботі давала методичне спрямування шкільна комісія обласного музею [192, арк.9,11]. Напередодні 20-річчя Перемоги активізувався слідопитський рух. Перший загін слідопитів на Хмельниччині виник 1964 року в Красилівській сш №1 і налічував 25 учнів. 1966 року кількість

слідопитів у цій школі зроста в 10 разів. Вони встановлювали прізвища загиблих на фронті земляків, визволителів міста, розшукали сім'ї загиблих, вели з ними листування, запросили на Красилівщину 32 родичі полеглих воїнів [69, арк.22]. Якщо 1966 року на Хмельниччині діяло 600 загонів слідопитів, то 1967-го – 2260 [1128, с.51]. Походи по місцях бойової слави, догляд за могилами і пам'ятниками загиблих, зустрічі з ветеранами, визволителями, створення музейних кімнат, куточків стали звичними формами шкільної краєзнавчої діяльності. Результати досліджень висвітлювала місцева преса, шкільні стінгазети. У такий спосіб шкільна молодь проходила велику школу дослідництва і разом з тим - патріотичного гарту. У Шаргородському районі Вінниччини слідопити допомогли знайти імена 205 загиблих і викарбувати їх на стелах, за що отримали подяку Міністерства оборони СРСР [68, арк.10]. Учні Білозірської восьмирічної школи Черкаського району виявили імена 255 воїнів-уральців 62 гвардійської стрілецької дивізії 52 армії, які визволяли Черкащину [110, арк.47].

Під тиском краєзнавчої активності дослідників ЦК КПРС повернувся до ідеї написання історії фабрик і заводів, започаткованої і похороненої у 30-х роках. Постановою від 21 жовтня 1958 р. “Про книги з історії фабрик і заводів” зобов'язав партійні організації підтримати рух, забезпечити підготовку і публікацію книг з історії промислових і сільськогосподарських підприємств, особливу увагу звернувши на їх досягнення за час соціалістичного будівництва. Ставилася мета спрямувати краєзнавчу роботу в русло ідейно-політичного виховання трудящих. У 50-60-х роках на Правобережній Україні вийшов ряд нарисів з історії київських підприємств [1236, с.13], в аграрних областях – з історії колгоспів, радгоспів, а отже – і населених пунктів [1152, с.77-78].

Педагоги та учні Хмельницької області 1959 року за пам'яткою, складеною інститутом удосконалення вчителів, завершили підготовку 746 нарисів історії шкіл, колгоспів, сіл, деякі – про с. Росопі Хмельницького, с. Голосків Кам'янець-Подільського районів, смт Гриців – опубліковані в газетах [1236, с.15].

Друга половина 50-х – 60-і рр. характеризувалися продовженням утисків у сфері політичного й духовного життя, що мало яскравий вияв у дальшій

русифікації України, нищені її історико-культурної спадщини і викликало спротив у формі громадсько-культурного руху, що отримав назву шістдесятництва. Його прояви були найрізноманітніші. У жовтні 1956 р. Леонід Кореневич – студент факультету журналістики Московського державного університету з України звернувся до постійного представництва України в Москві з пропозицією створити в Москві товариство студентів-українців. Ф.Д. Овчаренку, завідувачому відділом науки ЦК Компартії України, що приїхав у Москву на зустріч з патріотично настроєним студентом, той навів масу аргументів про утиски української мови і культури в Україні [1302, с.165-166]. 1959 року в Києві виник клуб творчої молоді “Сучасник”, який очолив Лесь Танюк. Його члени пропагували українську історію, культуру, літературне слово, творчість заборонених і забутих митців, що викликало велику стурбованість політичного керівництва. 1963 року “Сучасник” спорядив краєзнавчу експедицію під керівництвом Григорія Литвина по історичних містах Правобережної України – Житомир – Новоград-Волинський – Острог – Кременець – Почаїв – Тернопіль – Хмельницький – Кам’янець-Подільський, у ході якої проходили зустрічі з населенням. Скоро клуб був закритий. Національно-патріотичний характер мало звернення до усної народної творчості етнографічного хору “Гомін”, створеного в Києві 1968 року Л. Яшенком. Учасники цього фольклорно-етнографічного колективу також зазнали утисків, а їх керівник був виключений зі Спілки композиторів України. Підкреслено національний характер мала збірка української старовини І.М. Гончара. Його квартира-музей, за словами голови КДБ при Раді Міністрів УРСР В.Нікітченка, стала місцем збору “націоналістично настроєних елементів, які використовують своє перебування там для ідеологічного впливу на відвідувачів” [467, с.139-142]. У 60-ті роки в Україні з’явилася “самвидавівська” література, почали проникати зарубіжні друки, що розповідали правду про події в Україні.

Влада замість того, щоб остаточно покінчити із сталінськими методами керівництва, у тому числі в духовній сфері, вдалася до нових репресій. У постсталінські часи КДБ сфабрикував 183 націоналістичні групові справи, притягнув до судової відповідальності більше 1000 осіб [513, с.314]. Пік репресій

припав на середину 60-х років. Тільки в період з 24 серпня по 4 вересня 1965 р. заарештовано 24 особи [437, с.246-247]. 15 із них засуджені на різні терміни до мордовських таборів [648, с.39]. Це викликало серію актів протесту: слово І. Дзюби і В. Чорновола про несправедливість владних дій, виголошене на прем'єрі фільму С. Параджанова “Тіні забутих предків” у київському кінотеатрі “Україна”, лист протесту С. Параджанова, Л. Костенко, І. Драча, В. Кирейка, П. Майбороди, О. Антонова, Л. Сергіліна до ЦК КПУ, ЦК КПРС, КДБ, появу твору І. Дзюби “Інтернаціоналізм чи русифікація” і т.п. У вересні 1965р. були арештовані викладачі Луцького педінституту Валентин Мороз і Дмитро Іващенко. Учасник оборони Сталінграда, форсування Дніпра, кавалер багатьох військових нагород Д. Іващенко відбув більше двох років у мордовських таборах, а його дружина – організатор одного з перших на Волині музею Лесі Українки в Луцькій середній школі №3 звільнена з роботи. Репресії погнали в еміграцію В. Мороза. Зазнали всіляких утисків студенти-вихованці В. Мороза та Д. Іващенко за читання забороненої літератури [720, с.3]. Репресивні дії щодо передової інтелігенції, у тому числі – краєзнавців, мали місце і в інших областях Правобережної України. У листопаді 1968 р. на знак протесту проти свавілля спалив себе на Хрещатику Василь Макух [1303, с.322-324].

Отже, у 50-х – на початку 60-х років відбувався процес поступового і поетапного відродження історичного краєзнавства на Правобережній Україні. Після XX з'їзду КПРС, що дав розгорнуту характеристику причин і наслідків культу особи Й. Сталіна, партійно-радянське керівництво вжило половинчастих заходів для їх подолання, дуже повільно міняючи стиль примусу в економіці, диктату в ідеології і політиці на методи колегіальності, демократичності керівництва, підтримки ініціативи і творчості наукової, культурно-освітньої інтелігенції.

З середини 50-х років почав відступати шок, завданий масовими репресіями. У зв'язку з відзначенням 300-річчя „возз'єднання” України з Росією, 50-річчя першої російської революції 1905-1907 рр., 40-річчя Жовтневої революції, розширилося коло “дозволених” тем. Вони лягли в основу дисертаційних

досліджень, у плани роботи Інституту історії АН УРСР, кафедр, студентських наукових об'єднань, гуртків у вищих навчальних закладах, школах, музеях. Дальшого розвитку набуло пам'яткознавство, музейне, бібліотечне, архівне краєзнавство, формування джерельної бази досліджень, популяризація документів і літератури про минуле регіонів. У краєзнавчий рух вливалось нове покоління дослідників, повне надій і бажання реалізувати свої можливості в царині краєзнавства.

І все ж рівень заідеологізованості духовного життя, краєзнавчої праці залишався високим і гальмував дослідницьку працю. Посилилася русифікація державного, наукового, освітнього і культурного життя, партійно-державний контроль духовної галузі, що викликало наприкінці 50-х нову хвилю національно-визвольної боротьби, у центрі якої стояла наукова і творча інтелігенція. Головною зброєю в цій боротьбі було звернення до історії і культури України, її регіонів, до рідного слова.

У такій складній суперечливій обстановці 50-х – на початку 60-х років відроджувалася краєзнавча діяльність, рух за вивчення історико-культурної спадщини, підготовку і видання історії міст і сіл.

4.2. Створення історії міст і сіл Правобережної України – якісно новий етап розвитку історичного краєзнавства

За майже двадцять повоєнних літ українське краєзнавство не тільки відродилося, а й виявилось здатним підготувати і видати історію населених пунктів Української РСР. Опиралось воно в цьому прагненні на досвід попередників-краєзнавців другої половини XIX - початку XX століть, які залишили багатотомні описи церков та населених пунктів Волині, Поділля, Київщини, монографії, статті в губернських та єпархіальних друкованих органах, спробу краєзнавців 30-х років втілити в життя ідею написання історії фабрик і заводів [1236, с.10]. І хоч 1938 року, у розпал масових репресій, ця робота була зупинена, ідея написання історії фабрик і заводів, а головне - досвід, продовжували жити й вилились у 50-х роках у

рух за відновлення цього напрямку краєзнавства. На початку 50-х років при президії АН УРСР була створена комісія з історії міст на чолі з віце-президентом Академії наук М.П.Семененком. І хоч вона не стала координатором цього руху, все ж факт її існування був каталізатором підготовки й видання ряду монографій, нарисів з історії великих і малих населених пунктів України, зокрема – книги про Житомир [770], Луцьк, Вінниччину, Переяслав-Хмельницький, Білу Церкву, Умань [984; 904; 1263]. Постанова ЦК КПРС „Про книги з історії фабрик і заводів” (1958) активізувала роботу, були опубліковані нариси історії фабрик і заводів індустріально-розвинутих областей сходу і півдня України, Києва. В аграрних областях Правобережної України вивчалася історія колгоспів і радгоспів, окремих населених пунктів [910; 669].

Наприкінці 50-х – початку 60-х років кийвське видавництво “Радянська школа” видрукувало серію географічних нарисів по областях України. 1960 року за авторством О.У. Верховного побачив світ нарис про Хмельницьку область – 18-й в даній серії [535]. Нарис географії Вінниччини готував П.А. Бурдейний, Волинської області – Л.М. Корецький, Житомирської – І.М. Рибачок, Київської – І.П. Старовойтенко, Рівненської – І.А. Кугукало, Черкаської – П.А. Гудзенко.

Все частіше на сторінках преси, наукових журналів, у виступах на семінарах, наукових, краєзнавчих конференціях звучали пропозиції перейти від історії окремих підприємств, колгоспів до **історії населених пунктів**, здійснити ґрунтовне вивчення минулого **міст і сіл України** й випуск багатотомного видання. Цю думку підтримали Архівне управління при Раді Міністрів УРСР, Інститут історії Академії наук УРСР, Інститут історії партії при ЦК Компартії України. 31 січня 1962 р. начальник Архівного управління при Раді Міністрів УРСР С.Д. Пількевич звернувся до ЦК Компартії України з доповідною запискою, в якій висунув обґрунтовану пропозицію про підготовку історії міст і сіл України, окреслив основи концепції видання [490, с.180].

29 травня 1962 р. ЦК Компартії України прийняв постанову "Про видання історії міст і сіл Української РСР" (Див.: Додаток Л), намітив термін завершення роботи – 7 листопада 1967 року, затвердив Головну редакційну колегію на чолі з

П.Т. Троньком, заступником Голови Ради Міністрів УРСР. Статус Головної редакційної колегії визначило Положення з 17 пунктів, схвалене на засіданні Головної редколегії й подане Раді Міністрів на затвердження. Воно передбачало підзвітність Головної редколегії тільки ЦК КПУ та Раді Міністрів УРСР [88, арк.1-2].

З самого початку при Головній редколегії була створена робоча група з працівників Архівного управління при Раді Міністрів УРСР, інститутів історії, економіки, археології, мовознавства, мистецтвознавства, фольклору та етнографії Академії наук УРСР, яка під керівництвом та з участю членів Головної редколегії підготувала методичні вказівки обласним редколегіям [325], анкету-довідку на 155 питань з "Вказівками авторам-збирачам до заповнення анкети-довідки про населений пункт" [1, арк.19-22], "Орієнтовний план тому". Він визначав єдині вимоги до всіх 26 книг: кожній області і столичному Києву передбачався окремий том однакового формату і єдиного поліграфічного оформлення з передмовою, історико-економічним нарисом про область, обласний центр, міста обласного підпорядкування, матеріалами про райони в алфавітному порядку, нарисами про райцентри, селища і довідками про села-центри сільрад. До тому додавалися фотографії, кольорові ілюстрації, карти і картосхеми та інші довідкові матеріали [87, арк.5-13].

Робота над томами мала здійснюватися поетапно: збір матеріалів, їх систематизація, написання нарисів, довідок, рецензування, редагування, художнє і поліграфічне оформлення видання - все це регламентувалося в строках, мало виконавців, контролювалося. Планувалося два періоди дій: підготовчий - 1962-1964рр. і редакційно-видавничий - 1965-1967рр. [4, арк.2]. Однак практика скоригувала цей план. У строках робота зайняла у 2,5 рази більше часу, проходила важко, нерідко й штучно гальмувалася. У залежності від характеру завдань, що вирішувалися в різний час, роботу над історією міст і сіл України зазвичай ділять на три **періоди**: 1962-1964 - організаційно-підготовчий; 1964-1967 - період написання нарисів, довідок, їх апробації та наукового редагування; 1967-1974 - видання "Історії міст і сіл Української РСР".

На наш погляд автори досліджень цієї багаторічної науково-краєзнавчої роботи з написання й видання літописів населених пунктів України опускають ще один – **четвертий** період, який охопив 1974-1983 рр., час підведення підсумків, узагальнення й поширення досвіду, російськомовного перевидання ще чотирнадцяти томів. І склалося так тому, що історики даного питання, хоч і охоплювали період за межею виходу останнього кримського тому (1974 р.), все ж концентрували головну увагу на процесі підготовки та видання 26-титомника.

Вже 1962 року деяка організаційна робота була проведена і в областях. Робота велася під контролем обкомів партії, облредколегії, як правило, очолювали секретарі з ідеологічних питань. Бюро Вінницького обкому партії постановою “Про підготовку окремого тому “Історії міст і сіл Української РСР” по Вінницькій області” 29 червня 1962 р. обов’язки голови облредколегії поклало на секретаря обкому партії Андрія Федоровича Олійника [103, арк.4; 142, арк.1-13]. Хмельницький обком партії створив комісію та редколегію, яку очолив Михайло Ілліч Мехеда, секретар обкому партії. Комісія по керівництву підготовкою тому виявилася зайвим формуванням і досить швидко припинила існування [106, арк.9]. Бюро Волинського обкому партії 8 червня 1962 р. обов’язки голови облредколегії поклало на Івана Сергійовича Клімаша, заступника голови облвиконкому, заступниками затвердило Р.Н. Оксенюка, завідуючого кафедрою історії СРСР Луцького державного педагогічного інституту, та П.В. Кашевського, директора облдержархіву. Облредколегія налічувала 15 осіб [198, арк.2; 201, арк.1-2]. 12 червня 1963 р. вона зібралася на перше засідання, обговорила постанову бюро обкому партії, намітила заходи по створенню довідника “Історія міст і сіл Волинської області” [199, арк.1]. Райміськвиконкомам був направлений директивний лист облредколегії про створення районних комісій [200, арк.1]. Черкаський обком партії поклав обов’язки голови обласної редакційної колегії на завідуючого лекторською групою обкому партії Олександра Андрійовича Червінського [107, арк.1]. У Рівному головою облредколегії був затверджений Д.А. Лушан, начальник управління культури [3, арк.57], у Житомирі – М.Р. Шапран,

секретар обкому партії. Київський обком партії обов'язки голови облредколегії поклав на секретаря обкому В.М. Дмитрук [105, арк.16].

Справу загальмували адміністративно-територіальні переміни та перебудова партійного керівництва, що припали на 1962-1964 рр. У грудні 1962 - січні 1963 рр. проходили партійні конференції. Відбувалася ломка не тільки партійних структур, а й раніш створених обласних редакційних колегій. Подекуди їх склад поповнили представники обох партійних комітетів. У Вінниці 30 березня 1963р. спільне засідання бюро обкомів партії утворило 2 обласних редколегії - при сільськогосподарському обкомі редколегію очолив А.Ф. Олійник, при промисловому – В.О.Птущенко. До складу обох редколегій входило по 9 осіб [90, арк.9]. У Київській області на березень 1963 р. редколегія ще не діяла. У ряді випадків не складався контакт між сільськогосподарським і промисловим обкомами в питанні підготовки історії населених пунктів. У Рівненській та Волинській областях діяли попередні редколегії [1236, с.39]. У Київській області після розподілу сфер партійного впливу, на березень 1963 р., також не було створено редакційної колегії [90, арк.3].

Серйозність ситуації усвідомлювала й Головна редакційна колегія, майже в усі області направила своїх представників для вивчення обстановки. Перевіряючі висловили думку про нереальність написання нарисів до 1 січня 1964 р., як передбачалося, та необхідність скликання термінової наради голів і відповідальних секретарів облредколегій [90, арк.2].

Більш активно працювала Хмельницька облредколегія. У травні 1963 р. відбулося її перше засідання з участю завідуючих відділами пропаганди і агітації парткомів, провідних істориків, краєзнавців. Намічені заходи передбачали створення в травні-червні районних та міських комісій, міських та сільських авторських груп, закріплення за районами членів облредколегії та її активу [106, арк.9]. За Дунаєвцьким районом, наприклад, закріплений Г.М.Хотюн, директор Кам'янець-Подільського історичного музею-заповідника, за Городоцьким - С.Д. Бабишен, завідуючий облВНО [1042, с.255]. Облредколегія планувала в жовтні-листопаді 1963р. завершити роботу. Однак ці строки виявилися нереальними. 7

грудня 1963р. чергове засідання облредколегії з участю 175 осіб вирішило посилити склад райміськкомісій за рахунок науковців, з 10 по 15 грудня провести в районах інструктивні наради з керівниками робочих груп, створити групи рецензентів, до 15 грудня провести нараду з викладачами ВНЗ, що закріплювалися за районами. Строк здачі рукописів переносився на 1 лютого 1964 р. [385, арк.9].

У Житомирі справа з підготовкою нарисів і довідок активізувалася після 5 березня 1963 р., коли новий склад обласної редколегії очолила секретар обкому партії по ідеологічній роботі О.С.Чорнобривцева. Вона провела ряд нарад, засідань колегій [243, арк.149]. Велика увага приділялася добору комісій в районах та містах, їх керівників. У Коростишеві міська рада протягом 1963 р. двічі розглядала питання створення комісії та організації її роботи, поки затвердила склад - 11 осіб на чолі з І.М. Трифутіним [240, арк.32].

Посилювала роботу й Головна редакційна колегія. Своє науково-методичне керівництво діяльністю багатотисячного низового активу вона здійснювала через відділ історії міст і сіл Інституту історії Академії наук УРСР, створений рішенням президії Академії наук 5 вересня 1963 р. З 1963 по 1969 рік його очолював доктор історичних наук О.А.Парасунько, з 1969-го - І.С.Слабеев [1236, с.22]. Відділ розробив методичні вказівки [2, арк.110-128], у травні 1964 р. затверджені Головною редколегією і 1965 року видані брошурою й направлені до кожного району, кожної робочої групи, бібліотеки, архіву, музею.

Велика увага приділялася створенню наукової бази видання - доступного й відкритого фонду архівних, музейних документів, історико-краєзнавчої літератури. Найкраще в цьому напрямі працювали архівні установи. На квітень 1963 р. Держархів Вінницької області уклав географічний каталог на 20 тис. карток, рівненські архівісти - на 6 тис. [90, арк.57]. Майже в усіх обласних архівах з'явилися путівники, що полегшило краєзнавчий пошук. Тільки за півтора року (друга половина 1962-1963 років) держархіви підготували 280 тис. карток географічного каталогу [1236, с.31]. Ретроспективні покажчики, картотеки і каталоги формували бібліотеки. Фондові матеріали відкрили дослідникам музейні установи.

Досвід роботи – успіхи й недоліки – був укладений в доповідну записку Головної редакційної колегії, 1 лютого 1964 р. направлену до ЦК Компартії. 5 лютого вона була розглянута, прийнята постанова “Про доповідну записку тт. Скаби А.Д., Тронька П.Т., Касименка О.К. про хід виконання постанови ЦК Компартії України від 29 травня 1962 р. “Про видання історії міст і сіл Української РСР”. Робота над історією міст і сіл набрала нової динаміки. З вересня 1964 р. розпочався II етап, пов’язаний з написанням остаточних авторських текстів нарисів, довідок, підготовкою рукописів більшості томів, їх рецензуванням.

Відповідно до пропозицій, висловлених у доповідній записці, ЦК КПУ зобов’язав Президію Академії наук УРСР утворити в складі Головної редакції УРЕ підрозділ для видання двадцятишеститомника. З 17 липня 1964 р. такий підрозділ – редакція історії міст і сіл УРСР в складі Головної редакції УРЕ – почав функціонувати. Редакцію очолив кандидат історичних наук В.Г. Ткаченко, з 1967-го - кандидат історичних наук В.М. Кулаковський [1236, с.45].

16 листопада 1964 р. пленум ЦК КПРС прийняв рішення “повернутися до принципу побудови партійних організацій та їх керівних органів за територіально-виробничою ознакою.., відновити в областях і краях, де партійні організації були розподілені на промислові і сільські, єдині обласні, крайові партійні організації” [412, с.472]. Почалася нова ломка управлінських структур, адміністративно-територіального поділу, яка зайняла кінець 1964 - початок 1965рр. [1027].

Особливо болісно торкнулася вона Волинської області, до якої замість семи ввійшло п'ятнадцять районів. Кількість нарисів і довідок більш ніж подвоїлась: облредколегія визначила 72 міста, селища і великих сіл, про які планувалося написати нариси, і 263 центри сільрад для підготовки довідок. Створювалися нові комісії, поповнювалися робочі групи. За ними закріплювалися члени облредколегії та науково-краєзнавчий актив. Це покращило справу. Першим закінчив роботу по підготовці нарисів та довідок Рожищенський район, за яким був закріплений заступник голови облредколегії Р.Н.Оксенюк. 7 липня 1965 р. райком партії схвалив підготовлені ним матеріали[206, арк.3-4].

Великі труднощі відчувала Київська обласна редколегія із-за кількарязових змін адміністративно-територіального устрою. В облархіві, наприклад, були відсутні матеріали про населені пункти Яготинського, Згурівського районів, які раніше не входили до Київської області. Працівники облархіву виїжджали в різні архівні установи Києва, сусідніх областей, щоби поповнити цю джерельну прогалину, склали 308 анованих карток, зробили 123 документальних виписки, 1439 мікрофотокопій, 185 аркушів машинописних копій [261, арк.83].

Головна редакційна колегія за погодженням з ЦК КП України 1964-1967рр. провела дві наради з головами облредколегій, керівниками Міністерств та відомств, причетними до написання історії міст і сіл, та три наради з головною робочою силою облредколегій - відповідальними секретарями, ряд інструктивних нарад з активом Головної редколегії, власних засідань, на яких розглядала актуальні питання організації роботи. Члени редколегії виїжджали в області, брали участь у засіданнях облредколегій, зустрічалися з активом, надавали допомогу. У червні 1964р. голова Головної редколегії П.Т. Тронько провів нараду авторського активу Житомирської області [243, арк.9].

Головна редколегія та її робочий орган – відділ історії міст і сіл Інституту історії Академії наук УРСР, обласні редакційні колегії відчули основний недолік зробленого – недостатню наукову обґрунтованість матеріалів, а отже - слабкість джерельної бази. Тому цей напрям роботи на другому етапі набув помітної актуальності.

Державний архів Волинської області, маючи картотеку в 6 тис. карток, продовжував збір документів і матеріалів. Обласний краєзнавчий музей склав списки видатних людей Волині, пам'ятників, історичних місць [202, арк.10]. Рівненська облредколегія виробила організаційно-методичні заходи на 1963-1964 рр. і теж спрямувала районні комісії на посилення наукової ґрунтовності нарисів [300, арк.1-7]. Дубровицька районна комісія Рівненської області, яку очолював заступник голови райвиконкому М.Я. Величко, хоч і створила поряд з сільськими 6 кущових робочих груп, надрукувала в районній газеті нариси про села Судче, Морочно, Кухотська Воля, Заріччя, все ж констатувала, що 14 із запланованих 23

нарисів не можуть бути передані до облредколегії через слабку наукову основу. Костопільська районна комісія інформувала, що робочі групи "відчувають труднощі з матеріалами, особливо – про революційні події, Велику Вітчизняну війну, нанесені збитки та інше" [302, арк.2-4]. Такі ж труднощі мали хмельницькі краєзнавці. Весною 1965 року архівний відділ облвиконкому направив працівників до Ленінграда, Києва, Москви, Львова, Житомира, Харкова, обласна бібліотека – до Центрального державного архіву фотодокументів, у бібліотеки Академії наук, Центральну історичну [106, арк.20]. Посилив формування джерельної бази Вінницький облпартархів, виготовив 640 копій документів інших архівів, сформував на 1 січня 1967 р. картотеку на 103,5 тис. тематичних карток. Обласна бібліотека імені Тімірязєва підготувала краєзнавчу картотеку на 5 тис. книг і журналів та покажчик "Матеріали до написання історії міст і сіл Вінницької області" [143, арк.5-7]. Були складені анотовані списки осіб, які жили і працювали на Вінниччині [146, арк.1-22], меморіальних дощок, встановлених у населених пунктах області [147, арк.15-18]. Архівісти Черкаської області опрацювали 500 фондів, 90 комплектів газет, 200 томів літератури і склали 12 тис. карток [107, арк.5]. Архівісти Київщини переглянули 617 фондів, 45061 одиницю збереження, 196 комплектів газет, 116 томів книг, склали 24217 карток [105, арк.18]. У центральні бібліотеки та архіви виїжджало 25 авторів.

Розширилися функції відділу історії міст і сіл Інституту історії Академії наук УРСР. Посилили контроль за роботою облредколегій, авторських колективів працівники Головредколегії, здійснювали виїзди, надавали науково-методичну допомогу. Командировки щоразу ставали тривалішими й результативнішими. За Вінницькою областю був закріплений С.О. Нестеренко, за Волинською – Д.І. Мишко, Житомирською та Рівненською – В.М. Зайцев, за Київом – П.Т. Тронько, Київською областю – Ф.П. Шевченко, Хмельницькою – Л.В. Олійник, Черкаською – Ю.А. Курносів [1236, с.52]. На Вінниччину, том якої планувалося вадати в числі перших, не раз виїжджали В.М. Зайцев, І.М. Шекера, М.Ф.Котляр [143, арк.10]. Наукові співробітники Інституту історії АН УРСР В.М.Зайцев, Ф.П. Шевченко були включені до редколегій Житомирського та Київського обласних томів [89,

арк.162]. У відділі історії міст і сіл було підготовлено 65 тис. карток з інформацією про населені пункти України, картотеку даних про видатних діячів революційного руху, науки і культури, каталоги преси, наукової літератури.

Відомості про 8 тис. пам'яток археології склали наукові працівники Інституту археології. Пізніше вони ввійшли до посібника "Археологічні пам'ятки УРСР". Велику довідкову й консультативну роботу вів Інститут літератури, Інститут мовознавства опікувався питаннями мовної розробки нарису, видав з цього приводу кілька методичних розробок [1226, с.17].

До роботи над нарисами все більше залучалися науковці.

Питання підготовки історії населених пунктів Житомирщини визначив однією з найважливіших наукових проблем колектив Житомирського педінституту імені І. Франка. На цей час у ньому було 32 кандидати і один доктор наук. Викладачі кафедри історії КПРС та політекономії П.П. Москвин, Г.П. Булкін, О.М. Іващенко удосконалювали нариси про область та обласний центр [223, арк.6], група інших працювала над підготовкою нарисів про райцентри.

У Вінницькій області до написання нарисів було залучено 45 викладачів вищих навчальних закладів, у тому числі - 26 кандидатів наук, 3 викладачів технікумів, 8 працівників партійних і державних органів, редакцій газет. Активізувалася робота по відбору фотоілюстративного матеріалу. У березні 1965 р. вінницька облредколегія провела спеціальній семінар членів райкомісій, що відповідали за фотографії та ілюстрації [143, арк.8-9].

Незважаючи на зусилля по науковій доробці нарисів, все ж недоліків і проблем залишалося чимало, і, головне, - жодна з редколегій не вкладалася в строки завершення томів. Хоч, скажімо, голова Рівненської облредколегії О.Т. Бугайов планував закінчення тому на травень 1966 р. [97, арк.3], не всі нариси були готові, визнавав він "недостатнє використання документальних джерел" [91, арк.38]. Слабку наукову обґрунтованість нарисів бачила О.Е. Чорнобривцева, голова Житомирської облредколегії, тому спрямувала роботу активу на формування й максимальне використання джерел. Державний архів Житомирської області працював над виявленням і описом відповідних документів, складанням

картотеки, яка на кінець 1965 р. мала більше 15 тис. карток. Обласний краєзнавчий музей описав свої документи і матеріали в 400 картках. Бібліотечний краєзнавчий каталог налічував 2000 карток. Було виготовлено 500 фотографій [91, арк.54-55].

Кращих результатів на кінець 1965 р. добилася волинська облредколегія, прийняла до розгляду 15 нарисів по Рожищенському району, підготовлені Р.Н. Оксенюком [104, арк.11]. Були віддруковані нариси і довідки Володимир-Волинського, Локачинського районів, пройшли рецензування й доопрацьовувались – по Ковельському, Горохівському і Турійському районах. Рівень нарисів і довідок зріс завдяки роботі їх авторів у бібліотеках, музеях, архівах: 55 волинських дослідників опрацювали в облархіві 712 справ, 82 примірники історичних видань [91, арк.10-11].

1966 року посилено працювали над нарисами і довідками про села-центри сільрад хмельницькі науковці й краєзнавці. Обласна редколегія проводила наради, інструктажі, підготувала і направила на місця план статті про район, матеріал про досвід Кам'янець-Подільського району по написанню довідок з історії сіл, пам'ятку для районних комісій та авторських груп “Про організацію та методику підготовки нарисів з історії міст і сіл Хмельницької області” [326, арк.15-16].

У Радомишльському районі Житомирської області, де комісію очолював П.Г. Фещенко, у числі перших завершили нариси про райцентр О.Ф. Мельник, про Чайківку – С.Р. Пивовар, Д.М. Топчій – про Потіївку, Н.Ф. Черевко – про Вилневичі. Партійні органи використовували їх розгляд на партійних, комсомольських, профспілкових зборах, загальних зборах колгоспників як засіб ідейно-політичного виховання, формування радянського патріотизму. У с. Потіївка на зборах були присутні 500 чоловік, вони активно обговорювали інформацію, вносили зауваження, деталізували матеріал про підпільно-партизанський рух на чолі з Бугайченком, секретарем Тернопільського обкому комсомолу [242, арк.9-10].

І все ж робота затягувалася. “Не раз дорікали і в ЦК КП України, - згадував П.Т. Тронько. – Рецензії засвідчували відсутність досвіду підготовки нарисів. Тоді й рішили дати еталонний варіант тому по Харківській області”. Вибір на Харків випав тому, що там сконцентровані великі архіви, універсальна наукова бібліотека

імені Короленка, науковці 25 ВНЗ, добре працювала обласна редколегія під головуванням секретаря обкому партії, кандидата економічних наук М.А. Сіроштана. Ще на 1 жовтня 1964 р. з 90 запланованих нарисів було підготовлено 78. Вони отримали схвалення Головної редколегії. Завершення роботи над томом проходило під неослабною увагою голови Головної редколегії П.Т. Тронька та з допомогою О.К. Касименка, С.М. Королівського, І.С. Слабеева. 4 квітня 1965 р. Головна редколегія затвердила план-графік підготовки і видання макета тому. 13 вересня він був рекомендований, 18 грудня підписаний до друку. На початку 1966 р. 800 примірників тому був надрукований і надісланий в облредколегії, вищі навчальні заклади, наукові установи України, Росії, Білорусії для рецензування, всього – 200 адресатам [1236, с.55-56]. Обговорення макета харківського тому стало доброю школою для місцевих дослідників-краєзнавців, науковців. Надійшло 110 відгуків, де не тільки схвалювалася проведена робота, а й вносились цінні побажання, зауваження, які згодом були враховані харківською та й іншими редколегіями [98, арк.15].

За прикладом Головної редколегії в ряді областей Правобережної України були видані для зразка кращі нариси, довідки. У Хмельницькій області - про м.Ізяслав та с.Нігин, підготовлені Л.А. Коваленком і І.В. Гарнагою [106, арк.21]. Разом з харківським томом, доповідною запискою Головної редколегії ці нариси допомогли авторам краще зорієнтуватися в наступній роботі з історичними джерелами і текстами [332, арк.8-9].

З виходом харківського тому “Історії міст і сіл Української РСР” почався новий етап - період остаточного доопрацювання нарисів і довідок, добору ілюстрацій, друкування інших томів. На цьому етапі зросла інтенсивність праці як обласних, так і Головної редколегії, відділу історії міст і сіл Інституту історії Академії наук УРСР та редакції міст і сіл Головної редакції Української радянської енциклопедії. Посилено працювали наукові співробітники відділу, закріплені за областями. Інколи в окремі області виїжджали групи по кілька чоловік, щоб допомогти довести том до потрібного рівня. 8-9 лютого 1967 р. відділ історії міст і сіл провів семінар відповідальних секретарів і членів робочих груп облредколегій.

Виявилося, що тільки 6 відповідальних секретарів були звільнені від основних службових обов'язків [92, арк.17]. Накопився ряд інших недоліків і проблем. 18 жовтня 1967 р. ЦК КПУ прийняв чергову постанову “Про стан підготовки і видання "Історії міст і сіл Української РСР”. Головна редколегія на її виконання закріпила за кожною областю співробітника відділу Інституту історії АН УРСР, встановила чіткий порядок проходження рукописів та ілюстрацій від низу до верху. Рішення було направлене в облредколегії.

На виконання постанови ЦК КПУ Волинський обком партії змінив відповідального секретаря, ним став Я.Е. Ілляшенко, завідуючий будинком політосвіти обкому партії, поповнив редколегію, утворив літгрупу з 15-ти чоловік, як правило, - журналістів, для опрацювання текстів [104, арк.8]. 13 листопада 1967 р. була проведена розширена нарада науково-красознавчого активу з участю секретарів обкому, райкомів партії. Наряду вів перший секретар обкому партії Ф.І. Калита, виступав голова облредколегії І.С. Клімаш. Ця нарада справила помітний вплив на хід роботи [203, арк.2]. До кінця грудня 1967 р. авторські колективи Волинської області завершили 72 нариси, 15 характеристик районів, 263 довідки - 2620 сторінок тексту [206, арк.5]. Розширену нараду провів Рівненський обком партії, закріпив за кожним нарисом співавторів з числа науковців [301, арк.1]. Висновки з критики зробила і київська облредколегія. Секретаріат обкому партії схвалив рішення про створення при облредколегії робочої групи з науковців. Члени групи, звільнені від основної роботи, працювали з авторами нарисів, виїжджали в райони, збирали необхідні дані до нарисів в архівах та бібліотеках [261, арк.81].

Житомирський обком партії 1967 р. двічі розглядав хід підготовки нарисів. У квітні схвалив заходи щодо поліпшення роботи [241, арк.1], у травні затвердив новий склад редакційної колегії, ввів до неї старшого наукового співробітника Інституту історії АН УРСР В.М. Зайцева, закріпленого за областю, посилив авторські колективи [243, арк.151]. Відповідні висновки з критики зробила хмельницька обласна редакційна колегія, у травні 1967 р. за наслідками перевірки з боку Головної редколегії обговорила питання "Про заходи по поліпшенню роботи над матеріалами з історії міст і сіл області і завершенню підготовки їх до друку”,

дала установку викладачам, закріпленим за районами, перейти від консультацій до співавторства в творенні нарисів, утворила при облредколегії робочу групу для наукового редагування матеріалів на чолі з Л.А. Коваленком [327, арк.14; 328, арк.18-19].

Важливе значення для підвищення наукового рівня нарисів мало рецензування. Обласні редколегії мали свої групи рецензентів. Але більш вагомою була думка працівників відділу історії міст і сіл Інституту історії АН УРСР. Рецензії стали школою для авторів, членів науково-редакційних груп та облредколегій.

Наприклад, рецензія старшого наукового співробітника Інституту історії АН УРСР В.М. Зайцева на нарис історії селища Вапнярка Тульчинського району Вінницької області підкреслювала такі основні прогалини: джерельна база вузька; спогади потрібно перевірити; відсутні відомості про кількість дворів і населення на кінець XIX ст. хоч і був перепис 1897 року; не перевірені і недокументовані події 1905-1907 рр.; не розкрита діяльність Вапнярської районної ради в 1923-1930 рр.; слабо показана участь жителів Вапнярки у Великій Вітчизняній війні, діяльність підпілля. Рецензент вказав 13 джерел, які слід використати для усунення недоліків [145, арк.11-13].

Хмельницька редколегія вперше направила на рецензію до Києва 6 історичних нарисів і 29 довідок Кам'янець-Подільського, 5 нарисів і 19 довідок Чемеровецького районів 30 червня 1966 р., що також допомогло зорієнтуватися в підготовці наступних [328, арк.13-14].

На заключному етапі велике навантаження лягло на Головну редакцію, редакцію міст і сіл, інші редакції УРЕ. Вони підготували до друку 2267 авторських аркушів тексту, відредагували більше 50 тис. сторінок машинопису, біля 30 тис. сюжетів ілюстративного матеріалу, склали іменні та географічні покажчики [1236, с.58]. Працівники редакції міст і сіл І.С. Слабеев та М.П. Базилевський виробили єдині для всіх томів принципи редакційно-видавничого оформлення нарисів, довідок, ілюстративного матеріалу [1092], видані окремою брошурою. Для чіткої організації роботи з рукописами в складі редакції міст і сіл було створено спочатку

дві, а потім п'ять редакційних груп, які очолювали І.Л. Бутич, П.С. Данилевський, В.Б. Рибка, В.І. Чигирик, В.В. Колядкін [96, арк.10]. 10 листопада 1969 р. Головна редколегія заслухала доповіді заступника головного редактора УРЕ О.К. Касименка, завідуючого відділом історії міст і сіл Інституту історії АН УРСР І.С. Слабеєва, повідомлення представників київської, черкаської, вінницької, хмельницької та ряду інших редколегій про хід виконання постанови ЦК КПУ від 18 жовтня 1967 р. "Про стан підготовки і видання "Історії міст і сіл Української РСР". А на той час було видано ще 7 томів, у тому числі – по м. Києву, відредаговано волинський том, завершувалося доопрацювання томів по Київській, Черкаській, Вінницькій і Хмельницькій областях. Однак і ці області порушували строки здачі. Хмельницький том мав найвищий рівень готовності, Вінницький потребував посиленої роботи. Було продумано заходи її активізації, надання допомоги по кожній області [93, арк.46]. Не все вдавалося рівненським краєзнавцям, які також просили допомоги Головної редколегії [93, арк.77].

Після тому про м. Київ наступним на Правобережній Україні побачив світ волинський том історії міст і сіл. У січні 1968 р. він був переданий на першу рецензію у відділ Інституту історії АН УРСР, але 32 нариси, зокрема – Старовижівського, Маневицького, Турійського районів, були визнані слабкими [206, арк.5]. Порушення строків підготовки рукопису стало предметом розгляду в обкомі партії [204, арк.4-5]. 5 липня 1968 р. відділ історії міст і сіл, нарешті, рекомендував том до друку за умови часткової доробки деяких нарисів. Том був переданий до УРЕ у робочу групу В.В. Колядіна. З цього часу почався етап удосконалень. Загалом протягом жовтня 1967 - листопада 1968 року том перероблявся тричі, було передруковано 10 тис. сторінок насиченого цифрами, прізвищами наукового матеріалу. У грудні 1969р. том попав до набору. У січні-лютому 1970 р. облредколегія працювала над гранками, у березні-квітні йшла робота над версткою. У червні 1970 р. том вийшов з друку [206, арк.7-9]. Побачили світ 58 нарисів і 277 довідок про населені пункти області [732].

Київська облредколегія спочатку планувала підготувати 78 нарисів, 456 довідок, 24 історико-економічних характеристики, видати том на 130 друківаних

аркушів. Кожен член робочої групи мав 8-14 нарисів по 3-4 районах. Робота посувалася повільно, поки облредколегію не очолив Ф.М. Рудич, секретар обкому партії. Стався перерозподіл обов'язків, редколегію поповнили досвідчені науковці – член-кореспондент АН УРСР К.Г. Гуслистий, професори П.М. Шморгун, М.І. Марченко, Ф.П. Шевченко. Кількість нарисів зменшили до 68. Особлива увага приділялася нарису про область. Над ним працювали П.П. Бачинський, Г.К. Макаренко, Ф.П. Шевченко. Йшло рецензування нарисів, усунення прогалін. Усі довідки були вичитані членами районних комісій, затверджені на засіданні облредколегії. Було проведено 15 таких засідань [261, арк.84-87]. У листопаді 1969 р. у редакцію міст і сіл УРЕ було передано 68 нарисів, 570 довідок, 24 історико-економічних характеристики та 1300 фото. Однак редакція УРЕ визнала 12 нарисів слабкими, вони були переведені в довідки, решта матеріалу повернула на доопрацювання. Весна і літо 1970 р. стали періодом посиленої співпраці авторів і редакції УРЕ. У більшості населених пунктів матеріали обговорювалися на розширених нарадах, зборах, сесіях, у райкомах партії – з участю громадскості, краєзнавчого активу [261, арк.88-89]. Вимоги до наукового рівня нарисів були настільки високими, що навіть після цього 5 квітня 1971 р. Головна редколегія порахувала за потрібне винести на засідання питання “Про недоліки в історико-економічному нарисі про Київську область, переданому до набору”, зауважити на тематичні й хронологічні прогалини, мовно-стилічні недоробки і дати двохтижневий термін для їх усунення [95, арк.12-13]. У вересні 1971 р. довгоочікувана книга-літопис населених пунктів Київщини побачила світ. Дев'ятирічна праця 2600 краєзнавців-дослідників увінчалася успіхом [734].

Хмельницький том тричі розглядався на засіданні обласної редакційної колегії [329, арк.95-98]. Однак вимогливість з боку відділу та редакції історії міст і сіл була настільки серйозною, що кожного разу доводилося доопрацьовувати ті чи інші нариси або й докорінно переробляти. 14 червня 1971 р. питання “Про рекомендацію до друку тому “Хмельницька область” розглянула Головна редколегія. Згідно з встановленим порядком до засідання завідуючий відділом історії міст і сіл та керівник редакційної групи УРЕ (у даному випадку Віталій

Михайлович Кулаківський та Віра Борисівна Рибка) своїми підписами підтвердили готовність рукопису, який склав 1638 сторінок машинопису – 50 нарисів, 457 довідок, 12 вклейок, 22 карти, 292 фотоілюстрації. Головна редколегія, заслухавши повідомлення, зауваження й пропозиції, затвердила до друку том “Хмельницька область” обсягом 85 обліково-видавничих аркушів і тиражем 15 тис. примірників [331, арк.34-36].

1972 року вийшли вінницький та черкаський томи “Історії міст і сіл Української РСР”.

Відсунення строків виходу тому, як правило, засвідчувало серйозні проблеми з його підготовкою. Так сталося з вінницьким томом. Відповідно графіка Головної редакційної колегії він планувався в числі перших [1236, с.51]. Ще 1966 р. пройшов першу рецензію [141, арк.36]. Однак доопрацювання рукопису з урахуванням політичних подій розтягнулося в часі. 10 листопада 1969 р., заслухавши інформацію заступника голови вінницької облредколегії Лютворта Г.А., Головна редколегія звернула увагу на зрив строків підготовки тому, недостатню джерельну базу, мовно-стилістичні огріхи [140, арк.123]. Вінниччани отримали велику допомогу співробітників відділу історії міст і сіл Інституту історії АН УРСР В.М. Зайцева, А.А. Кондрацького, Ю.О. Курносова, О.П. Лоли, Д.І. Мишка, Інституту літератури імені Т.Г. Шевченка - О.І. Кудіна, Інституту археології - Е.В. Махно, Інституту мовознавства імені О.О. Потебні - І.П. Чепіги. В область виїжджали В.М. Зайцев, І.М. Шикера, М.Ф. Котляр. Була створена група консультантів з різних питань. Збиралися додаткові відомості в архівах і бібліотеках. На початку 1970р. сформована група по підготовці фотоілюстрацій, яку очолив М.Г. Горобчук, виготовлено 150 нових фотографій. Підготовлені нариси апробувалися – публікувалися в газетах, транслювалися по радіо, обговорювалися на зборах громадскості, у квітні 1970 р. – на засіданнях районних комісій і лише після цього передані до облредколегії. З вересня 1970 по серпень 1971 року усувалися зауваження редакційної групи УРЕ в складі В.Х. Косяна, О.П. Вержбицької, І.Р. Дурнева, Н.П. Кот, М.Д. Семенчука [144, арк.17-19]. 20 серпня 1971р. облредколегія винесла постанову “схвалити і рекомендувати до друку рукопис

тому “Вінницька область” історії міст і сіл Української РСР” [140, арк.66]. 17 грудня того ж року, після певних доопрацювань, Головна редколегія рекомендувала том до друку, встановивши обсяг 90 авторських аркушів і 15 тис. примірників [95, арк.77]. На початку 1972 року він побачив світ [731].

З такими ж труднощами формувався черкаський том. 5 квітня 1971 р. Головна редколегія слухала питання “Про деякі недоробки в рукописі тому “Черкаська область”, поданому на редагування”. Заслухавши інформацію керівника редакційної групи І.Л. Бутича та пояснення голови облредколегії О.Л. Стешенка, редколегія відмітила незадовільне реагування черкащан на зауваження редакційної групи УРЕ, перенесла строки подачі тома на середину 1971 р. [95, арк.11]. Робота продовжувалася ще рік. І лише 17 квітня 1972 р. він був підписаний до друку [737].

Особливо важко йшов житомирський том. Таких різких оцінок, які отримали житомирська редколегія, Головна редколегія не давала жодній іншій. 5 квітня 1971р. по доповіді О.С. Чорнобривцевої, голови облредколегії, і співповіді Зайцева В.М., старшого наукового співробітника відділу історії міст і сіл Інституту історії АН УРСР, Головна редколегія констатувала недостатню роботу науково-краєзнавчого активу Житомирщини над нарисами – до роботи не залучені науковці, із-за недостатньої джерельно-літературної бази автори надолужували загальними описами, не завершений добір фотоілюстративного матеріалу, звернула увагу голови облредколегії на ослаблення керівництва, визначила чергові завдання [95, арк.7]. 17 грудня 1971 р. Головна редколегія знову проаналізувала хід підготовки рукопису тому “Житомирська область” до редагування й визнала роботу редколегії тому “Житомирська область” по завершенню його підготовки до друку незадовільною, надіслала в область доповідну записку і постанову Головної редколегії для вжиття термінових заходів [95, арк.78]. Головна редколегія посилила й допомогу в опрацюванні матеріалів, зокрема – з археології [244, арк. 16]. У грудні 1972 р. після доопрацювання рукопис пройшов редагування у Києві й отримав дозвіл на друк. У березні 1973 р., з порушенням графіка, звичайно, все ж таки житомирський том набрав форми гранок, у квітні – верстки, а згодом – прекрасного тому [733]. Велику роботу здійснив житомирський науково-краєзнавчий актив,

значно більший тих 2 тис. чоловік, що вказані у звіті облредколегії. Тільки в Радомишльському районі до збору матеріалів, написання нарисів і довідок залучено 738 чоловік [243, арк.171]. Обласна група рецензентів і літераторів складала 60 осіб [243, арк.10].

1972 року Рівненський обком партії перегрупував і посилив склад облредколегії, таким чином активізував роботу на завершальному етапі [299, арк.1]. 1973 року том, увібравши в себе працю півторатисячного колективу науковців, краєзнавців, побачив світ [735].

З виходом у січні 1974 р. тому “Кримська область” завершилася робота по створенню двадцятишеститомника, а отже - виконанню постанови ЦК КП України від 26 травня 1962 р. “Про видання ”Історії міст і сіл Української РСР”. У доповідній записці з цього приводу голова Головної редколегії П.Т. Тронько повідомив ЦК Компартії України, що видання склало 2361,3 авторських аркушів, 1341 нарис про міста, селища міського типу і окремі села з яскравою історією, характеристики 475 районів, 8319 коротких довідок про центри сільрад. Воно мало 9116 ілюстрацій, серед яких 323 кольорових і чорнобілих вклейок та 620 карт і картосхем. Значна частина з них опублікована вперше [92, арк.18]. Наукову добротність забезпечували авторські колективи, науковці, краєзнавці, архівісти, бібліотекарі, музейники – понад 100 тис. чоловік. Вони опрацювали 1,5 млн. архівних справ, понад 70 тис. з яких містили конкретні дані про окремі населені пункти. За нашими підрахунками, у семи областях Правобережної України до роботи над томами було задіяно 17 тис. краєзнавців, підготовлено 3509 нарисів і довідок, що склали 362,4 др. аркушів. Головна редколегія внесла пропозиції відзначити працю краєзнавчого активу, узагальнити досвід, видати брошуру, перевидати російською мовою ряд томів, вручити персональні комплекти томів з дарчими надписами керівникам союзної держави, республіки, 40 різним організаціям та установам [92, арк.21, 25].

Пропозиції та оцінки Головної редколегії знайшли логічне відображення в постанові ЦК Компартії України “Про завершення видання 26-томної “Історії міст і сіл Української РСР” від 11 червня 1974 р.

Наступив **четвертий період** – час підсумків, оцінок, відзначення активу, узагальнення й поширення досвіду більш як 100-тисячного колективу дослідників регіональної історії, авторів багатотомного літопису населених пунктів, перевидання окремих томів.

Ще 14 липня 1970 р. наукова рада Інституту історії АН СРСР заслухала й обговорила звіт голови Головної редколегії “Про досвід підготовки і видання багатотомної “Історії міст і сіл Української РСР”. Задумана справа наближалася до екватора – було видано десять томів. Вони знайшли схвальний відгук у країні, різку й різнобічну реакцію за кордоном. Слуханням передувала робота докторів історичних наук Д.О. Коваленка та М.М. Улащика в Україні з 24 по 30 червня, їх зустріч з головою Головної редколегії П.Т. Троньком, робота у відділі історії міст і сіл АН УРСР, історичній бібліотеці, Архівному управлінні, ЦДІА, у Білій Церкві, Головній редакції УРЕ, Київській обласній редколегії тощо. Вони винесли позитивне враження від побаченого, почутого, власне – від організації роботи, і в довідці констатували беспрецедентний подвиг українських істориків-краєзнавців [94, арк.10]. Вже тоді були помітними й вузькі місця виданих томів: не завжди вдало вибиралися населені пункти для написання нарисів, окремі прізвища лиш називалися, слабо, крім Волинського тому, представлена етнографія. Вперше, мабуть, не без думки українських краєзнавців, у довідці московських колег були зафіксовані пропозиції “поставити питання про видання краєзнавчого журналу в масштабі всієї країни і відновлення ліквідованого в минулому товариства краєзнавців” [94, арк.21, 25]. Однак шлях до втілення цих пропозицій в Україні розтягнувся аж на 20 років.

23-26 травня 1972 р. Україна стала місцем проведення всесоюзної наукової конференції “Про досвід написання історії міст і сіл, фабрик і заводів, колгоспів і радгоспів” [109, арк.73]. І хоч протягом трьох днів близько 700 учасників конференції працювали в секціях загальнометодичних проблем історичного краєзнавства (керівник М.Г. Білявський, доктор історичних наук, професор Московського державного університету), історії фабрик і заводів (В.А. Єжов, доктор історичних наук, професор Ленінградського університету), історії колгоспів

і радгоспів (Р.Х. Амінова, член-кореспондент АН Узбецької РСР), історії міст сіл (І.І. Компанієць, заступник головного редактора УРЕ), все ж головним був досвід українських дослідників-краєзнавців, який пронизував роботу всіх секцій, усі виступи [108, арк.8]. У 137 доповідях, повідомленнях була дана всебічна оцінка доробку українських краєзнавців, порушені важливі загальноісторичні й історико-регіональні проблеми. Рекомендації конференції дали можливість активізувати краєзнавчі дослідження з урахуванням накопиченого досвіду, посилити їх координацію, сприяли вдосконаленню роботи над наступними томами історії міст і сіл [112].

Досить відповідальним экзаменом для українських літописців став їх звіт в Інституті марксизму-ленінізму при ЦК КПРС. 5 лютого 1974 р. доповідь голови Головної редколегії П.Т. Тронька “Про досвід створення на громадських засадах 26-томної “Історії міст сіл Української РСР” була обговорена на засіданні бюро Відділення історії АН СРСР. Бюро схвалило досвід видання багатотомної історії міст і сіл, визнало за необхідне підготувати брошуру з даного питання. Була створена комісія на чолі з академіком П.М. Поспеловим для вироблення пропозицій щодо поліпшення викладання історичного краєзнавства і музеєзнавства на історичних факультетах, підготовки кадрів, видання літератури, поліпшення методичного керівництва краєзнавством [98, арк.6]. Український досвід спонукав академічну науку по-новому глянути й оцінити можливості краєзнавства – як науково-пізнавальні, так і виховні.

“Досвід дослідження проблем інтернаціоналізму і дружби народів у багатотомній “Історії міст і сіл Української РСР” – під таким кутом зору обговорила доповідь П.Т.Тронька сесія Академії суспільних наук при ЦК КПРС у серпні 1976 р. [102, арк.20]. Власне, праця українських істориків-краєзнавців була визнана як в Україні, республіках СРСР, так і за рубежом, куди було направлено понад 4 тис. комплектів багатотомника.

Українська історична наука в діаспорі з різним рівнем емоційності підкреслила тенденційність української історіографії, її високу ідеологічну заангажованість, що проявилася в замовчуванні й викривленому висвітленні ряду

історичних подій. І все ж визнала й унікальність видання. Дж. Армстронг (США) відмітив високу джерельну цінність праці, її значення для наступних більш поглиблених досліджень регіональної історії [1226, с.43].

Високу оцінку виданню дав ЦК КП України в постановах “Про завершення видання 26-томної “Історії міст і сіл Української РСР” (11.06.1974) та “Про відзначення активних учасників створення “Історії міст і сіл Української РСР” (19.02.1975).

19 липня 1974 р. підсумки створення літопису міст і сіл України обговорила президія АН УРСР. Вона вирішила видати 8 томів російською мовою, нагородила Почесними грамотами Інституту історії, економіки, археології, мистецтвознавства, фольклору і етнографії ім. Т.М. Рильського, літератури ім. Т. Шевченка, мовознавства ім. Потебні, суспільних наук, Головну редакцію УРЕ, Центральну наукову бібліотеку, Львівську наукову бібліотеку АН УРСР, Державну історичну бібліотеку, Головне архівне управління при Раді Міністрів УРСР, доручила керівникам цих структур дати пропозиції для відзначення Почесними грамотами президії АН УРСР та преміювання співробітників, які брали активну участь у підготовці багатотомника [99, арк.5-6].

25 лютого 1975 р. Президія Верховної Ради УРСР своїм указом нагородила Почесними грамотами 25 найбільш активних учасників підготовки і видання історії населених пунктів, 41 – грамотами, присвоїла почесні звання заслуженого працівника вищої школи УРСР чотирьом, заслуженого діяча науки – одному, заслуженого учителя – трьом, заслуженого працівника культури – тринадцяти дослідникам [100, арк.80]. Великий вклад у концептуальне осмислення нового історіографічного напрямку в Україні, у методологію видання внесли провідні історики АН СРСР. Тому Президія Верховної Ради УРСР нагородила Почесними грамотами академіків АН СРСР І.І. Мінца, П.М. Поспелова, Б.О. Рибаківа і доктора історичних наук, професора Л.С. Гапоненка [98, арк. 26].

Понад 1500 чоловік були відзначені на місцях. 8 жовтня 1971 р. бюро Київського обкому партії прийняло постанову “Про вихід у світ тому “Київська область” 26-томної “Історії міст і сіл УРСР” і відзначило 35 активістів-краєзнавців

грамотами. Ще 12 дослідників отримали грамоти облвиконкому [261, арк.90]. Волинський обком партії та облвиконком нагородили свій актив і грамотами, і томами “Волинська область” з пам’ятними надписами [205, арк.2]. У залі будинку політосвіти відбулася презентація хмельницького тому. Група його творців була відзначена грамотами обкому партії та облвиконкому, книгами з дарчими надписами [313, арк.30-32]. Аналогічні акції морального й матеріального пошанування відбулися в інших областях.

Важливе значення для узагальнення досвіду мало спільне засідання Головної редколегії “Історії міст і сіл Української РСР”, вченої ради Інституту історії АН УРСР, наукової ради Головної редколегії Української радянської енциклопедії і колегії Головного архівного управління при Раді Міністрів УРСР, яке відбулося 15 вересня 1975 р. Академік Мінц І.І., представляючи на цьому засіданні бюро Відділення історії АН СРСР, назвав створення історії міст і сіл “науковим подвигом, який ні за розмахом, ні за кількістю учасників, значенням не має нічого рівного в історії”. Він підкреслював виняткову роль цієї кампанії в розгортанні краєзнавчого руху: “Ви надали можливість розгорнути ініціативу тисячам людей. А тепер ці сотні і десятки тисяч людей отримали можливість свою творчу енергію спрямувати в дослідницьке русло. І це дало початок гігантському рухові, який буде розгортатися далі” [98, арк.18].

“Історія міст і сіл Української РСР” отримала понад 180 позитивних рецензій на сторінках преси [101], у тому числі – в “Правде”, “Известиях”, “Литературной газете”, журналах “Огонёк”, “История СССР”, республіканській та місцевій пресі [98, арк.78]. “Радянська Україна” помістила схвальну рецензію на том “Хмельницька область” Ф.П. Шевченка [1301], “Сільські вісті” – на том “Вінницька область” [494], “Радянська Житомирщина” високо оцінила свій том та його творців [935], “Правда Украины” – черкаський [833].

З приводу роботи над історією міст і сіл на сторінках преси не раз виступав і голова Головної редколегії П.Т. Тронько. 1963 року його статтю “До написання “Історії міст і сіл Української РСР” помістив “Український історичний журнал” [1228], 1969 року – “Известия” [1242], 1971-го – “Вопросы истории” [562], 1972-го

– ”Огонёк” [1241] та інші.

Високу оцінку здобув науковий та організаторський таланти голови Головної редколегії П.Т. Тронька. 7 листопада 1976 р. “Правда” опублікувала постанову ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР “Про присудження Державних премій СРСР 1976 року в галузі науки і техніки”. Під номером десятим було названо прізвище П.Т. Тронька, голови Головної редакційної колегії “Історії міст і сіл УРСР”. Академік М. Келдиш, голова Комітету по ленінських і державних преміях СРСР, цього дня в “Правде” назвав 26-томне видання “капітальною науковою працею, яка визначила новий напрям у радянській історіографії” [1028].

Видання історії населених пунктів України мало велике **значення**.

Двадцятирічна робота з підготовки, видання і російськомовного перевидання томів (а в його ході відбувалося доопрацювання матеріалів, уточнення, виправлення допущених помилок) започаткувала новий історіографічний напрям, коли в центр дослідження було поставлено не окремі події, факти, періоди, а історія населених пунктів у межах регіону.

Томи з історії населених пунктів Західної України, Волині стали першою в радянській історіографії комплексною працею про приєднані регіони, їх минуле.

Багаторічна робота внесла великий вклад у джерельну базу регіональної історії, а саме видання стало своєрідним настільним архівом, де й сучасний дослідник-учитель, студент, учень знайде необхідний для своїх праць матеріал, сприяло удосконаленню навчально-виховного процесу у вузах, технікумах, школах, патріотичного виховання покоління 70-80 років.

Робота над томами стала школою підготовки широкого краєзнавчого активу, який отримав першу після репресій 30-х – середини 50-х років можливість об’єднатися в авторські колективи, редколегії, робочі групи, задовільнити свій потяг до національного коріння, зняла страх, шок репресій, була кроком на шляху демократизації духовного життя, краєзнавчих досліджень. І в той же час – породила безліч сумнівів, висвітила історіографічні проблеми, питання, відповіді на які залишалися за ідеологічною завісою, стінами спецховищ, за кордонами, що відділяли нас від багатого джерельного скарбу істориків української діаспори.

Академік П.Т. Тронько, 28 вересня 2001 р. відкриваючи X Всеукраїнську краєзнавчу конференцію, присвячену проблемі перевидання історії міст і сіл України, підкреслив: “Значення цієї праці полягає і в тому, що в процесі її підготовки до першовитоків прилучилися десятки тисяч аматорів-дослідників, шанувальників своєї минувшини – цьому немає ціни. Вона дала могутній поштовх розвитку краєзнавчого руху в Україні, сприяла розповсюдженню знань серед населення про рідний край, його історію, традиції, культуру, значно підвищила інтерес до пізнання і вивчення історії народу” [1229, с.22]. І, що дуже важливо, суттєво підвищила авторитет краєзнавчого руху, його роль у науковому, культурно-освітньому житті Правобережної України.

1974 року побачив світ російськомовний том історії міст і сіл Кримської області, виданий у відповідності з постановою ЦК КП України, Президії АН УРСР. За ним пішли й інші. Замість 8 передбачених вдалося видати 14 томів, у тому числі російськомовний том історії м. Києва (1982).

У середині 80-років велика союзна держава опинилася в ситуації критичного загострення глобальних проблем, які потребували негайного вирішення, розпочалися перебудовні процеси, що витіснили на задній план питання перевидання наступних томів. А згодом, у 90-і, все виразніше почали звучати пропозиції про друге, оновлене видання історії міст і сіл, здійснене на нових методологічних засадах.

Аналіз джерел і літератури про колективну працю 17 тис. краєзнавців Правобережної України, пов’язану з підготовкою і виданням у 60-80-роки томів історії міст і сіл, дає підстави зробити ряд висновків, винести досить важливі **уроки:**

- краєзнавці рубежу 50-х – 60-х років зуміли скористатися обстановкою, що склалася в суспільстві (засудження культу особи, хрущовська відлига), й не опустили можливості спрямувати ентузіазм і пошук у конкретне русло – написання біографій населених пунктів. Цей фактор досить важливий для нинішнього часу, коли в непростих умовах йде розбудова незалежної України, формування національної свідомості українського народу, виховання патріота-українця, власне

- формування духовної сфери суспільства. Молода українська держава цілком усвідомила роль і значення краєзнавства у вирішенні цих завдань, свідченням чого є Указ Президента України “Про заходи щодо підтримки краєзнавчого руху в Україні” від 23 січня 2001 р., розпорядження Президента України від 19.10.2000 р. “Про забезпечення комплексного розвитку малих міст України”, яким Кабінету Міністрів України доручено “забезпечити підготовку за участю Національної Академії наук України дослідження і видання енциклопедичного, багатотомного збірника “Історії міст і сіл” у новій редакції”, та “Програма розвитку краєзнавства на період до 2010 року”, затверджена постановою Кабінету Міністрів України від 10 червня 2002 р. №789, яка ставить одним з пріоритетних завдань “перевидання багатотомної енциклопедії “Історія міст і сіл України”, створення наукових підрозділів для науково-методичного керівництва і редагування нарисів, передбачає щорічне фінансування в розмірі 260 тис. грн. [1229, с.27; 439, с.115, 118-119]. У цьому плані обстановка склалася сприятливою, залишається скористатися уроком попередників;

- досвід краєзнавців 60-70 рр. закликає надати праці пошуковців організаційної стрункості, а отже – створення відповідних структур – редколегій, комісій, робочих груп, авторських колективів, науково-методичних формувань. Протоколи засідань Головної редколегії відображають досвід їх становлення, удосконалення діяльності, аж до підсумків зробленого і може стати в нагоді відповідним структурам нинішньої доби;

- таку справу здійснити зусиллями однієї громадскості неможливо. Потрібне чітке керівництво й організаційно-фінансова допомога з боку державних органів. У 60-70 рр. це забезпечили партійні комітети – від центрального до партбюро колгоспів. Тепер успіх можливий, якщо керівництво в свої руки візьмуть органи виконавчої влади та місцевого самоврядування;

- праця дослідників 60-70-х років з підготовки і видання історії міст і сіл не мала аналогів, майже паралельно з ходом основної роботи вироблялася й удосконалювалася концепція видання. Тому урок четвертий полягає в тому, щоб врахувати : без обдуманого концепції, методології видання, визначення форм і

методів праці кожної ланки ступінчатого механізму рух від збору матеріалів до виходу книг буде постійно гальмуватися низкою невирішених питань, необдуманих кроків;

- не можна піддаватися ідеологічним і політичним впливам, слід дотримуватися принципів історизму, достовірності, об'єктивності. Анкетування активних творців хмельницького тому історії міст і сіл на питання, чи висувалися якісь ідеологічні вимоги, обмеження до нарисів, дало відповіді: “Ніяких вказівок у друкованому чи усному вигляді не давалося, вирішували ці питання редакційні колеги” (М.І. Мехеда, колишній голова облредколегії); “Єдина вимога, яка висувалася до авторів – це короткий обсяг текстів” (І.С. Винокур, доктор істор. наук, професор К-ПДУ); “Був контроль з боку облредколегії, а найбільше – з боку Академії наук УРСР, аби не було чогось антирадянського. Кожен мусив діяти за системою ідеологічних вимог” (І.В. Гарнага, заст. директора облдержархіву); “Вимоги були. Обмежень, я думаю, не було. Про це не говорилося. Було само собою зрозуміло, про що не можна було тоді писати...” (А.П. Гаврищук, доцент К-ПДУ); “Визначалася необхідність показу провідної ролі партії в досягнутих здобутках” (В.С. Степанков, доктор іст. наук, професор К-ПДУ). В результаті отримали історію з лакунами і перекрученнями, певними структурно-текстовими деформаціями, у значній мірі пристосовану до ідеологічних лекал, сформованих у 30-50-і роки минулого століття;

- видання, у тому числі томи з історії міст і сіл Правобережної України, при всіх його недоліках, особливо пов'язаних з тогочасними ідеологічними стандартами, сильне своєю науковістю. Описовість нарисів зведена до мінімуму за рахунок документальної бази, яку сформували архіви України, бібліотеки, музеї, її доступності широкому колу авторів. Це добре підмітив академік Рибаків Б.О., який 5 лютого 1974 року на засіданні бюро Відділення історії АН СРСР сказав: “Я думаю, що можливо головна цінність цього видання в тому, що воно стане важливим історичним джерелом для самих різноманітних, різнорідних пошуків” [382, арк.50]. Отже, урок полягає в тому, що без підготовки достатньої джерельної бази науково-добротне видання неможливе;

- практика створення історії міст і сіл показала, що без наукових і науково-викладацьких кадрів Національної академії наук України, вищих навчальних закладів різного рівня акредитації забезпечити високий науковий рівень теж неможливо. У кожній області Правобережної України науковці входили до складу облредколегій, науково-методичних груп, авторських колективів, забезпечили підготовку до друку нерідко й 10-15 нарисів, як це було, скажімо, у Волинській області, де Р.Н. Оксенюк написав 15 нарисів, П.К.Сміян – 12, П.Н. Серпенінов – 7, О.Г. Михайлюк – 6, І.С. Гайдай – 5;

- якість томів була б набагато вищою, якби авторам нарисів було дозволено використати багаті краєзнавчі матеріали української діаспори Європи, Америки, Австралії – архіви, бібліотеки Української вільної академії наук, Українського вільного університету, редакції Енциклопедії українознавства, Наукового товариства імені Т. Шевченка, Українського історичного товариства, інших науково-освітніх структур. Ними в повній мірі варто скористатися тепер;

- у період видання “Історії міст і сіл Української РСР”, та й тепер, ще з більшою силою звучить незадоволення обсягом довідок про села – центри сільрад й відсутністю даних про тисячі сіл України. Це варто виправити, видавши в рамках тому окремі книги про область, обласний центр й міста обласного підпорядкування, населені пункти кожного району.

4.3. Історико-краєзнавчий пошук 70 – 80-х років

Академік Академії наук СРСР Б.О.Рибаков 5 лютого 1974 р. на засіданні бюро Відділення історії АН СРСР, де обговорювалася доповідь “Про досвід підготовки видання “Історії міст і сіл Української РСР”, пророчив цьому багатолітньому труду щонайменше три життя: перше - у процесі збору матеріалів, підготовки видання, що залучив до науково-краєзнавчого пошуку 10 тис. авторів, 100 тис.учасників, друге – це життя в думках і пам’яті народу, який століттями буде користуватися цією безмежною енциклопедією, і третє – завдяки джерельній базі,

створеній протягом 12 років і укладеній в сторінки двадцятишеститомника, архівні, музейні теки, картотеки сотень книгозбірень [382, арк.50].

Поза цим 100-тисячним колективом творців літопису обговорення нарисів, довідок втягнуло в краєзнавчий процес ще сотні тисяч людей. У Київській області, наприклад, матеріали обговорювались і затверджувались на нарадах, зборах, сесіях сільських, селищних рад, у райкомах партії з участю широкого активу [261, арк.89]. Учасники і свідки історичних подій вносили пропозиції, доповнення, передавали в робочі групи цінні документи, фотографії. Академік АН СРСР І.Й.Мінц назвав це явище “народністю роботи”, коли народ не тільки творив, а й писав свою історію [382, арк.32].

Працю краєзнавців стимулювали архіви, музеї, бібліотеки, які концентрували й поширювали в маси джерельний матеріал, що залишився після видання томів. За оцінками фахівців невикористаною залишилася більша частина краєзнавчих матеріалів, які ілюстрували, деталізували різні історичні події і не були включені до нарисів. Якщо на 1 січня 1962 р. держархіви республіки налічували 19 млн.справ, то протягом 1962-1971 рр. їх добавилося ще 11 млн. [738, с.62].

У зв'язку з цим держава вжила додаткових заходів для розвитку архівної справи, що позитивно відбилося на розвитку архівного краєзнавства. З 1960 року Головне архівне управління перебувало в безпосередньому підпорядкуванні уряду. Його діяльність регламентувало нове “Положення про Архівне управління при Раді Міністрів Української РСР” (1961), а стимулювала постанова Ради Міністрів СРСР “Про заходи щодо поліпшення архівної справи в СРСР” та відповідна постанова Ради Міністрів республіки (1963). За п'ятирічку (1966-1970 рр.) було збудовано 5 нових приміщень держархівів площею 32,5 тис.квадратних метрів, у тому числі – у Черкасах, Києві. 1970 року було завершено будівництво комплексу споруд центральних державних архівів, що зайняли 4.7 га площі. У них розмістилися Центральний державний архів Жовтневої революції і соціалістичного будівництва УРСР, що переїхав з Харкова, Центральний державний історичний архів, Центральний державний архів кінофотодокументів, Центральна реставраційна майстерня та Архівне управління при Раді Міністрів УРСР. Корпус розрахований

на 5 млн.справ, науково-довідкову бібліотеку. Все це створювало давноочікувані умови для дослідників і знайшло високу оцінку громадськості, засобів масової інформації [629, с.25]. На 1 січня 1972 р. в Україні діяла потужна мережа архівних установ – 626 державних архівів з 30 млн.справ та 55 тис. відомчих. Основними напрямами організаційно-методичної та науково-краєзнавчої роботи стали **упорядкування матеріалів**, що накопичилися в ході написання історії міст і сіл, підготовка науково-довідкового апарату, який полегшував їх пошук, сприяння розвитку архівної справи на місцях – у містах, районах, публікація в журналі “Архіви України”, наукових збірниках окремих документів та тематично укладених їх добірок, участь у наукових історико-краєзнавчих конференціях. Протягом 60-х – на початку 70-х років архівні установи видали 24 путівники, 21 тематичний та фондний огляд, 6 описів документів. 1971 року побачив світ “Каталог колекції документів Київської археографічної комісії (1369-1899) [629, с.3-4, 31]. За час підготовки і видання історії населених пунктів України було випущено 170 збірників загальним обсягом більше 4 тис. друкованих аркушів [441; 645], зокрема, - “Волинь Радянська.1939-1964 рр.” (Л., 1971), “Волинь Радянська. 1965-1975 рр.” (Л., 1984), “Ровно – 700 років: Збірник документів і матеріалів” (К., 1983), “Луцьку – 900 років.1085-1975 рр.” (К., 1985) [400; 401; 434; 422].

Підготовка і видання літописів населених пунктів стимулювали краєзнавчу діяльність бібліотек усіх рівнів. За 12 років роботи над історією міст і сіл Державна історична бібліотека України сформувала картотеку на 1200 тис. карток [383, арк.33], 1968 року започаткувала бібліографічний покажчик літератури з історії України В усіх областях Правобережної України видані ретроспективні покажчики літератури з історії міст і сіл, зокрема – “Житомирщина за 50 років”, “Літопис Житомирщини”, “Історія міст і сіл Хмельницької області” у трьох томах та інші [330].

Наявна база й досвід **краєзнавчої роботи бібліотек** набули дальшого розвитку в 70—80-і роки. Продовжувалося збагачення й даліше впорядкування краєзнавчої літератури. Зібрані фонди стали основою створення краєзнавчих кімнат, секцій, відділів обласних бібліотек. Традиційними стали щоквартальні,

щорічні огляди краєзнавчої літератури, публікацій газет і журналів. У 70-і роки була проведена прогресивна по своїй суті централізація бібліотек. У Хмельницькій області цей процес зайняв 5 років (1973-1978 рр.) і привів до створення 22 централізованих бібліотечних систем. В результаті читачі будь-якої бібліотеки отримали доступ до єдиного книжкового фонду. Посилилося інформування краєзнавчого активу, проведення ряду спільних заходів – оглядів, конкурсів, конференцій [754, с.328].

Поліпшилося використання фондів, їх розкриття, доведення інформації до читачів у бібліотеках Рівненської області. З 1972 року видавався щоквартальний покажчик “Новини краєзнавчої літератури”, щорічник “Література до знаменних і пам’ятних дат Рівненщини” [1323, с.74].

Бібліотеки не тільки популяризували краєзнавчу книгу. Вони брали на себе роль організаторів краєзнавчих заходів, консолідували краєзнавчий актив, спрямовували на дальший пошук, підготовку і видання літератури. Клуб “Краєзнавець”, що виник у Хмельницькій обласній універсальній науковій бібліотеці, об’єднав більше 20 краєзнавців-дослідників не тільки обласного центру, а й ближчих районів. Щомісячні засідання приурочувалися визначним подіям, краєзнавцям, презентації краєзнавчих видань, обговоренню актуальних питань. Клуб ініціював проведення науково-краєзнавчих конференцій.

Робота над історією міст і сіл привела до накопичення раніш невідомих документів, спогадів, фотографій, меморіальних пам’яток. Вже в ході роботи над томами за ініціативою краєзнавців – членів груп, комісії створювалися музеї різних профілів. Одним з перших на Волині був відкритий Торчинський краєзнавчий музей, що відобразив історію літописного Торчина від 1230 року, першої згадки про поселення. Його очолив Григорій Олександрович Гуртовий, учитель історії Торчинської середньої школи, автор нарисів історії сіл Білосток, Шепель, Воютин, Садів та інших краєзнавчих публікацій [855, с.89]. На Черкащині були відкриті Драбівський, Чернобаївський, Лип’яцький, Смілянський, Хрестинівський, Чигиринський районні, Кривоносівський та Богуславський на

Золотоноші сільські музеї, меморіальні кімнати Семена Скляренка в Золотоноші, Григорія Сковороди в Коврані [100, арк.217].

Нерідко ініціативу створення музеїв проявляли райкоми та обкоми партії. 28 листопада 1966 р. бюро Житомирського обкому партії прийняло постанову “Про створення народних музеїв і музейних кімнат на підприємствах, колгоспах, радгоспах, навчальних закладах області”. В результаті в області було обладнано 65 громадських музеїв, 257 ленінських кімнат, 395 краєзнавчих кутків [243, арк.15].

У Києвосвятошинському районі музеї та музейні кімнати були створені в Демидові, Хотіві, Пірнові, Димері, Вишгороді, Н.Петрівці, Білогородці, Гореничах, Крюківщині. У Боярці йшла робота над музеєм М.Островського. У Макарові 1967 року було відкрито новозбудоване музейне приміщення. Виникли музеї у Ржищеві та Гребнях Кагарлицького району [261, арк.94-95].

Посилився процес музеєтворення на Поділлі. Вінницький обласний краєзнавчий 1970 року завершив реконструкцію приміщення, збільшив експозиційну площу до 2400 квадратних метрів, розгорнув 20 експозиційних, виставочних і лекційних залів. На початку 80-х років у результаті централізації його відділами стали музей декоративно-прикладного мистецтва, тутьчинський музей П.І.Пестеля, тиврівський краєзнавчий, музей Василя Порика, Героя Радянського Союзу, національного героя Франції, у с.Порик Хмельницького району [670, с.6]. На Хмельниччині визначальну роль відігравав Кам'янець-Подільський історичний музей-заповідник, оскільки Хмельницький обласний краєзнавчий з 1971 по 1987 рік був закритий на реконструкцію і залишився по суті без власної бази. 1985 року мав 94 тис. експонатів, бібліотеку раритетних видань [483,с.7]. Працівники Хмельницького обласного краєзнавчого музею концентрували увагу на зборі експонатів – 1976 р. зібрали 1547, 1977-го – 2091, 1978 р. – 2201, 1979 р. – 1751, 1980 р. – 969, наданні допомоги Меджибізькому музею, відкритому 1971 року, створенні художньо-меморіального музею Г.С.Верейського, читанні лекцій, публікації статей на історико-краєзнавчу тематику [1049, с.132]. 1986 року на Хмельниччині діяло 378 громадських музеїв [1165, с.225], на Вінниччині – 628 [756, с.41].

4 листопада 1962 р. у Словечному на Житомирщині був відкритий музей партизанської слави, який висвітлив сторінки підпільно-партизанської боротьби на території Овруцького і Словечанського районів. Тут за період з вересня 1941 по листопад 1943 року фашисти повністю спалили 29 населених пунктів, 10 – наполовину, вбили й спалили близько 6 тис. жителів [245, арк.12]. Три зали, вестибюль, кінолекційний зал різними засобами розкривали діяльність Словечанського підпільного райкому партії на чолі з В.М. Ананкіним, чехословацьких патріотів з Яном Налепкою, десантників І.А. Петрова 1969 року музей став народним, 1970-го біля приміщення відкрито пам'ятник народним месникам. За перших 8 років музей відвідали 224816 екскурсантів, у тому числі – партизанські командири О.М.Сабуров, С.А. Ковпак, О.Ф. Федоров [245, арк.18].

1974 року у Самчиках Старокостянтинівського району на Хмельниччині відкритий музей розвідника Героя Радянського Союзу М.Прокоп'юка.

У дні святкування 30-річчя визволення України в Києві відчинив двері Український державний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941-1945 рр. – експозиції вмістили 6 тис. експонатів, у Залі Слави на мармурових плитах золотом виписані назви фронтів, 1082 військових частин і з'єднань, яким присвоєно найменування визволених ними населених пунктів [893, с.45].

У Здолбунові 1974 року відкрито музей Героя Радянського Союзу М.Т.Приходька [307, арк.2].

1987 року прийняв перших відвідувачів Славутський музей партизанського та підпільного антифашистського руху, який на той час зібрав 911 оригінальних експонатів про підпільну діяльність лікаря Михайлова, партизанський загін Одухи, антифашистську боротьбу в'язнів славутського концтабору “Грослазарет” [1165, с.250].

1966 року в Житомирі, на батьківщині творця космічних кораблів Сергія Павловича Корольова, відкритий музей космонавтики. 1991 року він значно розширився за рахунок нового приміщення.

У 70-80-і роки з'явився ряд нових форм музейної роботи [1150]. 1974 року Україна дізналася про Великояромірський краєзнавчий музей на Хмельниччині та

його завідуючого М.В. Підкуймуху, який першим у республіці започаткував ведення родовідних книг про славних сільських трударів [995, с.162].

На початку 70-х років Міністерство культури УРСР поширювало досвід рівненських музейників, які для більш тісного зв'язку з масами організували вагон-музей, демонстрували жителям районів, що прилягали до залізниці, досить заполітизовані тематичні експозиції “50 років Великої Жовтневої соціалістичної революції”, “Героїчний подвиг радянських воїнів на Рівненщині (До 50-річчя Радянської Армії)”, “Рівненщина від з'їзду до з'їзду”. Тематику погоджували у відділі пропаганди і агітації обкому партії, експозиції приймала спеціальна комісія. Явку відвідувачів забезпечували райкоми партії [294, арк.2-4]. Однак, навіть у таких експозиціях відвідувачі знаходили події, факти з історії свого краю. 24 серпня 1973 р. газета “Червоний Прапор”, орган Рівненського обкому партії, розповіла про виїзд до трудівників колгоспу “Прогрес” Дубровицького району автомузею [272, арк.43]. У числі перших такі форми музейної роботи підхопив колектив Хмельницького обласного краєзнавчого музею, компенсуючи цим відсутність приміщення й можливості проведення стаціонарної роботи.

Об'єктивний процес створення нових і удосконалення роботи існуючих музеїв привів до помітного збільшення мережі як державних, так і громадських музейних закладів. 1965 року діяв 131 державний і 5 тис. громадських музеїв [687, с.406]. Саме у ході роботи над історією населених пунктів розпочалося створення музею-заповідника на місці Берестецької битви. Рішення про це 30 вересня 1965 р. прийняв Рівненський облвиконком, мотивуючи, що до козацьких могил “щорічно прибуває велика кількість організованих екскурсій та окремих екскурсантів з різних місць Радянського Союзу”. Директору обласного краєзнавчого музею було доручено розробити тематико-експозиційний план та ескізи музею, облдоруправлінню – прокласти в 1966 році кілометр дороги з твердим покриттям до часовні “Козацькі могили” в с.Пляшева Млинівського району [285, арк.12-13]. 25 червня 1970 р. наступним рішенням облвиконком поставив завдання перебудувати експозиції, вивільнити для цього кімнати, зайняті під готель, провести парове опалення, завершити благоустрій території, ремонт огорожі [287,

арк. 1-2]. 1966 року Рівненський облвиконком рішенням “Про культурно-побутове будівництво та благоустрій в с.Вілія Острозького району” передбачив будівництво протягом 1966-1967 рр. у селі Миколи Островського 12 об’єктів, у тому числі – Будинка культури, кінотеатра, восьмирічної школи, готелю, їдальні, магазинів та інших споруд [286, арк.4-5]. 1981 року, враховуючи історичну, наукову, архітектурну цінність, уряд України надав Острозькому замку статус історико-культурного заповідника [1031, с.337]. 1985 року Острог збагатився ще одним закладом – Музеєм книги і книгодрукування. На 1 січня 1984 р. Рівненщина мала 3 державних і 249 громадських закладів. Кількість громадських музеїв за період з 1975 року зростає на 185 [307, арк.2].

Така ж робота відбувалася на Поділлі. 1968 року на Хмельниччині був відкритий музей Дунаєвецької суконної фабрики, 1970 року – маківський сільський краєзнавчий музей. 1969 року музей Степана Руданського відкрито в с.Хомутиці Калинівського району на Вінниччині. На 1 січня 1984 року у Вінницькій області діяло 482 громадських музеї, у Хмельницькій – 354. У методичному плані їх роботу підтримували 5 державних музеїв на Вінниччині і 3 – на Хмельниччині [385, арк.1-31].

З неменшим розмахом здійснювалося музейне будівництво у Волинській області. 1978 року в с.Рокині неподалік Луцька розпочалася робота по створенню міжгосподарського музею історії сільського господарства Волині. А вже 1983 року він набув статусу народного [1140, с.28]. 1985 року в педагогічному інституті відкрито музей Лесі Українки. Наступного року він став одним з активних організаторів у Луцьку науково-краєзнавчої конференції, присвяченої 115-річчю від дня народження поетеси [868, с.43]. 1986 року на базі обласного інституту удосконалення вчителів був започаткований Волинський музей освіти. Він зібрав понад 3 тис. експонатів, у тому числі – про 42 заслужених учителів області, 1705 відмінників освіти [881, с.60]. 1985 року Міністерство культури України присвоїло звання народного Камінь-Каширському краєзнавчому музею.

Робота по створенню громадських музеїв, як і їх ідейно-політичний зміст, спрямовувались і контролювались місцевими партійними комітетами. 1983 року

передбачалося відкрити 22 районних музеї в областях Правобережної України, а вдалося відкрити 14. Зокрема, у Рівненській області – 7, Вінницькій – 4, Волинській – 3 музеї. На 1 січня 1984 р. в семи правобережних областях та м. Києві діяло 2457 громадських музеїв, найбільше – 593 у Черкаській, 482 – у Вінницькій, 354 – у Хмельницькій областях, найменше – 208 – у Київській області. Звання народного мали 99 закладів. На 3202 сільські Ради припадало 1565 сільських музеїв. По цьому показнику відставала Київська область – лише 25 відсотків сільрад мали громадські музеї [385, арк.29,31].

У 70-80-і роки науковці, музейні працівники видали ряд путівників, з'явилися буклети як різновид науково-методичної інформації. Вони розкривали історію музейної справи в Україні, досвід створення конкретних закладів, методичні рекомендації щодо організації їх роботи [1199]. Узагальнювався досвід музейно-атеїстичної роботи [701], літературного музейництва, краєзнавчої музейної роботи в школі [865]. Дальшого розвитку набула теорія музейного будівництва у працях Т.Т. Буланого [520], А.М. Розгона [1113], Г.Г. Мезенцевої [892; 893].

Робота над історією міст і сіл привернула **увагу до пам'яток історії і культури**, їх охорони і використання. Виникла потреба в пам'яткоохоронному органі. Під тиском громадськості 28 серпня 1965 р. Рада Міністрів УРСР прийняла постанову про створення Добровільного товариства охорони пам'яток історії і культури в Українській РСР. 20-21 грудня 1966 р. у Києві відбувся установчий з'їзд, головою правління обраний К.К.Дубина [688, с.31]. Однак через кілька місяців ці обов'язки у зв'язку з хворобою К.К. Дубини правління поклало на П.Т.Тронька, тоді заступника голови Ради Міністрів УРСР, голову Головної редколегії багатотомного видання історії населених пунктів України. І він виконував їх протягом майже 22 років.

Становлення обласних, міських та районних організацій Українського товариства охорони пам'яток історії і культури (УТОПІК) відбувалося майже типово. 30 листопада 1966 р. установча конференція у Вінниці зібрала 192 делегати і запрошених. Вів конференцію голова оргкомітету доцент місцевого педінституту Н.С. Кветний. Доповідь “Про мету та завдання обласного товариства охорони

пам'яток історії та культури” зробив С.К.Трохименко, заввідділом обкому партії. Було обрано правління, ревізкомісію, а 8 грудня на засіданні президії – голову професора В.М. Борщевського, заступників Й.О. Бугацького, І.І. Зайця, Л.О. Сахневича. Утворено сім секцій – дожовтневого періоду та археології (П.І. Хавлюк), історії радянського періоду (Н.С. Кветний), народної творчості та етнографії (Є.В. Горб), прикладного народного мистецтва (А.Л. Мороз), пам'яток архітектури (А.В. Крейчі), пропаганди (А.А. Бортняк) [164, арк.1-3]. На 8 лютого 1967 р. зареєстровано 347 пам'яток, у тому числі 18 – республіканського значення [165, арк.3]. На середину 70-х років вінницькі пам'яткоохоронці взяли на облік та під охорону 515 пам'яток [139]. Житомирська обласна організація УТОПК свою історію започаткувала у вересні 1966 року. Її очолили Ф.А.Грінченко та А.К.Прокудін [249, арк.2]. Протягом 1967 року сформовано 25 районних та 605 первинних осередків, які об'єднали 35330 індивідуальних та 212 колективних членів, зібрали 25490 крб. при плані 16300 [250, арк.2]. Рівненський облвиконком рішенням від 23 листопада 1965 р. створив оргкомітет з 28 осіб, його очолив В.В.Томашевський, доцент Рівненського загальнонаукового факультету КДУ, а ввійшли В.Д.Авдєєв, доктор біологічних наук, Г.У.Гапончук, директор обласного краєзнавчого музею та інші [285, арк.10-11]. Установчі збори відбулися 22 листопада 1966 р., головою правління був обраний В.В. Томашевський [304, арк.50].

Власне, після установчого з'їзду УТОПК утворено 25 обласних, Київську і Севастопольську міські, 606 районних і міських організацій. На середину 1969 року вони об'єднували 43766 первинних осередків, 9197 тис.індивідуальних і 27070 колективних членів [688, с.42]. До їх складу входили й працівники обкомів, райкомів партії, обласних та районних виконавчих комітетів, що надавало ваги й відповідальності цим формуванням, сприяло вирішенню ряду практичних завдань. Як правило, обласні, міські та районні організації очолювали заступники голів виконавчих комітетів.

Оскільки інших громадських краєзнавчих організацій на той час не було, тому обласні, міські та районні осередки УТОПК по суті координували роботу

краєзнавчого активу на місцях з вивчення історичних подій. А краєзнавчі дослідження в свою чергу давали підставу для ініціювання заходів з увічнення в пам'ятниках подій, фактів, героїв.

На Черкащині в 1968-1969 рр. на честь 25-річчя Корсунь-Шевченківської операції було встановлено по кільцю оточення 32 меморіальні знаки, по всій області – 295 обелісків, відкрито пам'ятники І.Нечую-Левицькому, композитору К.Стеценку, С.Гулаку-Артемовському, М.Старицькому. На все це витрачено 430 тис.крб. [110, арк.43-44].

Рівненські пам'яткоохоронці встановили 796 монументів, меморіальних таблиць. Зокрема – меморіальні дошки на конспіративних квартирах Кузнецова, обеліски жертвам фашизму в м.Володимирці, пам'ятники Героям Радянського Союзу пілоту Іванову в м.Дубно, Приходьку – у Здолбунові [303, арк.4].

Активно працювали секції військово-історичних пам'яток у Хмельницькій, Вінницькій, Київській областях. Члени секції Житомирської обласної організації П.І.Ліпик, В.М.Яворський, А.К.Прокудін та інші створили книгу “Вони будуть жити у віках”, куди занесли фотографії, копії нагородних листів та описи подвигів 52 Героїв Радянського Союзу. Книги безсмертя створювали районні організації [688, с.56].

Член правління Хмельницької обласної організації УТОПК М.Я.Макухін у співавторстві з М.Ю.Бугаєм 1978 року видали книгу нарисів про Героїв Радянського Союзу хмельничан та визволителів, які отримали це високе звання в боях за Хмельниччину. 1985 року вона була перевидана. До 40-річчя Перемоги в області встановлено 972 пам'ятники і пам'ятних знаки односельчанам і 382 – воїнам-визволителям [593, с.7].

Ефективною формою охорони пам'яток стали громадські огляди. У 1969 - 1970 рр. проходив огляд пам'яток історії і культури, присвячений 100-річчю від дня народження В.І.Леніна. У Житомирській області він дав можливість обслідувати 856 пам'яток історії і культури, і, де потрібно, реставрувати, відремонтувати їх. На це було затрачено 66 538 крб., у тому числі з коштів Товариства – 8 506 крб. [251, арк.75].

Фінансову допомогу областям подавало правління Українського товариства охорони пам'яток історії і культури. 1967-1972 рр. за фінансової підтримки Товариства було реставровано більше 700 пам'яток, споруджено 350 пам'ятних знаків, обладнано більше 350 громадських музеїв-скарбниць народної пам'яті [688, с.70].

1972-1973 рр. проходив громадський огляд пам'яток історії та культури, ініційований правлінням УТОПК, Міністерством культури, Держкомітетом Ради Міністрів у справах будівництва, ЦК комсомолу. У Рівному оглядом керував оргкомітет, очолюваний Захаром Кузьмичем Красиленком, головою обласної організації, заступником голови облвиконкому. Підсумки огляду засвідчили наявність в області 808 пам'ятників. Над 495 із них було взято шефство різними організаціями, відремонтовано, реставровано й упорядковано 531 пам'ятник. У ході огляду проводилася велика, патріотично-виховна робота – зустрічі біля пам'ятників, бесіди, урочисті лінійки, піонерські збори, мітинги, 96 екскурсій до пам'ятників. Певну роль у популяризації подій та імен, увічнених у бронзі та граніті, здійснювали засоби масової інформації. Костопільська газета “Червоний промінь”, острозька “Зорі комунізму”, дубненська “Червона Зірка”, гощанська “Радянське життя” під рубриками “Безсмертя подвигу батьків”, “Їх імена не забуто”, “Узнай свій край”, “Ставали месники до бою” помістили близько 100 статей, нарисів, повідомлень [306, арк.13-16]. Оргкомітет відзначив 61 організацію, підприємство, заклад дипломами I-III ступенів [306, арк.22-23]. На полиці бібліотек лягли книги Л.Кравцова “Свідки народної величі”, Г.Сербіна “Ровенщина”, О.Молчанова “Ровно”, брошура “Ровенщина в роки Великої Вітчизняної війни 1941-1945 рр.” [252, арк.3].

1972 року ЦК Компартії України посилив наступ на інакодумство, будь-які спроби відходу в дослідницькій роботі від ідейно-політичних вимог. За ініціативою вправного утискувача національно-культурного руху В.Ю.Маланчука були призупинені роботи з увічнення на Хортиці подвигу запорозьких козаків, у жовтні 1972 р. постановою “Про роботу Українського товариства охорони пам'ятників історії і культури” було вказано голові правління УТОПК П.Т. Троньку на “факти

захоплення старовиною, її ідеалізації, некритичного ставлення до архаїчних форм у побуті і звичаях” [688, с.72].

1976 року Верховна Рада СРСР прийняла закон “Про охорону і використання пам’ятників історії і культури”. 1978 року аналогічний закон прийняла Верховна Рада УРСР. Він упорядкував різнотлумачення понятійного апарату, чітко визначив завдання й напрями діяльності, класифікував пам’ятки на 5 видів – історії, археології, містобудування та архітектури, мистецтва, документальні. За 20 років існування кількісний склад членів товариства зріс з 2 до 18 млн., об’єднаних у 75293 первинних організаціях, на дослідження, популяризацію, ремонт і будівництво пам’ятників виділено близько 100 млн.крб., товариство взяло під опіку 107 млн. нерухомих пам’яток [738, с.177-178].

Пам’яткоохоронці, наслідуючи приклад творців “Українського історичного журналу”, почали видавати бюлетень “Пам’ятники України”, який 1988 року був перетворений у науково-популярний журнал “Пам’ятки України”. За 10 років вийшло 42 номери “Пам’ятників України” – понад 3 млн.примірників, які донесли до читачів раніш невідомі сторінки минулого [688, с.82].

У ході підготовки історії міст і сіл все частіше почали з’являтися краєзнавчі матеріали **на сторінках газет, журналів, у радіопередачах**. Комітет по радіо і телебаченню в Луцьку вів щомісячний історико-краєзнавчий журнал “Волинь”, 1971 року разом з обласною організацією охорони пам’яток провів радіовікторину “Як знаєш ти рідний край”, запровадив цикл передач “Люби і знай свій рідний край”, “Кличуть туристів незвідані далі” [104, арк.78]. 1983 року в передачах Хмельницького радіо з’явилася рубрика “Листи з фронту”, яку вела учасниця партизанського руху, колишній заступник завідуючого облВНО О.О. Савчук. Розповіді про фронтові дороги авторів листів, солдатські долі, долі родин торкалися душевних струн, викликали великий резонанс, ставали приводом для проведення вечорів, зустрічей з фронтовиками, їх нащадками. Свої радіопередачі Олена Оксентіївна уклала в книжку [1135]. Щомісяця українське радіо випускало в ефір радіожурнал “Пам’ятки України”, організовувало радіовікторини “Шляхами

великої перемоги”, “Місто, славне у віках”, а центральне телебачення - цикл передач “Назавжди в пам’яті народній” [688, с.155].

Важливу роль у розгортанні краєзнавчого руху в 70-80-і роки відіграли **письменницькі організації**. На завершальному етапі роботи над томом Вінницької та Хмельницької областей, 1 лютого 1971 р., відбулося організаційне об’єднання письменників Подділля в єдину Вінницьку організацію СПУ [173, арк.1]. У співдружності з музеєм М.М.Коцюбинського спілчани двічі на рік проводили творчі суботи, присвячені видатному землякові [174, арк.15], урочисто відзначили 110-у річницю від дня народження М.М. Коцюбинського [178, арк.1-8]. Відповідальний секретар обласної письменницької організації Д.Г. Дейч разом з головою обласної пам’яткоохоронної організації В.М. Борщевським звернулися до секретаря Калинівського райкому партії М.А. Дідика з пропозицією 3 травня 1973 р. відзначити 100-річчя С.В.Руданського, створити для цього районну комісію, провести наукову конференцію у Вінницькому державному педінституті, урочисті вечори, здійснити ряд публікацій, радіопередач [176, арк.8]. У творчості подільських письменників все частіше з’являлися твори історико-краєзнавчого змісту. Анатолій Бортняк за поему про земляка Героя Радянського Союзу Василя Порика та інші збірки був удостоєний обласної премії імені М.Трублаїні [175, арк.2]. Аполлінарій Мацевич у книзі “Працею звеличені”, виданій з нагоди 30-річчя Перемоги, помістив нарис про керівника славутського підпілля Ф.М. Михайлова під назвою “Над Горинню” [177, арк.8].

Житомирська організація Спілки письменників України утворена 28 вересня 1965 р. [246, арк.1]. Налічувала вона всього 8 членів. 1970 року В.Фольварочний зробив сценарій театральної постановки роману М.Островського “Народжені бурєю”, 1969 року Є.Концевич опублікував повість “Партизанськими стежками Гайдара”, К.Гранат – повість про Лесю Українку “Велет розпалює ватру” [247, арк.12].

Письменники не тільки вивчали, популяризували минуле, а й вводили в науковий обіг раніш невідомі події, факти, документи. О.Є.Опанасюк надав гласності боротьбі малинських підпільників проти фашистів, у книзі “Копище”

розкрив жахливі картини фашистських звірств на окупованій території. Письменники з словом історичної правди йшли до широких мас, будили патріотичний дух земляків. Упродовж 1971-1975 рр. житомирські літератори зробили 3 659 платних і 1374 шефських виступи в трудових колективах [248, арк.3,8].

Не раз письменники порушували питання збереження пам'яток минулого, увічнення подій та імен, охорони історичного і природнього середовища. 1968 року О.Т.Гончар у числі інших відомих митців підняв голос на захист населених пунктів зони затоплення на Дністрі [437, с.88].

У 60-і роки відновився процес інституціоналізації краєзнавчого руху.

1963 року була створена науково-громадська краєзнавча організація – Кам'янець-Подільський відділ Географічного товариства. 22 лютого 1964 р. за ініціативою Кам'янець-Подільського державного педінституту, музею-заповідника, Хмельницького обласного краєзнавчого музею, облдержархіву було засноване одне з перших в Україні обласне краєзнавче товариство. Його очолили С.К.Гуменюк, Л.А.Коваленко, І.С.Винокур [772, с.154]. На 7 вересня 1965 р. воно налічувало більше 500 істориків-краєзнавців, археологів, етнографів, фольклористів, які брали участь у написанні історії населених пунктів області, читали лекції, публікували в газетах і журналах краєзнавчі матеріали. Цього дня в актовому залі Кам'янець-Подільського державного педагогічного інституту було започатковано подільські науково-краєзнавчі конференції. На заключному засіданні 9 вересня С.К.Гуменюк прозвітував про роботу обласного краєзнавчого товариства, було обрано нове правління – 17 чоловік, редакційну комісію – 5 осіб, очолену доктором історичних наук Л.А.Коваленком, головою С.К.Гуменюка, заступниками М.І.Желєзнякову, директора Хмельницького обласного краєзнавчого музею, та Г.М. Хотюна, директора Кам'янець-Подільського музею-заповідника, відповідальним секретарем – кандидата історичних наук І.С.Винокура [1210; 764].

8-9 червня 1972 року проходила перша Вінницька історико-краєзнавча конференція. Її учасники на пленарному та секційних засіданнях заслухали 102 доповіді, повідомлення, здійснили екскурсію до трипільського поселення Кліщів і

Немирівського скіфського городища [672], внесли пропозицію про створення краєзнавчого координаційного центру, яка втілилася в життя аж через 16 років. Вінницьке обласне краєзнавче товариство “Поділля” було створене 23 вересня 1988 р., у час перебудови, гласності. Біля його витоків стояли Л.А.Зінченко, Л.Р.Каросва, Л.М.Шпильова. Товариство сформувало секцію вивчення наслідків сталінських репресій на Вінниччині, дало рекомендації щодо перейменування вулиць, створення геральдичної комісії, здійснило ряд публікацій, в яких проглядалися нові історіографічні підходи [376, арк.3-4; 377, арк.3].

На хвилі національно-культурного пробудження 31 березня 1989 р. створене Рівненське краєзнавче товариство. Головою обрано І.Г. Пащука, відповідальним секретарем А.П. Українець, завідувачу відділом етнографії Рівненського краєзнавчого музею [564, с.60].

17 листопада 1989 р. під час третьої Волинської історико-краєзнавчої конференції було проголошено створення Волинського обласного товариства краєзнавців, обрано керівні органи, прийнято статут, сформовано 7 секцій. Серед його засновників – активні дослідники минулого Волині Г.Бондаренко, М. Онуфрійчук, Є. Франчук, Б. Заброварний, Г. Маслай, А. Силюк, В. Гика, О. Остап'юк, Г. Гуртовий, І. Кичій та інші [564, с.7].

Установча конференція Черкаської обласної краєзнавчої організації відбулася 9 грудня 1989 р. Доповідь про стан, основні напрями і завдання краєзнавчої роботи зробив голова оргкомітету, відомий краєзнавець, лауреат премії імені В.Б.Антоновича Михайло Пономаренко. До правління ввійшли 23 особи, президії – 9 чоловік, очолив організацію Павло Соса, заслужений працівник культури України [564, с.83].

70-80 роки – новий етап у розвитку **шкільного краєзнавства**. Хмельницький інститут удосконалення вчителів підготував серію методичних розробок на допомогу вчителям, студентам по вивченню краєзнавчих матеріалів у процесі викладання історії: 1966 року методичні вказівки (план, література) для проведення 5 краєзнавчих уроків у 7 класі [543], 1967-го – для 8 класу [773]. Їх авторами стали викладчі Кам'янець-Подільського державного педінституту, активні учасники

написання історії райцентрів Хмельницької області Л.А.Коваленко, І.С. Винокур, О.Д.Степенко, Б.М.Кушнір. Останній 1970 року розробив ще 7 тем уроків з історії краю для 9-10 класів [839].

У час написання історії міст і сіл посилювався учнівський слідопитський рух, і в такий спосіб почала реалізовуватись науково-дослідницька функція шкільного краєзнавства. 1965 року дводенний туристсько-краєзнавчий похід учні Старокостянтинівської восьмирічної школи № 5 на Хмельниччині спрямували по місцях діяльності місцевого партизанського загону – Старокостянтинів – Жеребки – Немиринці – Деркачі – Пилява [1160, с.167]. Під час написання історії Переяславщини 36 груп юних краєзнавців разом зі своїми наставниками пройшли шляхами партизанського загону М.Л.Одинця, виявили 21 нове ім'я, записали 41 спогад. Шкільний краєзнавчий пошук в Ірпіні вивершився виданням альманаху “Перемога” зі спогадами земляків-фронтовиків [261, арк.93-94]. Активно включилися в похід по місцях бойової і трудової слави школярі Вінниччини. 1965-1966 рр. вони записували спогади, упорядковували могили. У Вінницькій школі-інтернаті діяв краєзнавчий клуб під керівництвом вихователя О.П. Кривого. Школярі с.Заболотне Крижопільського району зібрали фото і біографічні дані 163 полеглих односельчан [168, арк.12]. На 1 січня 1977 р. в області працювало 22 школи імені славних земляків, вивчалися їх життя й діяльність, матеріали поповнювали краєзнавчі кутки, кімнати, Зали Слави [167, арк.7-8]. В Іллінецькому районі учасники експедиції вивчали революційну діяльність Павла Пестеля, творчу спадщину композитора Ніщинського [68, арк.9].

У Рівненській області 620 слідопитських загонів здійснили 900 походів та екскурсій, вивчали історію краю, здійснювали шефство над 797 пам'ятниками, організували зустрічі з учасниками і свідками історичних подій [305, арк.56]. 1976 року на Житомирщині діяло 2500 пошукових загонів. Вони встановили 50 тисяч імен визволителів, вели листування з їх сім'ями [252, арк.65].

1985 року проходила пошукова операція “Згадаймо всіх поіменно” до 40-річчя Перемоги, у ході якої школярі України виявили 9321 прізвище невідомих героїв, порушили питання про реконструкцію, будівництво 2173 пам'яток історії

[738, с.198; 1254]. Школярі Хмельниччини – Дунаєвецького, Шепетівського, Славутського, Городоцького, Красилівського районів – проводили операції “Партизан”, “Орден у твоєму домі”, писали літописи подій Великої Вітчизняної війни в своєму селі, районі. Школярі Бубнівки Волочиського району поповнили сільський музей листами фронтівиків, їх фотографіями, особистими речами, музей зібрав 1300 експонатів, прийняв більше 30 тисяч відвідувачів [1251].

Посилилася **краєзнавча спрямованість науково-викладацької роботи у ВНЗ**, насамперед – у педагогічних. До 25-річчя Перемоги з’явилися збірники матеріалів і документів про боротьбу проти фашистів у роки Великої Вітчизняної війни. У Хмельницькій області він побачив світ 1969 року [431]. 12 викладачів Кам’янець-Подільського державного педінституту взяли участь у написанні нарисів історії Хмельницької обласної партійної організації і внесли до книги чимало подій, фактів з історії краю [920]. Незважаючи на те, що 1956 року був закритий історичний факультет К-ПДП, викладацький склад продовжив плідну працю в галузі історичного краєзнавства. Виходили наукові записки, докторські дисертації захистили Л.А. Коваленко і М.Я. Бріцин, ряд викладачів – кандидатські. За підрахунками професора Л.В. Баженова, дисертації за матеріалами з історії Поділля захистили 260 науковців [471]. Частка викладачів з науковими ступенями та вченим званням 1988 року зросла до 40 відсотків. За вказаний період на Хмельниччині відбулося сім Подільських історико-краєзнавчих конференцій, наукові доповіді і повідомлення підготували 918 науковців і краєзнавців, видані збірники матеріалів шести конференцій.

Великий резонанс у наукових колах мав науковий симпозиум, що відбувся в Кам’янець-Подільському державному педінституті 11 жовтня 1979 р. і присвячувався 400-річчю від дня народження Мелетія Смотрицького. У його роботі брали участь науковці Києва, Москви, Ленінграда. Науковий співробітник Інституту мовознавства АН УРСР В.В.Німчук презентував факсимільне видання “Граматики” М.Смотрицького. 12 жовтня на приміщенні Смотрицької десятирічки в Дунаєвецькому районі відкрита меморіальна дошка [1043, с.8].

У 70-і роки над темою визвольної війни 1648-1654 рр. працював В.С. Степанков, 1979 року видав брошуру “Пам’ятні місця подій Визвольної війни українського народу 1648-1654 рр. на Хмельниччині” [1193]. Чергове дослідження, пов’язане з У.Кармалюком, здійснив В.І.Тищенко [425], нарис про відомого письменника-подолянина М.П.Годованця опублікував Ю.Й.Альперин [452]. 1970 року в Кам’янець-Подільському педінституті відкритий музей В.П.Затонського [824, с.35].

Помітно зріс науковий потенціал Вінницького державного педінституту. 1972 року створена кафедра історії. Археолог П.І. Хавлюк завершував докторську дисертацію, О.Г.Лойко захистив кандидатську. Із 230 викладачів у науковій роботі брали участь 178, у тому числі – 4 професори, 60 доцентів. Усі 6 членів кафедри української літератури, якою завідував професор В.М. Борщевський, вивчали діяльність на Поділлі відомих письменників М.Вовчка, М.Коцюбинського, фольклор краю [70, арк.16, 18, 42, 45]. Вінницький державний педагогічний інститут у 70-80 роках став співорганізатором низки Вінницьких обласних краєзнавчих конференцій. Тільки шостий (1986) і сьомий (1987) збірники у формі тез умістили 212 доповідей і повідомлень краєзнавчого характеру.

Посилився краєзнавчий потенціал Луцького державного педінституту, особливо – після приєднання історичного факультету Житомирського державного педінституту. 1973 року введена посада проректора з наукової роботи, яку обійняв професор О.Г.Михайлюк. За роки дванадцятої п’ятирічки науковці опублікували 2198 наукових праць, у тому числі - 15 монографій загальним обсягом 200 друкованих аркушів [868, с.37]. Серед них, як і в інших регіонах, - нариси історії обласної партійної організації [922], історії Волині Р.Н.Оксенюка. Археологічні дослідження вів М.М.Кучінко. 1983 року, 10-11 червня, питання етнографії Полісся розглянула наукова конференція з участю Інституту мистецтвознавства, фольклористики й етнографії імені М.Рильського АН УРСР [1236, с.27]. 1985 року з нагоди 900-річчя Луцька відбулася перша Волинська регіональна історико-краєзнавча конференція, 1988-го – друга, до 100-ліття Володимира-Волинського,

1989 – третя. Тези доповідей і повідомлень внесли помітний вклад у вивчення нових сторінок історії Волині.

Незважаючи на те, що 1956 року історичний факультет Житомирського державного педагогічного інституту був переведений до Луцька, зусиллями педагогічного колективу вдалося нейтралізувати удар, завданий у такий спосіб історичному краєзнавству Житомирщини. 1979 року, до 60-річчя інституту, був відкритий Музей бойової слави. При ньому діяли клуби “Пошук”, лекторська й екскурсійна групи. Упродовж 60-х років в інституті вийшло 17 томів “Наукових записок”, наукових праць обсягом 1.2 тис. друкованих аркушів, були проведені наукові конференції до ювілеїв М. Рильського, І. Франка, Т.Шевченка, Г. Сковороди, Л. Українки. Професор П.В. Білоус опублікував монографічне дослідження про життя і творчість волинянина В. Григоровича-Барського [662, с.24-26, 45].

У 60 – 80 рр. отримали дальшого розвитку інші напрями краєзнавства, зокрема – **топонімічні дослідження**. Жоден з нарисів і, навіть, довідки за традицією не могли обійтися без пояснення назв населених пунктів. А це стимулювало топонімічні дослідження, очолювані ономастичною комісією. Її голова К.К.Цілуйко входив до складу Головної редколегії “Історії міст і сіл Української РСР”. За його “Короткою програмою для збирання матеріалів з топоніміки Української РСР” й доданою до неї інструкцією в усій Україні організовувався збір топонімічних матеріалів, підготовка топонімічних словників, брошур, монографій. Матеріали досліджень використовувалися при написанні історії міст і сіл.

На Хмельниччині топонімічні дослідження вів завідуючий обласним відділом освіти С.Д. Бабишен. Учителям мови й літератури були направлені методичні поради, вказані джерела пошуку. Сотні вчителів, а з ними тисячі учнів, що входили до 49 краєзнавчих гуртків та 47 гуртків з вивчення топонімів, включилися в цікаву роботу. В результаті більше 500 назв населених пунктів отримали пояснення, були включені в нариси й довідки тому. Свої праці з топоніміки С.Д. Бабишен опублікував у видавництві “Радянська школа” [460; 461].

Велася ця робота й в інших областях Правобережної України. На Житомирщині Г.Г.Богун разом зі своїми гуртківцями вивчав, систематизував й оприлюднював цікаві топонімічні дані [502], які також частково ввійшли до нарисів і довідок про населені пункти Бердичівщини.

Найповніше топонімічні дослідження були організовані в Рівненському державному педагогічному інституті. Їх вела кафедра української мови. Ще в середині 50-х років були започатковані наукові експедиції з метою вивчення діалектів, топонімів [274, арк.98]. 1967 року доцент Я.О. Пура підготував статті “Мікротопоніми Ровенщини”, “Зміни в топоніміці Ровенщини за роки Радянської влади” (0,5 др.арк.), працював над монографією “Мікротопоніміка Ровенщини” [276, арк.13]. Зібраний у 60-70-і роки топонімічний матеріал склав окремий фонд - сотні справ Державного архіву Рівненської області.

Питання топоніміки 1972 року обговорювалися на всесоюзній науковій конференції “Про досвід написання історії міст і сіл, фабрик і заводів, колгоспів і радгоспів СРСР” [111, арк.71]. У 60-70-і і на початку 80-х років в Україні з’явилося чимало наукових праць з цієї галузі знань Л.Л.Гумецької [610; 611], К.К.Цілуйка [1284], Ю.М.Кругляка [827], М.Г. Янка [1287].

Як відомо, з початком 30-х років поза законом були поставлені **фольклорно-етнографічні** дослідження і, звичайно, - експозиції такого профілю в музеях. Переслідувань зазнали етнографи. Робота над історією населених пунктів зробила крутий поворот і в цій галузі краєзнавства. Поступово від збору фольклору, що відображав героїку періоду Великої Вітчизняної війни, дослідники перейшли до збору фольклорно-етнографічного матеріалу різнобічного характеру. В.П. Вовкодав на Вінниччині з великим ризиком для себе збирав фольклор про голодомор 1932-1933 років, який оприлюднив лише на початку 90-х. [555]. У його записниках – більше 2 тис. народних пісень, понад 2 тис. прислів’їв, приказок, кілька сотень загадок. Записані ним фольклорні твори ввійшли до збірників про У. Кармалюка, двотомника “Весільні пісні” [536].

Вінниччина і в цей період демонструвала приклад фольклорно-етнографічних досліджень. Ними займалися кафедра української літератури, професори В.М.

Борщевський, А.П. Коржупова у Вінницькому державному педінституті [159, арк.1-18], секція фольклору та етнографії обласної організації охорони пам'яток, яку очолював доцент педінституту А.М.Подолінний. Науковці спрямовували пошук багатьох збирачів фольклору. Серед них – Г.Я. Яремчук, збирачка й виконавець народних пісень, В.М. Перепелюк, кобзар, автор ряду книг, Є.В. Горб, учителька, співавтор кількох збірників, автор багатьох художніх творів, в основі яких є легенди, перекази [154; 155; 156], Н.А. Присяжнюк [148; 149; 150], М.А. Руденко [170; 171; 172]. Досвід фольклористів Насті Присяжнюк з Погребища, Марії Руденко з Слободи Яришівської Могилів-Подільського району, Євдокії та Івана Горб з Вінниці, Володимира Вовкодава з Кармалюкового Жмеринського району був узагальнений буклетом “До криниць народного слова” [638]. Велику фольклорно-етнографічну науково-дослідну й популяризаторську роботу вів Вінницький обласний краєзнавчий музей, що зібрав у своїх фондах 1858 предметів етнографії краю [166, арк.76; 579, с.34].

Зразки народної творчості на Черкащині збирали 116 ентузіастів. І.П.Гуріненко записав близько 4 тис. пам'яток усної народної творчості [738, с.200]. Збір фольклорно-етнографічного матеріалу на Житомирщині привів до відродження етнографічної експозиції, а згодом – і відділу музею на чолі з Л.Г.Гарбузовою.

10-11 червня 1984 р. Луцький педінститут став місцем проведення всесоюзної наукової конференції з питань етнографії та географії. Серед організаторів – Інститут мистецтвознавства, фольклору та етнографії ім.М.Рильського АН УРСР, Інститут етнографії, фольклору і мистецтвознавства АН БРСР, Музей дружби народів Грузинської РСР, товариство “Знання” УРСР [858, с.27].

Відроджувалися фольклорно-етнографічні свята. 1986 року в Кам'янці-Подільському були започатковані “Подільські візерунки”. 1988 року на Хмельниччині проведено третє республіканське свято народної творчості, у Дунаївцях у рамках свята відкрита меморіальна дошка композитору В.І. Зарембі [1043, с.11-17].

Зібраний за 12 років роботи над томами історії населених пунктів матеріал давав можливість розширити нариси, видати окремі книги з історії районів, міст і сіл. Редколегія тому “Київська область” 8 жовтня 1971 р. ініціювала прийняття постанови бюро обкому партії про створення на базі облредколегії постійнодіючої комісії з питань підготовки до друку найбільш змістовних праць з історії окремих населених пунктів [261, арк.90]. Подібна робота проводилася в інших областях. Так визначився ще один досить важливий напрям краєзнавчої роботи. На Черкащині він вилився у видання книг про Черкаси, Умань, Золотоношу, Звенигородщину, Канівщину [100, арк.26], на Хмельниччині - нарисів історії Поділля, м. Дунаївці [1040]. Серію видань здійснили колишні члени редколегії та автори тому “Волинська область” [942; 722; 901; 780]. З’явився ряд видань про передові колгоспи Волині, Черкащини [1142; 495]. 1977 року Львівське видавництво “Каменярь” випустило збірник документів та матеріалів про с. Лісоводи Городоцького району Хмельницької області [428].

Великий вклад у джерельну базу науково-краєзнавчих досліджень внесла публікація 1971 року львівського літопису, острозького літописця, а також літопису Самовидця, інших документальних збірників [488; 859].

1984 року співробітники відділу історико-краєзнавчих досліджень Інституту історії АН УРСР розпочали видання матеріалів до зводу пам’яток історії і культури. Випуск 8, присвячений пам’яткам історії і культури Вінницької області, склав велику джерельну цінність не тільки для пам’яткоохоронців, а й – істориків-краєзнавців [429].

У 70-80-і роки увійшов у постійну практику розгляд кардинальних науково-краєзнавчих проблем на наукових **історико-краєзнавчих конференціях**. Піонерами проведення цих наукових заходів стали подоляни, історики-краєзнавці Хмельниччини, а за ними – Вінниччини, провівши відповідно 7 подільських і 9 вінницьких обласних конференцій. 1985 року започаткували і протягом 80-х років провели три регіональні історико-краєзнавчі конференції дослідники Волинської області. У 80-і роки пройшло чотири всеукраїнські конференції з історичного краєзнавства, 1982-го – у Вінниці. 19-21 жовтня 1982 р. вона зібрала у Вінницькому

педінституті біля 300 учасників, у переважній більшості подолян, представників областей Правобережної України. На пленарних засіданнях, у п'яти секціях було заслухано 118 доповідей і повідомлень. Тези доповідей і повідомлень вийшли окремою книгою [644].

Краєзнавці Правобережної України взяли активну участь у першій Всесоюзній конференції з історичного краєзнавства, яка проходила 21-29 жовтня 1987 р., підготовці і прийнятті рекомендацій “Основні напрями дальшого розвитку історичного краєзнавства в СРСР” [624].

Велика науково-краєзнавча пошукова робота справила позитивний вплив на **видання краєзнавчої літератури**. Якщо 1960-1966 рр. було видано 220 назв краєзнавчої літератури загальним тиражем 5 млн. примірників, то 1967-1973 рр. – відповідно 300 і 7.5 млн. [738, с.72].

У той же час розвиток краєзнавства гальмував ряд факторів. Діяла система обмежень, укладених у форму принципів класового підходу, партійності, інтернаціоналізму, негативного ставлення до української дореволюційної історіографії. Під **суворим ідеологічним контролем** перебувала АН УРСР і, в першу чергу, - інститути гуманітарного спрямування. Переслідувань зазнав М.Брайчевський, автор статті “Приєднання чи возз'єднання?” 1972 р. були звільнені з роботи кандидати історичних наук Олена Апанович і Олена Компан. 5 вересня 1972 року секретаріат ЦК Компартії України оголосив догану з занесенням до облікової картки Ф.П. Шевченку, директору Інституту археології, “за неправильне ставлення до партійної організації, грубі порушення партійних принципів у роботі з кадрами, допущені ідейно-політичні помилки і нещирість”. Вони полягали, насамперед, у тому, що Федір Павлович підтримав ідею відновлення щорічника “Київська старовина”, надрукував у збірнику наукових праць статтю М.Брайчевського. А ще тому, що вчений негативно ставився до політики русифікації. 28 березня 1973 р. бюро Київського обкому партії виключило з рядів партії Василя Зінича, заступника директора Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії за те, що в бібліографічному покажчику “Українське радянське карпатознавство”, що вийшов за його редакцією, були подані праці

В.Кубійовича, С.Єфремова, К. Грушевської, віднесених до розряду “махрових українських буржуазних націоналістів”. Директор цього Інституту Микола Сиваченко отримав догану. Обидва були звільнені з посад [729, с.70-73]. У 70-х – першій половині 80-х років зазнав переслідувань І.М.Гончар “за ідеалізацію минулого, захоплення старовиною” [437, с.134-138]. 23 грудня 1972 р. запорізький обком Компартії України за наполяганням ЦК звільнив з посади заступника голови облвиконкому М.П. Киценка “за серйозні недоліки і методологічні прорахунки в книгах “Запоріжжя в бурях революції”, “Хортиця в героїці і легендах” [437, с.264-265]. Д.П.Іващенко, репресований викладач Луцького педінституту, після повернення з мордовських таборів не міг працевлаштуватись у Луцьку, 10 років учителював по районах [485].

Підводячи підсумок, слід відмітити, що робота над історією міст і сіл у 60-і роки створила умови для розгортання ініціативи десятків тисяч людей, дала поштовх рухові, який знайшов дальший розвиток у 70-80-і роки. З’явилися нові організаційні форми краєзнавчого руху – від авторських груп, комісій, редколегій в регіонах перейшли до створення комісій по виданню окремих нарисів, формування краєзнавчих товариств, гуртків. Краєзнавчий рух розвивався по різних напрямках і в різних формах – шкільного, вузівського, бібліотечного, музейного, археологічного, літературного, географічного, етнографічного краєзнавства. Особливо активізувалася пам’яткознавча і пам’яткоохоронна робота, виникло Українське товариство охорони пам’яток історії і культури, його обласні, міські, районні структури охопили мільйони людей індивідуальним і колективним членством.

У той же час з початку 70-х посилювався наступ ЦК КПУ на інакодумство, ідеологічний тиск і навіть репресії проти пам’яткоохоронців, учених, письменників. У відповідь активізувалася боротьба інтелігенції за гласність, свободу слова. Краєзнавці, повертаючи людей до історичних витоків, будили патріотичні почуття, незважаючи на утиски, арешти й інші прояви репресій, намагалися знайти відповіді на питання, поставлені часом, об’єктивно і всебічно реконструювати сторінки минулого, які з ідеологічних міркувань замовчувалися.

Ще більш відчутною стала потреба в координації краєзнавчого руху, його об'єднанні, структуризації, організаційно-методичному забезпеченні, у власному друкованому органі, державній підтримці історико-краєзнавчого пошуку, видання краєзнавчої літератури.

Висновки до четвертого розділу

Період 50-80-х років ХХ ст. був наповнений рядом подій, які в цілому слід вважати сприятливими для відродження краєзнавчого руху та історико-регіональних досліджень.

Найбільш важливими за наслідками були розвінчання культу особи Й. Сталіна, завершення відбудови зруйнованого війною народного господарства, вихід економіки на довоєнні рубежі й поліпшення на цій основі матеріального становища і побуту населення.

Комплекс перемін стався в духовній сфері. Відродили діяльність заклади освіти, науки, культури, установи й організації краєзнавчого характеру. Було відмінено плату за навчання. Відзначення 300-річчя „возз'єднання” України з Росією ввело в наукову розробку ряд нових "дозволених" тем, сприяло розвитку таких форм краєзнавства, як музейне, пам'яткоохоронне, виданню документів, матеріалів, монографічних досліджень. Певним стимулом краєзнавчого пошуку стало відзначення 20-ї річниці Перемоги у Великій Вітчизняній війні, зародився слідопитський рух як напрям шкільного краєзнавства.

В активне життя входило нове покоління дослідників, повне надій і бажання реалізувати своє право і можливості на активне життя, у тому числі - у краєзнавчій сфері.

Все це готувало ґрунт до відродження краєзнавчого руху - активної діяльності, пов'язаної з дослідженням минулого, створенням музеїв, пам'ятників, виданням наукових українознавчих праць, породило ініціативу щодо написання історії населених пунктів, а відтак сприяло інституціоналізації краєзнавчого руху в усіх його формах, розвитку краєзнавчого дослідництва і по всіх напрямках.

Особливістю цього періоду була все та ж заідеологізованість духовного життя, замовчування одних сторінок минулого й перебільшення інших, загострення

ідейного протиборства в суспільстві, що вилилося в "шістдесятництво" – громадсько-культурний рух 60-х - початку 70-х років та дисиденство другої половини 70-х років.

З огляду на різні обставини краєзнавчий процес то посилювався, то стихав, мінялися тематика досліджень, рівень активності й ефективності. Аналіз показав, що більш як сорокап'ятирічний відрізок – з часу визволення від німецько-фашистської окупації аж до проголошення незалежності України - у плані розвитку історичного краєзнавства не можна розглядати як прямолінійний, рух по висхідній. Воно за цей проміжок часу пройшло ряд етапів, що мали свої особливості й результати: 1944-1953 - завершення війни, відбудови, відновлення діяльності установ і закладів освіти, науки, культури – центрів краєзнавчої праці, підготовки кадрів, збору і дослідження матеріалів, пов'язаних з героїзмом українського народу на фронтах і в тилу; 1953-1962 - період відродження історико-регіональних досліджень під впливом розвінчання культу особи Сталіна, засудження репресій, відзначення 300-річчя „возз'єднання” України з Росією, 50-річчя першої російської революції, 40-річчя Жовтневої революції, дії постанови ЦК КПРС "Про книги по історії фабрик і заводів" (1958 р.); 1962-1974 – час підготовки, написання й публікації історії міст і сіл Української РСР - якісно новий етап в українській історіографії, розвитку історичного краєзнавства; 1974-1984 - період дальшого розвитку масового краєзнавчого руху в його державних і громадських формах, виникнення нових музеїв, краєзнавчих центрів, зростання кількості дисертацій та видань на краєзнавчу тематику; 1984-1991 - час перебудови і гласності, ослаблення ідеологічного пресу, критичного переосмислення ряду подій і суспільно-політичних явищ, появи обласних краєзнавчих координаційних центрів, розширення тематики досліджень за рахунок раніш заборонених, маловивчених або перекручених тем, консолідації краєзнавчих сил і створення Всеукраїнської спілки краєзнавців.

Положення і висновки даного розділу викладені в монографії [1046, р.ІІІ, с.202-362] та статтях [1033; 1042; 1061].

РОЗДІЛ 5

ІСТОРИЧНЕ КРАЄЗНАВСТВО ДОБИ НЕЗАЛЕЖНОСТІ УКРАЇНИ

5.1. Інституціоналізація краєзнавчого руху на Правобережжі в контексті українського національно-культурного відродження

На початку 90-х років ХХ ст. в житті українського народу сталися доленосні зміни. Логічного завершення набула багатовікова боротьба за незалежність України. 16 липня 1990 р. Верховна Рада УРСР продекларувала курс на державний суверенітет, а 24 серпня 1991 р. позачергова сесія Верховної Ради прийняла Акт про незалежність Української держави. 1 грудня 1991 р. надало цьому рішення повної легітимності – за незалежність висловилися більше 90 відсотків учасників референдуму. До кінця 1991 р. незалежну Україну визнала третина світової співдружності.

Як ніколи постала необхідність ідеологічно обґрунтувати давність державотворчих традицій, наявність прецеденту, певного досвіду – позитивного й негативного, з якого належало оперативно, на марші, винести історичні уроки. З утворенням незалежної держави нового змісту мали набути такі відомі поняття, як „батьківщина”, „національна свідомість”, „національна гідність”, „патріотизм”. А це потребувало звернення до історичного коріння, відродження історичної пам’яті – пізнання минулого з його героїчними й трагічними сторінками і, особливо, - минулого того міста, села, селища, яке стало малою батьківщиною кожного громадянина.

Об’єктивна потреба в розвитку історичної науки і її складової – історичного краєзнавства витікає також із необхідності постійного аналізу, осмислення, прогнозу. А це вимагає звернення до історичного досвіду, багатоманіття подій, явищ, фактів для якомога об’єктивніших узагальнень, пошуку зв’язків і закономірностей, характерних для нашої землі, нашого народу, нашої держави.

Впали ідеологічні bastiони тоталітарного режиму. „Після десятиліть тоталітарної задухи, - справедливо відмітив заступник голови Всеукраїнської

спілки краєзнавців доктор історичних наук О.П. Реєнт, - науковці змогли дихнути на повні груди” [1095, с.11]. Історична наука, краєзнавство долають такі пережитки попереднього часу, як упередженість, міфотворчість, схематизм, власне – політичну заангажованість.

Неабияке значення для поглиблення краєзнавчого пошуку має відкриття доступу до архівів як державних, так і відомчих. Стало можливим працювати з раніш забороненими джерелами, літературою, доробком західної української діаспори, пресою, зокрема – окупаційного періоду, що дозволяє об’єктивно розкрити принципи і механізм колективізації, репресій, події визвольних змагань 1917-1920 рр., Другої світової війни. Всі ці обставини сприяють ширшому розмаху краєзнавчого руху доби незалежності.

У своєму розвитку історичне краєзнавство доби незалежності пройшло кілька **етапів**: 1990-1996 – період інституціоналізації національного краєзнавства, становлення краєзнавчих центрів, дослідження маловивчених, замовчуваних сторінок історії, подій, фактів, особистостей; 1996-2001 – період дальшого організаційно-правового посилення краєзнавчого руху, поглиблення інтеграції його державних і громадських форм, збільшення обсягу краєзнавчих видань і публікацій; з 2001 року – перехід до комплексного розвитку краєзнавчих досліджень, розв’язання глобальних довгострокових науково-краєзнавчих програм, створення масштабних історико-краєзнавчих праць.

У 90-х роках минулого століття краєзнавчих рух набув масового характеру і яскравого виявлення як у державних, так і громадських формах. Об’єднуючою силою, координатором взаємодії всіх краєзнавчих формувань виступила Всеукраїнська спілка краєзнавців, створена **27 березня 1990 р.** Цього дня за ініціативою науковців Інституту історії України Національної академії наук України та Українського фонду культури в приміщенні музею В.І. Леніна (нині – Український народний дім) відбувся **установчий з’їзд**, який розглянув питання дальшого розвитку краєзнавчого руху в Україні, проголосив створення Всеукраїнської спілки краєзнавців – спадкоємиці репресованого на початку 30-х років ХХ ст. Українського комітету краєзнавства. У П.Т. Тронька „Досвід і

проблеми історичного краєзнавства в Україні”, члена-кореспондента НАН України А.П. Непокупного „Роль краєзнавства в дослідженні культури”, президента Географічного товариства О.М. Маринича „Географічне краєзнавство, наукові основи і напрями дослідження”, повідомленнях Д.Г. Янка, В.В. Женченка, виступах Г.О. Гуртового з Волині, А. Л. Зінченка з Вінниці, І.Г. Пащука з Рівного, Р.Д. Ляха з Донбасу, М.Є. Іщенка з Канева, С.З. Заремби від Українського товариства охорони пам’яток історії і культури та багатьох інших делегатів звучали думки і пропозиції, які лягли в основу концепції, методології краєзнавчого руху в Україні в момент її національного пробудження. З’їзд проголосив відродження Спілки, затвердив статут, обрав керівні органи - правління та президію, ревізійну комісію. Очолив правління П.Т. Тронько, заступниками стали Г.С. Косян, А.П. Непокупний, Л.Л. Макаренко, відповідальним секретарем – Ю.З. Данилюк, головою ревізкомісії – Є.М. Скляренко. Учасники з’їзду прийняли звернення „До всіх, хто закоханий в рідний край, хто шанує його минуле і вірить у його майбутнє”.

24 серпня 1990 р. постановою Ради Міністрів УРСР статут був затверджений і 7 квітня 1993 р. зареєстрований в новій редакції Міністерством юстиції України. Спілка отримала свідоцтво за номером 440 [407, с.134].

За період між I і II з’їздами Всеукраїнська спілка краєзнавців провела 5 пленумів, 26 засідань президії [407, с.34]. Перший пленум 23 квітня 1991 р. утворив ряд громадських комісій при правлінні, у т.ч. - комісію з вручення премії імені Дмитра Яворницького, яку очолив Ф.П. Шевченко, член-кореспондент НАН України. За п’ять років цього звання удостоїлися 74 краєзнавці, 37 із них – представники Правобережної України [407, с.130-131, 161-163]. Відродився журнал „Краєзнавство”. Вихід першого числа поблагословив перший Президент незалежної України Л.М. Кравчук. Засновниками виступили Всеукраїнська спілка краєзнавців та редакція журналу „Пам’ятки України”. Редакційну раду, до складу якої ввійшов 31 чоловік, очолив голова правління ВСК П.Т. Тронько. Він же й презентував читачеві перше число журналу вступною статтею „Родовід українського краєзнавства” [812]. 17 листопада 1993 р. у Державній історичній бібліотеці України відбулася презентація журналу, широко висвітлена засобами

масової інформації [407, с.138]. Між першим і другим з'їздами ВСК побачили світ 7 чисел журналу у трьох випусках.

II з'їзд Всеукраїнської спілки краєзнавців, що відбувся 25 грудня 1996 р. у конференц-залі Інституту історії України НАН України, констатував факт організаційного зміцнення Спілки. На з'їзд прибуло 120 делегатів від 20 обласних, більше 100 районних, міських організацій, що визнали і діяли на основі статуту ВСК, голови 25 міськрайонних краєзнавчих осередків, у тому числі – з 11 районів Правобережної України [407, с.35-36, 85].

Незважаючи на велику матеріально-фінансову скруту, викликану кризою, краєзнавчий рух набув дальшого розвитку. Спілка ініціювала і разом з іншими зацікавленими організаціями втілювала низку масштабних науково-краєзнавчих, пам'яткознавчих заходів, зокрема – порушила питання створення літопису сіл, що зникли з карти України, з Селянською спілкою України, редакцією „Сільських вістей” розробила програму „Пам'ять втрачених сіл”. Разом з Лігою історичних міст та відділом регіональних проблем історії України закликала розпочати роботу з підготовки і видання літопису історичних міст і сіл України, яких в Україні налічується більше 5 тис., порушила питання перевидання історії міст і сіл України в новій редакції. Спілка виступила генератором кількох пам'ятко-охоронних ідей. В результаті 9 грудня 1995 р. з'явився Указ Президента „Про заходи щодо відтворення видатних пам'яток історії та культури”, 1996 року заснований Всеукраїнський фонд відтворення видатних пам'яток історико-культурної спадщини імені Олеся Гончара. Разом із Спілкою письменників України ВСК звернулася до Верховної Ради, Кабінету Міністрів України з відозвою „Збережемо твою славу” про створення національного пантеону видатних діячів минулого, виробила відповідну програму. Не обминула увагою ювілейні дати – 500-річчя українського козацтва, 400-річчя від дня народження Б. Хмельницького, піввікові ювілеї визволення України та Великої Перемоги, 60-річчя голодомору. У співдружності з НАНУ, СБУ, товариством „Меморіал” започаткувала видання журналу „З архівів ВЧК – ГПУ – НКВД - КГБ” [689], програму випуску науково-документальної серії книг „Реабілітовані історією”. За цей час було проведено V,

VI, VII Всеукраїнські конференції з історичного краєзнавства в Кам'янці-Подільському (1991), Луцьку (1996), Черкасах (1995), серію науково-краєзнавчих загальноукраїнських та регіональних конференцій, видано під егідою Спілки 225 монографій, наукових збірників, інших окремих праць [407, с.166-186].

III з'їзд ВСК помітно відрізнявся від попередніх і засвідчив поліпшення соціально-економічної обстановки: він зайняв три дні – 28-30 жовтня 2003 р., 147 делегатів отримали пакет документів, черговий випуск журналу „Краєзнавство” [814], перший том довідника про українських краєзнавців [815], довідника про діяльність ВСК за період 1997-2003 рр. [815]. Після першого дня роботи, ввечері 29 жовтня, правління Спілки організувало для делегатів урочистий прийом. У звітних доповідях правління та ревізійної комісії, оголошених П.Т. Троньком та С.І. Котом, зроблено підсумки краєзнавчої діяльності спілчан найтривалішого міжз'їздівського періоду. Він характеризувався як знаковий етап переходу в нове XXI століття, зміцнення української незалежності, поліпшення економічного і духовного життя. „Ми горді з того, - відмітив голова Спілки П.Т. Тронько, - що саме за нашої участі Україна стала вільною і незалежною” [439, с.28]. За роки незалежності відбувся справжній ренесанс краєзнавчого руху, регіональних досліджень, в Україні проведено більше 400 міжнародних, всеукраїнських та регіональних науково-краєзнавчих конференцій. Каталог виставки краєзнавчих надбань у міжз'їздівський період зафіксував 282 окремих видання, підготовлених дослідниками Правобережної України [439, с.133-157]. Високу оцінку з'їзду отримали Волинська обласна організація Спілки, яку очолював Г.В. Бондаренко, Хмельницька (В.І. Войтенко), Черкаська (В.М. Мельниченко), Рівненська (І.Г. Пащук), Житомирська (М.Ю. Костриця) та інші. З'їзд висвітив і цілий ряд проблем, що вимагають вирішення. Зволікається визнання Спілки, як творчої організації, внесення відповідних змін до Закону про творчі спілки, утримання відповідного штату при правлінні ВСК, який здійснював би організаційну, методичну та видавничу діяльність. З перебоями випускається журнал „Краєзнавство”, він не визнаний ВАКом як фахове видання. Не завершено процес організаційного оформлення краєзнавчого руху навіть на рівні окремих областей, у тому числі – Вінницької

[439, с.34]. Робота зі створення районних організацій та первинних осередків була визначена постановою з'їзду першочерговою і невідкладною. Як і видання „Зводу пам'яток історії і культури”, „Реабілітованих історією”, нової редакції історії населених пунктів України.

Важливими центрами краєзнавства за роки функціонування Всеукраїнської спілки краєзнавців стали її **обласні організації**. Зокрема – Волинське обласне товариство краєзнавців на чолі з Г.В. Бондаренком, доцентом Волинського державного університету, кандидатом історичних наук, заслуженим працівником народної освіти України, лауреатом премії ім. Д. Яворницького [815, с.24-25], створена 17 листопада 1989 р., її статут зареєстрований 26 лютого 1990 р. На його основі розгорнули діяльність історична, топонімічна, музейно-краєзнавча, природнича, літературно-мистецька, фольклорно-етнографічна та організаційно-методична секції. 1995 року її легітимність підтвердило обласне управління юстиції [564, с.7]. Товариство опирається на районні краєзнавчі осередки, що активно діють у Любомлі (голова О. Остапюк), Ковелі (І. Сидорук), Нововолинську (О. Бабак), Володимирі-Волинському (В. Стемпковський) та інші. Вони втілюють у життя започатковану правлінням ВСК програму відтворення історії зниклих сіл. А їх на Волині – понад 3 тис. Тільки в Маневицькому районі з карти зникло 286 сіл, хуторів, колоній [439, с.56]. Добре налагоджена співпраця з обласними краєзнавчими осередками Житомира, Рівного, Хмельницького, Кременця в питанні дослідження минулого Великої Волині, вона вилилася в проведення більше 80 спільних конференцій, видання спільних збірників [565, с.27]. Розгортається робота по написанню історії міст і сіл області, відродженню козацького руху, залученню молоді до участі в обласних та всеукраїнських краєзнавчих акціях, популяризації краєзнавства засобами масової інформації, зокрема – журналів „Педагогічний пошук”, „Волинь”. Започаткована серія „Краєзнавча бібліотека Волині”. За час між II і III з'їздами ВСК в області видано більше 200 науково-краєзнавчих праць [565,с.100-107].

Житомирське науково-краєзнавче товариство дослідників Волині, що взяло на себе роль правонаступника Товариства дослідників Волині початку ХХ ст., на 1

червня 2004 р. налічувало 246 дійсних і 20 почесних членів, мало 18 районних і 4 міських осередки краєзнавства [565, с.46]. Спочатку Товариство діяло під егідою обласного відділення Українського фонду культури, а 1993 року зареєстроване в складі ВСК. 30 серпня 2003 р. провело IV звітно-виборну конференцію, у роботі якої взяли участь 68 делегатів та запрошених активістів. Президентом став кандидат географічних наук, Почесний член ВСК М.Ю. Костиця, віцепрезидентом – Л.П. Грузька, вченим секретарем – Р.Ю. Кондратюк [664]. За період 1997-2004 рр. Товариство провело 17 міжнародних, всеукраїнських та регіональних науково-краєзнавчих конференцій, у збірниках яких вміщено понад 1500 статей. Велика робота велася з відновлення забутих імен, їх увічненню, пам'ятні знаки встановлено на могилі князя Ігоря (с. Немирівка Коростенського району), у Любарі – на честь 850-річчя Болохівської землі, меморіальні дошки краєзнавцям Липку С.А. (Любар), Богуну Г.Г. (с. Бистрик Бердичівського району) [565, с.48].

Товариство відновило видання збірника наукових праць під назвою „Велика Волинь”, побачили світ 15-31 числа. За 14 років діяльності активом товариства опубліковано більше 100 книг. Велику роль у цьому відіграє створене 1997 року видавництво „Волинь” під керівництвом заслуженого журналіста України Г.П. Мокрицького [565, с.30]. Товариство підтримує міжнародні краєзнавчі зв'язки з вінніпезьким Інститутом досліджень Волині, Товариством „Волинь” у Канаді, Товариством волинських німців у Німеччині, його головою Ніколаусом Арндтом.

У вересні 2000 р. Товариство відзначило своє 100-річчя, провівши міжнародну науково-краєзнавчу конференцію „Житомирщина на зламі тисячоліть” та відкривши меморіальну дошку на будинку, де 1900 року пройшло перше установче засідання Товариства дослідників Волині, створило фонд своїх документів у Державному архіві Житомирської області.

Еволюції зазнало Рівненське обласне краєзнавче товариство, засноване 31 березня 1989 р. [308; 309; 311]. 15 травня 1996 р. воно конституювалося під егідою Спілки, об'єднавши 60 дійсних і 20 почесних членів, що входили до Рівненського міського (голова В.Й. Сидорук), Острозького (М.П. Манько), Радивилівського (В.І. Ящук), Млинівського (О.О. Гроцька), Дубенського (П.Г. Яковчук), Сарненського

(Р.К. Тишкевич), Рокитнівського (Ж.М. Даниш) районних осередків краєзнавства. Обласну організацію очолила рада в складі І.Г. Пашука, голови, А.М. Українець, відповідального секретаря, та членів – В.Й. Сидорука, Н.П. Тимошук, М.П. Камінського. Разом з рівненським відділенням УФК товариство заснувало краєзнавчу премію „За відродження Волині”, організувало ряд фольклорно-етнографічних експедицій, фестивалів, конференцій. Діють секції – історична (голова В.І. Цибульський), літературознавча (Я.О.Поліщук), етнографічна (А.М.Українець), топонімічна (Г.В.Бухал), природнича (М.П.Камінський), мистецтвознавча (Р.П.Мельник), геральдична (Ю.П.Тарлецький), чорнобильська (Р.К. Тишкевич) [310, арк.1-2, 6]. 31 березня 1999 р. рівненські літописці відзначили 10-річчя товариства, яке на той час налічувало 93 дійсних і 5 почесних членів, звіт про роботу видали окремою брошурою [981].

Великий доробок має Острозьке науково-краєзнавче товариство „Спадщина”, створене за ініціативою першого голови, учителя і краєзнавця Петра Зотовича Андрухова (1924-1996). З 1993 року воно носить ім'я князів Острозьких. Краєзнавчу працю П.З. Андрухова підтримав і розвинув Ковальський М.П., проректор з наукової роботи Острозької академії, доктор історичних наук, професор, автор близько 250 наукових праць, у тому числі – „Етюдів з історії Острога”, що містять 14 нарисів, присвячених аналізу цінних історичних джерел з історії міста, видатним подіям та особистостям Острога [815, с.97-98].

Четверо членів острозької „Спадщини” є вихідцями з с. Межиріч. Тут 1998 року з ініціативи депутата районної ради, громадського активіста, книголюба й краєзнавця Ф.Г. Антонюка створена первинна організація ВСК з 15 чоловік. Серед них – сільський голова, секретар сільради, бібліотекар, методист відділу освіти, вчителі, працівники місцевого господарства. Вони стали організаторами і учасниками відзначення 600-річчя свого села, 900-річчя Острога, вивчають мікротопоніми, збирають матеріали для музею історії с. Межиріч [602].

На початок 2005 року Рівненське обласне краєзнавче товариство очолював його фундатор І.Г. Пашук, Почесний член ВСК, член Спілки журналістів України [815, с.167-168], воно об'єднувало 246 членів, 9 громадських секцій, 16 міських і

районних краєзнавчих організацій, понад 250 первинних осередків [439, с.73]. З участю Товариства видано понад 150 краєзнавчих праць, відкрито меморіальні дошки краєзнавцю, Почесному членові ВСК Григорію Дем'янчуку (1936-2001), фольклористу й музикознавцю Юрію Цехміструку (1895-1968), пам'ятник на могилі народного артиста України Богдана Депо (1944-1992) [514, с.80].

2004-го минуло 40 років з часу заснування Хмельницького історико-краєзнавчого товариства, яке виникло в радянські часи і стало свого роду паростком відродження й інституціоналізації краєзнавчого руху не тільки в області, а й – Україні. До жовтня 1991 р. його очолював великий ентузіаст краєзнавства С.К. Гуменюк (1965-1991), краєзнавець-дослідник, бібліограф [607]. 25 квітня 1991 р. товариство прийняло статут Всеукраїнської спілки краєзнавців, стало його обласним відділенням під головуванням І.Т. Буб'якова [564, с.80]. Товариство стало співорганізатором V Всеукраїнської наукової конференції з історичного краєзнавства, яка проходила в Кам'янці-Подільському під егідою Інституту історії України Академії наук України, Всеукраїнської спілки краєзнавців. Матеріали конференції вміщені в об'ємному збірнику [563].

На другій звітно-виборній конференції обласної організації ВСК 12 грудня 1996 р. головою правління обраний В.І. Войтенко, начальник обласного управління освіти. З того часу організація посилила як кількісні, так і якісні показники, має 20 районних і 6 міських краєзнавчих організацій, первинні осередки в майже 400 населених пунктах, близько 6800 членів [564]. Показовою з цієї точки зору є робота Дунаєвецької, Теофіпольської, Старосинявської краєзнавчих організацій Спілки. Скажімо, Дунаєвецька районна організація краєзнавців має 52 первинних осередки в більшості населених пунктів, об'єднує разом із старшокласниками 844 члени. Доробок Теофіпольської районної організації Спілки складає кілька десятків книг, серед них – „Теофіпольщина: сторінки історії сіл району”, яка є одним з перших варіантів історії міст і сіл у новій редакції [815, с.214]. За період між II і III з'їздами ВСК на Хмельниччині відбулося 5 міжнародних, 12 всеукраїнських та регіональних конференцій, симпозіумів, круглих столів, видано понад 120 монографій, книг, збірників документів, брошур [476]. Започаткованою 1993 року премією обласної

державної адміністрації, яка носить ім'я патріарха подільського краєзнавства Ю.Й. Сіцинського, щороку, напередодні Дня незалежності, відзначаються активісти обласної краєзнавчої організації [846, с.5-30].

Дальшого організаційного зміцнення набула Черкаська обласна організація Всеукраїнської спілки краєзнавців, яку очолює доцент Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького, кандидат історичних наук, Почесний член ВСК В.М. Мельниченко [815, с.214]. Вона має розгалужену сітку міських і районних організацій, первинних осередків, якою охоплено близько 1000 дослідників. 1999 року створена Лисянська районна організація Спілки „Витоки” (голова В. Щербатюк). За короткий час її члени організували чотири науково-практичні конференції, видали 12 наукових праць, ініціювали встановлення в Лисянці пам'ятного знаку на честь надання місту Магдебурзького права, видають журнал „Добрідень”, відкрили в райгазеті краєзнавчу сторінку „Витоки”, заснували премію імені свого земляка доктора історичних наук, професора І.Г. Шульги [439, с.74-75]. Монастирищенська районна організація має 8 первинних осередків – 70 активістів, які з головою І. Волошенком розгорнули плідну роботу з дослідження краю. Маньківська районна організація випускає газету „Маньківський літопис”, голова П. Качалаба склав словник походження найбільш уживаних прізвищ мешканців району, підготував нарис з історії заснування сіл району. Краєзнавець А. Колпаков написав „Історію Маньківського району” [730, с.33]. 2002 року обласна організація Спілки відновила випуск науково-популярного видання „Краєзнавство Черкащини”, ініціювала заснування обласної літературно-краєзнавчої премії імені М. Максимовича, за період між II і III з'їздами ВСК видала 64 праці історико-краєзнавчої тематики [564, с.132-137].

В обласну організацію Спілки об'єдналися краєзнавчі осередки Київщини. Правління очолив відомий український історик, доктор історичних наук, професор Є.М. Скляренко. Цікавий досвід написання і видання історії населених пунктів району має броварський краєзнавчий актив. Зусиллями Івана Доцина та Володимира Мельника та за підтримки райдержадміністрації 2002 року був започаткований творчо-видавничий проект „Броварщина – наш рідний край”. А

вже 20 вересня 2003 р., до 80-річчя утворення району, побачив світ тритомник „Броварська минувшина” [1029]. Плідні результати отримано Германівським первинним краєзнавчим осередком, у центрі якого – сільський голова А.М. Шафаренко. Під його керівництвом у селі створено 3 музеї, картинна галерея, пам'ятні події і особистості увічнені 30 пам'ятниками і пам'ятними знаками, видано 11 краєзнавчих книг [439, с.104]. Сам А.М. Шафаренко став автором книги про Германівку [1299].

Різноманітна науково-дослідницька, пам'яткознавча і музейна краєзнавча робота здійснюється вищими навчальними закладами, школами, архівами, музеями та іншими краєзнавчими організаціями й установами Вінниччини. 2006 року у Вінниці відбулася установча конференція, створена обласна організація Всеукраїнської спілки краєзнавців, обрані правління, президія, яку очолив С.Д. Гальчак.

Не залишалися осторонь масового краєзнавчого руху науково-дослідні установи Національної академії наук України. Показовим є і той факт, що із 40 делегатів-киян останнього третього з'їзду ВСК 20 – п'ятдесят відсотків – працівники Інституту історії України. Серед 104 членів новообраного правління цей колектив представлений 17 науковцями. Інститут здійснює науково-методичне забезпечення краєзнавчих досліджень в Україні, і в першу чергу – його відділи регіональних проблем історії України та історико-краєзнавчих досліджень [1094]. Останній розробляє питання історії і теорії історичного краєзнавства, пам'яткознавства, готує „Звід пам'яток історії та культури України”. Відділ з 1983 року очолює доктор історичних наук, професор, заслужений працівник культури України В.О. Горбик, дослідник загальної історії, історії України ХХ ст., проблем історичного краєзнавства, автор більше 100 фундаментальних праць [815, с.49-50]. З участю працівників відділу побачили світ такі колективні монографії, як „Історичне краєзнавство в Українській РСР”, „Історичне краєзнавство в СРСР: питання теорії і практики”, перші томи „Зводу пам'яток історії та культури України” тощо.

Провідна роль у розробці питань теорії і практики історичного краєзнавства належить створеному 1993 року відділу регіональних проблем історії України. Його поява пов'язана з рішенням Президії Верховної Ради від 6 квітня 1992 р. та Кабінету Міністрів України від 11 вересня 1992 р. про підготовку багатотомної науково-документальної серії книг „Реабілітовані історією”. Однак відділ розширив діапазон діяльності і став своєрідним центром Інституту історії України по координації історико-краєзнавчих досліджень в Україні. Очолює колектив П.Т. Тронько. Зусиллями відділу і його керівника проведено міжнародну, дві всесоюзні, біля 20 всеукраїнських конференцій, видаються журнали „Краєзнавство”, „З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ”, наукові збірники „Історія України: маловідомі імена, події, факти”, монографії [564, с.59].

Виявом активної співпраці з місцевими науковцями, краєзнавцями, **інтеграції** академічної, галузевої науки з регіональною є створення різноманітних відділень, центрів галузевих інститутів Національної академії наук України в регіонах.

Надійною опорою Всеукраїнської спілки краєзнавців на Поділлі став Центр дослідження історії Поділля, заснований 1 червня 1995 р. на базі Кам'янець-Подільського державного педінституту. Очолює роботу вчена рада та президія, директор – доктор історичних наук, професор Л.В. Баженов [481, с.35-39]. Центр об'єднав краєзнавчу працю 10 почесних і 82 дійсних членів, налагодив стосунки із спорідненими структурами, став організатором і співорганізатором 20 міжнародних, всеукраїнських і регіональних наукових конференцій, з його участю за 10 років діяльності видано 50 монографій, книг, 118 наукових збірників і видань, понад 297 наукових і науково-популярних статей загальним обсягом 3407 др. арк. [469, с.249]. Серед них помітно відрізняються праці Л.В. Баженова, С.Е. Баженової, І.С. Винокура, О.М. Завальнюка, М.Г. Кукурудзяка, В.С. Лозового, В.А. Несторенка, М.Б. Петрова, І.В. Рибачака, Ю.В. Телячого, А.Г. Філінюка та інших. За цей час з проблем поділезнавства з Центром співпрацювали 5 докторів, 12 аспірантів, ряд магістрантів, дипломників. Центр видає „Студії Центру дослідження історії Поділля”, має бібліотеку краєзнавчих книг, картотеку

„Бібліографія історії Поділля і Волині”, 5 жовтня 2005 р. відзначив десятилітній ювілей [1204].

17 лютого 1995 р. у Черкаському державному педагогічному інституті за участю В.А. Смолія відбулася презентація Центру досліджень історії Середнього Подніпров'я Інституту історії України НАН України. Проголосивши в числі основних напрямів історико-регіональний пошук, Центр наполегливо стимулює краєзнавче дослідництво, об'єднує широкий науково-краєзнавчий актив, організовує конференції, видання науково-краєзнавчої літератури [895].

Зростає професійний рівень краєзнавчих досліджень, яскравим доказом чого є захист в Україні впродовж десяти років більше 300 докторських та кандидатських дисертацій на краєзнавчу тематику.

Інститут історії України НАН України виступив організатором нового науково-громадського формування – Української академії історичних наук, діяльність якої бере відлік з 1999 року. Її очолили авторитетні вчені – президент В.А. Смолій, віце-президенти П.Т. Тронько, П.П. Панченко, В.М. Литвин, О.П. Реснт, І.К. Рибалко [972]. Обрані дійсні члени і члени-кореспонденти, у тому числі відомі історики-краєзнавці Правобережної України Л.В. Баженов, Г.В. Бондаренко, М.Ю. Костриця, В.М. Мельниченко та інші.

Важливе місце в історико-краєзнавчому вивченні регіонів Правобережної України належить **ВНЗ III-IV рівнів акредитації**, і в першу чергу – закладам суспільно-гуманітарного профілю, у яких концентрується найбільш кваліфікований прошарок дослідників, готуються кадри спеціалістів – майбутніх краєзнавців, наукова робота є складовою діяльності. Скажімо, у Кам'янець-Подільському державному університеті на 1 січня 2005 р. працювало 523 науково-педагогічні працівники, у тому числі – 53 доктори наук, професори, 247 кандидатів наук, доцентів, а це – близько 60 відсотків викладацького складу університету. З 1992 року в К-ПДУ діє аспірантура. 2005 року в ній навчалося 169 осіб. Це – великий науковий потенціал, який по праву відіграє авангардну роль у науково-дослідній роботі на Хмельниччині. 2005 року колектив університету розробляв 52 комплексні теми, у тому числі – 2 держбюджетні, 3 господарсько-договірні, 4 - за підтримкою

міжнародних грантів, 562 – індивідуальні [380, арк. 1-2]. Протягом року опубліковано 2275 наукових і науково-методичних праць – понад 2720 друкованих аркушів, серед них – 23 монографії, 4 підручники, 77 навчальних посібники, 83 методичні розробки та брошури, 42 наукові збірники [380, арк.7].

Провідна роль належить історичним факультетам. 2000 року істфак Київського національного університету мав 1061 студента, 113 аспірантів і 10 докторантів. Науково-викладацьку роботу вели 92 викладачі, у тому числі – 33 доктори, професори, 55 кандидатів наук, доцентів. Силами кафедри давньої та новітньої історії України розроблено і читаються більше двох десятків спецкурсів. Поглиблену підготовку дає кафедра археології, музеєзнавства та етнології й краєзнавства, створена 1995 року. Введена спеціалізація „Краєзнавство”, читається нормативний курс „Краєзнавство” [514, с.68-70]. Готує студентів до шкільної краєзнавчої роботи історичний факультет Волинського державного університету за рахунок курсів археології, історії України, Волині, історичного краєзнавства, етнографії, методики викладання історії [1082]. Невідкладні проблеми навчальної, науково-методичної та організаційної роботи 2004 року обговорено на нараді-семінарі деканів істфаків у Кам'янець-Подільському державному університеті, вироблений пакет пропозицій щодо вдосконалення підготовки істориків, дослідників.

Науково-дослідна робота ведеться в різноманітних центрах, лабораторіях, музеях, ВНЗ. У Вінницькому державному педагогічному університеті ім. М. Коцюбинського помітним осередком краєзнавчих студій є створений 1993 року Народознавчий центр. Він функціонує як громадська структура і об'єднує не тільки групу ентузіастів-викладачів і студентів, педагогів міста, а й 2 спеціалізовані кабінети, науково-дослідну та навчально-методичну лабораторії, виставкову галерею. Провідна тема Центру – традиційно-побутова культура, що вивчається шляхом організації експедицій, анкетування, збору спогадів, матеріалів, організації виставок, конкурсів, підготовки наукових робіт, методичних порад, рекомендацій, сценаріїв, планів-конспектів уроків [897].

У вересні 1991 р. в Кам'янець-Подільському державному педінституті започаткована діяльність кабінету народознавства, який 1996 року оформився в навчально-наукову лабораторію етнології. Її програмна тема – „Народна культура Поділля в контексті національного відродження України”. У приміщенні лабораторії обладнано музей народознавства, який відображує минуле, релігійні вірування, подільський побут, традиції, обряди, звичаї. Щорічні пошукові експедиції дали можливість обстежити більше 100 сіл Хмельницької і Тернопільської областей, зібрати багатий матеріал, який використовується при підготовці студентських наукових робіт – курсових, бакалаврських, дипломних, магістерських. Очолює лабораторію знавець історії і культури Поділля Т.І. Колотило, кандидат філологічних наук, доцент університету [781]. З 1 вересня 2004 р. в університеті діє ще один осередок дослідництва – Центр огієнкознавства, яким відає Є.І. Сохацька, кандидат філологічних наук, доцент, голова Всеукраїнського товариства Івана Огієнка. У ньому сконцентровано близько 1000 примірників праць І.І. Огієнка та книг, пов'язаних з аналізом його наукової та державницької діяльності, надається допомога студентам, магістрантам у доборі літератури для наукових робіт, видаються наукові збірники „Іван Огієнко і сучасна освіта та наука”.

Рівненський державний гуманітарний університет має Центр полієзнавства (керівник – член ВСК Алла Сівець). Спільними зусиллями Центру, Рівненського обласного краєзнавчого музею щорічно проводяться фольклорно-етнографічні експедиції в поліські райони, які постраждали від чорнобильської катастрофи. Матеріали досліджень друкуються в науковому збірнику „Етнокультура Волинського Полісся і чорнобильська трагедія” [981, с.5]. Університет разом з обласною організацією ВСК видає з 1995 року науково-краєзнавчий альманах „Волинські дзвони”.

Після відкриття 1994 року історичного факультету Черкаського державного університету активізувалося історико-краєзнавче дослідження Черкащини, проводяться читання з козацької тематики. Виконаний ряд дисертаційних досліджень – А.Ю. Чабан 1996 року захистив докторську дисертацію „Середнє

Подніпров'я в історії України з найдавніших часів до середини XVII ст.», М.В. Поставнича 2002 року - кандидатську роботу „Розвиток історичного краєзнавства на Черкащині в 50-х – 90-х роках XX ст.» [565, с.83].

При Хмельницькій гуманітарно-педагогічній академії з 2001 року діє як самостійний структурний підрозділ Подільське відділення Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Т. Рильського НАН України, ним завідує кандидат філологічних наук С.В. Маховська-Козяр. Вивчення етнічної культури Поділля ведеться за такими напрямками: народна культура Поділля в контексті національного відродження України; духовно-релігійне життя, міжконфесійні і міжнаціональні історико-демографічні процеси; фольклор Поділля та його особливості; народне мистецтво, ремесла та промисли подолян; сучасний стан мистецтва і культури на Поділлі та інші. Організуються фольклорно-етнографічні експедиції, конкурси, виставки, лекції-концерти, семінари, науково-краєзнавчі конференції. За 10 років діяльності відділення опубліковано понад 70 праць, у тому числі – його науковими співробітниками П.Я. Слободянюком, С.В. Козяр, К.П. Слободянюк [1165]. На базі Подільського відділення ІМФЕ підготовлена і 2004 року захищена С.В. Маховською кандидатська дисертація „Весільні пісні Поділля: функціонування, поетика, символіка”.

ВНЗ інтегрують історико-регіональну діяльність із закордонними науковими центрами. Волинський державний університет плідно співпрацює з австралійським товариством „Волинь”, товариством „Волинь” та Інститутом дослідів Волині в Канаді, відкрив відділення ІДВ. За роки незалежності відбулося три міжнародні конгреси українських істориків, 2003-го – у Кам'янці-Подільському, 2006-го – у Луцьку. За ініціативою президента Українського історичного товариства професора Любомира Винара в Україні з'явилося понад 20 осередків УІТ [873, с.83-84]. Осередок Українського історичного товариства вже кілька років діє в Кам'янець-Подільському державному університеті. Професор Степанков В.С. входить до редколегії “Українського історика” – органу УІТ, за його редакцією підготовлена до видання збірка праць Л. Винара під назвою „Козацька Україна” обсягом 54,8 др. арк. [1272, с.55]. 15 жовтня 1999 р. відбулися установчі збори осередку

Українського історичного товариства імені М. Грушевського у Волинському державному університеті. Головою обрана С. Гаврилюк, ученим секретарем – Л. Шваб. 21 грудня того року з участю осередку відбувся круглий стіл, присвячений відомому історику України О.П. Оглоблину, фундатору УІТ. Його члени побували в Острозькій академії, де голова острозького відділення УІТ професор М.П. Ковальський поділився досвідом співпраці з істориками діаспори, взяли активну участь у міжнародних конгресах українських істориків [569, с.91].

На наш погляд, активізація взаємодії українських осередків УІТ потребує погоджених дій, а отже – створення координаційної ради, планування і здійснення спільних заходів, видання спільних наукових збірників. Краєзнавча робота у вищих навчальних закладах має чимало інших резервів. На історичних факультетах варто повсюдно відкрити загальноузівські кафедри з історичного краєзнавства, виробити програму і підручник з „Краєзнавства”, ввести обов’язкову педагогічну історико-краєзнавчу практику, відкрити, як це зроблено в Київському національному університеті ім. Т. Шевченка, спеціалізацію краєзнавець-музейник, краєзнавець-етнограф чи фольклорист тощо.

Активним суб’єктом краєзнавчого руху початку 90-х років стала школа. Специфіка **шкільного краєзнавства** полягає в тому, що серед усіх функцій, притаманних краєзнавству, переважають навчально-освітня й патріотично-виховна. Їх реалізація досягається введенням у програму історії України 5-11 класів уроків про рідний край, організацією гурткових занять у дошкільних, загальноосвітніх й позашкільних закладах. Однак програми дошкільного виховання, початкової школи не передбачають ні уроків, ні групових чи гурткових занять з питань краєзнавства. Компенсується це за рахунок творчості самих вихователів, учителів, керівників гуртків. Відділ освіти Дунаєвецької райдержадміністрації Хмельницької області, райметодкабінет, наприклад, підготували програму краєзнавчих занять з дошкільниками випускної старшої групи “Край, в якому ми живемо”, яка після детальної експертизи схвалена обласним управлінням освіти і науки та інститутом післядипломної педагогічної освіти й поширена на дошкільні установи всіх міст і районів Хмельниччини, для учнів I-IV класів – програму “Рідний край”, яка в

різних формах гурткової роботи систематизує краєзнавчі знання, формує деякі навички краєзнавчої пошукової праці, для учнів старших класів, професійно-технічних ліцеїв – програму “Топоніми рідного краю” та відповідний посібник [1066; 1073]. На Хмельниччині до програмних уроків з історії краю видано посібник “Історія Поділля та Південно-Східної Волині” в двох книгах за авторства доктора історичних наук, професора Винокура І.С. та кандидата історичних наук, доцента Трубчанінова С.В. [1248]. У такий спосіб компенсується відсутність відповідних програм, підручників і посібників для організації цілеспрямованої краєзнавчої роботи в нижчих структурних ланках системи освіти.

Все більшої ваги набирає третя, не менш важлива науково-пошукова функція шкільного краєзнавства. Учні під науково-педагогічним керівництвом вчителів здобувають уміння і навички дослідництва, відкривають нові сторінки минулого рідного краю. Цьому сприяють організаційно-методичні зусилля Міністерства освіти і науки України, Українського державного центру туризму і краєзнавства учнівської молоді, які спрямовують туристсько-краєзнавчу діяльність 99 обласних, районних та міських центрів, станцій туризму – краєзнавства, гуртківців 250 палаців, будинків дитячої та юнацької творчості, понад 20 тис. гуртків, клубів, секцій. Організованими формами краєзнавчої роботи охоплено близько 200 тис. школярів, вихованців дошкільних та позашкільних закладів Правобережної України [1126, с.15]. До краєзнавчого пошуку учнівську молодь спонукають рухи, експедиції, конкурси, які ініціюють Міністерство освіти і науки, УДЦТК, ВСК, зокрема – започаткований 1990 року рух “Моя земля – земля моїх батьків”, проголошені і здійснювані в його рамках історико-географічні експедиції “Краса і біль України”, “Сто чудес України”, акції “Пам’ять”, “Збережемо пам’ять про подвиг”. Участь в експедиціях стає все масовішою. Започаткована 1 червня 1998 р. історико-географічна експедиція “Сто чудес України” 2002 року на Хмельниччині охопила 2382 учні, 2003 року число учасників зросло на 300, кількість робіт – подвоїлась [381, арк.3-4]. Матеріали учнівських краєзнавчих експедицій, конференцій, досліджень видаються окремими збірниками. За останні 10 років Центром туризму і краєзнавства учнівської молоді Хмельниччини видано 10 книг.

Серед них – “Рідний край очима допитливих”, “Легенди Подільського краю”, “Збережемо пам’ять про подвиг” (спогади земляків, учасників Великої Вітчизняної війни у записах їх онуків і правнуків) та інші [693; 848; 1107]. 2006 року стартувала всеукраїнська історико-географічна експедиція учнівської молоді „Історія міст і сіл України”, яка поверне до проблеми перевидання історії населених пунктів нове покоління учителів та учнів, сприятиме наповненню джерельної бази новими фактами.

Важливим стимулом краєзнавчого пошуку старшокласників стали конкурси, що проводяться Малою академією наук, яка об’єднує 27 територіальних відділень, 102 наукових товариства, 37 тисяч юних дослідників. У Волинському відділенні МАН України популярністю користуються гуртки, які ведуть науковці, досвідчені вчителі, зокрема – І.М. Майданець, вчителька історії Жидиченської ЗОШ [815, с.133]. При Київському палаці дітей та юнацтва роботу відділення МАН під назвою “Дослідник” вже багато років веде Г.Й. Братчук. Її вихованці беруть участь не тільки в конкурсах, а й – у регіональних та всеукраїнських конференціях з історичного краєзнавства [815, с.28-29]. А Дмитро Чистик від покоління юних краєзнавців виступав навіть на III з’їзді ВСК [439, с.76-77]. У Черкасах в роботі відділення МАН беруть участь активісти обласної організації Всеукраїнської спілки краєзнавців. Голова правління В.М. Мельниченко, доцент кафедри історії України Черкаського національного університету, підготував до участі в конкурсі учня Черкаської ЗОШ І-ІІІ ст. №17 Сергія Джолоса, робота якого зайняла призове місце на третьому етапі конкурсу [565, с.85].

Активізували участь у краєзнавчій роботі інститути післядипломної освіти. Статті і наукові розвідки вчителів, науковців, розробки краєзнавчих уроків, сценаріїв публікує журнал “Педагогічний вісник” – орган управління освіти і науки Хмельницької облдержадміністрації та Інституту післядипломної педагогічної освіти. Інститут фінансує наукову працю Центру дослідження історії Поділля при Кам’янець-Подільському державному університеті, видання журналу “Хмельниччина: Дивокрай”, разом з управлінням освіти і науки

облдержадміністрації організовує конференції, семінари, щорічні конкурси учнівських наукових робіт, олімпіади.

Волинський інститут післядипломної педагогічної освіти 2003 року відкрив музей освіти Волині, який зібрав біля 3 тис. експонатів, відобразив розвиток шкільництва на Волині за 250 років. У науково-методичному віснику “Педагогічний пошук”, зареєстрованому ВАКом України, рубрику “Краєзнавство” веде Г.В. Бондаренко, голова Волинської обласної організації ВСК. Під цією рубрикою оприлюднюються статті, повідомлення вчителів, плани уроків, сценарії виховних заходів, краєзнавча хроніка, бібліографія [439, с.58].

Великий вклад у краєзнавчу працю на Житомирщині вносить завідуючий кафедрою Житомирського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти кандидат географічних наук, доцент М.Ю. Костриця. За його ініціативи та безпосередньої участі 1997 року створено молодіжний історико-краєзнавчий центр, де учні старших класів під науковим керівництвом педагогів займаються краєзнавчим пошуком [788, с.37].

Традиційними центрами краєзнавства залишаються музеї. Із здобуттям незалежності почався новий етап їх розвитку. Його особливості пов'язані з демонтажем системи ідеологічних вимог, музейних експозицій радянської доби, які, як правило, займали до 80 відсотків площ, масовим закриттям музеїв на громадських засадах. На 1 січня 2001 р. на Хмельниччині було знято з обліку 83 громадські музеї, у Волинській області із 183 музеїв залишилося тільки 52. У Рівному зник музей М.І. Кузнецова [1144, с.30]. Цей процес торкнувся всіх регіонів Правобережної України. Важкого удару музейній мережі завдали матеріально-фінансові труднощі. Штат Ковельського історичного музею, наприклад, до середини 1997 року був скорочений наполовину, решта отримувала зарплату нерегулярно, за охорону музею, у фондах якого знаходилося більше 2 тис. цінних експонатів, платити було нічим [522].

Почався процес згортання масово-політичної роботи й натомість – посилення науково-краєзнавчого пошуку. Працівники Хмельницького обласного краєзнавчого музею 2001 року підготували 30 довідок, наукових повідомлень, розробок. Серед

них – „Уродженець Поділля Болеслав Орлинський – талановитий авіатор”, „Актор і режисер подолянин Василь Германович”, „Видатні постаті Подільської землі” [779, с.149]. Наукові співробітники Волинського краєзнавчого музею за 1990-1996 рр. опублікували 425 статей, заміток [1144, с.31]. З метою поглибленого вивчення важливих сторінок історії музеї стали організаторами, співорганізаторами науково-краєзнавчих конференцій. Волинський краєзнавчий музей 1994 року зініціював проведення в Луцьку і Колодяжному науково-практичної конференції „Волинський музей: Історія і сучасність”, першої наукової конференції „Волинська ікона: питання історії вивчення, дослідження та реставрації”, 1995-го - наукової конференції „Андроник Лазарчук і українська художня культура кінця ХІХ – початку ХХ століття”, другої міжнародної наукової про волинську ікону, 1996-го – у с. Колодяжне - „Леся Українка та родина Косачів у контексті української культури”, третьої всеукраїнської „Волинська ікона”, 1997-го - четвертої. Колектив Вінницького краєзнавчого музею став співорганізатором 20 вінницьких обласних науково-краєзнавчих конференцій. Науково-краєзнавча дослідницька праця рівненських музейників увінчалася захистом кандидатських дисертацій Г.В. Бухалом, Л.Ю. Глухою, Б.А. Прищепою, Н.Г. Стоколос та іншими науковими співробітниками.

Активізувалася видавнича діяльність музеїв. Вінницький обласний краєзнавчий започаткував видання наукового збірника „Подільська старовина” і вже здійснив чотири його випуски. Третій, зокрема, вмістив 29 матеріалів 26 авторів, іменний та географічний покажчики, став помітним вкладом в історію та методологію музейного будівництва нової доби [1005]. Цікавий доробок має Волинський краєзнавчий музей: каталог виставки „Культ святих у православній церкві” (1990), комплект альбомів графіки Ніла Хасевича [1274], буклет „Виставка волинського народного вбрання”, брошуру О. Ошуркевича „Заграли труби (народні музичні інструменти на Волині)”, путівник „Музей Ігоря Стравінського”, „Г. Гуртовий. Вибрані краєзнавчі статті та бібліографія”, збірники статей та документів „Роде наш красний” [1144, с.32].

На характері музейного показу відобразилася концептуальна невизначеність, характерна для початку 90-х років. Вона знайшла вихід щонайменше у двох напрямках – курсі на широке відображення етнографії, фольклору краю та активізацію виставкової діяльності. А подекуди й досі спостерігається очікування.

2002 року вінницькі музейники оформили пересувну виставку „Наш біль – Афганістан”, здійснили 55 виїздів автомузею з 125 виставками, які оглянули 44772 відвідувачі [375, арк.2]. У виставках відображують особливості свого краю, зокрема, рівненські музейники – діяльність УПА на Волині, репресії, волинський іконопис, луцькі – життя і діяльність видатних краян Олени Пчілки, Лесі Українки, Ольги Косач-Кривинюк, Олександра Цинкаловського, В'ячеслава Липинського, Павла Тутківського, Ніла Хасевича [1274], трагедію луцької тюрми, перебування Т.Г. Шевченка на Волині. Відбувається реекспозиція музейних відділів. Найповніше вона проведена в Рівненському, Вінницькому, Волинському, Черкаському обласних краєзнавчих музеях.

Музейники Волині посилили зв'язок із західною українською діаспорою. Біля 500 одиниць збереження надійшло до Волинського краєзнавчого музею від Анатолія Дублянського, західноєвропейського і паризького митрополита УАПЦ, з особистих архівів і бібліотек митрополитів Полікарпа Сікорського, Никанора Абрамовича, Іларіона (І. Огієнка), Йосипа Сліпого, Мстислава [1144, с.30-31].

Розвитку музеїв сприяє наростаюча допомога держави. Закон „Про музеї і музейну справу” 1995 р. зафіксував досягнення теорії і практики музеетворення нової доби. Стратегію, пріоритетні напрями і засоби музейного будівництва закладено в розробленій Міністерством культури і мистецтв „Програмі розвитку музейної справи в Україні на 2001-2005 роки”, у затвердженій Кабінетом Міністрів України програмі розвитку історико-архітектурного комплексу „Резиденція Богдана Хмельницького”, розрахованій на 2004-2010 роки. У 90-х роках ряду провідним музеям Правобережної України надано статус національних. Серед них – Національний музей історії України, Меморіальний комплекс „Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941-1945 рр.”, Національний музей „Чорнобиль” у Києві, Національний музей-садиба М. Пирогова у Вінниці. 31

березня 2001 р. Указом Президента України статус Національного отримав Київський державний музей Т.Г. Шевченка [1030]. Окремі музейники відзначені державними нагородами. З.В. Сульська, організатор Лугинського на Житомирщині районного народного краєзнавчого музею, 2003 року нагороджена орденом княгині Ольги III ступеня [1209]. Підвищується зарплата музейників, з 1 січня 2005 р. введено доплату за стаж.

Сучасний період музейного будівництва позначений появою нових музеїв, які торкаються нових тем, забутих подій, особистостей. На базі відділів Волинського краєзнавчого створені самостійні Любомльський музей партизанської слави, Володимир-Волинський історичний [388, арк.1-2], з ініціативи сільського голови Арсена Сидорчука обладнано музей історії с. Лаврів Луцького району [1298]. З допомогою працівників Вінницького обласного краєзнавчого створено музей історії села Северинівка Жмеринського району, доповнено експозиції музею історії села Четвертинівка Тростянецького, В. Стуса в с. Рахнівка Гайсинського, М.Д. Леонтовича – у селі Марківка Теплицького районів [375, арк.4]. Хмельницьке обласне управління культури та обласний краєзнавчий музей підготували методичні рекомендації на допомогу тим, хто займається перебудовою музейних експозицій [898], підтримали створення Нетішинського краєзнавчого музею [1117], музею Ю.Й. Січинського – патріарха подільського краєзнавства в с. Мазники Деражнянського району [1175], музею-діорами Пилявецької битви в Старій Синяві, Анни Ахматової в селі Слобідка-Шелехівська Деражнянського, музею байкара Івана Сварника в с. Лисогріка, репресованого поета Леоніда Лупана в с. Нестерівці Дунаєвецького, поета-воїна Володимира Булаєнка в с. Сорокодуби Красилівського районів.

Таким чином, музейна мережа України на межі тисячоліть склала 500 державних і 3800 громадських музеїв, у їх числі – 25 державних і 105 громадських музеїв Вінниччини, 10 і 211 відповідно – Хмельниччини, 10 і 270 – Житомирщини, 11 і 53 – Волинської області [996, с.7].

Йде посилений пошук стратегічних напрямів музейного будівництва [657]. Досвідчений фахівець директор Вінницького обласного краєзнавчого музею

Людмила Кароєва бачить перспективу в переносі уваги від статичних експозицій до мобільних виставок, у посиленні інформаційної ролі музеїв з участю комп'ютерної техніки, у поєднанні зусиль музеїв, бібліотек, театрів, організацій „Просвіти”, „Меморіалу”, активізації комерційної діяльності [759].

Цьому б сприяло вирішення в масштабах держави ряду складних питань:

- створення науково-координаційних рад на рівні центру та областей, спілки музейників України;
- посилення науково-методичного супроводу музейної справи, створення науково-дослідного центру музеєзнавства;
- вирішення кадрових проблем – розширення підготовки музейників на базі ВНЗ III-IV рівня акредитації, суттєвого підвищення зарплати;
- поліпшення фінансування, зміцнення матеріальної бази, комп'ютеризації музейних закладів тощо.

За підтримки держави активізували краєзнавчу діяльність **архівні установи** Правобережної України. 1993 року був прийнятий закон „Про національний архівний фонд і архівні установи”, він зазнав перевірки часом, змін та удосконалень і діє сьогодні в редакції, затвердженій Верховною Радою 13 грудня 2001 р. Закон юридично унормував й концептуально зафіксував останні досягнення світового архівного будівництва, дав простір його удосконаленню в Україні [681]. Указом Президента України від 30 жовтня 1998 р. встановлений День працівників архівних установ – 24 грудня. Держава визнала їх працю суспільно-важливою, подбала про соціальний захист: з початку 2003 року керівні та наукові працівники прирівняні до держслужбовців, зросла зарплата.

Масове роздержавлення, приватизація, поява суб'єктів різних форм власності, численних громадсько-політичних об'єднань значно активізували процеси документоутворення і документообігу. Посилилася роль відомчих архівів. З'явилися нові – так звані „трудові архіви”, які концентрують великий масив кадрових документів збанкрутілих, реорганізованих, закритих підприємств.

Продовжується формування Національного архівного фонду, що об'єднує сукупність тих архівних документів, які відображують історію матеріального і

духовного життя народу, є надбанням української нації. На початок третього тисячоліття вони склали 55 млн. справ, сконцентрованих у 7 центральних, 24 обласних, 146 міських, 487 районних держархівах, багатьох відомчих [1266].

Відбувається розсекречення фондів. 1992 року тільки до Державного архіву Хмельницької області передано 130 тис. фільтраційних справ, трофейних документів, 2,5 тис. справ репресованих, що знаходилися в архіві колишнього КДБ [1164]. Процес передачі таких документів продовжився в наступні роки. Держархіви областей Волині, зокрема – Рівненської та Волинської, поповнилися колекціями документальних матеріалів ОУН-УПА, укладеними у фонди Р-30, Р-1021. Сформовані фонди П-1, П-400 – Рівненський підпільний обком КП(Б)У та Рівненський обком КП(Б)У, П-1 – Волинський обком КП(б)У з документів місцевих партійних органів, що стосуються оунівського руху, власне – історії національно-визвольної боротьби на Волині 40-х - початку 50-х років ХХ ст. [880]. Відкрився доступ до справ розкуркулених, що зберігаються в обласних управліннях МВС. Активізувалося формування фондів особового походження.

Важливим напрямом посилення документальної бази, а власне – історичної пам'яті українського народу, є реституція, повернення в Україну архівів з-за рубежа. Великим успіхом вирішення даної проблеми є повернення 1996 року з Канади в Україну архіву уряду УНР в екзилі.

Примітною ознакою реформування архівної справи є створення вітчизняної бази наукових досліджень в галузі архівознавства, формування власної системи підготовки кадрів архівістів. Її здійснюють університети, а також – Український науково-дослідний інститут архівної справи та документознавства, при якому діє аспірантура та спеціалізована вчена рада по захисту кандидатських дисертацій за спеціальностями історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни – архівознавство, документознавство. З року в рік зростає кадровий потенціал. Держархіви Вінницької та Хмельницької областей очолюють кандидати історичних наук, у Вінниці станом на 1 січня 2007 року працювало 3 кандидати наук, 4 здійснювали дисертаційні дослідження, у Хмельницькому – двоє.

За роки незалежності з участю архівів видані документальні збірники про колективізацію, голодомор в Україні, діяльність Української Центральної Ради, чорнобильську трагедію, національно-визвольну боротьбу, взаємозв'язки українських урядових кіл з українсько-канадською громадою в другій половині 40-х – 80-ті роки ХХ ст. [399; 927; 442; 447].

Держархів Вінницької області, зокрема – його директор С.Д. Гальчак, здійснив комплексне дослідження документів, що стосуються гіркої долі оstarбайтерів, причин і наслідків цього явища, опублікував більше двох десятків статей та монографію з добіркою документів [574-575].

З цікавою ініціативою, підтриманою облрадою та облдержадміністрацією, виступив Держархів Хмельницької області. За рахунок вивчення власного фонду й тематичної добірки документальних матеріалів започатковане видання серії книг з історії місцевого самоврядування Хмельниччини [590; 1168; 1169; 1170; 1171]. Сам директор архіву П.Я. Слободянюк підготував і видав монографії „Культура Хмельниччини”, „Українська церква: історія руїни і відродження”, „Чорна дошка України”, „Педагоги Хмельниччини – жертви сталінських репресій” [1165; 1166; 1173].

Державний архів Житомирської області документально підтримав підготовку доповідей і повідомлень 17 науково-краєзнавчих конференцій, видання 15-32 чисел наукових збірників „Велика Волинь”, більше 100 інших видань. Співробітник архіву Р.Ю. Кондратюк обраний вченим секретарем Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині.

Разом з тим на етапі реформувань архівні установи Правобережної України супроводжують труднощі і проблеми. Найтипівіші – недоліки фінансового забезпечення, недостатні технічне оснащення, база комп'ютерів, вичерпуються резерви площ, бажають серйозного поліпшення умови зберігання документів. 1 лютого 2006 р. Кабінет Міністрів України затвердив “Державну програму розвитку архівної справи на 2006-2010 роки”, виконання якої мінімізує дані проблеми, наблизить архівну справу України до європейських стандартів.

Важливими осередками науково-дослідницької та організаційно-масової роботи з краєзнавства були і залишаються **бібліотеки**. Провідна роль у науково-методичному, інформаційному забезпеченні регіонального дослідництва на Правобережжі, та й в усій Україні, належить Національній бібліотеці України імені В.І. Вернадського та Державній історичній бібліотеці України.

Сьогодні НБУВ перетворилася в головну бібліотеку незалежної України, у загальнодержавний документально-інформаційний, науково-дослідний центр, державне сховище рукописної спадщини, творів друку. У його структурі – п'ять науково-дослідних інститутів – бібліотекознавства, української книги, рукопису, архівознавства, біографічних досліджень, чотири центри – бібліотечно-інформаційних технологій, консервації та реставрації, культурно-просвітницький, редакційно-видавничий. Видаються журнал „Бібліотечний вісник”, „Наукові праці НБУВ”, збірник „Рукописна та книжкова спадщина України” [949, с.330]. Заснований 1993 року Інститут біографічних досліджень готує багатотомне видання „Українського біографічного словника”, з 1996 року випускає науковий збірник „Українська біографістика”, включений ВАКом до переліку фахових видань [1292].

Головною методичною установою в галузі бібліотечного краєзнавства є Державна історична бібліотека України, яка відповідно до „Положення про краєзнавчу роботу бібліотек системи Міністерства культури і мистецтв України” „...аналізує діяльність бібліотек України в галузі історичного краєзнавства, визначає шляхи і напрями дальшого удосконалення; вивчає, узагальнює і поширює кращий досвід історико-краєзнавчої роботи бібліотек; бере участь у розробці питань теорії і практики краєзнавчої діяльності та проводить науково-дослідну роботу” [759, с.203]. Заснована 1939 року вона налічує близько мільйона документів, у тому числі – понад 25 тис. стародруків та рідкісних книг [874]. Обидві книгозбірні в числі перших були удостоєні премії ВСК імені Д. Яворницького.

У роки перебудови, особливо після 1996 року – появи в законі про бюджет страшної формули про „приведення мережі і штатів у відповідність з бюджетом”,

книгозбірні пережили великі труднощі. Це може проілюструвати стан однієї з кращих на Хмельниччині Дунаєвецької централізованої бібліотечної системи. Якщо до 1990 року щорічно мережа отримувала 80-85 тис. нових книг, то 1993 року – 37 тис., 1996-го – 5 тис., 1997-го – тільки 520 книг. Така ж картина з передплатою періодики: до початку фінансової кризи кожна сільська бібліотека передплачувала до 30 назв газет і журналів, після 1996 року – 3-4 газети. Після введення постановою Кабінету Міністрів України №510 від 30 травня 1997 року нормативів забезпечення населення публічними бібліотеками на 83 населених пункти залишилося 52, а на 1 січня 2005 року – 49 книгозбірень. Через відсутність коштів бібліотекарів масово переводили на 0,5 і 0,25 ставки [378]. І лише з січня 2005 року ситуація почала мінятися на краще.

В умовах відродження духовного життя, національно-культурного обличчя етносу бібліотеки ще з більшим ентузіазмом прилучилися до історичного краєзнавства. Різні його аспекти обговорювалися на наукових конференціях „Роль бібліотек монастирів, соборів та інших установ у розвитку культури України” (1993), „Бібліотеки у розвитку історичної науки в Україні” (1994), „Бібліотечне краєзнавство у відновленні історичної пам’яті народу України” (1998), „Історія наукових бібліотек у контексті історії, культури, освіти в Україні” (1999) та інших, логічно вони зафіксовані в „Положенні про краєзнавчу роботу бібліотек системи Міністерства культури і мистецтв України”. Це привело до виділення спеціальних структурних підрозділів – відділів краєзнавчої літератури, які діють в усіх універсальних наукових бібліотеках Поділля, Волині, Київщини.

З початком перебудови бібліотеки Поділля, Волині та Київщини почали активно поповнюватися літературою з діаспори. Гордістю Рівненської державної обласної універсальної бібліотеки для дорослих є колекція книг, газет і журналів – майже тисяча назв – з приватної бібліотеки їх земляка С.Т. Кравця – представника української діаспори США: книги з історії, літературознавства, редаговані ним альманахи „Відродження”, „Наша Батьківщина”, твори Уласа Самчука, Євгена Маланюка, праці І. Огієнка, В. Винниченка, С. Петлюри, І. Мазепи, О. Потоцького, М. Подворняка та інші [1324, с.5]. Юнацька бібліотека м. Луцька отримала 25 томів

„Літопису УПА” з Канади від М. Нечипорука, книги про гетьмана П. Скоропадського від його дочки. З нею, як і з О. Черавським з Австралії, М. Дилем з Великобританії, К. Штуль-Жданович з Франції, були проведені зустрічі, наслідком яких стало чергове поповнення фондів діаспорними виданнями [606]. Волинська державна обласна універсальна бібліотека ім. О. Пчілки має добірку праць волинянина-краєзнавця О. Цинкаловського, твори С. Радіона з Австралії, М. Бойка – з США, І. Огієнка – з Канади, видання Інституту дослідів Волині з Вінніпега, зокрема – комплект „Літописів Волині”. Бібліотеки Поділля поповнилися творами Павла Богацького – професора з Австралії, Григорія Костюка зі Сполучених Штатів Америки, Івана Огієнка.

Наприкінці 90-х років ХХ-го – початку ХХІ століття обласні, міські, окремі районні бібліотеки активізували роботу по комп'ютеризації, формуванню електронної версії каталогу краєзнавчої літератури, фіксуванню краєзнавчої інформації на електронних носіях, її отриманню через Інтернет, що значно посилило джерельну краєзнавчу базу. Однак ця робота поки що на початковій стадії.

Бібліотеки Правобережної України вивчають і поширюють досвід бібліотечного краєзнавства. Зусиллями дирекцій Хмельницької та Вінницької обласних книгозбірень проведений спільний семінар бібліотечних працівників з питань краєзнавчої роботи. 1994 року Хмельницька ОУНБ узагальнила досвід краєзнавчої роботи Дунаєвської ЦБС, видала брошуру „Скарби батьківської землі” [1083].

Краєзнавчі зусилля бібліотек підтримує правління Всеукраїнської спілки краєзнавців, яке відзначило Хмельницьку обласну універсальну та Дунаєвську районну бібліотеки преміями імені Д. Яворницького. Директору Хмельницької ОУНБ С. Карван присвоєне почесне звання „Заслужений працівник культури України”. Хмельницька облдержадміністрація 1993 року встановила премію імені Смотрицького в галузі бібліотечної роботи, якою „за вагомі досягнення в бібліотечно-бібліографічній справі, змістовну культурно-просвітницьку діяльність, впровадження новітніх технологій” за період 1993-2005 років відзначено 3

бібліотеки, 10 бібліотечних працівників [846, с.48-66]. Регіональними преміями відзначаються краєзнавчі зусилля бібліотек інших областей Правобережної України.

Активізували участь у краєзнавчій роботі інші наукові, громадські структури.

Провідне місце серед них належить **Українському фонду культури**, створеному 11 квітня 1987 р. Його очолює визнаний громадсько-політичний діяч, письменник, народний депутат України, академік НАНУ, Герой України Борис Ілліч Олійник. Фонд виступив засновником і співзасновником багатьох організацій, товариств, об'єднань, у тому числі – Всеукраїнської спілки краєзнавців, Товариства української мови імені Т.Г. Шевченка, історико-просвітнього товариства „Меморіал”, започаткував і поетапно втілює в життя програми „Пам'ять”, „Краєзнавство”, „Топоніміка”, „Т.Г. Шевченко”, „Повернення”, спрямовані на відродження історичної пам'яті, культури українського народу, його духовності. У рамках програми „Нові імена України” проводяться конкурси. За 12 років більше 300 учасників стали дипломантами, майже 200 дітей – стипендіатами УФК [976]. Міжнародною премією Українського фонду культури імені В. Винниченка відзначені видатні українці західної діаспори, що внесли великий вклад у вивчення й поширення історії, літератури, культури Поділля, Волині, Київщини, академік Григорій Костюк (США), Євгенія Пастернак (Канада), Петро Кравчук (Канада), премією імені І.С. Нечуя-Левицького – кобзарі Василь та Микола Литвини, письменник Андрій Гудима. За поданням Фонду лауреатами Державної премії України імені Тараса Шевченка стали берегиня української пісні Ніна Матвієнко, письменник, учений Іван Дзюба, етнограф Іван Гончар та інші. Фонд культури причетний до проведення багатьох історико-краєзнавчих, пам'яткознавчих, мистецьких акцій – створення музею Івана Гончара, спорудження Кургану Скорботи в пам'ять жертв голодомору, проведеного 1991 року походу-реквієму „Останній шлях Кобзаря”, реставрації, спорудження багатьох пам'ятників, повернення в Україну культурних та історичних національних пам'яток. Фонд поширив свої дії на регіони, брав участь у створенні обласних відділень [631].

11 вересня 1987 р. утворено Волинське обласне відділення УФК. Велику роль у його становленні та розгортанні роботи відіграв член Національної спілки письменників України, краєзнавець Микола Антонович Онуфрійчук. У своїй роботі він опирався на 17 міських, районних рад, понад 200 груп сприяння, виробив й успішно реалізував краєзнавчі програми „Волинь пам’ятає”, „Т.Г. Шевченко і Волинь”, „Краєзнавство Волині”, „Старе місто”, „Відродження і розвиток”. Премією обласного відділення „Одержимість” відзначені краєзнавці М. Куделя, Г. Гуртовий, В. Комзюк [635]. Член правління УФК М.А. Онуфрійчук за поданням Фонду 1997 року удостоєний почесного звання „Заслужений працівник культури України”.

24 жовтня 1987 р. – день народження Вінницького обласного відділення УФК. У його активі – реалізація програм „Книга пам’яті”, „М.М. Коцюбинський”, „П.І. Чайковський”, „Історична Брацлавщина”, „Село”, „Меморіал” та інших. Голова Григорій Олександрович Німчук надав грошову підтримку багатьом студентам – стипендіатам відділення, проведенню різноманітних історико-краєзнавчих та культурно-мистецьких акцій.

1987 року створено Житомирське відділення УФК. Програми „Спадщина”, „Леся Українка”, „Тарас Григорович Шевченко”, „Краєзнавство”, „Фонд культури – Чорнобильській зоні”, „Повернення”, „Топоніміка”, „Фольклор і культура”, „Нові імена” привернули увагу і об’єднали широкий актив. Було створено 69 осередків відділення [379]. У рамках програми „Коліївщина” проведено експедицію. Під егідою відділення 1989 року виникло єврейське культурно-просвітницьке товариство, 1990-го – польське. Слов’янське товариство „Еней” об’єднало представників чеської, польської національних меншин, українців, росіян [631, с.95].

Плодотворно діяло під керівництвом В.П. Тимошенко Київське відділення УФК, 1995 року реорганізоване в міжнародний благодійний фонд „Духовна спадщина”. На його рахунку виставка, присвячена М.М. Міклухо-Маклаю, тематичні виставки „Т.Г. Шевченко в Києві”, до святкування 1000-ліття хрещення Русі, про події в Афганістані, Чорнобильську трагедію тощо [631, с.116].

Пріоритетом Хмельницького відділення фонду стало краєзнавство, сприяння дослідженню історії сіл, життя і діяльності визначних діячів, увічненню їх доробку. У рамках цієї програми була підготовлена книга нарисів про славетних подолян „Подільської землі сини” [1003], відкрито музеї Смотрицьких, письменників Івана Сварника, Володимира Бабляка, Леоніда Лупана в Дунаєвецькому районі. На виконання програми „Запорізьке козацтво” 1990 року насипано і освячено Курган козацької слави в с. Пилява Старосинявського району, 2001-го – Хрест-оберіг у Козацькій долині, що в Дунаєвецькому районі.

Черкаські фондівці концентрували зусилля на реалізації довгострокових програм „Т.Г. Шевченко”, „Краєзнавство”, „Народна творчість Черкащини”, „Молодь і культура”. Преміями імені М. Максимовича, В. Доманицького відзначено багатьох краєзнавців, активістів мистецького життя. Проведено обласні читання „Черкащина у визвольній війні 1648-1654 рр.”, літературні вечори до Шевченківських днів [631, с.141]. Однак під пресом матеріально-фінансових нестатків робота відділень УФК занепала і потребує додаткового стимулювання.

Дослідження краю, популяризацію історії і культури ведуть організації „Просвіти” та „Меморіалу”. Виникли просвітянські осередки 1989 року під назвою „Товариство української мови ім. Т.Г. Шевченка”. У Хмельницькому його очолив відомий український письменник Микола Магера, у Рівному - Борис Степанишен. 1990 року почали формуватися міські, районні осередки „Просвіти”. 1992 року відбулася реорганізація ТУМу в „Просвіти”. На той час рівненська обласна організація „Просвіти” опиралася на 268 осередків і мала 3500 членів, Волинська – 218 і 2000 відповідно [1127]. Кам'янець-Подільська міська організація „Просвіти” на чолі з кандидатом філологічних наук, доцентом Є.І. Сохацькою повела роботу в напрямку повернення Кам'янцю-Подільському доброго імені і багатой наукової спадщини організатора і першого ректора Кам'янець-Подільського державного українського університету І.І. Огієнка, 1992 року провела першу Всеукраїнську науково-практичну конференцію „Духовна і педагогічна діяльність Івана Огієнка в контексті українського національного відродження”. 1993 року Є.І. Сохацька очолила Товариство Івана Огієнка, наполегливо і послідовно добивається

присвоєння Кам'янець-Подільському державному університету імені І. Огієнка [888; 1186].

1989 року у Вінниці зареєстрований обласний осередок „Меморіалу”. Біля його витоків стояла неординарна людина, музейник, краєзнавець, просвітниця Л.Р. Кароєва, директор обласного краєзнавчого музею. Актив „Меморіалу” добився помітних результатів в увічненні пам'яті жертв репресій. Кожного року, третьої листопадової суботи, проходить День пам'яті жертв репресій. У міському парку встановлений знак, відкрита музейна кімната. Видано ряд праць на тему репресій, реабілітації і пошанування жертв.

Одним з ініціаторів створення відділення історико-просвітницького товариства „Меморіал” на Волині виступила Волинська обласна організація Національної спілки письменників України, її представники В. Гей, Г. Бондаренко, М. Онуфрійчук ввійшли до оргкомітету [207, арк.2]. Члени „Меморіалу” посприяли відкриттю у Ковелі 1996 року першого в Україні пам'ятника всім жертвам Другої світової війни – „своїм” і „чужим” [1139].

Активну участь у вивченні і популяризації минулого беруть **письменники**. У поезіях волинянки Олени Криштальської постає образ легендарної просвітниці й добродійниці Гулевичівни („Сповідь Гулевичівни”), Василь Гей звертається до козацької доби („... Повстаньмо, Палію, нині”), Йосип Струцюк торкається трагічних сторінок Берестецької битви („Журавлиха”), Клавдія Корецька - розстрілу енкаведистами в'язнів луцької тюрми („Розстріл у Луцькій тюрмі”), Олександр Богачук торкнувся теми війни, спалених 160 волинських сіл („Пам'ять”). На сторінках альманаху „Світязь” (до 2002 року вийшло сім випусків) під рубрикою „Спалахи” постійно подавалася хроніка місцевого життя, літературно-мистецького розвою. Часто звертаються до Лесиної тематики письменники В. Гей, П. Мах, Н. Гуменюк, В. Лазарук, В. Штинько, А. Філатенко, співавтори збірки нарисів і поезій „Джерела безсмертного слова: Лесині місця на Волині”.

Тема Великої Вітчизняної війни знаходить широке відображення в творчості житомирських спілчан, як і пошанування Оноре де Бальзака, який деякий час жив і творив на Житомирщині, Івана Огієнка – вихідця з Брусилова, видатного

державного, церковного, наукового діяча. Поворотним у легітимізації професора Івана Огієнка слід вважати 1992-ий ювілейний рік. Серед ініціаторів і активних організаторів 110-річного ювілею земляка була Житомирська організація НСПУ, її голова Олексій Опанасюк. З його участю фондувалася премія імені І. Огієнка, він став заступником голови Товариства Івана Огієнка, одним з перших лауреатів цієї премії [596].

Краєзнавча тематика склала основу багатьох творів хмельницьких майстрів художнього слова. Броніслав Грищук глибоко дослідив історію так званої “Миньковецької держави”, заснованої графом І. Мархоцьким на початку ХІХ ст., і відобразив у романі “Поділля – колиско і доле”, нарисі “Граф Мархоцький і Миньковецька держава”, постать двічі Героя Соціалістичної Праці, колишнього голови Ордена Леніна колгоспу “Україна” с. Лісоводи Городоцького району – у документальній повісті “Григорій Ткачук: легенда і дійсність” [599; 600; 601]. Петро Карась у художньо-документальному романі “Південний Буг” (2001) повідав про проскурівське підпілля, його керівника Ф.В. Назарова, у повісті “Викликаю вогонь” - про подолянина Володимира Майборського, Героя Радянського Союзу, що повторив подвиг О. Матросова [752; 753]. Микола Магера – учасник і свідок багатьох подій звернувся до теми голодомору (оповідання “Бевка”, “Зелені паляниці”), колективізації і репресій (“Діда спродують”, “Червона валка”). Високу оцінку наукових кіл та читацької громадськості отримала його повість “Кам’янецькими стежками” [870]. Микола Мачківський – не тільки вправний поет, літературознавець і критик, а й – майстер прози. У його зацікавленнях тема війни (роман “Пароль – “Проскурів”), постать поета-земляка Володимира Булаєнка (“Сорокодуби”) [890]. Тема війни близька і по віку, і по духу Василю Кравчуку, голові Хмельницької письменницької організації Миколі Федунцю, ветерану війни Афанасію Коляновському. А Леонід Шерстинюк 2003 року порадував читачів повістю у віршах “Кармелюк”, над якою працював 8 років. Вона стала вагомим літературно-художнім документом, присвяченим легендарному подолянину, оспіваному народом меснику [1304]. Літературознавці Анатолій Сваричевський, Віталій Мацько стали творцями літературної карти Хмельниччини.

У ролі організаторів і популяризаторів краєзнавства традиційно виступають **засоби масової інформації**. У масштабах України краєзнавчу діяльність Всеукраїнської спілки краєзнавців періодично висвітлюють загальноукраїнські газети “Голос України”, “Урядовий кур’єр”, “Літературна Україна”, “Сільські вісті”, “Освіта”, “Освіта України”. Українське радіо веде щомісячний радіожурнал “Рідний край”, який редагує Василь Марусик. Частим гостем українського телебачення є голова ВСК академік П.Т. Тронько – координатор краєзнавчої справи в Україні, учасник багатьох історичних подій. Вдало популяризує видатні постаті України в програмі “Імена” Оксана Марченко.

Подекуди, як-от у Житомирі, журналістська організація популяризує історію краю не тільки на сторінках газет, а й шляхом видання краєзнавчих нарисів, розвідок. Г.С. Дем’янчук, журналіст, викладач курсу “Краєзнавство” в Рівненському державному інституті культури, започаткував науково-краєзнавчий альманах “Волинські дзвони”, О.І. Журко протягом 1995, 1997 і 1998 років здійснив три випуски альманаху “Дивокрай”. Естафету перейняв Центр дослідження історії Поділля, який 2004-2007 рр. видав наступні числа під назвою “Хмельниччина: Дивокрай” [1276]. Виходить також часопис “Краєзнавство Черкащини”. На Волині ці функції виконує всеукраїнський суспільно-політичний, літературно-мистецький часопис “Волинь”, заснований 1990 року. Головний редактор і видавець Анатолій Якубюк охоче надає краєзнавцям журнальні рубрики “Наші витоки”, “Цілком таємно”, “Життя у вирії”.

Активними учасниками краєзнавчого ренесансу і, водночас, організаторами патріотично-пошукової роботи стали **ветеранські організації**. Самі ветерани є носіями історичної пам’яті про події, які залишили глибокий карб в історії українського народу, її оберегами, беруть участь в акціях “Пам’ять”, “Орден, медаль у твоїй родині”, “Збережемо пам’ять про подвиг”, зустрічах з молоддю, виступають у пресі, по радіо і телебаченню, відстоюють правду про Велику Вітчизняну війну.

2004 року Рада організації ветеранів України виступила співорганізатором XI Всеукраїнської наукової конференції “Велика Вітчизняна війна: маловідомі

сторінки історії, імена, події”, яка відбулася в м. Хмельницькому. Генерал армії голова ради Організації ветеранів України Герой України І.О. Герасимов доповів про видання 250 томів “Книги пам’яті України”. На Хмельниччині цю роботу координувала обласна редколегія та регіональне пошуково-видавниче агентство, яке очолював Ілля Хомич Шиманський. В результаті вийшло 10 томів історико-меморіального видання “Книга пам’яті України. Хмельницька область” – своєрідний пам’ятник 120860 полеглим воїнам-хмельничанам [1305]. Після завершення 1998 року десяти томного серіалу це ж агентство взялося за підготовку „Книг скорботи” і вже 8 травня 2003 р. в залі засідань облдержадміністрації презентувало перший з чотирьох запланованих томів [768]. Книги пам’яті, як і Книги скорботи, є не тільки пам’ятником полеглим, а й документальним джерелом для нових висновків про причини масової загибелі на фронтах наших земляків саме 1944 року, уточнення втрат на окупованих територіях, роботах у Німеччині, від бомбардувань, підриву на мінах. Не стихли розмови про зроблене, як члени редакційних комісій міст і сіл, облредколегії повели роботу по підготовці книг про померлих після війни учасників бойових дій. У Волинській області видано тритомну “Книгу пам’яті України”, над якою протягом 1989-1995 рр. працювала редакційна колегія (голова П. Онищук) та група ентузіастів регіонального пошуково-видавничого агентства на чолі з В. Наконечним [767]. Їх зусиллями 1998 року побачила світ книга історико-публіцистичних нарисів про 2330 воїнів-афганців [668].

В організації та проведенні краєзнавчих досліджень у регіонах беруть посильну участь представники інших наукових, **громадських**, релігійних формувань. У Кам’янці-Подільському на хвилі демократизації, перебудови і гласності наприкінці 80-х років минулого століття виникло “Подільське братство” на чолі з М.І. Мошаком. Воно об’єднало біля трьох десятків активістів, здійснило ряд експедицій по Кам’янецьчині, випуск інформаційного вісника “Подільське братство” [1002], більше 3 десятків краєзнавчих книг, провело багато цікавих історико-культурних акцій.

У Києві діє Міжнародний історичний клуб, створений відновленим Історичним товариством Нестора-літописця разом з генеральною дирекцією з обслуговування іноземних представництв, мета якого полягає в ознайомленні дипломатів та іноземних гостей з історичною та духовною спадщиною українського народу, вивченні історичних контактів України з іншими державами [905].

Маємо підстави стверджувати, що в роки незалежності краєзнавчий рух на Правобережній Україні вступив у фазу справжнього ренесансу і набув ряду відмінностей у порівнянні з попереднім періодом. Наприкінці 80-х – початку 90-х років відбувся процес інституціоналізації краєзнавчого руху нової доби. Активізували науково-дослідницьку та організаторську діяльність випробувані центри краєзнавства – музеї, архіви, бібліотеки, вузи і школи, Національні спілки письменників, журналістів. Виникли і влилися в краєзнавчий процес абсолютно нові структури – Український фонд культури, товариства “Просвіта”, “Меморіал”, Організація ветеранів України, різноманітні громадські, просвітницькі осередки. Український фонд культури, його обласні відділення виступили співзасновниками Всеукраїнської спілки краєзнавців, її обласних організацій.

Відроджена 1990 року спадкоємиця Українського комітету краєзнавців – Всеукраїнська спілка краєзнавців та її організації в областях, містах, районах охопили впливом весь краєзнавчий загаль, стали координаторами його діяльності.

Науково-теоретичне й методичне забезпечення краєзнавчого процесу здійснює Інститут історії України НАН України, відділи регіональних проблем історії України та історико-краєзнавчих досліджень, президія ВСК. Вони розробляють проблеми історіографії, теорії й методики, узагальнюють і поширюють досвід, визначають перспективні напрями краєзнавчих досліджень і відображують їх у журналі “Краєзнавство”, “Українському історичному журналі”, науковому збірнику “Історія України. Маловідомі імена, події, факти”, колективних та індивідуальних монографіях, книгах про II і III з’їзди ВСК.

Посилилась інтеграція академічної, вузівської науки та краєзнавства, вона вилілася в утворення Центру дослідження історії Поділля, Центру дослідження Середнього Подніпров'я, спільні дослідницькі та видавничі проекти.

Широкого розмаху набрала краєзнавча праця вчительства, школярів, спрямована на вивчення історії краю, її дослідження, патріотичне виховання підростаючого покоління. Цьому сприяє як підтримка ВСК, так і дії Міністерства освіти і науки, Українського державного центру туризму і краєзнавства учнівської молоді, спрямовані на залучення учнів до участі в русі „Моя земля – земля моїх батьків”, конкурсах, експедиціях, олімпіадах у рамках Малої академії наук.

Функцію колективного організатора й популяризатора краєзнавства виконують засоби масової інформації, науково-краєзнавчі видання – альманахи, збірники „Дивокрай: Хмельниччина”, „Волинські дзвони”, „Волинь”, „Світязь”, „Краєзнавство Черкащини”, журнал „Краєзнавство”, збірник статей „Історія України. Маловідомі імена, події, факти” та інші. Поміщаючи концептуальні, методологічні, аналітичні матеріали, наукові розвідки дослідників, вони виконують роль потужного каталізатора краєзнавчого руху.

5.2. Співпраця науковців і краєзнавців Правобережної України та західної української діаспори в історичному дослідженні регіону

У час становлення української історичної науки нової доби, дослідження раніш замовчуваних або перекручених подій, фактів, написання нової редакції історії населених пунктів об'єктивне висвітлення історії України, її регіонів не можливе без урахування доробку українських дослідників, які в силу певних обставин опинилися за межами Батьківщини. Джерела по-різному оцінюють кількість українців, що проживають у західній та східній діаспорі, здебільшого сходяться на цифрі 11-12 млн.

Саме там знаходяться архіви документів, створені в Україні і вивезені за її межі в час масової еміграції, як правило, - політичної, військової, накопичено чимало документів, літератури, газет і журналів, які віддзеркалюють важливі події

української історії, життя української діаспори. Зусиллями дослідників за межами України створено сотні книг – монографій, мемуарів, посібників, популярних і художніх творів, які розкривають визначальні події, здебільшого – трагічні сторінки минулого України, досить часто пов'язані з авторами особисто. Отже, реконструюючи минуле, ми не можемо не залучити до обігу такого потужного джерельного пласту.

У зарубіжжі наші співвітчизники створювали освітні, наукові, громадські, просвітницькі, науково-громадські осередки, які не тільки консолідували їх зусилля в плані матеріальної та моральної взаємопідтримки, а й брали на себе функції центрів по вивченню, увічненню подій, фактів, особистостей, їх популяризації в країнах проживання. І це був не тільки культурно-освітній, а й науково-краєзнавчий рух, який відповідно з часом, завданнями й особливостями їх вирішення пройшов ряд етапів: міжвоєнний період (20-і – перша половина 40-х років ХХ ст.); повоєнний (друга половина 40-х – 80-і роки); час перебудови, інтеграції зарубіжної та вітчизняної історичної науки (90-і ХХ-го – початок ХХІ ст.).

Перший, досить плідний період розвитку історичного краєзнавства в українському зарубіжжі мав свої особливості. З поразкою національно-визвольних змагань за кордон емігрувала українська національна еліта – представники Української Центральної Ради, Генерального секретаріату, державні діячі Української держави гетьмана Павла Скоропадського, Директорії та ЗУНР, старшина та рядовий склад армій УНР та ЗУНР, українські науковці, педагоги, студентська молодь, втягнуті кожен по-своєму в національно-визвольну боротьбу, а тому змушені шукати притулку в сусідніх країнах. Вони надіялися, що еміграція ця – тимчасова, як і більшовицька влада, яка, на їх думку, в Україні довго протриматися не могла. Тому селилися здебільшого в порубіжних, ближчих до України державах.

Спочатку потужним центром української еміграції стала Австрія. Під кінець 1919 року до Відня прибув екзильний уряд ЗУНР з президентом Є. Петрушевичем, цілий ряд політичних та культурних діячів, учених, митців. Тільки у Відні

налічувалося 15 тис. українців. Діяли школи, науково-мистецькі товариства [716, с.17]. Українська молодь прагнула здобути вищу освіту, поповнювати знання, у т.ч. – про Україну. Тому науковці, колишні викладачі українських ВНЗ влаштували лекції. Наприкінці 1919 року М.С. Грушевським був заснований Український соціологічний інститут, який ставив завдання досліджувати різні сторони українського життя, видавати наукову літературу. УСІ об'єднав лекторську і науково-видавничу працю таких відомих учених, як Д. Антонович, В. Липинський, В. Старосольський, І. Фещенко-Чопівський, М. Шраг, М. Чечель та багатьох інших. До 1924 року, виїзду М.С. Грушевського до України і згорання роботи УСІ, було прочитано кілька курсів лекцій з суспільних дисциплін для українських емігрантів, видано 13 монографій з різних питань української історії. Першою під фірмою „Український соціологічний інститут. Українська революція. Розвідки і матеріали. Книга перша” вийшла праця Павла Христюка „Замітки і матеріали до історії української революції 1917-1920 рр.”, у наступний період - монографії В. Липинського, В. Старосольського, М. Шрага, М. Лозинського, К. Грушевської [1246; 1278].

З кожним днем все гостріше поставала необхідність у вищому навчальному закладі для тисяч молодих українців, які не встигли отримати чи завершити вищу освіту. За ініціативою М. Грушевського, Д. Антоновича, О. Колесси та інших учених, при підтримці Союзу українських журналістів та письменників, Товариства прихильників освіти у Відні 17 січня 1921 р. систематичні навчальні курси були реорганізовані в Український вільний університет (УВУ). Очолив новостворений вуз О.М. Колесса (1867-1945) [547, с.48].

Того ж року УВУ перебрався до Чехословаччини, 23 жовтня 1921 р. урочистим зібранням розпочав діяльність у стінах празького Карлового університету. У празький період (1921-1945 рр.) університет очолювали О. Колесса, Л. Горбачевський, С. Дністрянський, Д. Антонович, Ф. Щербина, А. Яковлів, О. Мицюк, І. Борковський, А. Волошин. Часта зміна ректорів пояснюється не плінністю кадрів, а глибоким демократизмом життєдіяльності університету, статут якого передбачав щорічне обрання ректора й проректора загальними зборами

професорсько-викладацького складу. На двох факультетах – філософському та суспільних наук і права протягом 1921-1943 рр. навчалось щорічно в середньому 264 слухачі з різних європейських країн. Українці серед студентів складали більше 80 відсотків. При університеті діяв інститут професорських стипендіатів, який закінчили і згодом стали відомими вченими В. Січинський, С. Наріжний, І. Борковський, Ю. Русов та багато інших [548, с.45, 50]. За час перебування в Чехословаччині університет видав чотири наукові збірники і 27 томів наукових праць [825, с.118].

1922 року в Чехословаччині була відкрита Українська господарська академія (УГА), 1923 року – Український високий педагогічний інститут імені М. Драгоманова (УВП), Студія класичного мистецтва. 1924 року в них навчалось 2300 українських студентів, у тому числі в Празі – 1235 [741, с.280].

Кожен з цих навчальних закладів вів наукову роботу. УВП, наприклад, залишив 3 томи „Праць”, 11 підручників та монографій. У 1927-1931 рр. виходили „Наукові записки УГА”. За час існування УГА видала 698 наукових праць, у т.ч. – 229 монографій [825, с.119, 121]. У зв’язку з скороченням асигнувань в 1934-35рр. академія була реорганізована в Український технічно-господарський інститут, який проіснував до 1945 року.

При Українському вільному університеті працювало чимало наукових товариств. Найбільший вклад у вивчення історії і культури України, її регіонів внесло Українське історично-філологічне товариство (УІФТ), яке очолювали Д. Антонович – голова, О. Колесса – заступник, В. Біднов – секретар. Товариство об’єднувало 1923 року – 31-го, 1940 року – 65 учених, що жили в Чехословаччині та за її межами. За час з 1923 по 1945 рік провело 442 засідання, обговорило 679 доповідей та рефератів. Відбулися й спеціальні засідання з нагоди 10-річчя заснування українських університетів у Кам’янці-Подільському та Полтаві, у зв’язку з 150-річчям зруйнування Запорозької Січі. УІФТ брало участь у міжнародних конгресах і з’їздах, видало 4 томи „Праць” (1926, 1939, 1941), 65 книг, зробило відбитки окремих доповідей. Чимало праць його членів побачили світ у різних українських часописах [549, с.50-51].

Важливим науково-дослідницьким центром української діаспори в Празі в 20-40 рр. став Музей визвольної боротьби України, заснований 1925 року. Його директором був Дмитро Антонович (1877-1945), син видатного українського історика професора В.Б. Антоновича, секретарем – Симон Наріжний (1898-1983). У музейному архіві зберігався масив документів з історії національно-визвольних змагань на Правобережній Україні, місій УНР, СВУ, українських військових таборів у Чехословаччині, Української капели О. Кошиця, листування українських діячів, 1200 томів періодики, нумізматична колекція. Працювала бібліотека. Виходив бюлетень „Вісті” [913, с.39-41]. З листопада 1945 р. діяв під назвою Український музей і очолював його Симон Наріжний. 1948 року музей був закритий, архів вивезений до Москви, чимало документів та літератури попало до Слов'янської бібліотеки в Празі [718, с.1660].

У 1925-1945 роках діяв у Празі Український інститут громадознавства під керівництвом М. Шаповала. Він продовжив добрі справи віденського УСІ. У залежності від завдань, розмаху роботи та обставин міняв назву: спочатку УІГ, потім – Український соціологічний інститут, Інститут соціології. Тут працювали професори С. Русова, С. Шелухін, А. Марголін, В. Січинський, М. Мандрика. Подолянин П.О. Богацький, наприклад, завідував Кабінетом шевченкознавства, видав ряд праць про життя і творчість Т.Г. Шевченка. 1930 року за його редакцією та В. Дорошенка в Празі побачили світ „Поезії Т.Г. Шевченка”, 1942-го – „Кобзар Тараса Шевченка за 100 років 1840-1940” [1060]. Професор П. Богацький є автором спогадів, зі сторінок яких постає Поділля 1917-1920 рр., столичний Кам'янець-Подільський, Державний український університет, де під керівництвом ректора І. Огієнка він формував університетський архів [501].

1926 року в Берліні був заснований Український науковий інститут. У 1926-1945 роках УНІ працював під фінансовим та ідеологічним протектором німецьких властей і протягом двох періодів (1926-1931, 1931-1945) на кафедрах української історії, української державності, релігійних відносин, історії матеріальної культури втілював у життя ряд наукових програм, провів велику видавничу та культурно-просвітницьку роботу, у тому числі – й серед німецької громадськості. Його

дослідження знаходили висвітлення в „Записках” та „Повідомленнях”, 1938 – 1946 рр. виходили „Вісті Українського наукового інституту в Берліні”. Діяла бібліотека на 35 тис. томів. 1945 року Інститут припинив існування [825, с.121-122].

Історія Правобережної України, у т.ч. - ХХ ст., знайшла широке відображення в працях українців, що поселилися в Польщі. Наприкінці 1920 року налічувалося їх 30 тис. осіб [741, с.28]. Переїхали до Польщі 18 професорів, доцентів та чимало студентів Кам'янець-Подільського державного українського університету [83, арк.33-34]. Велику українознавчу працю здійснив у польський період еміграції (1920-1947 рр.) професор І.І. Огієнко. Спочатку жив у Винниках біля Львова, 1924-1926 рр. викладав українську мову і літературу в учительській семінарії Львова, потім – церковнослов'янську мову і палеографію на православному богословському відділі Варшавського університету. Видав „Історію українського друкарства”, „Костянтин і Мефодій”, ряд мовознавчих праць, книг з історії православ'я. Обстановка не завжди сприяла вченому. 1931 року університет у Брно (Чехословаччина) надав І.І. Огієнкові ступінь доктора філософії за працю „Українська мова XVI віку і Крехівський Апостол 1560 р.”, але 1932 року він змушений був покинути університет із-за тиску опозиції. Згодом події винесли його на гребінь церковного життя, у 40-х роках став єпископом, архієпископом, 1944 року – митрополитом Холмсько-Підляським [952, с.33].

Плідно працював у Варшаві виходець з Володимира-Волинського Олександр Миколайович Цинкаловський (1892-1983), історик, археолог, етнограф, збирач старожитностей. 1961 року побачила світ його монографія „Матеріали до праісторії Волині і Волинського Полісся”, 1975 року за підтримки волинян з Торонто під грифом вінніпезького Інституту дослідів Волині – монографія „Старовинні пам'ятки Волині” [1282]. Головною працею волинезнавця став двотомний історико-географічний словник, який налічує 5600 топонімів Волині й Полісся [1283].

Значну участь у дослідженні історії та культури України взяло створене в Польщі 1929 року Українське військово-історичне товариство, яке мало своє видавництво, та Український науковий інститут. Ключовою фігурою в діяльності

обох товариств був Олександр Гнатович Лотоцький, подолянин, видатний політичний і державний діяч, учений, педагог. 1930 року він став організатором і першим директором Українського наукового інституту, зосередив у ньому найбільш підготовлені кадри. УНІ досить швидко заявив про себе як науково-дослідну установу, рівну Науковому товариству ім. Т.Г. Шевченка, видав „Праці” у 12 серіях. Побачили світ 13 томів творів Т.Г. Шевченка із 16 запланованих, „Діаріуш Пилипа Орлика”, два томи „Автокефалії”, два збірники статей під назвою „Мазепа”, праці з економіки, демографії України, частково опублікований придбаний Інститутом архів М. Драгоманова. За неповних 10 років УНІ сформував бібліотеку україніки в 10 тис. томів наукових видань, надрукував понад 70 томів документів, наукових праць. На початку Другої світової війни припинив роботу [1262, с.300].

Наступний етап історико-краєзнавчих досліджень у західній українській діаспорі пов'язаний з Другою світовою війною і наслідками, які вона спричинила. Ця хвиля української еміграції викликана репресивною політикою як німецьких окупантів, так і радянських карних органів, політикою, що унеможлиблювала проживання мільйонів людей на своїй Батьківщині. Були й інші соціально-побутові, економічні обставини, але в даному випадку вони не були визначальними. Приплив нових сил – учасників національно-визвольних змагань 40-х років посилював політизованість, патріотичний заряд зарубіжного українського середовища, бажання докладати нових зусиль для блага України, її народу. Вони опиралися на створену попередниками в країнах Заходу громадсько-політичну та культурно-освітню інфраструктуру, що сприяла порівняно легкій адаптації в новому світі, і разом з тим творили нові громадські, політичні, науково-просвітницькі організації, які відображали мету життя і діяльності нового покоління еміграції – потребу в консолідації розсіяних сил, протистоянні асиміляційним процесам, навчанні й національно-патріотичному вихованні дітей, підтримці братів-українців на Батьківщині.

У другій половині 40-х років ХХ ст. помітним центром української еміграції, а отже науково-краєзнавчого життя, стала Німеччина. Чимало викладачів УВУ та

інших українських навчальних закладів ще до приходу радянських військ зуміли перебраться з Чехословаччини до Німеччини. До Мюнхена прибули сім'ї Н. Полонської-Василенко, професорів О. Оглоблина, П. Коваліва, С. Драгоманова, О. Косач-Кривинюк, декана філософського факультету УВУ В. Щербаківського, Д. Дорошенка та інших. Там, у Мюнхені, на квартирі М. Томашевської було вироблено план відродження УВУ. Ідею створення українського університету підтримало Міністерство освіти Баварії, міська управа та керівництво шкільної освіти Мюнхена, американська окупаційна влада і, звичайно, - українська громадськість. Восени 1945 року в приміщенні німецької школи на Версайлерштрассе на двох факультетах – філософії і права та суспільних наук розпочалися аудиторні заняття. Ректором став професор В.М. Щербаківський. Там університет працював до 1962 року, поки не перейшов у власне приміщення [1018, с.46].

1945 року в Аугсбурзі зусиллями учених-емігрантів постала Українська вільна академія наук (УВАН). 10 жовтня того року був започаткований музей-архів УВАН за зразком Празького музею-архіву визвольної боротьби України. Науковці УВАН розглядали його як надзвичайно важливу установу новоствореної академії, яка мала зібрати уцілілі документи і книги, концентрувати україно- та іномовні видання про Україну, продовжити традиції створеної 1918 року Української академії наук. З перших днів докладали до цього зусиль директор професор В. Міяковський, В. Дорошенко, А. Животко, Л. Бачинський, І. Коровицький [457].

За кордоном опинилася управа однієї з найстаріших і найвідоміших в Європі наукових установ – Наукового товариства імені Т. Шевченка, разом з його головою І. Раковським. 30 березня 1947 р. ініціативна група на чолі з професором Зеноном Кузелею за згодою І. Раковського, який тоді жив у Відні, зібрала установчі збори і відродила НТШ в складі 52 членів, головою обрала І. Раковського, заступником – З. Кузелю, секретарем – В. Кубійовича, сформувала 3 секції – історико-філософську, філологічну, математично-природо-лікарську. Робота здійснювалася шляхом підготовки і заслуховування на засіданнях секцій наукових доповідей і повідомлень, проведення наукових з'їздів у Міттенвальді (1947), Берхтесгадені

(1948), видання „Записок НТШ”, українознавчого журналу „Сьогодні і минуле”, „Хроніки НТШ”, „Бібліотеки українознавства”. 1948-1949 рр., наприклад, побачило світ 87 друкованих аркушів наукових праць [830, с.78-81]. Головним завданням НТШ визначило підготовку і видання енциклопедії українознавства. З цією метою 1947 року був створений Інститут енциклопедії під керівництвом професора З. Кузелі. Але реалізувати цей задум вдалося значно пізніше, і не в Німеччині, а – сусідній Франції, куди 1951 року перебазувалося НТШ.

Наприкінці 40-х повіяло холодною війною, різкою поляризацією сил колишніх союзників по Другій світовій війні. Зони окупації в політичному плані трансформувались у дві ворожих держави – Німецьку Демократичну Республіку та Федеративну Республіку Німеччину з великими контингентами чужоземних збройних сил. Західний світ – США, Канада, Англія, Франція, Австралія інші держави – відкрив двері еміграції, яка не опустила можливості виїхати подалі від небезпечних для життя місць. Тим більше, що радянські спецслужби посилили переслідування. Був заарештований ректор Українського вільного університету, колишній президент Карпатської України Августин Волошин, вивезений до Москви і замучений в ході допитів у Бутирській в'язниці. Арешту в Чехословаччині зазнали декани, професори, доценти, які не встигли евакуюватися з наближенням радянських військ, бібліотеку, архів УВУ, банківські вклади конфісковано [549, с.50]. Був викрадений у Франції і в трюмі радянського корабля вивезений до Росії онук професора Антоновича В.Б. відомий науковець і педагог, науковий співробітник Українського наукового інституту в Берліні (1936-1941), викладач Віденського, Бреславського університетів, автор „Історії України” в 4 частинах, „Переяславської кампанії 1630 р.” та інших праць М.Д. Антонович... [487, с.134-136]. Почалася хвиля виїзду емігрантів за океан, яка отримала назву „великого ісходу”. Потенціал української наукової еліти в Європі помітно знизився, як і соціальна база його поповнення. У зв'язку з цим припинив навчальний процес Український вільний університет і до 1965 року здійснював суто науково-дослідницьку роботу [1018, с.47].

На цьому етапі центр зарубіжного українського історико-регіонального дослідництва в Європі перемістився до Франції, де після війни з ініціативи архієпископа І. Бучка при Державній школі східних мов, у якій директорував українець професор І. Борщак, був заснований Архів української еміграції. 1946 року відновила роботу розграбована німцями бібліотека імені С. Петлюри. Якщо 1940 року вона налічувала 15 тис. книг, то 1954 року вдалося зібрати трохи більше 3 тис. Чимало зусиль до організації наукових досліджень у цей час докладав професор Ілля Борщак – автор праць „Григор Орлик” (1932), „Наполеон і Україна” (1937), низки історичних розвідок [716, с.69, 125, 164].

Головним центром наукового, історико-краєзнавчого життя стало Європейське відділення Наукового товариства імені Т. Шевченка, що осіло в Сарселі, за 10 км від північної межі Парижа, у палаці, який надав для українознавчих занять НТШ архієпископ Іван Бучок. Зусиллями В.М. Кубійовича (1900-1985), голови Європейського відділення закордонного НТШ, М. Глобенка, А. Жуковського, С. Янів, І. Кошелівця готувалася і друкувалася том за томом „Енциклопедія українознавства” [802]. Інститут Енциклопедії українознавства об’єднав багатьох учених з різних континентів. Серед редакторів – Н. Полонська-Василенко, Б. Кравців, В. Голубничий, Є. Глобінський, М. Стахів, А. Фріголь, В. Маркусь, О. Оглоблин, І. Коровицький. 3410 українських організацій та приватних осіб зробили добродійні внески в сумі 2 млн. 627 тис. американських доларів. Бюлетень „Вісті з Сарселю” надавав гласності праці над ЕУ та добродійництву [716, с.XIV].

У 50-і центр науково-дослідної, історико-краєзнавчої праці української діаспори перемістився за океан, у першу чергу – до США та Канади. Ще наприкінці 1947 року із-за переселення значної частини емігрантів на американський континент осередок УВАН в Аугсбурзі почав втрачати свій потенціал. Було визначено новим місцем осідку УВАН Канаду і відряджено туди першого президента професора Д. Дорошенка для облаштування й перенесення до одного з міст управи, організації переїзду туди українських науковців. За ним до Канади перебазувався віце-президент УВАН професор Л. Білецький, генеральний секретар

професор Я. Рудницький. Вони осіли у Вінніпезі, розгорнули організаційну, науково-дослідну і видавничу працю і вже 13 березня 1949 р. провели першу шевченківську конференцію [457, с.10].

Але більша частина українських науковців потрапила до США. З появою там динамічної постаті професора Михайла Ветухова розпочалася робота з метою консолідації наукових сил: 17 листопада 1949 р. він скликав нараду ініціативної групи, 15 квітня 1950 р. організаційні збори обрали тимчасову управу УВАН на чолі з проф. М. Ветуховим, 12 травня відбулася перша наукова конференція, 15 грудня того ж року затверджений статут. УВАН у Нью-Йорку стала повноправним осередком української науки на весь терен США [457, с.11].

Крім американського діяли канадське та європейське відділення УВАН. Роль координатора та репрезентатора Академії виконувала протягом п'яти років одна з президій. Обов'язки першої спільної президії випали на канадську УВАН, 1954-1959 рр. – на американську.

Структура кожного відділення УВАН мала свої особливості. У США воно ділилося на відділи – історично-філологічно-філософський, правничо-економічний, природничих і медичних наук, фізико-хімічно-математичний і технічних наук, 20 секцій і комісій. Поза відділами діяли Інститут шевченкознавства, Мистецька кураторія, Бібліотека-архів-музей УВАН імені Д. Антоновича, лабораторія протозоології, Кабінет вивчення Поділля ім. Ю. Сіцинського та інші [551, с.3]. Соціальну базу української науки в США, у т.ч. – історико-краєзнавчого дослідництва, склали, насамперед, 250 професорів університетів та коледжів, 1200 лікарів, 2000 учителів, 700 інженерів, 150 адвокатів з числа українців, які в середині 60-х років мешкали в США. Тенденція зростання українського наукового потенціалу в США стійко утримується й тепер. У місцях життя і праці науковців – членів УВАН формувалися її групи, зокрема – у Вашингтоні, Денвері, Детройті [938].

Почала свою працю УВАН в Нью-Йорку в чужому приміщенні, поки не перебралася у власне, триповерхове, неподалік Колумбійського університету. Упродовж 15 років було проведено близько 730 наукових засідань, на них

проголошено 1100 доповідей, видано, починаючи з 1951 року, 10 англomовних томів „Анналів”, покажчик вміщеного в них до середини 1963 року, серію „Річників Шевченка”, літературно-науковий збірник, збірники С. Петлюри і В. Винниченка, твори М. Куліша, У. Самчука, В. Підмогильного, Т. Осьмачки, спогади Є. Чикаленка, С. Самійленка, річники української бібліографії, реєстр українських видань за рубезем [1258, с.12]. Багатьох відомих істориків зібрала Історична секція УВАН, організована 10 березня 1952 р. Очолив її професор О. Оглоблин. На засіданнях секції виступали з доповідями Л. Винар, А. Яковлів, Л. Биковський, І. Світ, надсилала дослідження з Мюнхена Н. Полонська-Василенко. Її монографію „Заселення південної України” опублікували „Анналі” [1258, с.31-32]. Праісторію та ранню історію України досліджувала створена 1954 року секція античної історії у складі А. Коцевалова, О. Домбровського, Т.Іванівської, А. Котович, Н. Кордиш-Головко, Р. Олесницького, Д. Чижевського, Л. Чикаленка [1258, с.33-35].

1954 року Канадське відділення УВАН у Вінніпезі очолив професор Ярослав Рудницький, його заступниками стали М. Мандрика, П. Юзик, вченим секретарем - професор М. Боровський. Управа мала представництва в Торонто та Монреалі. У складі канадської УВАН діяли Інститут слов'янознавства, Комісія назвознавства, Інститут українознавства, Комісія бібліографії, бібліотека й архів [1258, с.12].

29 вересня 1947 р. виник американський відділ Наукового товариства імені Т. Шевченка, оскільки до США переїхало близько 40 дійсних членів відродженого в Мюнхені НТШ та кілька десятків молодих представників української науки [659]. Його очолив проф. М. Чубатий. Із трьох традиційних секцій дві – філологічна та математично – природописно - лікарська – осіли в Нью-Йорку [718].

З самого початку проблемою стала координація діяльності відділів Товариства. Вона була до певної міри вирішена шляхом створення Головної ради. 12 січня 1955 р. прийнято її статут. До президії першої Головної ради ввійшли президент професор Р. Смаль-Стоцький (голова НТШ в США), генеральний секретар професор В. Кубійович (голова Європейського НТШ). Всі голови управ НТШ за статутом були заступниками президента. До складу Головної ради входили

ще й директори секцій, а також - 2 делегати від НТШ США, по одному – Європи і Канади [1091, с.IX-X]. Отже на американське НТШ протягом перших 15 літ випала роль координатора наукової діяльності Товариства в західній діаспорі [847].

У листопаді 1964 р. у США була створена група ініціаторів, яка 1 березня 1965р. проголосила утворення Українського історичного товариства [538]. Управу обрано на 4 роки (1965-1969) і очолив її професор О. Оглоблин, голова історичної секції УВАН. Заступником стала професор Н. Полонська-Василенко (Німеччина), секретарем і скарбником - доктор Л. Винар. Серед членів управи були д-р І. Назарко (Італія), проф. Я. Пастернак (Канада). Товариство заявило про свій намір об'єднати дослідників різних континентів, яким небайдуже минуле, нинішнє й майбутнє України, хто буде „пильнувати і боронити інтереси вільної української історичної науки та її кращі традиції” [1260, с.90]. Органом Товариства став журнал „Український історик”, редакційну колегію очолив д-р Л. Винар. Форми роботи – вивчення, оприлюднення на конференціях та наукових засіданнях доповідей, публікація їх у журналах, наукових збірниках, окремими виданнями.

У США діяло немало інших структур, які вели історико-краєзнавчу працю. Серед них лідирував Гарвардський університет, при якому з 1968 року функціонує Український науковий інститут. 1989 року ця установа разом з Інститутом мовознавства Академії наук УРСР виступила ініціатором створення Міжнародної асоціації українців [553, с.202]. Українознавчою працею займаються Іллінойський, Пенсільванський, Колумбійський університети [741, с.375], формуючи бібліотеки україніки, архівні збірки, проводячи курси, семінари, конференції.

У західній українській діаспорі особливою науково-дослідницькою, історико-краєзнавчою діяльністю відзначалася не тільки наукова еліта, а й широка громадськість, що гуртувалася в громадські, культурно-освітні осередки. Товариства створили подоляни, гуцули. Товариство „Поділля” в Нью-Йорку на початку 70-х років оприлюднило книгу Василя Горби „На розпутьях (До історії одного покоління)” (Нью-Йорк, 1976), збірник „Шляхами золотого Поділля” (Філадельфія, 1983) [474, с.83]. Об'єднання надбужанців видало 2 томи

документів, матеріалів, спогадів під назвою „Надбужанщина”, що стосуються Волині, Холмщини. Волинянин Максим Бойко в м. Блаумінгтоні (штат Індіана, США) створив осередок бібліографії, друкарства і палеографії, став ініціатором підготовки „Словника Волині”, редактором тридцяти бібліографічних видань, ряду монографій, зокрема – „Волиніана – матеріали до бібліографії Волині” (1978), „Бібліографічний огляд збройної сутички на Волині” (1976), „Острозька і Германська друкарні” (1980) та інших [856, с.296].

Приклад земляцької консолідації, патріотизму, звернення до краєзнавчих джерел демонстрували волиняни, зокрема – у Канаді. 1950 року вони проголосили створення „Товариства Волиняків (ТВ)”, а 21 липня 1951 р. – Інституту дослідів Волині (ІДВ) у Вінніпезі, які діяли від самого заснування й до останніх днів і разом, і паралельно, розходячись у своїй праці на більшу відстань, а інколи зближуючись настільки, що відмінність ця, особливо наприкінці 90-х, ставала номінальною і, навіть, - малопомітною.

Провідну роль у плані науково-дослідної та редакційно-видавничої діяльності відігравав ІДВ, покликаний до життя саме цією потребою. Установчі збори 21 липня 1951 р. прийняли статут, обрали раду Інституту, дирекцію, контрольну комісію. До складу ІДВ ввійшли почесні члени, дійсні, члени – наукові співробітники, згодом було сформовано й сітку членів-кореспондентів з волинян різних міст, держав і континентів [850, с.16-18]. Товариство створило видавничу комісію, роль якої зводилася до акумулювання коштів на видання літератури. Протягом 10 років вийшло п'ять чисел науково-популярного збірника волинезнавства – „Літопису Волині”, що став офіційним органом Товариства та Інституту дослідів Волині, започаткована популярна „Бібліотека Літопису Волині”. Вінніпезьке товариство „Волинь” справило вплив на створення і напрям діяльності подібних формувань у Канаді, США, Європі, Австралії.

24 лютого 1951 р. постало товариство „Волинь” у Нью-Йорку. Його організатором і керівником був Микола Дзівак з Рівного (1916-1981). Товариство розпочало видання власного журналу „Волинь”, побачили світ два числа журналу, а в них – низка статей та повідомлень про події на Волині часів німецької окупації

[850, с.19]. У лютому 1954 р. Товариство внесло пропозицію ІДВ спільними силами видати „Нарис історії Волинської землі”, підготовлений доктором І. Левковичем. Воно поширювало серед українців Нью-Йорка видання ІДВ [850, с.23].

6 червня 1953 р. зусиллями А. Матуха товариство „Волинь” було створене в Буффало. Його очолив адвокат І. Корноухов, до управи ввійшли К. Бульба, О. Матух, Андрійчук, А. Нагребецький. 20 червня 1954 року Товариство „Волинь” постало в м. Клівленді (штат Огайо). Його активним організатором був магістр Лев Островський.

7 червня 1951 р. за ініціативи І. Дубилка та М. Волосевич на терені Канади постало ще одне волинське товариство в Торонто під назвою „Історично-дослідне товариство Волинь” [825, с.20-21]. Участь Торонто в історико-краєзнавчому житті волинян Канади проявлялася, насамперед, у фінансовій підтримці видань ІДВ. 1958 року в звіті ІДВ згадується активна праця в цьому напрямку інженера Арсена Шумовського, який був заступником голови торонтського товариства „Волинь”, організовував поповнення волинського видавничого фонду у Вінніпезі шляхом збору коштів під час товариських сходин, на хрестинах, весіллях, по листу, за рахунок колядок. Волинська „колодка” в Торонто 21 лютого 1958 р., для прикладу, принесла 318 дол., які пішли на друк „Літопису Волині” [821, с.126]. Починаючи з 6-го числа, товариство „Волинь” у Торонто фірмує „Літопис Волині”, потісняючи товариство „Волинь” Вінніпегу або ділячи з ним роль видавця в наступних числах. Роль волинян Торонто в підтримці праці ІДВ була настільки відчутною, що 1959 року навіть вирішувалося питання про перенос осідку ІДВ до Торонто [825, с.167]. 13 лютого 1982 р. товариство „Волинь” у Торонто підвело підсумок свого 30-літнього існування. Голова Федір Цимбалюк мав що доповісти: Товариство попри церковні й побутові справи організувало дві зустрічі волинян США і Канади, які закінчилися збором грошей на науково-видавничі та інші справи, співпрацювало з Інститутом дослідів Волині й через нього видало чимало волинознавчих книг. На ювілейному зібранні виступив Улас Самчук, Антоніна Горохович, звучали поезії Лесі Українки, українські пісні, зібрані кошти були спрямовані на видання

двотомного історико-географічного й економічного словника професора О.М. Цинкаловського [1283].

1970 року постало ще два об'єднання волиняків у Європі та Австралії. 5 вересня 1970 р. установчі збори товариства „Волинь” відбулися в Мюнхені. Ініціатором його створення став отець Микола Гаюк. 26 липня 1981 р. в Нюрнберзі ювілейні загальні збори Товариства зробили своєрідний звіт за 10 років: його члени досліджували історію і культуру Волині, поширювали краєзнавчі знання серед українців, що осіли в Німеччині, фінансово допомагали ІДВ видавати „Літопис Волині”, праці професора І. Огієнка, розповсюджували їх, мали свою бібліотеку – 119 краєзнавчих видань, підтримували зв'язок з історичним товариством „Волинь”, створеним німцями-волинянами. Нову управу знову очолив О.М. Гаюк [854, с.172-175].

9 серпня 1975 р. у Нюрнберзі (Баварія) було засноване ще одне громадське науково-дослідне товариство, пов'язане з Волинню, під назвою „Історичне товариство „Волинь”. Його організаторами стали Гуго Карл Шмідт та Ніколаус Арндт, нащадки німців, що проживали свого часу на Волині. Першу управу ІТВ склали Гуго Карл Шмідт, голова, Ніколаус Арндт, секретар, Герберт Тіль, скарбник. 12 січня 1976 р. воно було зареєстроване у Вюрцбурзі [854, с.171]. Статут передбачав мету „... вести дослідни і документацію Волині як топографічної частини України”. У садибі інженера-архітектора Н. Арндта у Візентгайді була побудована з кругляка українська хата під соломою, наповнена іконами, вишитими рушниками, домотканими килимами, простими дерев'яними меблями. Тут, у штаб-квартирі Товариства, розміщені бібліотека, архів, збірка книг, журналів, рукописів, документів, ксерокопій, фотографій, карт Волині [907].

Свої дослідження члени ІТВ поміщають у працях Товариства під назвою „Волинські зошити”. На початок 1998 року було випущено десять чисел цього видання, два останні вийшли в Україні, у Житомирі [1250, с.242]. Починаючи з 1983 року, у Рюденгаузені неподалік Вюрцбурга раз у два роки проводяться робочі засідання, конференції, на яких оприлюднюються доповіді, повідомлення, нові документи з історії німців Волині. Все частіше сюди з'їжджаються історики,

краєзнавці України, Польщі, федеральних земель Німеччини. У таких засіданнях 1991 і 1993 рр. брали участь кандидат історичних наук, музейник, краєзнавець з Рівного Г. Бухал та аташе з питань культури українського посольства доктор історичних наук Олександр Шелест, 1994 року - архівіст з Варшави Ганна Краєвська та доцент з Рівного Таїсія Троцюк [558].

Багато уваги приділяли члени ІТВ бібліографічній роботі, підготовці бібліографічних видань, монографій, публікації статей в наукових збірниках, журналах. Наслідком багаторічних пошуків стала монографія А. Арндта „Житомирські Арндти”, 1994 року в короткому варіанті подана житомирським дослідником, журналістом і видавцем Г.П. Мокрицьким [456]. 1994 року побачила світ ще одна праця голови Історичного товариства „Волинь” Ніколуса Арндта „Німці на Волині”. В основу книги покладені архівні документи, спогади, раніше публіковані у „Волинських зошитах”. Книга ілюстрована, чітко структурована (передмова, післямова, 12 розділів, перелік літератури). Вона, власне, підтверджує поширене серед німців-колоністів прислів'я: „Перше покоління заробило собі смерть, друге – нужду і лише третє було з хлібом” [552].

Приклад волинян Канади, Америки, що об'єднувались у громадські товариства науково-краєзнавчого спрямування, був підтриманий українцями Австралії, яких на середину 50-х років ХХ ст. налічувалося близько 15 тисяч, у 80-х – 32065 чоловік [1076, с.115]. 1950 року за ініціативи П. Богацького, С. Гаєвського, І. Рибчина, І. Пеленської, М. Федусевича було створене Наукове товариство імені Т. Шевченка (НТША), яке 1955 року ввійшло до складу Головної ради на правах відділення. НТША відкрило свої осередки 1964 року – у Сідней та Мельбурні, 1965-го – в Аделаїді, 1971 – у Канберрі [715, с.134]. Активно працювали на ниві українознавства колишній редактор „Української хати”, архіваріус Кам'янець-Подільського державного українського університету професор Богацький П.О., волинянин Радіон С.М., якому на правах члена-кореспондента одному з перших випало представляти австралійських українців в Інституті дослідів Волині і, водночас, Інститут - в Австралії.

1 травня 1971 р. у Народному домі Лідкомбі (Сідней) відбулися установчі збори волинян, які заснували Товариство волинян ім. Лесі Українки. У зустрічі взяло участь біля 200 осіб. Доповідь „Волинь в історії України” виголосив др. М. Чигрин. Було засновано Товариство волинян ім. Лесі Українки з тимчасовою управою на чолі з др. М. Чигрином. Активізувало свою діяльність Товариство волинян у Сідней 1993 року, в основному - стараннями Наталії Тиравської-Солошенко [208, арк.1-4]. Були налагоджені контакти з Волинню, діяльність спрямована на підтримку освіти і науки рідного краю, державотворчих процесів. Своїми зверненнями до Президента України, Кабінету Міністрів, державних, громадських органів Товариство підтримало ініціативу надання Луцькому педінституту статусу університету [210, арк.15-20]. 27 серпня 1993 р. у день презентації університету ректор А. Свідзинський підкреслив: „Обмірковуючи хід подій, пов’язаних з відкриттям Волинського університету, усвідомлюю, що чи не вирішальним чинником стала підтримка з боку української діаспори і, особливо, - з Австралії” [209, арк.6].

1984 року, після поїздки до Великобританії голови управи ІДВ Сергія Радчука, спробу створити Товариство волинян в Англії зробили тамтешні вихідці з Волині. Про це п. С. Радчук повідомив: „... Внаслідок моїх виступів у згаданих містах Англії (Манчестер, Нотінгем, Ольдгам, Братфорд, в офісах Українського національного об’єднання Британії - ВП), створився ініціативний гурток для заснування Товариства „Волинь” у Британії” [855, с.233].

Об’єднання волинян функціонували в місцях компактного проживання волинян у Бразилії, Аргентині.

Але так повнокровно розгорнути науково-краєзнавчу діяльність, як це зробили вінніпезькі волиняни в Канаді, не вдалося нікому. Починаючи з 1953 року товариство „Волинь” та Інститут дослідів Волині видали 20 випусків „Літопису Волині”. А це – 2744 сторінки матеріалів науково-краєзнавчого характеру – документи, спогади, наукові розвідки, хроніка діяльності ТВ-ІДВ, художні й релігійні твори, біографії видатних діячів української діаспори, матеріали з історії, археології, етнографії, фольклору, географії, огляди преси, листів, українознавчих

видань, некрологи. Вінніпезькі дослідники, підтримані волинянами перелічених Товариств, видали 70 окремих праць. Серед них – „Волинь у боротьбі за волю України. Частина I” (Вінніпег, 1952); „Український рік в народних звичаях” у 5 томах подолянина С. Килимника; „Нарис історії Холмщини і Підляшшя” Є. Пастернака (Вінніпег-Торонто, 1968. – 466 с.); „Вітер з Волині” М. Подворняка (В., 1981. – 242 с.); „Духовність українського народу” д-ра С. Ярмуся; „Нарис історії Волинської землі” проф. І. Левковича; „Поетика Л. Українки” А. Горохович; документальні романи Уласа Самчука „На білому коні”, „Планета Діпі”, „На коні вороному”, „Втеча від себе”; „Армія без держави” Т. Бульби-Боровця ; 17 книг проф. І. Огієнка.

З початком реформування радянського суспільства – перебудовою і гласністю, розпадом Радянського Союзу, проголошенням незалежності України розпочався новий етап генези історико-регіональних досліджень в українській діаспорі – доба перебудови, інтеграції з вітчизняною історичною наукою. Із здійсненням мрії кількох поколінь еміграції – проголошенням незалежної Української держави з'явилися реальні можливості відкритого спілкування, взаємовідвідин, користування надбанями, бібліотеками й архівами обох сторін. Українські історики, спрагли до історичної правди, кинулися досліджувати раніш замовчувані події, давати нову транскрипцію перекрученим історичним фактам, власне, в умовах ідеологічного демонтажу, робити те, що донедавна подавали історики і краєзнавці діаспори.

Таким чином у діаспорі виникло чимало проблем, а подекуди й кризова ситуація, постало віковичне „що робити?” У середовищі старшого покоління формувалося відчуття виконаного обов'язку. Уряд УНР в екзилі склав повноваження, передав архів Україні, його глава Микола Павлюк перебрався до Києва, включився в громадсько-політичне й культурно-освітнє життя України. Молодь, що зазнала помітної асиміляції в середовищі проживання, по-іншому розуміла роль, призначення наукових, краєзнавчих формувань, бачила потребу в зміні вектора діяльності від боротьби з українською державною владою – до підтримки курсу на розбудову її незалежності. Назріла потреба в реформуванні

існуючих закладів, установ, інтеграції історичних установ, істориків діаспори й України, втілення в життя спільних проектів.

Це добре усвідомлює, скажімо, керівництво Українського історичного товариства, рахуючи початок 90-х років відліком нового часу в своїй діяльності. Основні завдання УІТ на цей період визначив його президент доктор історичних наук, професор Любомир Винар: активна участь у процесі відродження української національної історіографії в самій Україні; проведення спільних наукових конференцій і конгресів; створення осередків УІТ в Україні; допомога українським ВНЗ, науковим установам в розбудові бібліотек, архівів, музеїв, поповнення їх літературою, документами, експонатами з-за кордону; здійснення спільних видавничих проектів [539, с.8-18].

З метою їх реалізації Любомир Винар одним з перших почав брати участь у спільних наукових заходах, поступово руйнуючи стіну несприйняття, нерозуміння. Саме за ініціативи УІТ та підтримки Чернівецького національного університету, Світової наукової ради при Світовому конгресі українців, історичної секції УВАН у Канаді, Інституту історії України, Інституту українознавства НАН України, фундації ім. О.Ольжича 16-18 травня 2000 р. на базі ЧНУ ім. Ю. Федьковича відбувся I міжнародний конгрес українських істориків „Українська історична наука на порозі ХХІ ст. ”, в якому взяли участь понад 300 науковців з 9 країн світу [539, с.4]. Більш представницьким був II Міжнародний конгрес українських істориків, що обрав темою обговорення „Українську історичну науку на сучасному етапі розвитку”. Протягом двох днів, 17-18 вересня 2003 року, близько 500 учасників з 14 країн на базі Кам'янець-Подільського державного університету в пленарному і секційному режимі обмінювалися думками, виробляли план дальшої інтеграції зарубіжної і вітчизняної української історичної науки. У 49 секціях було заслухано 268 виступів. Резолюція конгресу, підсумувавши дискусії, передбачила відзначення 40-річчя органу УІТ – журналу „Український історик”, започаткування „спільних наукових дослідницьких проектів”, опрацювання незавершених томів „Енциклопедії української діаспори”, проведення спільних конкурсів наукових досліджень, видань, підготовку в Україні довідника –путівника про архівні збірки,

передані в Україну діаспорою та інші питання [1205]. Наступний III Міжнародний конгрес у травні 2006 року відбувся у Волинському державному університеті імені Лесі Українки [482]. За ініціативою УІТ його осередки в Україні створені більш ніж у 20 ВНЗ. Одним з перших постали вони в Києві під головуванням професора М. Брайчевського, у Києво-Могилянській академії (проф. Ю. Мицик), у Львівському університеті (проф. Л. Зашкільняк), Острозі (проф. М. Ковальський), Кам'янці-Подільському (проф. О. Завальнюк), у Рівному, Луцьку, Черкасах.

Поступово розбудовуються в Україні так звані „Бібліотеки Українського історичного товариства”. Вони існують у ЧНУ, університеті „Острозька академія”. Чергове поповнення – 66 комплектів унікальної української періодики, що виходила в США, Німеччині, Франції, Канаді – „Свобода”, „Народна воля”, „Український голос”, журнали УВУ в Мюнхені, НТШ у Франції, США, передав 2002 року Острозькій академії український музей в Клівленді (США) за сприяння керівництва УІТ. Такі бібліотеки формуються в ряді вузів Києва, Львова, Луцька, Кам'янця-Подільського. Показово, що УІТ надіслав ВНЗ і науковим установам України більше 8 тис. томів „Українського історика” [1267].

До складу редакційної колегії журналу включений ряд провідних істориків України. Михайло Брайчевський був співредактором, як і професор Микола Ковальський, заступником редактора – Ігор Гирич з Києва. 1998 року цей поважний науковий журнал перейшов межу 10 тис. сторінок друку. За період 1963-2000 років вийшло 147 чисел журналу, 37 томів у 56 книгах. Нині стоїть питання про його видання – однакового змісту – у США та Україні окремо за фінансової підтримки української сторони.

Вимальовується співпраця у виданні серій УІТ „Історичні монографії”, „Історичні студії”, „Мемуаристика”, „Українські вчені”, „Грушевський” та інших. Доповнений том „Люди старої України” побачив світ у співпраці з університетом „Острозька академія”. УІТ видало англійською мовою працю „Трагедія Винниці” за ред. І. Каменецького, „Вибрані твори Михайла Брайчевського”, ювілейний збірник „Осягнення історії” (1999) на пошану професора М.П. Ковальського. У цих та ряді

інших видавничих проектах беруть участь представники регіонів Правобережної України [540].

Перебудовні процеси заторкнули товариство „Волинь” та Інститут дослідів Волині у Вінніпезі. 1992 року член ІДВ професор О. Герус побував в Україні, брав участь у відкритті пам’ятного знака І. Огієнку на його батьківщині в м. Брусиліві [793, с.27]. 1993 року активний дослідник Волині, історії волинян у діаспорі Володимир Рожко із Луцька став членом ІДВ і його представником в Україні. 1994 року на Волині побував професор і богослов Степан Ярмусь. Вже тоді він висловив думку про необхідність передачі естафети нинішнього керівництва ІДВ наступникам: „...Ми старіємо. Тому й починаємо думати, до якого заключення довести цю свою працю. У нас є думка, щоб знайти якесь місце тут на Волині...” [589]. 1996 року перший офіційний представник влади – заступник голови Волинської обласної Ради Сергій Шевчук побував у Вінніпезі. Розмова про можливу передачу в Україну багатого архіву, книжкового фонду ІДВ продовжилася [1293].

Посилились контакти ТВ-ІДВ з Житомирським науково-краєзнавчим товариством дослідників Волині, Ілля Онуфрійчук, голова ТВ і член управи ІДВ, передав п. Костриці М.Ю. комплект „Літопису Волині” та інших видань. Такі ж контакти з ТВ - ІДВ на Поділлі започаткував автор цього дослідження й отримав кілька посилок літератури з Вінніпегу, 1999 року в останньому 19-20 числі „Літопису Волині” помістив статтю „Ілля Федорович Онуфрійчук - організатор волинських краєзнавчих студій в діаспорі” [1044].

Вирішальне значення для посилення співпраці ІДВ з ВДУ мав приїзд в Україну 1996 року голови управи ІДВ доктора Сергія Радчука. Університет на визнання заслуг у дослідженні Волині обрав професорів С. Ярмуся, С. Геруса, голову ТВ, заст. голови управи ІДВ І. Онуфрійчука почесними професорами ВДУ. 12 червня ним та ректором Волинського державного університету професором Іваном Олексіюком була підписана угода про створення відділення ІДВ як структурного підрозділу університету та наукові зв’язки [856, с.13-14]. Наказом по ВДУ № 75-к від 14 червня 1996 р. виконавчим директором Відділення ІДВ була

призначена М.Я. Миць, ст. викладач кафедри археології та джерелознавства. У Луцьку розпочато видання „Літопису Волині” – вийшло три номери [857]. Однак структурне Відділення ІДВ у ВДУ поки що недостатньо реалізує визначені угодою завдання, на наш погляд, відділення ІДВ у Луцьку заслуговує і статусу, і становища не нижчого, скажімо, яке має Центр дослідження історії Поділля Інституту історії України НАН України при К-ПДУ з оплачуваням штатом.

Пошук контактів і співпраці з Україною характерний діяльності Історичного товариства „Волинь” у Німеччині. 1993 року з доробком Товариства, його архівами знайомився професор В. Євтух, міністр з питань національних меншин та міграції О. Ємець [558, с.7]. Товариство відчинило двері молодим дослідникам, лучанин Михайло Костюк, наприклад, вивчав матеріали з історії німецьких колоній на Волині другої половини ХІХ – початку ХХ ст. З 1992 року Н. Арндт підтримує наукові контакти з президентом Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині М.Ю. Кострицею та дослідником Волині Г.П. Мокрицьким. Він передав Житомиру комплект праць ІТВ, спонсорував видання ряду краєзнавчих праць [907, с.4]. Товариство не раз надавало можливість дітям-волинянам з Чорнобильської зони оздоровлюватися в Баварії. Творчі контакти з ІТВ налагодило Новоград-Волинське краєзнавче товариство, його голова Володимир Вітренко кілька разів був з учнями-краєзнавцями в Баварії, вивчав літературу й документи Товариства, дав рецензію на книгу Н. Арндта „Німці Волині” [552]. Подвижницька праця голови ІТВ Ніколауса Арндта відзначена Почесною грамотою „За взаєморозуміння між народами”, яку вручив йому посол України в Німеччині Ю. Костенко [1245, с.243].

У Чехословаччині діє „Товариство чехів з Волині та їх приятелів”, яке ініціювало видання „Історії волинських чехів”, „Карти чеських поселень на Волині”, „Чеських пісень з української Волині” [507, с.185].

Певний вклад у краєзнавство Волині внесли євреї – вихідці з терену виданням серії книг про єврейські громади Торчина, Ковеля, Горохова, Берестечка, Устилуга, Луцька, Володимира-Волинського, Каменя-Каширського та інших великих населених пунктів [918].

Волиняни з Австралії, зокрема – С. Радіон, Н. Тиравська, передали свої документи, літературу, видану в діаспорі, Держархіву та бібліотекам Волині. Подолянин Л. Богацький упорядкував архів батька професора П. Богацького, частину передав до Києва професору Ф. Погребеннику, частину літератури, матеріалів – у Дунаївці на Хмельниччині, а батькові рукописи видав книгою під назвою „Архіви” [389].

У вересні 1993 р. загальні збори товариства „Волинь” у Німеччині прийняли рішення про самоліквідацію. Наприкінці листопада того ж року голова управи Микола Гаюк передав архів Товариства й фінансові документи родині Ляшуків – членам управи. 1995 року за посередництва митрополита УАПЦ у Німеччині волинянина, краєзнавця, у минулому музейника Анатолія Дублянського архів товариства „Волинь” та частина бібліотеки попали до Волинського обласного краєзнавчого музею.

Ряд конкретних дій, спрямованих на підтримку української еміграції, здійснила українська влада, 1992, 1997, 2001 і 2006 років провівши в Києві чотири Всесвітні форуми українців [919; 999]. Українська сторона сприяла створенню 1993 року фундації імені О. Ольжича, відкриттю в столиці 1994 року бібліотеки, яка на 1 січня 1999 р. зібрала 8533 українських книги та журнали, видані за кордоном. Відповідно до постанови Кабінету Міністрів України від 22 червня 1999 р. № 1100 в Ніжинському державному університеті імені М. Гоголя створений Центр гуманітарної співпраці з українською діаспорою як окремий структурний підрозділ, покликаний відповідно до “Положення про Центр гуманітарної співпраці з українською діаспорою” сприяти реалізації державної політики щодо української діаспори в галузі освіти, науки, культури [458].

Посилився обмін делегаціями – освітніми, науковими, мистецькими. Держава декларує визнання вкладу зарубіжних українців в українську історію і культуру, боротьбу за втілення в життя національної ідеї. Показовим є факт нагородження А.І.Жуковського, видатного вченого, дійсного члена НАН України, громадянина Франції орденом “За заслуги” II ступеня за вагомий внесок у розвиток українсько-

французьких відносин, збереження української історичної та культурної спадщини [1268].

4 березня 2004 р. Президентом був підписаний Закон України “Про правовий статус закордонних українців”, який не тільки визначив процедуру надання статусу закордонного українця, а й конкретні гарантії задоволення його національно-культурних і мовних потреб [1269]. 25 березня 2005 р. Верховна Рада прийняла запропоновані Кабінетом Міністрів України зміни до бюджету і вперше майже за 15 років незалежності передбачила видатки на підтримку української діаспори.

Отже, українська наукова еліта в західній діаспорі зуміла сконсолідуватися навколо наукових, навчальних, науково-громадських установ, закладів, організацій – УВУ, УВАН, закордонного НТШ, УІТ, ІДВ, інших структур, використати вивезені еміграцією архівні, бібліотечні документи для встановлення історичної правди про складні події української історії ХХ ст., протиставити історію і краєзнавство об'єктивним процесам асиміляції, фальсифікації минулого, перетворити їх у зброю для дальшої боротьби за реалізацію української національної ідеї.

Вклад діаспори у вітчизняну історичну скарбницю слід оцінити не тільки з кількісного, а й якісного боку. Адже дослідження українців з діаспори опиралися на літературу, архівні джерела, заборонені в радянській Україні, а отже – недоступні нашим дослідникам, на особисті архіви, спогади сучасників, активних творців української історії. Вони мали свободу творчості, можливість об'єктивно відображати події і факти. А це той пласт наукової інформації про Україну, Волинь, Поділля, Київщину, якого нам ще й досі бракує. Водночас проглядається інформаційна бідність окремих досліджень, відсутність глибини, підміна фактів описовістю, загальними не позбавленими суб'єктивізму міркуваннями, що вимагає поєднання закордонних та вітчизняних джерел.

Досвід організації науково-краєзнавчої праці в діаспорі дає урок організаторам краєзнавства в Україні: більше організаторських зусиль, енергії, патріотизму слід протиставити матеріально-фінансовим труднощам в інтересах

розбудови української національної історіографії, історичного краєзнавства України.

5.3. Напрями, здобутки і проблеми історико-краєзнавчого вивчення Київщини, Волині й Поділля на сучасному етапі

Сучасний етап історико-краєзнавчого дослідництва характеризується рядом здобутків, зростанням ролі краєзнавства у вирішенні завдань розбудови незалежності. Звідси увага і різнобічна підтримка з боку держави.

Набуває позитивної динаміки інтеграція зусиль представників історичних наукових установ НАН України, науковців ВНЗ з краєзнавством в усіх його формах. Це пояснюється і роллю краєзнавства в розвитку вітчизняної історичної науки, яку досить промовисто засвідчив директор Інституту історії України НАН України, академік В.А. Смолій у виступі на II з'їзді ВСК: „Історія народу – це мозаїка малих історій (міста, села, області) і на основі цього принципу може бути реконструйована велика історія. Ось чому краєзнавчі студії – це не тільки локальні та прикладні дослідження, це й частка копіткої роботи з написання фундаментальних академічних історичних праць” [407, с.65]. З такого підходу і розуміння витікають рішення про утворення в структурі Інституту історії України двох підрозділів історико-регіонального характеру – відділу регіональних проблем історії України та відділу історико-краєзнавчих досліджень, ряду регіональних центрів історико-краєзнавчих центрів, зокрема – у Кам'янці-Подільському, Черкасах, ініціювання створення та підтримка діяльності Всеукраїнської спілки краєзнавців, проведення спільних з ВСК наукових конференцій з історичного краєзнавства.

Важливим здобутком у галузі науково-краєзнавчої праці є визнання дисертабельності краєзнавчої тематики і підтримка з боку Інституту історії України та Всеукраїнської спілки краєзнавців аспірантів і докторантів, які обрали темами дисертаційних досліджень проблеми регіональної історії. За 15 років незалежності

за краєзнавчою тематикою захищено понад 300 кандидатських і докторських дисертацій [439, с.38].

Важливим фактором, що засвідчує досягнення сучасного краєзнавства і стимулює його як науково-громадський рух, є активне звернення до конференцій, круглих столів, наукових симпозіумів. За роки незалежності під егідою Всеукраїнської спілки краєзнавців та Інституту історії України НАН України на Правобережній Україні відбулося чотири із семи всеукраїнських наукових конференцій з історичного краєзнавства (1991 року в Кам'янці-Подільському проведена п'ята конференція, 1993-го в Луцьку – VI, 1995-го в Черкасах – VII, 2004-го в Хмельницькому - XI). Це, звичайно, - визнання розмаху краєзнавчого руху на Правобережжі і, водночас, - вагомий чинник його активізації. Адже в чотирьох конференціях взяли участь 1450 науковців-краєзнавців, оприлюднено 1251 доповідь, повідомлення, видано 6 томів матеріалів цих конференцій. Конференції всеукраїнського масштабу стали засобом консолідації краєзнавчого активу і керівництва ВСК, своєрідною школою досвіду. За нашими підрахунками, у містах і селах Правобережної України за роки незалежності відбулося близько 450 науково-краєзнавчих конференцій різного масштабу [1307; 1184;941].

Широкому розмаху краєзнавчого руху сприяв курс освітнього відомства на активне використання в шкільній та вузівській виховній роботі засобів краєзнавства, народознавства. Ці ідеї покладені в основу концепції виховної роботи, „Національної доктрини розвитку освіти”, прийнятої II Всеукраїнським з'їздом педагогічних працівників і затвердженої Указом Президента України від 17 квітня 2002 р. Посприяли цьому і зміни до статуту Всеукраїнської спілки краєзнавців про зниження вікової планки членства до 16 років, а також – організація учнівської дослідницької роботи в рамках Малої академії наук, всеукраїнські рухи, конкурси, експедиції.

Нова доба поставила на порядок денний увічнення подій і фактів національної історії в експозиціях музеїв, пам'ятниках, пам'ятних знаках. А це не тільки фіксація, а й пошук, дослідництво, обґрунтування, поширення краєзнавчої

інформації, що втягнуло в історико-краєзнавчу працю тисячі музейників, пам'яткоохоронців.

Сьогодні відбувається об'єднання джерельних можливостей Правобережної України та української діаспори, встановлення конкретних організаційних засад цієї взаємодії, що надає імпульсу історико-краєзнавчому вивченню регіональної історії, особливо – раніш замовчуваних, сфальсифікованих подій і фактів.

І хоч з часу перебудови і гласності, що відкрив історикам можливість більш вільної діяльності в царині „простору і часу”, минуло 20 років, все ж „білих плям”, „лакун” в історії України та її регіонів залишається багато. Їх подолання – **дослідження раніш замовчуваних, перекручених подій і фактів** стало важливим **напрямом наукового пошуку** істориків, краєзнавців Правобережної України на сучасному етапі.

І чи не в першу чергу це стосується **національно-визвольних змагань 1917-1920 рр.** Якраз Правобережна Україна виявилася в центрі цих подій. Київ став колискою української національно-демократичної революції, там виникла Українська Центральна Рада, була проголошена Українська Народна Республіка, відбувся гетьманський переворот, здійснювалися важливі соціально-політичні, культурно-освітні реформи Української держави [1159]. З Києва почала трагічний хід по Волині й Поділля Директорія. Регіон став ареною потужних національно-визвольних протистоянь. І якщо радянська історіографія класифікувала дії УЦР, Директорії, як „прояви українського буржуазного націоналізму”, що шкодили тріумфальній ході Жовтневої революції, а гетьмана П. Скоропадського – як маріонетку німецько-австрійської військової влади, то сучасна історична думка схиляється до визнання революційного характеру тривалої боротьби українського народу, у ході якої відбувалися рішучі переміни: формувалася українська політична еліта, незалежна українська держава, її місцеві органи влади, відбувалися зміни в усіх сферах життя. Історико-краєзнавчий доробок про цей період досить вагомий, що засвідчує науково-бібліографічне видання Національної бібліотеки ім. В.І. Вернадського, яке зафіксувало 6848 друкованих праць з даної тематики [1261].

Історія Поділля за Центральної Ради, питання внутрішньої та зовнішньої політики Директорії УНР кам'янецької доби стали предметом монографічного дослідження В.С. Лозового [861; 862; 863]. Вивчення проблеми військової взаємодії УГА та армії УНР на Поділлі на дисертаційному рівні здійснив С.В. Олійник під науковим керівництвом професора К-ПДУ О.М. Завальнюка [673]. За короткий проміжок часу уряди УЦР, Української держави та Директорії чимало зробили для реформування освіти, її українізації, розвитку культури. Діяльність спеціальних комісій по підготовці проектів базових освітянських документів, практичні кроки розбудови освіти в усіх структурних ланках досліджені М.М. Собчинською та Ю.В. Телячим [832; 674]. Створення та функціонування університетів, у тому числі - Кам'янець-Подільського державного українського університету (1918-1920), всебічно досліджує О.М. Завальнюк. Дисертаційне дослідження фінансової системи Української держави виконав П.П. Нижник, діяльності Директорії в галузі культури – Л.В. Стопчак [1200]. Причини укладення Варшавського договору між Директорією та Польщею та його зміст вивчає В.П. Капелюшний [751]. Так поступово із попелу забуття постає величний подвиг мільйонів українців, які майже 90 років тому зробили спробу втілити в життя виплекану й виборювану попередниками мрію про свою незалежну державу. Її уроки важливі й для нинішнього часу, для нинішнього покоління.

Не втрачає актуальності тема колективізації, голодомору 1932-1933 рр., сталінських репресій. Залишається чимало непіднятого фактологічного матеріалу, який дає можливість простежити особливості цих трагічних процесів на Поділлі, у Східній Волині та на Київщині.

Науковці - „аграрники” піднімають завісу над подіями кінця 20-початку 30-х років ХХ ст., пов'язаними з **насильницькою колективізацією та її наслідками**. 1990 року автори „Нарисів історії Поділля” (зокрема – І.В. Рибак, О.М. Завальнюк, А.Ф. Суровий, А.І. Мамалига) спробували по-новому оцінити колективізацію й показати згубність форсування, адміністрування і репресій в її здійсненні, що в кінцевому результаті привело до кризи сільськогосподарського виробництва та голодомору [921]. Згодом професор І.В. Рибак поглибив свої висновки в монографії

про українське село в проміжку 1921-1991 рр. та ряді інших статей [1101; 1102; 1103].

Тема колективізації та **голодомору** знайшла відображення в доповідях та повідомленнях С. Кульчицького, Г. Юхименка, В. Пахаренка, І. Пащука та інших учасників V Всеукраїнської наукової конференції з питань історичного краєзнавства, що відбулася в Кам'янці-Подільському 1991 року. Були названі причини голодомору, методика винищення українського селянства, зроблено перші спроби встановити кількість жертв геноциду [834; 1314; 978; 980]. Широкого узагальнення й аргументації тема колективізації і голодомору отримала в ряді документальних збірників. 1990 року працею науковців та архівістів був виданий збірник „Голод 1932-1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів” [403]. 1992 року постала Асоціація дослідників голоду-геноциду 1932-1933 рр. У листопаді її члени взяли активну участь у міжнародній конференції, приуроченій 60-річчю голодомору. Учасники конференції високо оцінили подвижницьку працю подружжя Володимира Маняка та Лідії Коваленко-Маняк. Їх зусиллями 1991 р. була впорядкована багатосторінкова праця „33-й: Голод: Народна Книга-Меморіал”, в якій вміщені ґрунтовний науковий коментар, 1000 свідчень, добірка архівних документів, національна трагедія українського народу названа голодомором-геноцидом [438]. У наступні роки картину доповнювали й розширювали інші збірники всеукраїнського масштабу [411; 424; 446]. З'явився ряд збірників регіонального характеру. 1993 року Віталій Мацько упорядковану книгу свідчень про голод на Поділлі, Фаїна Винокур та Роман Подкур - збірку документів, матеріалів про голодомор у Вінницькій області. До 60-річчя голодомору Р.Кондратюк та Д. Самолюк упорядкували збірник документів і спогадів про голодомор на Житомирщині [404; 398; 406]. Голодомору 1932-1933 років на Поділлі присвятила монографію С. Маркова [879].

Активізувався краєзнавчий пошук на рівні районів, окремих сіл. Цей напрям започаткував 1990 року Олександр Міщенко – письменник, дослідник, опрацювавши розповіді про 1933 рік жителів Козельщинського району Полтавщини [423]. У передмові до його книги Олесь Гончар – виходець з цього

району підкреслив: „Безкровна війна” – так назвав свої записи автор, назвав, мені здається, вдало, адже то була справді безкровна, нерівна, людоморська війна проти цілого народу, такого працюючого, мирного й цілком безвинного” [423, с.4]. Тема колективізації і голодомору на Дунаєвеччині всесторонньо розкрита в матеріалах чотирьох науково-краєзнавчих конференцій, що відбулися 1993, 1997, 2000 і 2003 років. У збірниках вміщені статті 52 дослідників цієї проблеми. Цілеспрямований пошук веде О.М. Завальнюк, він опублікував наукові розвідки про голодомор 1932-1933 років на Хмельниччині, Дунаєвеччині, Кам'янецьчині [675; 676; 677]. Книгою болю та скорботи називають фахівці дослідження трагедії подільського села, яке побачило світ 1993 року за авторства професора І.Г. Шульги [448]. Петро Яшук, лікар і дослідник з Полонного на Хмельниччині, у двох книгах, на 1320 сторінках, подав свідчення, документи і матеріали під досить промовистою назвою „Портрет тьми” [432]. 2005 року за подвижницьку працю, у першу чергу – видання цих книг, він був удостоєний звання лауреата премії ім. І. Огієнка. Володимир Іванців, Микола Таран предметом дослідження й упорядкування обрали документи і свідчення про 1932-1933 рр. на Білоцерківщині, Ю. Авраменко, В. Гнатюк на Переяславщині, В. Рудий – у Тиврівському районі Вінницької області [409; 436; 405; 1121]. Під назвою „Чорна дошка” України” видали дослідження кандидати історичних наук П.Я. Слободянюк, директор Держархіву Хмельницької області, та Ю.В. Телячий, докторант Кам'янець-Подільського національного університету [1174]. Відомий подільський краєзнавець, житель с. Кармелюкове на Вінниччині Володимир Вовкодав зібрав, проаналізував і оприлюднив фольклор односельчан про колективізацію, голодомор, добу сталінізму [554-555]. У такий спосіб на всіх рівнях краєзнавчого пошуку відтворюється картина трагічних подій в житті українського народу, про які мовчала українська Кліо.

Загальнонаукову картину вивершили парламентські слухання, що відбулися в березні 2003 року, та Закон України „Про голодомор 1932-1933 років в Україні”(28.XI. 2006), визнавши голодомор 1932-1933 років геноцидом проти української нації, спланованим і здійсненим тогочасною партійно-радянською

владою [1136], у рекомендаціях передбачивши продовження дослідницької і видавничої праці [977].

90-ті роки минулого століття ознаменувалися плідними результатами у встановленні причин, змісту, згубних наслідків та особливостей сталінських **репресій** в різних сферах суспільного життя. З'явилися і продовжують відкриватися все нові факти, аспекти. Сучасну лексику поповнили такі терміни, як „Слон”, „розстрільні списки”, „невинно убієнні”, „особлива нарада”, „трійка”, „реабілітовані історією”, „репресоване краєзнавство”, по-іншому сприймаються такі географічні назви, як Соловки, Медвежа Гора, Біломорканал, Норильськ, Воркута, Колима. Сучасне покоління по-іншому глянуло на життєвий і науковий подвиг М.С. Грушевського, М.І. Яворського, А.Ю. Кримського, С.О. Єфремова та багатьох інших учених, затаврованих клеймом „ворогів народу”, „українських буржуазних націоналістів”.

Інститут історії України НАНУ у двотомному виданні відтворив трагізм своїх попередників, затиснутих лещатами тоталітаризму, атмосферу, в якій доводилося їм працювати [443]. Спільними зусиллями працівників Інституту історії НАН України, правління ВСК та краєзнавців з регіонів досліджено страдницький шлях понівечених, знищених сталінськими репресантами 75 найбільш відомих краєзнавців, у тому числі – 30 із Правобережної України, книга „Репресоване краєзнавство” стала першою спробою наукової реабілітації краєзнавчого активу, прикладом розгляду даної проблематики. Автор цього дослідження 80-річчю Українського комітету краєзнавства приурочив монографію, в якій здійснив наукову реабілітацію його фундаторів і членів, репресованих наприкінці 20-х – початку 30-х років [1064].

Здійснений ряд комплексних досліджень, що стосуються гучних справ, за якими репресіям були піддані сотні й тисячі громадян. 1995 року відомі дослідники механізму сталінських політичних репресій доктор історичних наук Юрій Іванович Шаповал – автор книг „Контраргумент - правда” (1989), „У ті трагічні роки. Сталінізм на Україні” (1990), „Україна 20-50-х років: сторінки ненаписаної історії” (1993), „Людина і система. Штрихи до портрета тоталітарної доби в Україні” (1994)

та генерал-майор юстиції Володимир Ілліч Пристайко – співавтор книги „Жертви репресій” (1993) видали науково-документальну книгу про надуману справу „Спілки визволення України”, оголили лицемірство сталінського „правосуддя”, розвінчали ганебну роль компартійного керівництва в плануванні, диригуванні процесом СБУ. Навколо справи, що першою чергою ледь вмістилася в 237 томів, у вихорі слідства й судів закрутилося спочатку 45, потім – ще 700, і, нарешті, - біля 30 тис. невинних людей [1032, с.44]. Дослідження Ю.І. Шаповала та В.І. Пристайка є їм післяжиттєвим меморіалом. Соціальний портрет інтелігенції 20-х – 30-х років ХХ ст., трагізм її долі стали предметом розгляду Георгія Касьянова, Віктора Даниленка [761], Дмитра Табачника [1207], Євгена Скляренка [1154; 1155], Романа Подкура [1006-1007], а діяльність опозиційних сил 50-80 років – Юрія Данилюка та Олега Бажана [619; 621; 623; 466; 468]. Т.Ф. Григор'єва упорядкувала збірку документів та матеріалів про так звану „Українську революційно-демократичну спілку” – чергову колективну справу каральних органів [408]. У цих дослідження також розкрита трагічна доля багатьох краєзнавців Поділля, Волині, Київщини.

Такої ж комплексності прагнули і, слід відмітити, досягли академік НАН України М.Г. Жулинський та І.О. Ільєнко [665], відповідаючи на питання, куди поділися 223 українські письменники із 259, які ще 1930 року друкувалися в Україні [723, с.442]. 1995 року О.Т. Гончар своєю передмовою благословив у світ дослідження про п'ятикурсника літфаку Київського державного університету, свого друга юності, талановитого поета Леоніда Лупана з Нестерівців Дунаєвецького району на Хмельниччині, та його колег – літстудійців, репресованих 1937 року і замордованих у північних таборах. Книгу упорядкували й відредагували, супроводили детальним дослідженням В.С. Прокопчук та Т.К. Прокопчук [867]. Хмельницьке обласне товариство „Меморіал”, обласний комітет сприяння реалізації положень Конституції України, хмельницька міська літературна спілка „Поділля” здійснили два видання історико-краєзнавчого збірника „Великий терор на Хмельниччині” [396]. А. Матвеев присвятив статті темі розкуркулення, Л.Місінкевич, В. Нестеренко, О. Савчук, В. Жезицький – репресіям у середовищі національних меншин краю [883; 884; 927; 904; 1134; 658; 1203]. У працях М.

Красуцького, Є. Назаренка, Л. Савицького, В. Прокопчука порушені інші аспекти даної проблеми [817; 915; 1041; 1065; 1125].

Активізували роботу по дослідженню й увічненню жертв репресій вінницькі краєзнавці – члени „Меморіалу”, редакційної комісії „Реабілітованих історією”. У їх доробку ряд книг і документальних збірників про політичні репресії на Поділлі, Вінниччині, спогади репресованих, матеріали конференцій [426; 445; 669; 894; 1016; 1017]. Репресованому краєзнавцю Отамановському В.Д. присвячений перший випуск збірника „Подільська старовина” [1004].

Зі сторінок книг, наукових збірників „Велика Волинь” зусиллями краєзнавців М.Ю. Костриці, Г.П. Мокрицького, В.С. Прокопчука, Р.Ю. Кондратюка та інших постають трагічні долі житомирян, репресованих у 30-і – на початку 50-х років В. Бруховського, Н. Дмитрука, Ф. Козубовського, В. Кравченка, Ф. Мовчанівського, П. Постоєва, Є. Рихліка, К. Черв’яка, І. Феценка-Чопівського [787; 793; 1080].

Краєзнавці Волинської та Рівненської областей концентрують увагу на трагедії в’язнів Луцької, Дубенської тюрем, знищених у перші дні війни 1941 р., масових депортаціях волинян до Казахстану, Сибіру, репресіях проти членів ОУН – УПА та їх родин. Волинський обласний краєзнавчий музей презентував громадськості роботи Ніла Хасевича періоду його діяльності в УПА [1284; 769]. Григорій Дем’янчук дав серію нарисів про трагічні постаті волинян, їх діяльність на Рівненщині, у діаспорі [627].

Важливим завданням краєзнавців, науковців є увічнення пам’яті репресованих. Постановою Кабінету Міністрів України „Про підготовку і випуск серії книг „Реабілітовані історією” від 11 вересня 1992 р. затверджено Головну редакційну колегію видання на чолі з академіком Троньком П.Т., створені районні, міські комісії сприяння, робочі групи. Їх діяльність знайшла відображення в публікаціях В. Олуйка, Є. Скляренка, М. Кучерепа [947; 1153; 837; 838]. 1994 року розпочато випуск журналу „3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ”, заснованого головною редколегією серії. На Хмельниччині плідно працює тефіпольська робоча група (І.А. Стасюк, П.П. Прокопчук, В.П. Шептицький), підтримана головою райради В.К. Шуляком [1192].

За радянської вади замовчувалася **роль церкви в історії України**, її вклад у розвиток культури, морально-патріотичне, естетичне виховання поколінь. Діяльність церкви класифікувалася різко негативно: „темрява”, „опіум для народу”, „служіння панівним класам” і т.п. У часи незалежності оцінка ролі церкви помітно змінилася, історія релігії в Україні, церковів різних конфесій зазнала всестороннього вивчення як у церковному, так і науково-краєзнавчому середовищі.

Поштовху справі надала проведена 1992 року Всеукраїнською спілкою краєзнавців разом з комісією Верховної Ради України в Полтаві конференція „Релігійна традиція в духовному відродженні України”. Свій внесок у дану проблематику внесли краєзнавці Правобережної України. Директор Державного архіву Хмельницької області П.Я. Слободянюк на широкому історико-етнографічному матеріалі висвітив складну, трагічну історію Української православної церкви від найдавніших часів до наших днів [1166]. Вінничанин А.Л. Зінченко, доктор історичних наук, у монографіях, низці статей дослідив різні аспекти історії та діяльності української церкви на Поділлі, Правобережній Україні [708; 709]. Роль релігії і культури в умовах іноземного панування вивчають уманські дослідники І. Кривошея та І. Близнюк [821]. До 200-річчя заснування Подільської єпархії книгу історичних нарисів про православну церкву на Поділлі видали протоіереї Володимир Ровінський та Олексій Миханчук [1108]. Католицька церква на Поділлі - тема історико-релігієзнавчого дослідження А. Опрі, М. Поповича, В. Смолінського, Є.О. Зваричука, Є.В. Якиміва [957; 958; 694; 1315]. Член ВСК нестеровецький православний священник П.Д. Бабій (Хмельницька область) готує до видання книгу про становлення монашества на Поділлі і його вклад у духовне життя краю.

Православним монастирям Волині, древнім святиням Полісся, волинським чудотворним іконам присвятили книги краєзнавець, член наукового товариства ім. митрополита Полікарпа лучанин Володимир Рожко, С.І. Жилюк та М.Ю. Костиця [1109; 1111; 660]. Інтерес дослідників торкнувся історії окремих церков. Ю.В. Телячий видав книжку про історію Лисецької церкви на Хмельниччині [1212]. Сьогодні, працюючи над історією населених пунктів у новій редакції, віддають

належне історії церков, громад різного конфесійного спрямування й інші дослідники [866; 567].

Ряд обставин актуалізує тему **Великої Вітчизняної війни**. На це впливають ювілеї Перемоги і розуміння, що в безсмертя відходять останні герої минулої війни, учасники і свідки, носії об'єктивної інформації. На необхідності розібратися в причинах втрат і наслідках війни не раз наголошувалося на наукових форумах [998]. Але ХІ всеукраїнська наукова конференція з історичного краєзнавства, що приурочувалася 60-річчю Перемоги і відбулася восени 2004 року в м. Хмельницькому, висвітила ще одну проблему – ветерани війни досить уважно стежать за всім, що видається, публікується і доторкається болючої теми війни [1224]. Будь-які спроби оприлюднити нові факти, нові оцінки знаходять з їх сторони бурхливу реакцію і нерідко – небажання приймати гіркі реалії.

Всебічного розгляду зазнає **роль ОУН-УПА** в Другій світовій війні, їх участь у національно-визвольних змаганнях. До раніш відомих фактів співробітництва бандерівців з окупаційними німецькими військами, протистояння радянським партизанам, підрозділам регулярної радянської армії, винищення мирного населення, особливо – партійного, комсомольського, радянського активу, долучаються дослідження причин цього масового виступу українців, у тому числі на території Правобережної України, змісту, характеру боротьби, її наслідків та уроків [530; 979; 505]. У значній мірі світло на події, пов'язані з Поліською Січчю та утворенням Української повстанської армії, пролили спогади Тараса Бульби-Боровця, опубліковані 1981 року в Канаді, а 1991, 1995 років – у часописі „Волинь” у Луцьку [521], та науково-краєзнавчі конференції в Рівному „Боротьба УПА за незалежність України” (1997), „Роль і місце Тараса Бульби-Боровця в національно-визвольній боротьбі українців за державну самостійність” (1998) [980, с.13]. З'явився ряд публікацій про непрості взаємини й українсько-польське протистояння на порубіжних землях, події 1943 року, названі „волинською трагедією”, депортації [981].

Особливою увагою дослідників користується раніш однобічно висвітлювана тема окупації – організація економічного, духовного, культурно-освітнього життя,

управління окупованими територіями, участь у цьому самих українців [943; 944; 945; 784; 710]. Не завжди героїчною, ідейно спрямованою і рівною була підпільно-партизанська боротьба. Архів Служби безпеки України відкрив доступ до матеріалів про зраду першого секретаря Кам'янець-Подільського підпільного обкому партії, трагедію його першого складу... [372]. Сучасні дослідники, і в першу чергу докторант В.О. Шайкан, здобувач Ю.В. Олійник, доторкнулися теми колабораціонізму. Зі статей, повідомлень краєзнавців Поділля, Волині, Київщини проглядають факти не тільки саботажу, диверсій, а й – певної активності населення у відбудові та роботі підприємств, участі відомих учених (О. Оглоблина, О. Севастьянова та інших) в управлінні містами Київ, Вінниця, організації наукового, краєзнавчого життя, діяльності закладів освіти, культури, медицини краю [946; 963; 529].

По-новому проглянула тема **„східних робітників”**, яка заторкнула долю близько двох з половиною мільйонів українців і яка в радянські часи вважалася неprestижною, висвітлювалася односторонньо. З'явився ряд дисертацій [1026; 573]. Директор Державного архіву Вінницької області М.Д. Гальчак здійснив дисертаційне дослідження на тему „Остарбайтери з Поділля (1942-1947 рр.)”, опублікував серію статей, видав монографію, в якій піддав цю проблему всебічному науковому розгляду, висвітлив трагізм подільських остарбайтерів [575]. Листи подолян з Німеччини з науковою передмовою О. Алтухової, М. Слободян опублікували хмельницькі архівісти [440]. Цій темі присвятили дослідження й інші краєзнавці [960].

Не сходить з порядку денного питання втрат - як матеріальних, культурних цінностей, так і людських ресурсів. Цікаві факти й міркування оприлюднюють учасники і свідки подій, краєзнавці [572; 690; 1036; 1075; 1167; 776].

Паралельно з дослідженням йде процес вшанування й **увічнення пам'яті** жертв фашизму як виданням „Книг пам'яті”, „Книг скорботи”, „Зводу пам'яток історії України”, так і шляхом упорядкування поховань, збереження існуючих і встановлення нових пам'ятників і пам'ятних знаків. Робота над томами „Книг пам'яті” втягнула в орбіту краєзнавчого пошуку 550 тис. дослідників [1256], стала

школою патріотичного гарту нових поколінь. У дослідницький процес включаються внуки, і навіть, - правнуки фронтовиків. На XI Всеукраїнській науковій конференції вперше діяла учнівська секція. Дванадцять школярів-краєзнавців оприлюднили повідомлення, що відзначалися і новизною, і високим рівнем патріотизму [948].

На наш погляд, фундаментальне дослідження - „Книга пам'яті України”, доповнена „Книгою скорботи України” заслуговує відзначення Державною премією України ім. Т.Г. Шевченка.

Великим полем краєзнавчої діяльності стала історія родів, окремих особистостей. Створена державна програма „**Повернуті імена**”, при Українському геральдичному товаристві діє генеалогічна секція, на базі Національної бібліотеки імені В.І. Вернадського з 1994 року – інститут біографічних досліджень. Окремі конференції присвячуються виключно персоналіям: 1991 року „Історичні постаті краю” стали темою конференції в Луцьку, 9 вересня 1994 р. наукова конференція „Творці історії Поділля” відбулася в Кам'янці-Подільському, 2004 року окрема секція „Постаті Великої Волині” працювала в рамках науково-краєзнавчої конференції до 1120 річниці першої згадки про Житомир [649].

Заповнюючи „білі плями” на історичному полотні, сучасники не опускають можливості віддавати належне тим, хто жив нещодавно, або й сьогодні є активним творцем нового життя. „Кам'янець-Подільський державний університет в особах” – під такою назвою вийшло два томи дослідження про творців вузу, його видатних викладачів та випускників [746; 747]. У такий спосіб професор Завальнюк О.М. у співавторстві з О.Б. Комарницьким подали історію міста Кам'янця-Подільського в книзі історичних нарисів, що побачила світ 2003 року [678].

2004 року історію Теофіпольщини в біографічних портретах 170 земляків видав І.А. Стасюк [740; 1189]. З'явився ряд книг про життя і діяльність видатних людей [711; 1157; 728; 713]. О. Апанович присвятила спеціальне дослідження члену-кореспонденту НАН України Ф.П. Шевченку [455]. Б. Грищук повідав про двічі Героя Соціалістичної Праці Г.І. Ткачука [599], В. Прокопчук – про Герасима і Мелетія Смотрицьких, доктора медичних наук, професора, учасника Параду

перемоги М.П. Чорнобривого [1037; 1067], вінничанин Е. Подільський – про губернатора Вінниччини [1008]. Л.В. Баженов став автором нарисів життя і діяльності президента Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині М.Ю. Костриці, М.А. Онуфрійчук – письменника, просвітника, лікаря Модеста Левицького, Л.В. Баженов, М.Ю. Костриця, В.С. Прокопчук – професора Винокура І.С. [479; 473]. На пошану академіка НАН України голови Всеукраїнської спілки краєзнавців П.Т. Тронька, професора Скляренка Є.М., як і багатьох інших краєзнавців, регіоналістів, видаються наукові збірники [711; 1157].

Життя і діяльність видатних постатей стають темами дисертаційних досліджень. А.М. Трембіцький всебічно вивчив вклад у духовне життя Поділля патріарха подільського краєзнавства Ю.Й. Січинського, видав ряд його неопублікованих праць, Л.А. Іваневич – пам'яткоохоронну діяльність і науковий доробок професора К.В. Широцького, С.Е. Баженова – життя й діяльність відомого українського і польського краєзнавця, лікаря, громадського діяча Й.Й. Ролле [484]. Відбувається перевидання праць відомих істориків, митців [965]. Було б правильно, якби справа повернення в активний науковий обіг праць істориків ХІХ-ХХ ст.ст., у тому числі тих, що зазнали репресій і їх праці були вилучені з фондів бібліотек, отримала державну підтримку.

Важливим напрямом історико-краєзнавчих досліджень стало вивчення історії і культури **національних меншин**, які з давніх-давен проживали на Правобережній Україні пліч-о-пліч з українцями. Увага до національних менших – це не тільки данина їх вкладу в творення України, суспільному досвіду росіян, євреїв, поляків, німців, чехів та представників інших народів, а й свідчення інтернаціонального характеру українського краєзнавства нового часу.

Л.В. Баженов, А.Г. Філінюк, В.С. Прокопчук вивчають історію польської колонізації на Поділлі, вклад польського етносу в економіку і культуру краю, взаємовпливи, роль польських істориків, краєзнавців у вивченні минулого Поділля [478; 500; 1271], Сесак І.В. – діяльність польських освітніх закладів дореволюційного періоду [1141], Л.Л. Місінкевич, В.А. Нестеренко – становище польського населення Поділля в 20-30-х роках ХХ ст. [903; 931], Ю.Д. Гжимайло –

питання депортації поляків [586]. Напрацювання подільських істориків щодо вивчення польського етносу підсумували науково-краєзнавчі конференції, що відбулися в Хмельницькому та Вінниці, науковий симпозиум у Кам'янці-Подільському.

Багато уваги вивченню польсько-українських зв'язків на Волині надають краєзнавці Рівненської, Волинської та Житомирської областей, особливо - періоду 1921-1939 років, коли Західна Волинь перебувала в складі Волинського воєводства Польщі, як і трагічному протистоянню українського і польського населення в роки Другої світової війни, депортації українців з цих споконвічно українських територій [464; 691; 950-951; 1023; 1280]. 1995 року ці проблеми в Луцьку розглядала історико-краєзнавча конференція „Волинь у Другій світовій війні та перші повоєнні роки”, 1996-2001 рр. українсько-польські стосунки стали темою постійнодіючого семінару [557]. 2003 року міжнародна науково-краєзнавча конференція „Поляки на Волині: історія і сучасність” пройшла в Житомирі, її матеріали склали 30-ий том наукових праць „Велика Волинь” [1020].

До 1947 року на Волині проживало 40 тис. чехів. За період майже столітнього перебування в краї вони залишили помітний слід в його історії, культурі і 1946 року за угодою між урядами Радянського Союзу і Чехословаччини виїхали на батьківщину. Про це пишуть і чеські, й українські дослідники, зокрема – Ї. Гофман, Ж. Ковба, О. Мазурик, В. Надольська, С. Шульга [594; 872; 1308]. 2001 року темі „Чехи на Волині” була присвячена міжнародна науково-краєзнавча конференція, що відбулася в Малині Житомирської області [1291].

Спільними зусиллями Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині і німецького товариства „Волинь” вивчається історія німецької колонії Волині. У липні 1991 р. був погоджений план науково-дослідницької і видавничої співпраці. 1993 року, під час другого приїзду до Житомира Ніколауса Арндта, голови німецького товариства „Волинь”, ці зв'язки отримали дальший розвиток та поглиблення [528, с.182, 184]. З'явилися публікації, що розкривають історію німців на Волині [642]. Німці на Поділлі – дану проблему вивчають як

хмельницькі, так і вінницькі краєзнавці. Вона знайшла відображення в працях В.С. Прокопчука, І.В. Рибачака та інших дослідників [1100; 1040].

Активізувалося вивчення ролі єврейського населення Правобережної України, особливо – трагічних сторінок історії, вкладу єврейського населення в розвиток економіки, культури [493; 826; 397; 1310].

У добу незалежності підвищився інтерес до **топоніміки**. Його обумовила підготовка й видання нарисів історії населених пунктів у новій редакції, процес перейменування вулиць, населених пунктів, що триває й досі, впровадження гербів областей, міст, селищ і, навіть, - сіл. Поштовх краєзнавчому дослідженню назв географічних об'єктів дала також всеукраїнська історико-географічна експедиція учнівської молоді „Мікротопоніми України”. Приклад укладання топонімічного словника 1991 року подали харківські краєзнавці [1219]. 1999 року під фірмою Хмельницького обласного центру туризму і краєзнавства учнівської молоді побачив світ методичний посібник на допомогу керівникам краєзнавчих гуртків, учителям та учням, відзначений УДЦТК [1073]. У ньому розкрита історія топонімічних досліджень, надбання теорії і практики, а також – методика складання топонімічного словника, використання топонімії в дослідницькій, навчальній та виховній роботі з молоддю. 2001 року вийшло науково-популярне видання „Знайомі незнайомці” А.П. Коваль [774].

Цілісністю і послідовністю характеризується вивчення топоніміки Малинщини [885], мікротопонімів села Жубровичі Олевського району на Житомирщині, яке здійснюють В.Я. та А.В. Чепіки. Вони обґрунтували актуальність, роль і значення вивчення мікротопонімів, зібрали 150 назв об'єктів села та його околиць, 90 відсоткам зібраного дали потрактування та картографічну локалізацію [1289]. Заслуговує схвалення досвід роботи лабораторії історії Волині Волинського державного університету, яка підготувала для студентів-практикантів анкету для фіксування даних про топоніми, створила картотеку топонімів на 500 карток [508].

Деякі теоретичні й методичні питання топоніміки розглядають С.П. Кузик, С.М. Єсюнін, С.В. Бабкова, Г.В. Обозна, В.В. Обозний [656; 462]. Г.П.

Мокрицький, вивчаючи топонімічний ландшафт передмістя Житомира, довів його безпосередній зв'язок з природним оточенням та лісовими промислами пражитомирян, А.А. Чекановський мікротопоніми урощича Гончар-Кожум'яки в Києві – з гончарним і шкірообробним промислами [908; 1285]. Краєзнавці звернули увагу на топонімію Чорнобильщини [603]. Широко відображений в краєзнавчій літературі особистий досвід та напрацювання в галузі топоніміки інших дослідників [510; 955].

Посилилося історіографічне осмислення **пам'яткоохоронної справи**. Надав імпульс цьому створений 1991 року Центр пам'яткознавства НАН України. Він має 4 відділи – пам'яток історії, культурної спадщини, церковного пам'яткознавства, пам'яток східного регіону, вчену раду, до 20 наукових співробітників і покликаний розробляти теоретико-методологічні основи вивчення, збереження, відновлення, будівництва та використання пам'яток історико-культурної спадщини України. Ініціював створення й очолював установу визнаний в Україні та за її рубежами вчений, доктор історичних наук, професор Сергій Захарович Заремба. Центр бере участь в археологічному вивченні регіонів, за 10 років існування разом з іншими провів 4 міжнародних та 6 всеукраїнських наукових конференцій, видав більше 30 монографій, започаткував наукові серії „Часи козацькі”, „Пам'ятки полемічної літератури”, „Українці за межами рідної землі”, „Некрополі України”, підготував трьох докторів і двох кандидатів історичних наук. Його друкований орган – „Праці Центру пам'яткознавства” та журнал „Київська старовина” розглядають актуальні питання теорії і практики пам'яткоохоронства [686].

С.З. Заремба збагатив пам'яткознавство не тільки рядом наукових публікацій, а й випуском фундаментальних монографій. 1995 року під фірмою Центру пам'яткознавства та Українського товариства охорони пам'яток історії та культури у видавництві „Логос” вийшла його монографія „Українське пам'яткознавство: історія, теорія, сучасність” [687], розрахована на істориків, пам'яткознавців, краєзнавців, музейників. У ній висвітлено основні етапи, особливості та проблеми становлення й розвитку українського пам'яткознавства в межах 150 останніх років. Суттєвим продовженням порушених монографією організаційних та методичних

питань українського пам'яткознавства стала його наступна праця про Українське товариство охорони пам'яток історії та культури – масову громадську організацію, яка за 40 років діяльності внесла великий вклад в увічнення української історії і культури, розвиток пам'яткознавства [688].

Українське товариство охорони пам'яток історії і культури своєю просвітницькою, популяризаторською працею підвело наукову й громадську думку до необхідності видання двадцятивосьмитомного „Зводу пам'яток історії і культури України”, роботу над яким очолив В.О. Горбик, завідуючий відділом історико-краєзнавчих досліджень Інституту історії НАН України, доктор історичних наук, професор [565, с.96]. Робота увінчалася виходом першого тому зводу в двох частинах, присвяченого пам'ятникам столичного Києва. У них представлені пам'ятки архітектури й містобудування, археології, історії і культури, а через них розкрита більш ніж тисячолітня історія міста.

Підготовка Зводу задіяла десятки тисяч краєзнавців-пам'яткоохоронців, що працюють в обласних редакційних колегіях томів, міських та районних радах сприяння. Достатньо сказати, що тільки в підготовці першої книги тому „Київ” (1999) 196 авторів підготували 700 статей, понад 1300 ілюстрацій, 15 карт. Проведена велика робота по виробленню концепції „Зводу”, методики написання томів. Підготовлений ряд збірників, методичних матеріалів, рекомендацій [592, с.301, 303].

У час формування української історичної науки, створення цілісної картини історичного процесу в Україні важливе значення мають **наукові дискусії**, порівняння поглядів на базі нових джерел. Якщо радянська історіографія допускала дискусію в основному тільки з „класовими” ворогами, „буржуазними істориками”, „українськими буржуазними націоналістами”, відстоюючи усталені догми без будь-яких поступок, перегляду певних положень, за принципом „гри в одні ворота”, то сьогочасні дискусії відрізняються толерантністю, змаганням аргументів, зацікавленням пошуком історичної правди. Прикладом може бути розробка комплексу питань, пов'язаних з українським козацтвом, національно-визвольною боротьбою, **національною революцією середини XVII ст.**

Як відомо, радянська історіографія виробила зафіксовану тезами до 300-річчя так званого возз'єднання України з Росією систему поглядів на ті події, своєрідний набір постулатів, відхід від яких був недопустимим [1211]. У наш час більш ніж п'ятнадцятилітня дискусія науковців зводилася до аргументованого спростування чи відстоювання окремих з них, формування на базі цих наукових змагань нового погляду на важливі процеси середини XVII ст., на національну революцію, що носила і національно-визвольний, і конфесійний, і соціально-політичний характер, ставила метою створення Української незалежної держави, нової моделі економічних, соціально-політичних відносин, опиралася на козацтво як головну рушійну силу, революцію, у ході якої відбувалося становлення української політичної еліти, набрала реальних обрисів і реалізувалася на практиці національна ідея, творилася незалежна держава – Українська козацька республіка. Автори цієї концепції В.А. Смолій, В.С. Степанков відкидають твердження про боротьбу українського народу з Річчю Посполитою для з'єднання з Росією, про Переяславську раду 1654 року, як акт „возз'єднання”, про роль Росії, як старшого брата, що протягнув руку братної допомоги, взяв під захист український народ, а не здійснював свою експансіоністську політику [1182].

Концепція формується в непростих дискусіях. Ряд визнаних науковців – О. Гуржій, М. Кравець, Ю. Мицик, В. Сергійчук, І. Стороженко та деякі інші, наприклад, трактують цю боротьбу як „національно-визвольну війну”. Історик Яковенко Н. бачить у ній „громадянську війну”, О. Журко – „криваву Хмельниччину”, „еру насилля і розрухи”. Критично ставляться до оцінки визвольних змагань як національної революції О. Гриценко, Л. Зашкільняк, Г. Касьянов [1196].

У зв'язку з цим важливого значення набуває краєзнавчий аспект розгляду питання, наповнення джерельної бази новими фактами, подіями з історії певних регіонів. Новий погляд на події середини XVII ст. вже звучав у квітні 1992 року на науково-краєзнавчій конференції „Поділля в роки визвольної війни 1648-1654 рр.”, що відбулася в Дунаївцях на Хмельниччині. Вже тоді В.С. Степанков показав еволюцію поглядів Б. Хмельницького на мету боротьби – перехід від політики

автономії в складі Речі Посполитої до ідеї створення української незалежної держави [1195]. Ще більшого джерельного опертя набувала нова концепція в ході науково-краєзнавчих конференцій, що стосувалися Пилявецької битви та битви під Берестечком [993; 1001; 497]. Вона знаходила наукове осмислення й вихід на концептуальну вивершеність у ході всеукраїнських історичних читань, і, особливо, – у працях В.А. Смолія, В.С. Степанкова [1178; 1179; 1180; 1181; 1194; 1196; 1197; 1198].

Триває дискусія навколо часу заснування Кам'янця-Подільського. До існуючих двох поглядів про започаткування міста – в 60-х роках XIV ст. (Ю. Сіцинський, Я. Дашкевич), другій половині XII – на початку XIII ст. (С. Плетньова, В. Пашуто, С. Гуменюк, І. Винокур, М. Петров) – добавився і третій – про дако-римський період в історії міста, його заснування десь у II-III ст. н.е. (Є. Пламеницька та О. Пламеницька). Відомі дослідники минулого Кам'янця-Подільського (професори І.С. Винокур та М.Б. Петров) аргументовано спростовують цю версію, піддаючи детальному аналізу докази опонентів [544; 990].

У 90-ті роки з'явилося альтернативне твердження Павла Ткачука, краєзнавця з Вінниччини, про місце битви литовських військ з татарськими 1362 року. Він висуває думку, що це бойовище відбулося не на території нинішньої Кіровоградщини, а – на Поділлі, у районі м. Хмільника. І оскільки ця переможна битва відбулася майже на 20 років раніше Куликовської, її значення в боротьбі з монголо-татарською окупацією має винятково важливе значення [1218]. Цей висновок несподівано знайшов розвиток у праці подолянина Володимира Белінського, який наголошує на локальному значенні розпропагованої російською історіографією Куликовської битви, що відбулася в рамках протистояння татарських правителів і в якій князь Дмитро виступив не захисником землі Руської, а союзником одного з них [492, с.230-252]. М. Крикун підсумовує: „Перемога українсько-литовського війська у Синьоводській битві задовго до Куликовської битви 1380 року підірвала могутність Золотої Орди і поклала початок звільненню східнослов'янських народів від монголо-татарського іґа” [822]. О.Д. Брайченко,

висловлюючи свою позицію (він локалізує битву в межах нинішнього с. Торговиці на Кіровоградщині), бачить потребу в глибокому комплексному вивченні проблеми [517].

Ще гострішою є полеміка навколо **особи Устима Кармалюка**, його діяльності, характеру селянської боротьби першої третини ХІХ ст. Її коріння – давнє. Ще у 80-і роки ХІХ ст. Й Ролле бачив у цій боротьбі не тільки опришківську романтику, а й елементи розбою [1116]. З ним полемізував професор В.І. Тищенко, характеризуючи У. Кармалюка як народного месника, захисника знедолених подолян [1216]. Цю думку в радянські часи поділяли І.О. Гуржій, О.С. Компан, І.С. Винокур, О.Д. Степенко, С.К. Гуменюк та інші дослідники [612; 546; 608].

1991-1995 років з'явилася серія статей В.В. Дячка, його оцінка різко контрастує з усталеними твердженнями [652; 653; 654; 655]. Вивчивши відомі та 14 раніш невідомих судово-слідчих справ, а всього – 37 архівних справ, він стверджує, що вихідним моментом глорифікації постаті У. Кармалюка стало створення членами українського літературного гуртка В. Ржевського в м. Саврані Балтського повіту пісень „Повернувся я з Сибіру” та „Ой ти, Кармалюче, по світу ходиш”. В результаті недостатнього вивчення джерел, тенденційного підходу були витворені стереотипи. Він твердить, що мотивом дій У. Кармалюка та його „ватаги” був „фактор відсутності у них можливостей легального забезпечення свого існування”, бажання наживи і здобуття матеріальних засобів для задоволення власних потреб. Ця діяльність мала кримінальний, розбійницький характер, „не переслідувала мети зміни існуючих соціально-економічних чи політичних порядків”, що кількість його спільників сягала 100 чоловік, притягнутих до суду, принаймі – не більше 300, але ніяк не 20 тис. селян і т.п. 2000 року свої дослідження В.В. Дячок вивершив захистом кандидатської дисертації [651]. Його висновки в тій чи іншій мірі розділили В. Цимбалістий, Н. Зубарева, В. Абраїмов [714; 449; 1281]. Незважаючи на суто документальне підґрунтя, ці висновки не завжди сприймаються однозначно і, закономірно, викликають наукові дискусії [556; 962; 959; 1304; 1270].

Тривають дискусії, йде пошук об'єктивної істини, твориться вітчизняна історія, очищаючись від ідеологічного намулу, прикрас, міфоманії. Разом з тим, у

ході дискусій, творення української історичної науки варто уникати безоглядного заперечення доробку попередників. Від цього застерігає сучасних істориків, краєзнавців академік НАН України П.Т. Тронько – людина, що пережила чимало ідеологічних припливів і відпливів, політичних змін і трансформацій: „Однаково небезпечно як тиражувати старі міфи, так і фабрикувати нові легенди, видаючи їх за історичну правду” [1243, с.70].

І все ж при всій важливості зазначених напрямів науково-дослідницької краєзнавчої праці „найпріоритетнішим, найголовнішим завданням нашої творчої організації, - зазначав на III з’їзді ВСК голова правління академік П.Т. Тронько, – є виконання президентського розпорядження про підготовку на основі вимог сучасної української історичної науки багатотомного енциклопедичного видання „Історія міст і сіл України” [439, с.41].

На з’їздах, пленумах Всеукраїнської спілки краєзнавців, всеукраїнських конференціях і, в першу чергу - на спеціальній десятій, що відбулася 2001 року, вироблялася програма дій, методологічні засади, власне - концепція видання, що поглиблювалася на аналогічних регіональних науково-методичних, науково-краєзнавчих конференціях. Вони відбулися: 2002 року – науково-краєзнавча конференція у Вінниці та науково-краєзнавча „Історія міст і сіл Великої Волині в контексті регіональних досліджень” – у Коростені Житомирської області, 2004-го – у Кам’янці-Подільському [730; 886]. Певним кроком у виробленні нових підходів до висвітлення історії міст і сіл була проведена 1996 року в Києві наукова конференція „Історія міст України: минушина і сучасність”. Значний вклад у концепцію видання внесли академік НАН України П.Т. Тронько, Ю.З. Данилюк, Л.В. Баженов, Г.В. Бондаренко, М.Ю. Костриця, А.М. Каньоса, В.М. Мельниченко, Д.М. Мацяк, І.А. Стасюк та інші [1229; 1223; 618; 508; 749; 750; 896; 1191].

Паралельно на місцях відбувається апробація принципів і методів нового видання. Значний досвід напрацювала теофіпольська на Хмельниччині районна організація Всеукраїнської спілки краєзнавців (голова І.А. Стасюк), першою видавши ще 1993 року окремий том нарисів 55 населених пунктів району [1190]. Теофіпольці вирішили поглибити видання і програмою науково-дослідної,

видавничої діяльності на період до 2010 року, затвердженою сесією районної ради, передбачили випуск серії книг – 12 томів „Історії Теофіпольщини”. 2003 року вийшов перший том, в якому вміщені огляд історії Теофіпольщини та добірка давніх актів, підготовлена науковими працівниками відділу давніх актів ЦДІАУ в м. Київ В.Л. Бабкіною, О.Г. Полегайловим, Г.С. Сергійчук, В.В. Страшко, Л.Л. Сухих, Д.П. Шовковим [740].

Певну готовність до колективної праці над новою редакцією міст і сіл демонструють бібліотечні працівники. За даними Державної історичної бібліотеки України, картотеки з історії міст і сіл, створені 40 років тому в обласних універсальних наукових бібліотеках, не тільки збереглися, а й поповнюються. Докладають зусиль архівісти. 20 січня 2005 р. Хмельницька обласна рада, облдержадміністрація, Держархів Хмельницької області урочисто презентували перші томи історії місцевих громад Білогірського, Віньковецького, Деражнянського, Ярмолинецького районів з серії книг „Місцеве самоврядування Хмельниччини” [1168; 1169; 1170; 1171; 1172; 590]. Видання здійснюється у відповідності з „Програмою розвитку краєзнавства на період до 2010 року”, затвердженою рішенням сесії Хмельницької обласної ради 26 вересня 2002 року, і фінансується з обласного бюджету.

У кожній області Правобережної України все частіше окремими виданнями або в наукових збірниках, журналах друкуються нариси історії міст, селищ і сіл, в яких поглиблюється раніш опубліковане, доповнюється, переоцінюється. Процес видання сучасних літописів населених пунктів набрав широкого розмаху. Але не обходиться і без недоліків. Подекуди публікуються, перевидаються нариси без достатньої фактологічної бази, з дещо підфарбованими в сучасні кольори старими текстами. Не повинні зникнути з історичної пам'яті села, що в силу різних причин перестали існувати. Варта наслідування практика видання окремих нарисів про літописні населені пункти чи такі, що залишили особливий слід в історії краю. Можливе вкраплення історії зниклих населених пунктів у канву нарисів історії сіл - „ правонаступників” або територіально близьких до них. Все це ще більше актуалізує потребу в організаційно-методичному забезпеченні підготовки нової

редакції історії населених пунктів України. На сьогодні ніби в усіх є бажання, досвід, є політична воля – Указ Президента України „Про заходи щодо підтримки краєзнавчого руху в Україні” (2001) (Див.: Додаток М), розпорядження Президента України „Про забезпечення комплексного розвитку малих міст України” (2000), яким доручено Кабінету Міністрів „забезпечити підготовку за участю Національної Академії наук України дослідження і видання енциклопедичного багатотомного зібрання „Історія міст і сіл” у новій редакції”, є „Програма розвитку краєзнавства на період до 2010 року”, затверджена постановою Кабінету Міністрів України 10 червня 2002 року № 789. Назріла потреба в створенні центрального координаційного органу, відповідних редколегій, комісій, груп на місцях, як це було в 60-і роки ХХ ст., як зроблено тепер у зв'язку з підготовкою Книг пам'яті, Книг скорботи, томів „Зводу пам'яток історії і культури”, книг „Реабілітовані історією”.

Краєзнавство, як галузь суспільного духовного життя, **відчуває** не тільки переваги доби, а й **труднощі**, які супроводжують її. Новий економічний устрій, нерівність, економічна криза породили цілий ряд проблем та аномалій в духовному середовищі. Особливо віддзеркалились вони в ставленні до пам'яток старовини, і в першу чергу – пам'ятників радянського часу. Подекуди зникають надгробки, пам'ятні дошки з кольорових металів, піддаються грабунку квартири ветеранів і навіть - могили в пошуку нагород, торгівлі ними. Кризу відчувають музеї, пам'яткоохоронці – бракує коштів на утримання приміщень, створення нових експозицій, на поповнення книжкового фонду бібліотек, періодики. Всеукраїнська спілка краєзнавців не має жодного оплачуваного працівника, а тим більше – коштів на видання журналу „Краєзнавство” та краєзнавчої літератури.

Низька оплата наукової праці погнала багатьох українських вчених за кордон у пошуках засобів виживання. За даними, які в інтерв'ю кореспонденту „Нового кур'єра” навела Уповноважена Верховної ради України з прав людини Ніна Карпачова, за останнє десятиліття за кордон емігрувало 574 доктори і 907 кандидатів наук, третина з них – перспективні науковці віком до 40 років [780].

Більшої уваги потребує розробка науково-теоретичних, методологічних основ історико-краєзнавчих досліджень, філософських засад розгляду суспільних процесів, методів дослідження, систематизації, узагальнення та популяризації краєзнавчої інформації. На наш погляд, варто створити Центр краєзнавства з відповідним штатом і можливостями на зразок Центру пам'яткознавства НАН України чи Українського науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства.

Краєзнавчий рух потребує чіткішого організаційного оформлення, тіснішого зв'язку з правлінням ВСК. З'їзди, пленуми не можуть заповнити нестачу такого спілкування, як і журнал „Краєзнавство”, що виходить теж рідко. Потрібне фінансування з боку держави, хоча б на утримання кількох платних одиниць апарату ВСК, видання журналу „Краєзнавство”, бюлетеня чи вісника Спілки.

Удосконалення й систематизації потребує вивчення основ краєзнавства у педагогічних, гуманітарних ВНЗ, підготовка типової програми, посібника з основ краєзнавства для студентів вищих навчальних закладів та основ шкільного краєзнавства для вчителів, старшокласників загальноосвітніх навчальних закладів, відкриття у вказаних ВНЗ кафедр краєзнавства.

Більшої уваги заслуговує також особа краєзнавця. Адже це, як правило, подвижники, які не отримують плати за свою науково-дослідницьку працю. Відійшли у пам'ять відомі історики, краєзнавці І.С. Винокур, Г.С. Дем'янчук, С.К. Гуменюк, В.О. Замлинський, С.З. Заремба, Б.А. Кругляк, П.П. Соса, Ф.П. Шевченко, І.Г. Шульга та інші. Немало зроблено, наприклад, для увічнення пам'яті члена-кореспондента НАН України, колишнього директора Інституту археології, редактора „Українського історичного журналу” Ф.П. Шевченка. У зв'язку з 90-річчям від дня народження на його честь вийшов двотомний збірник „Істину встановлює суд історії”, в якому вміщені і наукові праці Федора Павловича, і статті про його наукову діяльність, документи, щоденники. У Дунаївцях, на Хмельниччині, де він народився, відкрита меморіальна дошка, музейна кімната, бібліотека [728, с.207-214]. 1998 року достойно пошановані в Луцьку ім'я і наукові праці Олександра Цинкаловського. Великою увагою дослідники минулого оточені

в Рівному, там є вулиця відомого музейника барона Ф. Штейнгеля, меморіальні дошки М.Біляшівському, Г.Дем'янчуку. У роки незалежності іменем Ю.Сіцинського названа вулиця в Кам'янці-Подільському, у його рідному селі Мазники Деражнянського району Хмельницької області відкрито музей. Такі приклади є в кожному регіоні. Однак, як не прикро, вінничани не віддали ще належного таким літописцям краю, як В.Д. Отамановський, Г.В. Брілінг, І.Ч.Зборовський. У цьому плані є що робити в кожній області, районі, місті. Варто було б видати спеціальний том – мартиролог „Краєзнавці України”, присвячений поколінню краєзнавців, які покинули земне життя, особливо – у зв'язку з репресіями. Та й держава могла б зробити свій вклад, встановивши на зразок Дня архівістів, музейників, бібліотекарів День краєзнавця та почесне звання заслуженого краєзнавця України для представників усіх форм і напрямків краєзнавчої роботи.

Демократія і гласність створили сприятливі умови для дискусійного розгляду складних проблем, висунули на передові позиції в історико-краєзнавчому русі цілий ряд дослідників, об'єднаних у наукові школи. Це – археологічні школи професорів І.С. Винокура і М.М. Кучінка на Хмельниччині та Волині, історико-краєзнавчі школи академіка НАН України П.Т. Тронька, професора Л.В. Баженова - у Кам'янці-Подільському, доцентів М.Ю. Костриці, Г.В. Бондаренка – у Житомирі та Луцьку.

Відрядно, що праця краєзнавців морально стимулюється як правлінням ВСК, так і обласними радами, адміністраціями. За поданням правління Спілки чимало краєзнавців відзначені почесними званнями, орденами. Голова ВСК академік Тронько П.Т. удостоєний звання Героя України. Встановлені премія імені академіка Дмитра Яворницького, звання Почесного члена Всеукраїнської спілки краєзнавців, якими відзначені близько 100 активістів. Ряд краєзнавців отримали дипломи лауреатів премій ім. В.Б. Антоновича та В.В. Хвойки, встановлених Українським товариством охорони пам'яток історії і культури. У більшості областей Правовережної України діють регіональні премії. У Хмельницькій області з 1993 року напередодні Дня незалежності діячі культури, мистецтва, бібліотечні

працівники, краєзнавці, музейники, пам'яткоохоронці відзначаються преміями імені Ю. Сіцинського, К. Широцького, М. Смотрицького, М. Годованця, В. Заремби, П. Бучинського, В. Розвадовського (Див.: Додаток Н). За період 1993-2006 рр. премії вручені 95 лауреатам.

Волинська облдержадміністрація встановила премії імені А. Кримського, М. Куделі. Рівненська обласна організація Спілки разом з обласною організацією УФК відзначають активістів премією „За відродження”, відповідні волинські структури – премією „Одержимість”. Дунаєвецька районна організація ВСК Хмельницької області заснувала премію імені члена-кореспондента НАН України, історика-земляка Ф.П. Шевченка, Лисянська на Черкащині – премію імені доктора історичних наук, професора І.Г. Шульги.

Краєзнавців надихає зацікавленість держави, курс на реалізацію масштабних довгострокових програм, зокрема – підготовку і видання історії міст і сіл України. У цьому – найголовніший стимул, запорука дальшої творчості.

Висновки до п'ятого розділу

Особливість цього етапу розвитку краєзнавчого руху та історико-регіональних досліджень визначило здобуття Україною статусу незалежної держави. Впали ідеологічні пута, краєзнавство, як і історична наука, долає упередженість, схематизм, міфотворчість. Доступ до раніш закритих архівних джерел, напрацювань істориків діаспори робить процес дослідження повноцінним, дає можливість очистити історію від перекручень, фальшувань.

У цьому періоді інституціоналізація набула нового характеру – постала Всеукраїнська спілка краєзнавців, її організаційні структури – обласні, районні, міські і, подекуди, - первинні організації. У краєзнавчу працю включилися Український фонд культури, товариства „Просвіта”, „Меморіал”, Організація ветеранів України, інші просвітницькі осередки. Посилилась інтеграція громадських форм краєзнавства з державними, краєзнавча проблематика знайшла помітне місце в планах дисертаційних, монографічних досліджень Інституту історії України НАН України, вузівських кафедр, під егідою Інститутів історії України,

археології НАН України діють дослідницькі центри, що вивчають минуле регіонів. Міністерство освіти і науки України, УДЦТК, ВСК зініціювали ряд рухів, історико-краєзнавчих експедицій, акцій, які посилили шкільне краєзнавство. Активізували краєзнавчу діяльність музеї, архіви, бібліотеки, пам'яткоохоронці. Ряд новостворених науково-краєзнавчих видань – альманахів, журналів, збірників у середовищі краєзнавців виконують консолідувальну функцію, популяризують краєзнавчі напрацювання.

Явищем краєзнавчого життя нової доби стало відкриття доступу до надбань українських дослідників у діаспорі, налагодження співпраці окремих істориків, краєзнавців, товариств, вузів України з Інститутом дослідів Волині, волинськими товариствами в Німеччині, США, Канаді, Австралії, проведення спільних міжнародних науково-краєзнавчих форумів, трьох міжнародних конгресів українських істориків у Чернівцях (2000), Кам'янці-Подільському (2003), Луцьку (2006), видання наукових, науково-краєзнавчих збірників, обмін науковою літературою, відкриття доступу до архівних, музейних, бібліотечних документів західної української діаспори.

Започатковані такі напрями історико-регіонального дослідництва, як вивчення перебігу причин і наслідків національно-визвольних змагань 1917-1920 рр., трагічних наслідків колективізації, голодомору 1932-1933 рр., репресій, діяльність ОУН-УПА на Поділлі, Київщині, історії церкви, її вкладу в розвиток культури, морально-патріотичне, естетичне виховання поколінь, історія економічного, духовного, культурно-освітнього життя на окупованих фашистами територіях, питання колабораціонізму, історія родин, національних меншин на Правобережній Україні, життя і діяльність видатних постатей.

Набули активізації такі напрями історико-краєзнавчих досліджень, як вивчення топонімів з метою залучення їх до нарисів історії населених пунктів, пам'яткознавчих проблем. Посилився краєзнавчий аспект дослідження історії України середини XVII ст. – часів першої української національної революції, наповнення джерельної бази даного питання фактами з історії регіонів.

У 90-х рр. XX – на початку XXI ст. стали можливими справжні наукові дискусії, як засіб встановлення об'єктивної картини минулого, зокрема – навколо Синьоводської битви 1362 року, особи Устима Кармалюка й характеру селянської боротьби першої третини XIX ст. під його проводом та інших.

Найважливішим напрямом історико-краєзнавчих досліджень стало написання й видання історії населених пунктів України в новій редакції. Прийнятий ряд нормативних документів, проведені регіональні і всеукраїнська конференції, формується концепція видання. На жаль, практичне втілення даного проекту зволікається.

Краєзнавство доби незалежності відчуває труднощі, фінансові проблеми, що гальмують діяльність Всеукраїнської спілки краєзнавців, її осередків на місцях. У розділі зафіксований ряд пропозицій, втілення яких сприяло б більш ефективному розвитку краєзнавчого руху, історико-регіональних досліджень.

Матеріали, висновки і пропозиції, порушені в даному розділі, знайшли відображення в монографії [1046, с.363-560], виступі на III з'їздах Всеукраїнської спілки краєзнавців [439, с.52-55], статтях [1035; 1036; 1037; 1039; 1040; 1041; 1043; 1044; 1051; 1052; 1054; 1056; 1063; 1066; 1067; 1068; 1072; 1073; 1075; 1076].

ВИСНОВКИ

Історіографічний аналіз літератури з теми дав можливість встановити не тільки напрацювання, а й вузькі місця і проблеми, які стосовно обраного макрорегіону не знайшли розкриття. Зокрема – особливості краєзнавчого руху на різних етапах розвитку, процес його інституціоналізації; вплив Українського комітету краєзнавства на краєзнавчий рух Правобережної України другої половини 20 – початку 30-х років ХХ ст.; краєзнавство періоду Великої Вітчизняної війни, у тому числі на окупованих територіях; досвід і уроки підготовки й видання в 60-70-і роки історії населених пунктів Поділля, Волині, Київщини, впливу цієї кампанії на розгортання краєзнавчого руху; функціонування і взаємодія державних, громадських і шкільних форм краєзнавства на різних стадіях розвитку; основні напрями розвитку краєзнавчого руху та історико-регіональних досліджень доби незалежності України.

З'ясовано, що краєзнавчий рух як вияв духовного життя на терені Правобережної України упродовж 20-х років ХХ – на початку ХХІ століття, незважаючи на політичні, ідеологічні перешкоди, хвилеподібний характер, все ж рухався по висхідній і в своєму розвитку пройшов кілька етапів, що мають свої особливості та відмінності:

- піднесення краєзнавчого руху в другій половині 20-х років;
- період репресій і занепаду — кінець 20-х – перша половина 50-х років;
- відродження краєзнавства під впливом підготовки і видання двадцятишеститомної “Історії міст і сіл Української РСР” (60-70 рр.);
- 80-і – початок 90-х років пов’язані з інтенсифікацією краєзнавчих досліджень, критичним переосмисленням історіографічних досягнень, методологічних підходів;
- 90-і роки ХХ – початок ХХІ ст. — період організаційного зміцнення, науково-методичного посилення, зростання масовості й результативності краєзнавчого руху.

Є підстави стверджувати, що інтенсивний розвиток краєзнавства 20-х років обумовили не тільки економічні, політичні та ідеологічні завдання, які вирішувала радянська влада, а в першу чергу – надбання й досвід попередників. Адже за кілька дореволюційних десятиліть на Правобережній Україні були створені історико-статистичні комітети, краєзнавчі товариства, бібліотеки, музеї-давньосховища, започатковані й набули розвитку такі форми краєзнавства, як наукове, громадське, музейне, архівне, пам'яткоохоронне, апробована методика збору, систематизації й узагальнення наукового матеріалу, його фіксації, сформована джерельна база, побачили світ монографії, нариси, статті, наукові розвідки, які дали докорінно відмінне від погляду польських істориків бачення минулого регіону, виплекана школа дослідників-краєзнавців, принципи діяльності якої не втратили актуальності в наступні періоди.

Цей досвід був збережений, а по окремих напрямках, зокрема – архівне, пам'яткоохоронне краєзнавство, поглиблений і розвинутий в перехідну добу, позначену кровопролиттям Першої світової війни, переплетенням низки суспільно-політичних катаклізмів — повалення самодержавства, національно-демократична революція, збройні національно-визвольні змагання 1917-1920 років. І навіть у цьому вирі подій українська влада зуміла спрямувати зусилля на українізацію освіти, формування національної науки і вищої школи, на підтримку існуючих і новостворених науково-краєзнавчих осередків, діяльності істориків, етнографів, фольклористів, природо-дослідників, музейників, архівістів, пам'яткоохоронців.

Доведено, що в 20-і роки минулого століття краєзнавчий рух на Правобережній Україні дійсно набув нових ознак: він став масовим, була зроблена спроба його координації і спрямування з боку відповідних державних органів, інтенсивно проходив процес інституціоналізації – виник ряд наукових, науково-громадських, краєзнавчих структур, розвиток загальноосвітньої і вищої школи сприяв підвищенню освітнього рівня кадрів дослідників. Крім Всеукраїнської академії наук, з'явилися науково-дослідні кафедри, науково-дослідні інститути, наукові товариства ВУАН, кабінети й комісії, що вивчали певний край. У першій половині 20-х років ХХ ст. створювалися матеріально-фінансові, організаційно-

методичні й кадрові передумови посилення краєзнавства другої половини 20-х років. Більше того, у розгортанні такого руху Україна помітно відставала від Російської Федерації та Білорусії, які на той час вже мали Центральні бюро краєзнавства, спеціальні краєзнавчі видання.

На основі раніш невідомих архівних документів, матеріалів тогочасної преси, віднайденої стенограми I Всеукраїнської краєзнавчої конференції глибше розкрито процес її підготовки, вперше послідовно висвітлено хід засідань, характер дискусій, пропозицій, рекомендацій, ухвал і резолюцій. Уточнено дату проведення конференції, участь у ній представників Правобережної України, статус прийнятих документів, роки діяльності створеного конференцією Українського комітету краєзнавства.

Вперше реконструйовано зміст діяльності УКК, встановлено, що за відведений історією короткий час (1925-1934) Комітет розгорнув організаційну, методичну, бібліографічну діяльність, справив помітний вплив на інституціоналізацію краєзнавчого руху – сформував чітку структуру краєзнавчих організацій, через журнал „Краєзнавство”, циркулярні листи, інститут кореспондентів спрямовував дослідницьку працю низових осередків, що спростовує думку окремих дослідників про нібито неспроможність Комітету виконати роль координатора краєзнавчого руху.

УКК не зумів створити Інститут краєзнавства, скликати краєзнавчий з'їзд, фінансово підтримати дослідників, бо не отримувал належної допомоги від Наркомату освіти УСРР, під егідою якого працював, зазнав ідеологічного тиску, репресій. І все ж зробив немало для формування концепції масового краєзнавчого руху радянської доби, консолідував дослідницькі сили і за період від I Всеукраїнської краєзнавчої конференції до масових арештів у надуманій справі „Спілки визволення України” (1929) зумів надати краєзнавчому рухові масовості й інтенсивності, виробити досвід, який знайшов застосування в 60-90-і роки ХХ ст. Спростовано існуючу думку про „зорянність” краєзнавства післяреволюційного десятиліття і встановлено, що тільки 1926-1929 роки, час активної діяльності УКК, можна вважати „зоряними” в розвитку краєзнавства 20-х років.

З'ясовано, що кінець 20-х – початок 30-х років ХХ ст. завершив один і розпочав новий етап розвитку краєзнавства взагалі і правобережного — зокрема. “Зоряний” період регіонального дослідництва завершився масовими репресіями серед краєзнавців, викликаними ідеологічною несумісністю представників радянської влади і старої дореволюційної науково-краєзнавчої інтелігенції, вихованої здебільшого на нормах загальнолюдської моралі, принципах об'єктивності, відданості історичній істині. У конфлікт з адміністративно-тоталітарними методами керівництва краєзнавство вступило ще й тому, що за змістом і формою організації ґрунтувалося на демократичних засадах. Воно будило національно-патріотичний дух, а це йшло врозріз з політикою згортання українізації, тенденцією нейтралізації національного змісту й переходу до інтернаціоналізації життя. Інтелігенція — передова частина суспільства не могла прийняти політику насильства нової влади і це неприйняття коштувало їй дорого. Чистки, висилки, арешти, розстріли, фабрикація гучних масових справ — такої ескалації зазнала політика репресій, ініційована і підтримувана вищим партійно-радянським керівництвом. Факти свідчать, що на характер і масштаби репресій на Поділлі і в Східній Волині наклало відбиток перебування в Житомирі, Вінниці, Кам'янці-Подільському Директорії, армії УНР, часті мобілізації, проживання на терені поляків, німців, чехів тощо. Ударів зазнало духовенство, вчительство, що складало соціальну базу краєзнавства, музейники, пам'яткоохоронці. Тоталітарна доба породила й інші аномалії. Скаліченість власної психології тюрмами, висилками, морально-психологічним терором царської державної машини правляча більшовицька еліта переносила на співвітчизників. У кілька поколінь в'їлася іржа страху, самозбереження, готовність “каятися”, “роззброюватися”, йти в фарватері більшовицької ідеології, пристосовуватися до її вимог. Знищення сотень тисяч представників наукової, культурно-освітньої інтелігенції, страх і заборони на десятки років паралізували краєзнавство.

Аналіз стану краєзнавства 30-х – початку 50-х років засвідчує занепад масового краєзнавчого руху, знищення не тільки краєзнавців, а й цілих науково-краєзнавчих установ і закладів. На зміну старій інтелігенції прийшов прошарок

нашвидко підготовлених людей розумової праці, які в основному прийняли ідеологію і політику нової влади, стали її провідниками. Уніфікація й централізація охопила сферу духовного життя, привела до ідейної одноманітності, змістового збіднення краєзнавчого процесу. Класова ворожість, нетерпимість, політична одностайність, нав'язування духовній сфері ідеологічних вимог спонукали до цілеспрямованого вибору тем, аргументів, продукування вигідних партії і державі висновків, вели до появи так званих “білих плям”, “лакун”, фальсифікацій.

Відбувся різкий спад масовості, згортання діяльності створених у 20-і роки громадських форм краєзнавчого руху, перенос центру дослідництва до державних музеїв, редакційних груп з підготовки історії фабрик, заводів. У той же час у Західній Волині, що 1921 року відійшла до Речі Посполитої, з'явилася низка наукових, професійних, культурно-освітніх товариств, музеїв, які очолили й розгорнули краєзнавчий пошук і досягли очевидних результатів.

Деякого поживлення набув краєзнавчий рух у роки Великої Вітчизняної війни у зв'язку з потребою підтримати й посилити патріотичний дух населення, мобілізувати його на відсіч ворогові. На основі архівних матеріалів СБУ показано стан краєзнавчої дослідницької праці на окупованій фашистами території Правобережної України.

Однак вже з другої половини 40-х почався ідеологічний контрнаступ партійно-радянського апарату, спрямований на історико-краєзнавчі, літературно-мистецькі кадри, який відобразився на проблематиці й ефективності досліджень.

З середини 50-х років ХХ ст. означився період поступового відродження краєзнавчого руху. Під впливом засудження культу особи Й.Сталіна, підготовки і відзначення 300-річчя „возз'єднання” України з Росією, 50-річчя першої російської революції 1905-1907 рр., 40-річчя Жовтневої революції почав відступати шок, завданий масовими репресіями. Розширилося коло “дозволених” тем. Вони лягли в основу планів наукової роботи Інституту історії АН УРСР, кафедр вищих навчальних закладів, студентських наукових об'єднань, гуртків у ВНЗ, школах, музеях. Дальшого розвитку набуло пам'яткознавство, музейне, бібліотечне, архівне краєзнавство. Нового піднесення зазнало шкільне краєзнавство – шкільна юнь

вирушила в експедиції, походи по місцях бойової і трудової слави. У краєзнавчий рух вливалось нове покоління дослідників. Відновились археологічні, фольклорно-етнографічні дослідження. З'явився ряд документальних збірників, нарисів історії фабрик, заводів, колгоспів, окремих населених пунктів. І все ж рівень заідеологізованості духовного життя, краєзнавчої праці був високим, гальмував її. Він відображав хибну теоретичну установку і практичний курс партії на нівелювання національних відмінностей, злиття націй і народностей в єдину спільність — „радянський народ”. Посилилась русифікація, партійно-державний контроль духовної галузі, що викликало з кінця 50-х хвилю протистояння, у першу чергу – з боку наукової і творчої інтелігенції. Своєю зброєю вона обрала рідне слово, історію і культуру України, її регіонів. Виникло шістдесятництво — національно-культурний рух опору діям тоталітарної влади.

Краєзнавчий рух 50-х – початку 60-х років, що відроджувався, реалізував свій потенціал в час підготовки і видання двадцятишеститомної історії міст і сіл України, коли був започаткований новий напрям української історіографії, українського краєзнавства. Упродовж 1970-1973 років у семи областях Правобережної України побачили світ сім томів, що вмістили 369 нарисів, 3140 довідок про міста і села макрорегіону, 3000 ілюстрацій, карт, 5190 сторінок — 562 друкованих аркуші наукового тексту. Цей подвиг здійснили 17 тис. краєзнавців – учених, бібліотекарів, архівістів, учителів, журналістів. У ході цієї роботи виникли нові краєзнавчі структури, були започатковані історико-краєзнавчі конференції і видання наукових збірників, краєзнавча тематика все настирливіше проникала в коло дисертабельних проблем. Помітно посилилася джерельна база краєзнавства, виросло нове покоління краєзнавців-дослідників. І в той же час ще рельєфніше проглянули й недоліки політизації, ідеологізації наукового дослідництва, відсутність контактів з істориками-краєзнавцями діаспори, які зібрали значний невідомий Україні пласт документів, матеріалів, краєзнавчих публікацій, що в значній мірі знизило науковий рівень томів, зберегло “білі плями” й тенденційні штампи при розгляді цілого ряду питань. У даному дослідженні на основі аналізу досвіду підготовки і видання історії міст і сіл макрорегіону виокремлено уроки,

врахування яких дасть можливість добитися якісного перевидання томів у новій редакції.

Робота над історією міст і сіл створила умови для розгортання ініціативи десятків тисяч людей, дала поштовх дальшому розвитку краєзнавства 70-х – 80-х років. Особливістю цього етапу розвитку краєзнавчого руху є відновлення процесу інституціоналізації, відродження громадських форм. Від авторських груп, комісій, редколегій у ряді областей, районів, міст перейшли до створення комісій по виданню нарисів окремих міст і сіл, краєзнавчих товариств, гуртків. Активізувалося пам'яткознавство і пам'ятко-охоронна робота, 1966 року виникло Українське товариство охорони пам'яток історії і культури, його обласні, міські і районні організації, охопивши індивідуальним і колективним членством мільйони людей. Ще більше висвітилася згубність ідеологічних лекал, в які все важче вписувався широкий спектр фактів, подій і явищ української історії, трагічної і героїчної, невідкладної надуманим формулам. За парадністю успіхів і декларативністю перспектив все важче ставало ховати неповторність тисячолітньої історії волелюбного народу, який на алтар боротьби за незалежність віддав життя мільйонів синів. Набувала розмаху боротьба інтелігенції за гласність, свободу слова. Історики-краєзнавці, незважаючи на утиски, арешти й інші прояви репресій, намагалися знайти відповіді на питання, поставлені часом, об'єктивно і всебічно реконструювали сторінки української історії, які з ідеологічних міркувань замовчувалися. Виникла невідкладна потреба в координації краєзнавчого руху, об'єднанні краєзнавчих сил, їх структуризації й спрямуванні.

У дисертації проаналізовано краєзнавчі процеси на Правобережжі доби незалежності України, визначено фактори, що сприяють їх розвитку, особливості взаємодії державних, громадських й шкільних форм краєзнавчого руху, основні напрями й результати історико-регіональних досліджень. Показано, що відродження на зламі 80-90-х років обласних, районних і міських краєзнавчих організацій привело до відновлення діяльності всеукраїнського координаційного краєзнавчого центру.

27 березня 1990 року створена Всеукраїнська спілка краєзнавців — правонаступниця репресованого в 30-і роки Українського комітету краєзнавства. Її очолив академік НАН України П.Т.Тронько. Інституціоналізація краєзнавчого руху набула логічного продовження, виникли обласні, а згодом — міські, районні, первинні осередки Спілки в усіх областях Правобережної України. Відбулося організаційне упорядкування діяльності окремих краєзнавців, груп, товариств, реорганізація старих та створення нових краєзнавчих осередків. За характером діяльності, формою об'єднання і методами управління вони стали зразком осередків громадянського суспільства. У час формування національної історичної науки посилювався краєзнавчий аспект діяльності академічних інститутів, вузівських кафедр, зародилися різноманітні форми їх інтеграції з краєзнавством — дослідницькі центри під егідою Інституту історії України НАН України, спільні зі Спілкою та її організаціями на місцях наукові проекти, програми, наукові конференції, конгреси, симпозіуми, видання. Більшої організованості набуло шкільне краєзнавство, втягнуте в реалізацію всеукраїнських акцій — участь у рухах, експедиціях, конкурсах, олімпіадах. До нього долучилися новостворені організації товариств “Просвіта”, “Меморіал” і, особливо, — Українського фонду культури, одного з фундаторів Всеукраїнської спілки краєзнавців.

Активну участь в історико-краєзнавчому вивченні України, її правобережного регіону бере діаспора з її багатим досвідом, джерельною базою, напрацюваннями. Вона консолідувала свої наукові сили навколо Українського вільного університету, Української вільної академії наук, відділень закордонного Наукового товариства імені Т.Шевченка, Українського історичного товариства та інших науково-громадських інституцій, зуміла використати вивезені еміграцією архівні, бібліотечні документи для встановлення історичної правди про складні події української історії ХХ ст., очищення її від фальсифікацій, перетворення у зброю для дальшої боротьби за реалізацію української національної ідеї. Було створено Товариство подоляків, Кабінет вивчення Поділля ім. Ю. Сіцинського, ряд волинських товариств в Європі, США, Канаді, Австралії та вінніпезький Інститут дослідів Волині. За 50 років діяльності на громадських засадах при добродійній

підтримці ІДВ підготував і видав 70 монографій, науково-популярних книг, а також — 20 чисел “Літопису Волині”, що вмістили більше 800 статей, наукових розвідок, нарисів, повідомлень, інформацій, звітів, що стосуються історії, географії, природи, демографії, етнографії і фольклору, релігійних вірувань жителів Правобережної України. У 90-х роках минулого століття науково-краєзнавчі структури західної діаспори взяли курс на перебудову, пошук нових напрямів діяльності, форм інтеграції з вітчизняною історичною наукою, співпраці з краєзнавцями-дослідниками Правобережної України, що ще в більшій мірі посилило джерельний, методичний потенціал української історіографії, українського краєзнавства.

Краєзнавчий рух доби незалежності став масовим, як у 20-і роки ХХ ст., але більш змістовним і різностороннім за напрямками, вагомим за наслідками. Він спрямований на об’єктивну реконструкцію історії українського народу, яку краєзнавство наповнює конкретними подіями, фактами, особливостями кожного краю. Відбувається очищення подій і фактів від намулу ідеологізації, заповнення “білих плям”, оцінка і переоцінка низки явищ, подій. Краєзнавчий рух повернув мільйони людей до свого історичного коріння, відновив і зміцнив нитку історичної пам’яті, єдності і наступності поколінь. Науково-дослідною працею краєзнавців на скрижалі історії повернуто тисячі забутих імен. Краєзнавство стало своєрідним судом честі, який здійснює наукову реабілітацію видатних діячів минулого. Автором особисто піддано науковій реабілітації життя, краєзнавчу й патріотичну діяльність восьми дослідників, зокрема подолян П.О. Богацького, професора, дійсного члена Австралійського відділення НТШ, Д.О. Богацького, голови Кам’янець-Подільського наукового товариства ВУАН, Г.К. Голоскевича, М.М.Любинського, волинян І.Ф. Онуфрійчука, голови Товариства волинян у Вінніпезі, К.Т.Туркала, М.В. Кривинюка, Г.К. Черв’яка, етнографа, краєзнавця, музейника.

У дисертації зроблено висновок, що своїм зверненням до героїчних і трагічних сторінок історії, до звичаїв, традицій і обрядів краєзнавство виконує важливу виховну функцію, стало в авангарді національно-культурного відродження і за своєю суттю набуло статусу національного. Тому краєзнавчий рух

підтримується і високо оцінюється державою. Свідченням цього є Укази Президента України “Про заходи щодо відтворення видатних пам’яток історії і культури” (1995), “Про заходи щодо підтримки краєзнавчого руху в Україні” (2001), розпорядження “Про забезпечення комплексного розвитку малих міст України” (2000), яке поставило завдання підготовки за участю Національної академії наук України нової редакції історії населених пунктів України, прийняття Кабінетом Міністрів України “Програми розвитку краєзнавства на період до 2010 року” (2002).

Примітною особливістю нинішнього етапу розвитку краєзнавства став курс на реалізацію довгострокових кардинальних проектів у галузі регіонального дослідництва — підготовку і видання Книг пам’яті і Книг скорботи, “Зводу пам’яток історії і культури”, серії книг “Реабілітовані історією”, довгострокової програми відтворення 54 видатних пам’яток історії та культури України, 25 з яких розміщені на Правобережній Україні. На чергу дня поставлена підготовка і видання історії міст і сіл України в новому історіографічному наповненні. У час кардинальних перемін і переоцінок завдяки сформованій краєзнавцями різних поколінь поваги до історичного минулого посилюється увага до збереження пам’яток історико-культурної спадщини й увічнення в граніті та бронзі подій, персоналій української історії.

Краєзнавство як галузь духовного життя відчуває не тільки переваги доби, а й труднощі, проблеми. Особливо віддзеркалились вони в ставленні до пам’яток старовини і, в першу чергу, - радянського часу. Кризу переживають пам’яткоохоронні організації, музеї, брак коштів на літературу, періодику – бібліотечні заклади. Всеукраїнська спілка краєзнавців не має жодного оплачуваного працівника, а тим більше коштів на видання журналу „Краєзнавство”, краєзнавчої літератури. Програма розвитку краєзнавства на період до 2010 року в питанні фінансування випуску краєзнавчої літератури виконується незадовільно. Відстає від вимог динамічного краєзнавчого руху розробка науково-теоретичних, методологічних засад сучасного краєзнавства. Дисертантом вироблено рекомендації щодо використання узагальненого досвіду, зокрема

запропоновано створити Центр краєзнавства на зразок Науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства чи Центру пам'яткознавства НАН України, встановити День краєзнавця та звання Заслужений краєзнавець України, удосконалити вивчення основ краєзнавства в педагогічних ВНЗ, школах, прискорити підготовку типових програм.

Краєзнавчий рух 20-х років ХХ – початку ХХІ ст. став помітною складовою наукового, культурно-освітнього життя Правобережної України, її духовного розвитку, сприяв формуванню національного світогляду громадян, розвитку національної ідеї, втіленню її в практику – розбудову Української незалежної держави.

Висновки і пропозиції знайшли відображення також у монографії [1046, с. 561-569].

Список використаних джерел і літератури

І. Джерела

1. Неопубліковані архівні джерела

Центральний державний архів вищих органів влади і управління України
(ЦДАВО України, м. Київ)

Ф.Р. 14 – Головна редколегія „Історії міст і сіл Української РСР”.

Оп.2. 1945-1970 рр.

1. Спр. 1643 – Історичні довідки про населені пункти для довідника „Історія міст і сіл УРСР”. Том. II. 1962 р. – 243 арк.
2. Спр. 1732 – Плани, стенограми, методичні вказівки, анкета-довідка, перелік документів до довідника „Історія міст і сіл УРСР”. 1963-1965 рр. – 206 арк.

Ф.Р. 166 – Народний Комісаріат освіти (НКО) УРСР.

Оп. 1. 1918-1920 рр.

3. Спр. 2 – Декрети і постанови Тимчасового робітничо-селянського уряду України і Наркомосу про відокремлення церкви від держави і школи від церкви, передачу всіх учбових закладів і театрів до відому Наркомосу, організацію Центрального агентства по постачанню і розповсюдженню друкованих творів, охорону пам’ятників старовини та з інших питань культурного будівництва на Україні. Списки повітів та волостей України. 17.01.1918-15.06.1919 рр. – 85 арк.
4. Спр. 875 – Звіт Народного комісаріату освіти УСРР за 1920 р. – 5 арк.
5. Спр. 938 – Звіт Волинського губвідділу народосвіти про його роботу за 1920 – листопад 1921 р. і матеріали до нього. 4.12.1920 – 21.12.1921 рр. – 127 арк.

6. Спр. 8391 – Листування з Наркомфіном УРСР і окружними інспектурами народної освіти про надсилку додаткових кредитів, скорочення штатів. 12.05.1925-11.04.1927 рр. – 32 арк.
- Оп. 2. 1921-1922 рр.
7. Спр. 406 – Проект положення про Всеукраїнську нараду по краєзнавству. – 21 арк.
8. Спр. 450 – Матеріали про підготовку та проведення I Всеукраїнського наукового конгресу, з'їзду Російської асоціації фізиків, Всеукраїнського з'їзду по краєзнавству в м. Києві, Всесоюзного з'їзду астрономів в м. Харкові, з'їзду по вивченню продуктивних сил і народного господарства України та проекти положень про I-й з'їзд у справі вивчення продуктивних сил та народного господарства України, I Всеукраїнський науковий конгрес, протоколи, звіти організаційних комітетів, доповідні записки, програми, кошториси та пояснюючі записки до них. 18.09.1921-8.12.1925 рр. – 194 арк.
9. Спр. 454 – Матеріали про організацію та роботу наукових природознавчих товариств і науково-дослідних установ України (положення, протоколи, статuti, звіти, доповіді, доповідні та наукові записки, плани, наукові праці, кошториси, штати). 31.01.1921-28.01.1925 рр. – 800 арк.
10. Спр. 456 – Матеріали про облік, охорону й дослідження пам'яток культури і природи України (декрет ВУЦВК і РНК УСРР, постанови, положення, статuti, протоколи, звіти, доповідні та пояснюючі записки, плани, кошториси). 6.03.1921-13.04.1925 рр. – 243 арк.
11. Спр. 1050 – Матеріали про стан та навчально-виховну роботу Вінницького ІНО (звіти, анкетні відомості, зведення, учбові плани, програми, списки лекторів, студентів). 5.12.1922-24.10.1923 рр. – 119 арк.
- Оп. 3. 1923 р.
12. Спр. 55 – Листування з губвиконкомаами про видання академічного українського словника, стан театрів у Волинській губернії, охорону майна Києво-

Печерської лаври, кражу речей і цінностей з Катеринославського народного музею та інше. 13.01.1923-2.01.1924 рр. – 55 арк.

13.Спр. 130 – Листування з Подільською губполітосвітою про охорону пам'ятників старовини, ремонт штаб-квартири декабриста П. Пестеля. 26.01.-13.11.1923 р. – 59 арк.

14.Спр. 405 – Звіти про роботу та операційні плани Укрнауки НКО УСРР. 31.03.1923 – 1.06.1927 рр. – 461 арк.

15.Спр. 406 – Протоколи студентських організацій, звіти про роботу, кошториси та інші матеріали Українського комітету краєзнавства. Список особового складу. 17.10.1923 – 22.06.1925 рр. – 38 арк.

16.Спр.414 – Звіти про роботу, доповіді, доповідні записки, плани, кошториси на утримання штату Вінницької філії ВНБ ВУАН. Список співробітників. 4.04.1923 – 25.07.1925 рр. – 94 арк.

17.Спр. 744 – Відомості про реєстрацію Кам'янець-Подільського художньо-промислового технікуму ім. Г. Сковороди. 28.04.-21.05.1923 р. – 5 арк.

18.Спр.938 – Звіт про стан охорони дитинства на Україні та роботу відділу охорони дитинства. Плани роботи Головоцвуху на 1923 р. Інструкція НКО УСРР про порядок ведення діловодства у відділах, комітетах і головкоматх наркомату. 7.06.-20.11.1923 р. – 49 арк.

19.Спр. 1206 – Листування з Житомирським ІНО про відпуск коштів на утримання. 9.10.1923.-10.05.1924 рр. – 8 арк.

Оп. 4. 1924 р.

20.Спр. 236 – Проект положення про Всеукраїнський науковий комітет. Доповідь про роботу українського соціологічного інституту і дослідної кафедри історії української загальної культури. Листування з науковими установами РСФРР і України про видання наукових бюлетнів, проведення наукових робіт, обмін інформаціями. 24.01. – 23.12.1924 р. – 784 арк.

- 21.Спр. 251 – Стенограма І-го Всеукраїнського з'їзду по вивченню продуктивних сил та народного господарства України. 28.XII.1924 – 1.I.1925 рр. – 499 арк.
- 22.Спр.258 – Анкети делегатів І Всеукраїнського з'їзду по вивченню продуктивних сил та народного господарства України. 27.12.1924 – 5.01.1925 рр. – 98 арк.
- 23.Спр.266 – Листування з Одеським та Кам'янець-Подільським археологічними музеями про передачу Одеському музею нумізматичного і керамічного відділів з музею ІНО та щодо фінансування музеїв. 15.01. – 13.10.1924р. – 6 арк.
- 24.Спр.306 – Виписи з протоколів, характеристики, особові картки аспірантів, наукових робітників Кам'янець-Подільського ІНО. 6.03. – 16.12.1924 р. – 27 арк.
- Оп. 5. 1925 р.
25. Спр.720 – Протоколи засідань великої президії Укрголовнауки за 1925 р. 10.01. – 27.06.1925 р. – 135 арк.
- Оп. 6. 1926-1930 рр.
- 26.Спр. 600 – Протоколи засідань президії Укрнауки (в 2-х томах). Т.1. Оригінали. 5.01. – 1.07.1926 р. – 133 арк.
- 27.Спр. 601 – Протоколи засідань президії Укрнауки НКО УСРР. Т.2 (останній). Оригінали. 3.07. – 28.12.1926 р. – 116 арк.
- 28.Спр. 720 – Протоколи засідань президії Укрнауки. 25.09.1925 р. – 100 арк.
- 29.Спр. 1498 – Протоколи засідань комісії в справі раціонального розподілу площі Наркомосу між окремими управліннями і відділами та листування відділів Наркомосу УСРР з цього ж питання. Попередній кошторис на ремонтні роботи в будинку Наркомосу. 8.09.1926 – 29.09.1930 рр. – 128 арк.
- 30.Спр. 2281 – Протокол засідання ініціативної групи про заснування в м. Могилів-Подільському краєзнавчого товариства та музею. Листування. Статут

окружного Могилів-Подільського краєзнавчого товариства та музею.
5.03.1928 – 31.03.1930 рр. – 18 арк.

- 31.Спр. 2599 – Листування з Тульчинською окрінспектурою наросвіти про організацію роботи окружного Тульчинського краєзнавчого музею ім. Х річниці Жовтневої революції. 28.10.1927 – 18.07.1930 рр. – 22 арк.
- 32.Спр. 6040 – Протоколи засідань Українського комітету краєзнавства. 21.01. – 14.05.1927. – 10 арк.
- 33.Спр. 8544 – Протоколи засідань Українського комітету краєзнавства. 8.01. – 9.04.1927 р. – 48 арк.
- 34.Спр. 8584 – Звідомлення про діяльність Київської комісії краєзнавства при ВУАН. 1923 р. – 26 арк.
- 35.Спр. 8591 – Листування з Центральним бюро краєзнавства РСФРР, Українським краєзнавчим комітетом про збір матеріалів і відомостей для другого видання краєзнавчого довідника та рекомендацію українського журналу “Краєзнавство” для шкіл. 9.02.1926 – 13.08.1928 рр. – 11 арк.
- 36.Спр. 8593 – Протокол і виписки з протоколів наради Ради Волинського наукового товариства краєзнавства з представниками від різних установ і організацій округу та засідання Президії Житомирської міськради про поліпшення стану наукової книгозбірні при Волинському державному музеї та залишення її в Житомирі. Положення про Кабінет по вивченню Шевченківщини при окрмузеї. Листування з Управлінням Головополітосвіти і Укрнаукою про організацію тимчасових краєзнавчих бюро при Радах музеїв, організацію краєзнавчої роботи в селянських будинках, хатах-читальнях, трудшколах. 10.02.1926 - 5.03.1930 рр. – 24 арк.
- 37.Спр. 8594 – Протоколи засідань та Положення про Український комітет краєзнавства. Статути місцевих краєзнавчих товариств та відомості Київської комісії краєзнавства про її діяльність за 1923 р. 10.01.1927 – 20.04.1929 рр. – 61 арк.

- 38.Спр. 8595 – Матеріали про організацію і діяльність Українського комітету краєзнавства (Положення, протоколи, виписки з протоколів, доповіді, листування). 23.XI.1926 – 1.X.1930 рр. – 128 арк.
- 39.Спр. 9291 – Протокол наради при Наркомосі УСРР про складання звітів за 1924/25, 1925/26, 1926/27 рр. та звіти про роботу Наркомосу за ці періоди. 15.12.1926 – 18.02.1929 рр. – 327 арк.
- 40.Спр. 9368 – Листування з ВУАН про охорону могили письменника С. Руданського та будинків С. Руданського і Л. Українки в м. Ялті. 24.02–22.05.1926 р. – 9 арк.
- 41.Спр. 9441 – Листування з Київським краєвим інспектором по охороні пам'яток культури і Кам'янець-Подільським окрвиконкомом про охорону пам'яток округу. 16.03.1928 – 2.07.1930 рр. – 14 арк.
- Оп. 8. 1928-1929 рр.
- 42.Спр. 425 – Матеріали по увічненню пам'яті М.М. Коцюбинського на Україні (протоколи, доповідні записки, плани, листування). 8.03.-28.12.1928 рр. – 100 арк.
- Оп. 11. 1933-1941 рр.
- 43.Спр. 360 – Паспорти Українського історичного музею в м. Одесі, Житомирського, Вінницького та інших краєзнавчих музеїв. Нарис діяльності Одеського музею. 1936 р. – 149 арк.
- Оп. 12. 1919-1933 рр.
- 44.Спр.832 – Брілінг Густав Вальдемарович [ОС]. - 4 арк.
- 45.Спр.1522 – Геринович Володимир Олександрович [ОС]. – 42 арк.
- 46.Спр. 2330 – Дубняк Кость Володимирович [ОС]. – 5 арк.
- 47.Спр. 2699 – Затонський Володимир Петрович [ОС]. – 12 арк.
- 48.Спр. 2713 – Зборовський Іполит Чеславович [ОС]. – 6 арк.
- 49.Спр. 2641 – Зайцев Дмитро Варфоломійович [ОС]. – 10 арк.
- 50.Спр. 3307 – Клепацький Павло Григорович [ОС]. – 8 арк.
- 51.Спр. 3487 – Козубовський Федір Андрійович [ОС]. – 38 арк.
- 52.Спр. 3776 – Кравченко Василь Григорович [ОС]. – 2 арк.

- 53.Спр. 3865 – Кривинюк Михайло Васильович [ОС]. – 2 арк.
54.Спр. 3872 – Криворотченко Михайло Григорович [ОС]. – 49 арк.
55.Спр. 4436 – Лазарис Олександр Аронович [ОС]. – 14 арк.
56.Спр. 4521 – Любарський Іван Антонович [ОС]. – 23 арк.
57.Спр. 5590 – Отамановський Михайло Дмитрович [ОС]. – 2 арк.
58.Спр. 8249 – Храневич Василь Полікарпович [ОС]. – 10 арк.
59.Спр. 7248 – Соловей Дмитро Варфоломійович [ОС]. – 8 арк.
60.Спр.7635 – Тимченко Євген Костянтинівич [ОС]. – 2 арк.
61.Спр.7818 – Туркало Кость Тимофійович [ОС]. – 4 арк.
62.Спр.8040 – Філь Юхим Павлович [ОС]. – 2 арк.
63.Спр.8391 - Черв'як Корній Григорович [ОС]. – 18 арк.
64.Спр.8454 – Четвериков В'ячеслав Іванович [ОС]. – 24 арк.
65.Спр.8557 – Шарлемань Микола Васильович [ОС]. – 14 арк.

Оп. 15

- 66.Спр.187 – Річний звіт про роботу шкіл Кам'янець-Подільського обласного відділу народної освіти за 1945-1946 н.р. – 85 арк.
67.Спр.1659 – Річний звіт Вінницького педінституту за 1954-1955 н.р. – 112 арк.
68.Спр.8236 – Інформація Вінницького обл. ВНО про підсумки роботи шкіл і відділів народної освіти за 1971-1972 н.р. – 70 арк.
69.Спр.8247 – Інформація Хмельницького обл. ВНО про підсумки роботи шкіл і відділів народної освіти за 1971-1972 н.р. – 73 арк.
70.Спр.8367 – Річний звіт про науково-дослідну роботу Вінницького педінституту за 1972 р. – 203 арк.

Ф. 2201 – Міністерство народної освіти і мистецтв Української держави.

Оп. 2. 1918-1919 рр.

- 71.Спр.7 – Департамент загальних справ. Документи про організацію Української академії наук (законопроект, протоколи, кошториси). 10.06-5.12.1918 р. – 70 арк.

72.Спр.13 – Листування з державним банком про розмін чеків, розасигнування коштів на курси українознавства. 26.03. – 31.XII.1918р. – 48 арк.

73.Спр.206 – Листування з Хорольською повітовою земською управою про відкриття вчительської семінарії в м. Хорол. 4.07. – 25.XI.1918 р. – 16 арк.

74.Спр.569 – Листування з Департаментом мистецтв про роботу Кам'янець-Подільської художньої ремісничої майстерні, звіт, доповідна записка, фінансовий стан, особовий склад. 18.05. – 17.07.1918 р. – 24 арк.

Оп. 3. 1918 р.

75.Спр.13 – Списки „Просвіт” на Україні. 1918 р. – 34 арк.

76.Спр.23 – Копії Закону гетьманської Ради міністрів, тимчасового закону про заснування університету в м. Кам'янці на Поділлі. 1918 р. – 28 арк.

Ф. 2581 – Генеральне секретарство освіти Української Центральної ради. (25.06.1917 – 8.01.1918 р.). Народне Міністерство освіти УНР (9.01. – 30.04.1918 р.)

Оп. 1. 1917-1918 рр.

77.Спр.12 – Проекти, постанови і доповіді про організацію і структуру Секретарства та Міністерства освіти УНР. 1917-1918 рр. – 84 арк.

78.Спр.16 – Постанови громадських організацій про підтримку Центральної Ради і надіслані привітання їй та секретарю освіти. Відозви Генерального секретаря освіти Стешенка до громадян і вчителів про допомогу в українізації школи та розповсюдження брошури “Чого прийшли німці на Україну”. 2.07.1917 – квітень 1918 рр. – 48 арк.

79.Спр.17 – Постанови Секретаріату про організацію місцевих учительських спілок і Всеукраїнської спілки учителів, їх статuti, протоколи з'їздів, скликання всеукраїнського з'їзду. Квітень 1917-16.07.1918 рр. – 107арк.

80.Спр.206 – Документи про Центральний комітет охорони пам'яток старовини і мистецтва на Україні (статут, персональний склад, кошторис, план роботи). 28.08.1917 – 15.04.1918 рр. – 35 арк.

81.Спр.207 – Протоколи ради ЦК охорони пам'яток старовини і мистецтва на Україні. 26.10.1917 – 30. 04.1918 рр. – 29 арк.

Ф. 2582 – Міністерство народної освіти Української Народної Республіки.

Оп. 1. 1918-1920 рр.

82. Спр. 2 – Накази (копії) по Міністерству народної освіти про призначення та звільнення від служби та організацію роботи Департаменту позашкільної освіти. 17.12.1918 – 28.10.1919 рр. – 243 арк.

83. Спр.63 – Листування між ректорами Варшавського і Кам'янець-Подільського університетів про використання наукових кадрів, що емігрували в Польщу (1920-1923 рр.). – 34 арк.

84.Спр.182 – Документи Кам'янець-Подільського університету (листування про затвердження професорів і приват-доцентів, про влаштування допоміжних інституцій – біологічної станції, зразкового городу, про допомогу Подільському церковному історико-археологічному товариству). 9.01. – 5.04.1919 р. – 120 арк.

85.Спр.187 – Документи Кам'янець-Подільського державного університету. Т.1 (розпорядження Міністерства і листування з організаційних питань про штати, кошти, відкриття факультетів, прийом студентів). 30.01.1919 – 10.05.1920 рр. – 92 арк.

86.Спр.676 – Проект Єдиної школи на Україні. 1910 р. – 48 арк.

Ф.Р. 4633 – Документи і матеріали Головної редакційної колегії „Історії міст і сіл Української РСР”. 1962-1976 рр.

Оп. 1 – Головна редколегія „Історії міст і сіл Української РСР” (1962-1976)

87. Спр. 1 – Документи про організацію і методичне забезпечення видання „Історії міст і сіл Української РСР”, що розглядалися в ЦК КПУ. Травень-грудень 1962 р. – 64 арк.
- 88.Спр.3 – Проект Положення про Головну редколегію „Історії міст і сіл Української РСР”. – 7 арк.
- 89.Спр. 5 – Протоколи №1-3 засідань Головної редколегії. Оригінали. 6.02. – 23.09.1963 р. – 86 арк.
- 90.Спр. 10 – Довідки про перевірку стану підготовки до написання „Історії міст і сіл Української РСР” в областях республіки в 1963 р. – 80 арк.
- 91.Спр. 16 – Довідки, інформації облредколегій про стан підготовки до друку томів „Історії міст і сіл Української РСР”. 19.04 – 13.12.1965 р. – 77арк.
- 92.Спр. 20 – Проекти доповідних записок до ЦК КПУ про хід і завершення видання. 1967-1974рр. – 28 арк.
93. Спр. 28 – Протоколи №№18-21 засідань Головної редколегії „Історії міст і сіл Української РСР”. 25.03 – 24.12.1969 р. – 95 арк.
94. Спр. 32 – Документи про обговорення звіту Головної редколегії „Історії міст і сіл Української РСР” на Науковій раді Інституту історії АН СРСР (плани, доповіді). 14.07.1970р. – 65 арк.
95. Спр. 35 – Протоколи №№27-31 засідань Головної редколегії „Історії міст і сіл Української РСР”. 20.02. – 17.12.1971 р. – 109 арк.
- 96.Спр. 36 – Документи нарад у голови Головної редколегії П.Т. Тронька, присвячених підготовці “Історії міст і сіл УРСР”. 1971-1975 рр. – 28 арк.
97. Спр. 37 – Листування з Інститутами історії АН СРСР і АН УРСР, обласними редколегіями, окремими громадянами про уточнення відомостей в томах видання. 5.02. – 15.12.1971 р. – 94 арк.
98. Спр. 44 – Документи про обговорення доповіді голови Головної редколегії П.Т. Тронька про досвід підготовки і видання 26-томної “Історії міст і сіл Української РСР” на Бюро Відділення історії АН СРСР (постанова, доповідь, довідка). 5.02. – 2.04.1974 р. – 66 арк.

99. Спр. 47 – Стенограма засідання президії АН УРСР про обговорення підсумків створення 26-томної „Історії міст і сіл Української РСР”. 19.07.1974р. – 22 арк.
100. Спр. 50 – Документи про проведення спільного засідання Головної редколегії „Історії міст і сіл Української РСР”, вченої ради Інститут історії АН УРСР, наукової ради Головної редакції УРЕ, колегії Головного архівного управління при Раді Міністрів УРСР, присвяченого підсумкам видання 26-томної „Історії міст і сіл Української РСР”. 15.09.1975 р. – 96 арк.
101. Спр. 54 – Списки журнальних і газетних статей, рецензій, присвячених виданню „Історії міст і сіл Української РСР”. 1962-1975 рр. – 52 арк.
102. Спр. 56 – Доповідь голови Головної редколегії П.Т. Тронька на сесії Академії суспільних наук при ЦК КПРС про досвід дослідження проблем інтернаціоналізму і дружби народів у багатотомній „Історії міст і сіл Української РСР”. Серпень 1976 р. – 24 арк.
103. Спр. 65 – Документи про організацію роботи по написанню тому „Вінницька область” (Звіти, списки, інше). 1972 р. – 122 арк.
104. Спр. 66 – Документи про організацію роботи по написанню тому „Волинська область”. 1963-1971 рр. – 81 арк.
105. Спр. 75 – Документи про організацію роботи по написанню тому „Київська область”. 1964-1971 рр. – 174 арк.
106. Спр. 89 – Документи про організацію роботи по написанню тому „Хмельницька область” (плани, звіти, довідки, списки і інше). 1964-1973 рр. – 61 арк.
107. Спр. 90 – Документи про організацію роботи по написанню тому „Черкаська область”. 1963-1973 рр. – 113 арк.
108. Спр. 105 – Матеріали Всесоюзної наукової конференції „Про досвід написання історії міст і сіл, фабрик і заводів, колгоспів і радгоспів СРСР”.

Вступне слово П.Т. Тронька і доповіді на пленарному засіданні.
23.05.1972 р. – 156 арк.

109. Спр. 112 – Матеріали секції загальнометодичних проблем історичного краєзнавства Всесоюзної конференції про досвід написання історії міст і сіл, фабрик, заводів, колгоспів і радгоспів СРСР. 24.05.1972р. – 145 арк.
110. Спр. 113 – Стенограма засідання секції загальнометодичних проблем історичного краєзнавства Всесоюзної наукової конференції. Т.2. 25.05.1975 р. – 153 арк.
111. Спр. 114 – Стенограма засідання секції загальнометодичних проблем історичного краєзнавства Всесоюзної наукової конференції. Т.3. 26.05.1972 р. – 137 арк.
112. Спр.126 – Відомості про кількість і списки учасників та гостей Всесоюзної наукової конференції. 1972 р. – 222 арк.

Оп.

113. Спр.134 – Матеріали. Листування. – 75 арк.

**Центральний державний архів громадських об'єднань України
(ЦДАГО, м. Київ)**

Ф. 1 – Центральний комітет Комуністичної партії України.

Оп. 20 – Відділи ЦК КП(б)У довоєнного періоду. 1918-1941 рр.

114. Спр.2923 – Протоколи комісії політбюро ЦК КП(б)У про роботу ВУАН. Висновки і пропозиції НКО УСРР в ЦК про стан і роботу ВУАН. 31.01. – 27.05.1929 р. – 52 арк.
115. Спр.2924 – Доповідна записка ВУАН про Всесоюзну конференцію істориків-марксистів. 6-11.01.1929 р. – 7 арк.
116. Спр.3066 – Письмо Полтавского окружкома партии в ЦК КП(б)У о выдвижении представителя для участия в судебном процессе над контрреволюционной организацией СВУ. 19.01.-15.08.1930 г.– 16арк.

Ф. 263 – Колекція позасудових справ реабілітованих.

Оп. 1

117. Спр.43010 ФП – По звинуваченню Лупана Л.С. по ст.ст. 54-10, 54-11 КК УРСР.
– 85 арк.

**Центральний державний історичний архів України
у м. Києві (ЦДА, м. Київ)**

Ф. 442 – Канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора.

Оп. 44. Полицейская часть. 1865 г.

118. Спр.411 – По отношению общества любителей естествознания, состоящего при Императорском Московском университете, относительно открытия в Москве весной 1867 г. русской этнографической выставки. – 42 арк.

Ф. 725 – Київське товариство охорони пам'ятників старовини та мистецтва.

Оп. 1. 1910-1919 рр.

119. Спр.30 – Журнали засідань Ради, розпорядчого комітету і загальних зборів товариства. 8.02.1912 – 3.02.1918 рр. – 113 арк.

Ф. 832 – Антонович Володимир Боніфатійович.

Оп. 1. 1860-1942 рр.

120. Спр.118 – Записки Е.Н. Мельник-Антонович о жизни, деятельности и научных командировках В.Б. Антоновича в Краков, Прагу, Болонью, Рим в 1863-1899 гг. Рукопись 1893 г. – 19 арк.

Державний архів Вінницької області

**Ф.Р. 151 – Исполнительный комитет Винницкого городского Совета
депутатов трудящихся (1920 -).**

Оп. 9

121. Спр. 61 – Протокол заседания исполкома №23. 18 августа 1945 г. – 54 арк.

**Ф.Р. 254 – Подольский губернский отдел народного образования
подгубревкома (1919-1921). Подольский губернский отдел народного
образования Подольского губернского исполнительного комитета
(1921-1924). Подольская губернская инспектура народного
образования. Подольский губернский исполнительный комитет.**

Оп. 1

122. Спр. 64 – Постановление ВУЦИК о ликвидации детской беспризорности,
губисполкома – об охране памятников старины и искусства, список
учителей Винницкого фармацевтического техникума (11.12.1923-
2.10.1924 гг.). – 753 арк.

123. Спр. 654 – Квартальный план работы губполитпросвета (26.01-30.05.1925 гг.).
– 18 арк.

124. Спр. 658 – Циркуляр Главполитпросвета УССР о ликвидации неграмотности
среди допризывников; годовые, месячные отчеты; доклады о работе
Винницкого окрполитпросвета. Анкеты сотрудников (1922-
5.10.1923гг.). – 137 арк.

**Ф.Р. 552 – Винницкий окружной комитет профсоюза работников просвещения
(Робос).**

Оп. 1

125. Спр. 38 – Переписка с Винницкой секцией научных работников по вопросам
краеведения, организации культпросветработы. 7.01. – 30.12.1925 г.
– 166 арк.

126. Спр. 151 – Дело о деятельности и личном составе Винницкой секции научных
работников (5.02. – 19.12.1925 г.). – 66 арк.

Ф.Р. 925 – Подольский губернский исполнительный комитет совета рабочих крестьянских и красноармейских депутатов (1920-1921).

Оп. 2

127. Спр. 165 – Материалы о проведении мероприятий по социальному обеспечению, увековечению памяти борцов революции (январь 1921 – ноябрь 1922 гг.). – 47 арк.
128. Спр. 879 – Сводки губкомиссии об изъятии церковных ценностей по губернии (27.05. – 6.07.1922 г.). – 19 арк.

Ф.Р. 2625 – Подільський губернський революційний комітет. 1920-1921 гг.

Оп. 3

129. Спр. 2 – Протоколы засідань президії губревкому (21.01.-25.04.1921 гг.). – 50 арк.

Ф.Р. 2700 – Исполнительный комитет Винницкого обласного Совета депутатов трудящихся (1932 -).

Оп. 1

130. Спр. 57 – Постановления Винницкого обкома КП(б)У (13.01.-30.12.1940 гг.). – 159 арк.

Оп. 5

131. Спр. 77 – Постановление Винницкого облисполкома «Об охране памятников культуры и выдающихся исторических мест». 29.08. – 5-09.1946 г. – 204 арк.

Оп. 6

132. Спр. 231 – Протокол №25/121 заседания Винницкого обласного Совета депутатов трудящихся „О мерах по улучшению охраны памятников культуры и старины”. 14.07.1950 г. – 205 арк.

Ф.Р. 4970 – Винницкий областной отдел культурно-просветительных учреждений исполнительного комитета Винницкого областного Совета депутатов трудящихся.

Оп. 1

133. Спр. 30 – Решения и распоряжения областного и городского Советов депутатов трудящихся (4.02. – 30.12.1950 гг.). – 104 арк.

Ф.Р. 4971 – Винницкое областное управление культуры исполнительного комитета Винницкого областного Совета народных депутатов.

Оп. 1

134. Спр. 10 – Материалы о состоянии и охране исторических и археологических памятников на территории области (14.08.1953 – 25.11.1958 гг.). – 291 арк.

135. Спр. 82 – Отчет о деятельности музеев области. Переписка с Минкультуры УССР и райотделами культуры об увековечении памяти известных людей (24.II.1956 – 8.X.1959 гг.). – 94 арк.

Оп.4

136. Спр. 5 – Годовые статотчеты краеведческих музеев за 1960 г. и информация о работе музеев Винницкой области. – 164 арк.

137. Спр. 139 – Годовые отчеты и информации о работе краеведческих музеев за 1961-1962 гг. – 64 арк.

Оп. 11

138. Спр. 1 – Документы по учету, охране и пропаганде памятников истории и культуры за 1971-1980 гг. (постановления, решения). – 91 арк.

139. Спр. 2 – Акты государственной комиссии по приемке памятников культуры и искусства за 1972-1978 гг. – 18 арк.

Ф.Р. 5047 – Редколегія тому „Історія міст і сіл УРСР” по Вінницькій області.

Оп. 2

140. Спр. 1 – Протоколи засідань редколегії тому „Історія міст і сіл Української РСР. Вінницька область” (6.08.1963 – 10.08.1971 гг.). – 189 арк.
141. Спр. 2 – Постанови редколегії тому „Історія міст і сіл УРСР” по Вінницькій області (6.03.1964 – 20.08.1971 гг.). – 66 арк.
142. Спр. 7 – Списки членів редколегії тому та робочої групи. – 13 арк.
143. Спр. 15 – Звіт про роботу по підготовці тому. Березень 1972 р. – 25 арк.
144. Спр. 25 – Листування з Головною редколегією по організаційно-методичних питаннях підготовки тому (23.11.1963 – 1.04.1971 рр.). – 69 арк.
145. Спр. 218 – Рецензії на рукописи Тульчинського району. – 42 арк.
146. Спр. 356 – Список видатних осіб, які жили і працювали на Вінниччині. – 22 арк.
147. Спр. 357 – Списки меморіальних дощок, встановлених у населених пунктах області. (14.11.1962 – 14.10.1971 рр.). – 31 арк.

Ф.Р. 5105 – Присяжнюк Настя Андріївна (1894-1987) – краєзнавець, український радянський фольклорист, кавалер ордена Трудового Червоного Прапора.

Оп. 1

148. Спр. 83 – Колядки, щедрівки, записані Н.А. Присяжнюк. – 57 арк.
149. Спр. 117 – Автобіографія Н.А. Присяжнюк (варіанти). – 179 арк.
150. Спр. 181 – Родовід Присяжнюків, складений в 1968 р. – 24 арк.

Ф.Р. 5107 – Особовий фонд Подольського В.І.

Оп. 1

151. Спр. 3 – Документи про роботу Вінницького краєзнавчого музею під час тимчасової окупації (списки працівників, акти, заяви, інвентаризаційні картки). 1.XI.1941 – 18.07.1944 рр. – 17 арк.
152. Спр. 15 – Автобіографія В.І. Подольського. – 2 арк.
153. Спр. 24 – Статті про Вінницький краєзнавчий музей за 1943 р. – 28 арк.

Ф.Р. 5243 – Горб Евдокия Висильевна – краєвед, фольклорист, літератор.

Оп. 1

154. Спр. 1 – Документи бібліографічного характера (автобіографія, анкета, справки) (28.11.1929 – 20.06.1987 гг.). – 73 арк.
155. Спр. 340 – Рукописи сказок, зібраних і оброблених Горб Е.В. в 1955-1956гг. – 59 арк.
156. Спр. 348 – Статті бібліографічного характера о Присяжнюк Н.А. – 81 арк.

Ф.Р. 5257 – Особовий фонд Брілінга Г.Г.

Оп. 1.

157. Спр. 3. – Нариси “До історії Вінницького краєзнавчого музею” (машинопис) 1968 г. – 139 арк.
158. Спр. 11 – Спогади про Вінницьке реальне училище. 1974 р. – 191 арк.

Ф.Р. 5317 - Корожупова Ангеліна Петрівна – філолог, професор Вінницького державного педагогічного інституту ім. М. Островського.

Оп. 1.

159. Спр. 1. – Список друкованих праць. – 18 арк.
160. Спр. 49. - Стаття-доповідь до краєзнавчої конференції “Фольклористична діяльність Г. Танцюри” (21.11.1971 р.). – 29 арк.

Ф.Р.5321 – Рябий Мефодій Васильович-краєзнавець.

Оп. 1.

161. Спр. 1 – Біографія М.В. Рябого. – 22 арк.
162. Спр. 13 – Стаття М.В. Рябого “Тропінін на Поділлі”. – 15 арк.
163. Спр. 50 – Листування з викладачем літератури Кам’янець-Подільського педінституту, кандидатом філологічних наук Тищенком В.І. (26.10.1954-12.01.1972 рр.). – 29 арк.

Ф.Р. 5330 – Вінницька обласна організація Українського товариства охорони пам’ятників історії та культури.

Оп. 1

164. Спр. 1 – Протоколи засідань президії правління Вінницької обласної організації Українського товариства охорони пам'ятників історії та культури (8.12.1966-11.02.1969 рр.). – 105 арк.
165. Спр. 7 – Листування з відділом пропаганди і агітації Вінницького обкому КПУ, облвиконкомом по питаннях поліпшення збереження пам'ятників архітектури (20.06.1967 – 23.12.1969 рр.). – 50 арк.
166. Спр. 37 – Матеріали III-ї конференції обласної організації (доклад, звіт, списки). (15.04.1971 р.). – 108 арк.
167. Спр. 152 – Списки пам'ятників, пам'ятних знаків героям-комсомольцям, видатним діячам, встановлених на території області. (1.02. – 27.06.1977р). – 27 арк.

Оп. 2

168. Спр. 1 – Протокол обласної установчої конференції (30.11.1966 р.). – 57 арк.
169. Спр. 19 – Списки музейних закладів на громадських засадах, пам'ятників історії та культури, що підлягають занесенню до державних списків по області за 1969 р. – 81 арк.

Ф.Р. 5331 – Руденко Марія Авксентіївна – фольклористка.

Оп. 1

170. Спр. 1 – Автобіографія. Особовий листок по обліку кадрів. Копія атестату про закінчення Тульчинської педшколи та копія диплому про закінчення Вінницького державного учительського інституту (31.12.1939 – 10.09.1948 рр.). – 9 арк.
171. Спр. 7 – Розповідь про збирання народних скарбів Руденко М.А., підготовлена Вінницьким обласним будинком народної творчості (1972 р.). – 1 арк.

Оп. 2

172. Спр. 15 – Статті в газетах «Комсомольське плем'я», «Правда України», «Наддністрянська правда» та інших про М.А. Руденко (Квітень 1975–серпень 1986 рр.). – 19 арк.

Ф.Р. 5967 – Вінницька організація Спілки письменників України.

Оп. 1

173. Спр. 1 – Протоколи засідань бюро. 1.02. – 16.12.1971 р. – 22 арк.
174. Спр. 2 – Протоколи загальних зборів. 26.02. – 24.06.1971 р. – 16 арк.
175. Спр. 7 – Відомості про членів Вінницької організації Спілки письменників за 1971-1974 рр. – 13 арк.
176. Спр. 27 – Листування з радянськими та партійними органами про роботу організації, вшанування пам'яті поетів С. Руданського, Я. Шпорти (10.01. – 11.12.1973 р.). – 14 арк.
177. Спр. 37 – Звіти про роботу організації за 1974-1975 рр. – 31 арк.
178. Спр. 42 – Інформація про святкування 110-річчя з дня народження М.М. Коцюбинського. 1974 р. – 8 арк.

Державний архів Волинської області**Ф.Р. 25 – Відділ народної освіти Луцького міськвиконкому (1939-1941, 1944 -)**

Оп. 1

179. Спр. 12 – Звіт про роботу шкіл Луцька за 2-у чверть 1940-1941 н.р. 1940 р. – 3 арк.

Ф.Р. 59 – Волинський обласний відділ народної освіти (1939-1941, 1944 -).

Оп. 2

180. Спр. 7 – Річний звіт про роботу бібліотек. – 34 арк.

Оп. 3

181. Спр. 1 – Звіт про роботу шкіл Волинської області за 1943-1944 н. р. – 16 арк.

Ф.Р. 73 – Луцька приватна українська гімназія Товариства імені Лесі Українки. Місто Луцьк Волинського воєводства. 1917 - 1939 рр. – 223 спр.

Оп. 1

182. Спр. 7 – Хроніка подій гімназії (проведення вечорів, екскурсій, читання рефератів і лекцій учнями гімназій), інструктування гімназії за 1926-1929 навчальні роки. – 12 арк.
183. Спр. 50 – Текстовий звіт дирекції гімназії за 1933-1934 н.р. – 2 арк.

Ф.Р. 376 – Волинський державний університет імені Лесі Українки (1940-1941, 1944 -).

Оп.1

184. Спр. 14 – Звіти про роботу інституту за 1946-1947 н. р. – 8 арк.
185. Спр. 30 – Плани і звіти наукової і дослідної роботи за 1947-1948 н. р. – 31 арк.
- Оп. 6
186. Спр. 2 – Рішення Волинського облвиконкому про присвоєння інституту імені Лесі Українки. 2 січня 1952 р. – 2 арк.
187. Спр. 9 – Звіти про роботу кафедр за 1952-1953 н. р. – 66 арк.

Ф.Р. 420 – Волинський обласний відділ у справах культосвітніх установ (1945-1953).

Оп. 2

188. Спр. 38 – Річний звіт про роботу Волинського обласного історико-краєзнавчого музею за 1949 рік. – 25 арк.
189. Спр. 55 – Річний звіт про роботу Волинського обласного краєзнавчого музею за 1950 рік. – 31 арк.

Ф.Р. 480 – Волинська обласна наукова бібліотека ім. О. Пчілки. (1939–1941, 1944-).

Оп. 1

190. Спр. 7 – Річний звіт про роботу бібліотеки за 1944 рік. – 17 арк.

Ф.Р. 2083 – Волинський обласний краєзнавчий музей. (1940 - 1941, 1944 -).

Оп. 1

191. Спр. 6 – Про купівлю цінних історичних речей. 1944 р. – 3 арк.
192. Спр. 29 – Річний звіт про роботу музею за 1950 рік. – 67 арк.
193. Спр. 44а – Річний звіт про роботу за 1953 рік. – 56 арк.
194. Спр. 76 – Річний статистичний звіт про роботу музею за 1960 рік. – 2 арк.
195. Спр. 81 – Інформації про пророблену роботу по покращенню краєзнавчої роботи в області в 1961 році. – 7 арк.
196. Спр. 82 – Довідка про роботу спецавтомашини „Пересувна виставка” обласного музею за 1961 рік. – 2 арк.
197. Спр. 102 – Методичний лист про створення самодіяльних музеїв і музейних кімнат на громадських засадах. – 3 арк.

Ф.Р. 2097 – Обласна редакційна колегія з підготовки і написання тому „Історія міст і сіл Волинської області”, м. Луцьк Волинської області (1962-1970).

Оп. 1

198. Спр. 1 – Рішення про створення облредколегії тома „Волинська область”. План роботи. Довідка. 1962 р. – 12 арк.
199. Спр. 3 – Протоколи засідань обласної редакційної колегії. 1962 р. – 2 арк.
200. Спр. 4 – Директивний лист обласної редколегії райміськвиконкомам про створення районних комісій. 1962 р. – 5 арк.
201. Спр. 6 – Список членів обласної редколегії і голів регіональних редакційних комісій. 1962 р. – 2 арк.
202. Спр. 34 – Інформації про перевірку стану роботи по написанню історії міст і сіл в регіонах області. 25.01.1964 р. – 12 арк.
203. Спр. 53 – Довідка Волинського обкому партії про стан підготовки матеріалів до видання тому „Волинська область”. 1967 р. – 2 арк.

204. Спр. 59 – Постанова Волинського обкому КП України про порушення строків завершення підготовки до видання рукопису тома. 1968 р. – 6 арк.
205. Спр. 82 – Проект постанови секретаріату Волинського обкому КП України про відзначення виходу тому. 1970 р. – 2 арк.
206. Спр. 88 – Звіт обласної редколегії про проведену роботу по підготовці і написанню тому „Історія міст і сіл Української РСР. Волинська область”. 8.07.1970 р. – 24 арк.

Ф.Р.3212 – Волинська організація спілки письменників України (1980 -).

Оп. 1

207. Спр. 73 – Протоколи загальних зборів членів організації за 1992 рік. – 14 арк.

Ф.Р. 3410 – Волинське зарубіжжя (ОАФ – об’єднаний архівний фонд). 1994 р.

Оп. 3

208. Спр. 1 – Біографічна довідка і фото пані Наталії Тиравської. 1943-1994 рр. – 4 арк.
209. Спр. 2 – Документи з історії заснування та про діяльність товариства волинян ім. Л. України в Сіднеї. 1992-1994 рр. – 9 арк.
210. Спр. 13 – Документи про мистецьку і громадську діяльність п. Н. Тиравської (звіт, листи, газетні та журнальні публікації 1962-1990 рр.). – 26 арк.

Державний архів Житомирської області

Ф.Р. 31 – Волинский губернский отдел народного образования Совета рабоче-крестьянских и красноармейских депутатов. 1919-1925 гг.

Оп. 1

211. Спр. 1 – Инструкции об образовании губернского отдела народного образования, задачах и принципах организации внешкольного образования. Протокол совещания заведующих волостными отделами народного образования о работе школ. Отчет о деятельности

внешкольного подотдела. Переписка о работе клубов и библиотек. Программы школ для взрослых. Списки и требовательные ведомости на выдачу зарплаты служащим отдела народного образования и его подведомственных учреждений. 14.06.1919-14.12.1920 гг. – 318 арк.

212. Спр. 55 – Стенографический отчет совещания работников губнаробраза. Доклады, отчеты и планы работы отделов. Списки служащих. 29.07.1922 – 15.11.1923 гг. – 345 арк.

Оп. 2

213. Спр. 12 – Отчеты, доклады о работе подотдела искусств. Сведения о работе губернского комитета по охране памятников искусства и старины. 1919 г. – 145 арк.

Ф.Р. 98 – Житомирский государственный педагогический институт им. И. Франко.

Оп. 1

214. Спр. 4 – Об открытии педагогического института. Апрель-декабрь 1919 г. – 56 арк.

Оп. 2

215. Спр. 10 – Отчетные материалы о работе института за 1945-1946 уч. г. – 372 арк.
216. Спр. 11 – Темы кандидатских диссертаций, планы научной работы и отчет о научно-исследовательской работе института. 25.12.1945 - 19.01.1946 гг. – 89 арк.
217. Спр. 41 – Отчет о научно-исследовательской работе за 1947-1948 уч. г. – 9 арк.
218. Спр. 57 – Доклады, протоколы и другие материалы научной конференции института в декабре 1948 г. – 127 арк.
219. Спр. 60 – Отчет о научно-исследовательской работе за 1948-1949 уч.г. – 22 арк.

220. Спр. 79 – Отчет о научно-исследовательской работе за 1949 – 1950 уч. г. – 29 арк.
221. Спр.111 – Пятилетний план научно-исследовательской работы института на 1951-1955 учебные годы. – 10 арк.
222. Спр.274 – Отчет о научно-исследовательской работе за 1960 г. – 110 арк.
223. Спр. 554 – Отчет о научно-исследовательской работе преподавателей института за 1967 учебный год. – 117 арк.

Ф.Р. 267 – Коростенський окружний відділ народівіти.

Оп. 1

224. Спр. 38 – Звіт Коростенської окружної інспектури народної освіти за 1926/27 н.р. – 70 арк.
225. Спр. 39 – Звіт про роботу Коростенського окрІНО за час з жовтня 1927 року по 1 жовтня 1928 року. – 52 арк.
226. Спр. 69 – Звіт про роботу Коростенської окружної інспектури народної освіти за 1929 р. – 35 арк.
227. Спр. 73 – Листування з райінспекторами народної освіти про антирадянські дії деяких вчителів Базарського та Народицького районів. 19.II. – 13.XI.1929 р. – 27 арк.
228. Спр. 179 – Звіт про працю з дорослими учнями в Коростенській зразковій школі малописьменних. 24.02. – 17.09.1925 р. – 9 арк.
229. Спр. 185 – Річний звіт Коростенського окружного музею за 1926-1927 рр. та переписка з музеєм про поповнення його експонатами. 04.- 08.12.1928р. – 80 арк.
230. Спр. 234 – Розпорядження НКО та Укрмовліту про перевірку бібліотек та вилучення шкідливої літератури. 20.1. – 8.VI.1930 р. – 15 арк.
231. Спр. 238 – Звіти, довідки, листування. 1926-1930 рр. – 48 арк.

Ф.Р. 344 – Житомирський український педагогічний технікум ім. Драгоманова.

Оп. 1

232. Спр. 93 – Документи краєзнавчої комісії. 02.06. – 19.10.1925 р. – 41 арк.

233. Спр. 116 – Про педтехнікум. 01.01. – 30.12.1926 р. – 26 арк.

234. Спр. 132 – Відчит за 25/26 рік. 14.10. – 31.12.1926 р. – 87 арк.

Ф.Р. 412 – Новоград-Волинський педагогічний технікум. 1924-1928 рр.

Оп. 1

235. Спр. 8 – Протоколи засідань педагогічної наради та методичного комітету Новоград-Волинського педтехнікуму. 07.09.1925 – 07.12.1926 рр. – 16 арк.

236. Спр. 9 – Протоколи предметової комісії виробничого циклу при педтехнікумі про організацію метеорологічної станції, про розподіл лекцій між викладавцями. 14.09.1925 – 24.07.1927 рр. – 21 арк.

Оп. 2

237. Спр. 2 – Звіт про роботу Новоград-Волинського педтехнікуму за 1925–1926 н.р. – 28 арк.

238. Спр. 8 – Протоколи циклових комісій. 12.12.1927 р. – 48 арк.

239. Спр. 9 – Історія організації педагогічного технікуму. Протоколи загальних зборів. Листування з питань охорони праці. 10.10.1927-22.07.1928 рр.- 102 арк.ї

Ф.Р. 4788 – Коростишівська районна комісія по написанню історії міст і сіл Української РСР.

Оп. 1

240. Спр. 1 – Адміністративно-територіальна характеристика Коростишівського району. 1967 р. – 44 арк.

Ф.Р. 4876 – Житомирская областная редколлегия «Истории городов и сел УССР».

Оп. 1

241. Спр. 2 – Постановления секретариата КПУ о ходе подготовки издания тома.
Апрель 1967-23.06.1971 гг. – 6 арк.
242. Спр. 4 – Выписки из протоколов заседаний областной редколлегии и районных комиссий по написанию тома. 09.11.1965 – 20.09.1972 гг. – 12 арк.
243. Спр. 5 – Докладные записки, информации, извещения в Главную редакционную коллегию, советские и партийные органы о ходе подготовки издания. 1969 – 1973 гг. – 192 арк.
244. Спр. 13 – Переписка с главной редколлегией и научными учреждениями по организационно-методическим вопросам подготовки тома. – 26 арк.
245. Спр. 632 – Перечень памятников культуры и архитектуры области. – 18 арк.

Ф.Р. 4985 – Житомирское отделение Союза писателей Украины. 1967-1975 гг.

Оп. 1

246. Спр. 1 – Постановление президиума Союза писателей Украины об образовании филиала в Житомирской области. 28.11.1965. – 1 арк.
247. Спр. 17 – Отчеты и справки о работе организации за 1970 год. – 41 арк.
248. Спр. 48 – Справки о работе Житомирского отделения Союза писателей Украины за 1975 г. – 14 арк.

Ф.Р. 4989 – Правление Житомирской областной организации общества охраны памятников истории и культуры.

Оп. 1

249. Спр. 1 – Протокол № 1-7 заседания президиума правления. 24.03. -09.12.1967г. – 21 арк.
250. Спр. 3 – Статистические отчеты о количестве организаций, членов, проведении лекций, экскурсий и сборе членских взносов за 1967 г. – 44 арк.
251. Спр. 28 – Протокол III отчетно-выборной конференции организации и доклад правления. 27.04.1971 г. – 123 арк.

252. Спр. 119 – Стенограмма V Житомирской областной конференции организации и отчетный доклад правления от 29.10.1976 г. – 101 арк.

Державний архів Київської області

Ф.Р. 212 – Київська крайова інспектура охорони пам'яток історії і культури.

Оп. 1

253. Спр.3 – Постанови та інструкції РНК, ЦВК та інших установ про охорону пам'яток культури. – 36 арк.
254. Спр.15 – Звіт про роботу Харківської, Одеської та інших крайових інспектур охорони пам'яток культури та матеріали до звітів за 1929 р. – 76 арк.
255. Спр.18 – Плани роботи, плани видань та інше. 12.06.-15.09.1933 р. – 43 арк.
256. Спр.19 – Звіт про роботу та матеріали до звіту Волинського науково-дослідного музею за 1933 р. – 50 арк.
257. Спр.23 – Накази по Київському обласному відділу народної освіти та доповідна записка про стан історико-революційних пам'яток в м. Кам'янка за 1939 р. – 12 арк.

Ф.Р. 4322 – Колекція документів про історичні і революційні пам'ятники на Україні. 1940-1950 рр.

Оп. 1

258. Спр. 1 – Відомості про музеї та історико-культурні пам'ятники, зруйновані в час німецько-фашистської окупації. – 64 арк.
259. Спр.4 – Дані про музеї та історико-культурні пам'ятники, знищені чи пошкоджені в час німецько-фашистської окупації на Україні. 6.06.1948 – 24.12.1949 рр. – 115 арк.

Ф.Р. 4779 – Відділ культосвітніх установ виконкому Київської обласної Ради депутатів трудящих
Оп. 2. 1946-1953 рр.

260. Спр.16 – Річний фінансовий звіт Черкаського музею за 1952 р. – 13 арк.

Ф.Р. 5521 – Обласна редколегія по історії міст і сіл Київської області

Оп. 1

261. Спр.1 – Доповідні записки, інформації, повідомлення в Головну редколегію, партійні та радянські органи про стан підготовки „Історії міст і сіл Української РСР. Київська область”. 30.09.1964 – 15.12.1971 рр. – 97 арк.

Державний архів Рівненської області**Ф. 160 – Гофман Якуб – професор, историк, посол в сейм. 1914-1939 гг.**

Оп. 1

262. Спр.1 – Автобіографія Гофмана Якуба. 20 листопада 1928 – 5 вересня 1935 гг. – 9 арк.
263. Спр. 66 – Протокол засідання по організації Волинського комітету Польського біографічного словаря. 13 лютого 1932 г. – 13 арк.
264. Спр. 69 – Проект уставу Волинського наукового інституту при Кременецькому лицее, переписка по організації наукової секції комітету по справах шляхти загродової в східній Польщі і по інших питаннях. 3 лютого – 21 лютого 1938 г. – 82 арк.
265. Спр. 70 – План лекцій по історії Волини. – 3 арк.
266. Спр. 78 – Звіт делегата Археологічного музею Польської академії мистецтв в Кракові Ленчика Габрієля о перебуванні його на Волині. 16 липня – 21 вересня 1937 г. – 5 арк.

Ф. 184 – Окружное правление Союза польских учителей в городе Ровно. 1926-1939 гг.

Оп. 1

267. Спр. 30 – Протоколи конференцій і зборань. Звіти о діяльності первичних організацій. Письмо председателю Совета министров о

состоянии народного просвещения в восточных воеводствах. 10 декабря 1933 – 17 декабря 1934 гг. – 459 арк.

268. Спр. 58 – Переписка с членами, магистрами, частными лицами и другими о сборе гербов и печатей городов Волыни, исторических данных для издания «Рочника Волынского». 27 декабря 1938 – 17 июня 1939 гг. – 45 арк.

Ф. 193 – Ровенский поветовый отдел (отдел самоуправления в городе Ровно). 1921-1939 гг.

Оп. 1

269. Спр. 80 – Протоколы съезда делегатов Волынского округа Польского общества краеведов. 1932 г. – 8 арк.

Ф. 202 – Волынский комитет Польского биографического словаря. 1931-1934 гг.

Оп. 1

270. Спр. 1 – Копии протоколов заседаний совета Польского биографического словаря, президиума Волынского комитета и др. 24 октября 1931 – 3 октября 1932 г. – 26 арк.

271. Спр. 5 – Черновые материалы Волынского биографического словаря. – 36 арк.

Ф.Р. 478 – Ровенское областное управление культуры.

Оп. 11

272. Спр. 18 – Отчет о работе Ровенского краеведческого музея и его филиалов за 1973 год. – 49 арк.

Ф.Р. 479 – Ровенский государственный педагогический институт. 1958-1969 гг.

Оп. 1

273. Спр. 6 – Паспорт института. 21 июля 1951 г. – 40 арк.

Оп. 1-а

274. Спр. 22 – Отчет о работе института за 1954-1955 учебный год. – 92 арк.
275. Спр. 100 – Текстовый отчет о работе института за 1963-1964 уч. г. – 142 арк.
- Оп. 2
276. Спр. 329 – Текстовый отчет о научно-исследовательской работе кафедр института за 1967 год. – 72 арк.

Ф.Р. 500 – Опись личных дел студентов 1946-1956 гг. Острожского педагогического училища.

- Оп. 5
277. Спр. 1 – Книга приказов. 6 сентября 1944 – 16 августа 1948 гг. – 179 арк.
278. Спр. 21 - Годовой отчет о работе училища за 1951/1952 уч. год. – 62 арк.
279. Спр. 29 - Годовой отчет педучилища за 1952/1953 уч. год. – 38 арк.
280. Спр. 33 – Книга протоколов заседаний преподавателей истории и географии. 6 сентября 1953 г. – 25 марта 1954 г. – 18 арк.
281. Спр. 39 – Книга протоколов заседаний преподавателей истории и географии. 31 августа 1954 – 28 марта 1955 гг. – 14 арк.

Ф.Р. 562 – Ровенский областной краеведческий музей 1939-1941 гг.

- Оп. 1
282. Спр. 4 – Информация бывшего делегата Варшавского, Львовского и других музеев в Польше магистра Шумовского о месторасположении славянских городищ и других археологических памятников старины на территории Ровенской области. 2 августа 1940 г. – 1 арк.
- Оп. 2
283. Спр. 1 – Переписка с Украинским республиканским комитетом культурно-просветительных учреждений, республиканскими и областными культпросветучреждениями по вопросам деятельности музея. 25 января 1945-31 декабря 1947 г. – 187 арк.
284. Спр. 5 – Годовой статотчет и основные сведения о музее за 1946 год. – 8 арк.

285. Спр. 18 – Решения исполкома Ровенского областного добровольного общества охраны памятником истории и культуры об открытии музея-заповедника в с. Пляшева Млыновского района. 8 июня 1965 – 30 сентября 1965 г. – 13 арк.
286. Спр. 22 – Решение исполкома Ровенского областного совета депутатов трудящихся о культурно-бытовом строительстве и благоустройстве в с. Вилия Острожского района. 8 февраля 1966 г. – 7 арк.
287. Спр. 39 – Решение Ровенского облисполкома о расширении и перестройке экспозиции музея-заповедника «Казацкие могилы». 25 июня 1970 г. – 9 арк.
- Оп. 3
288. Спр. 2 – Годовой текстовой отчет о работе музея за 1948 г. – 14 арк.
289. Спр. 3 – Отчеты археологической экспедиции Академии наук УССР под руководством М.Я. Рудинского и экспедиции Ровенского краеведческого музея в Межиричский и Козинский районы. 1948-1949 гг. – 31 арк.
290. Спр. 5 – Краткие сведения о Ровенском историко-краеведческом музее и постановление Ровенского облисполкома о мерах по охране памятников культуры. – 3 арк.
291. Спр. 10 – Годовой текстовый отчет о работе музея за 1950 год. – 37 арк.
292. Спр. 24 – Протокол областного совещания музейных работников по вопросам научно-исследовательской и культурно-массовой работы в музеях. 15 декабря 1959 г. – 7 арк.
293. Спр. 114 – Список музейных учреждений на общественных началах. 1 января 1969 г. – 4 арк.
294. Спр. 244 – Справка об организации работы вагона-музея. 1973 г. – 10 арк.
- Оп. 5
295. Спр. 1 – Штатное расписание и сметы расходов на 1944 год. – 4 арк.
296. Спр. 2 – Смета расходов по организации выставки «Борьба партизан Ровенщины за свою Родину». 7 августа 1944 г. – 2 арк.

Ф.Р. 590 – Ровенська обласна бібліотека.

Оп. 1

297. Спр. 4 – Річні звіти про роботу обласної Рівненської бібліотеки за 1945 р. - 10 арк.
298. Спр. 13 – Накази Головліту і акти на вилучену літературу. 7.01.1951 – 14. 03. 1955 рр. – 88 арк.

Ф.Р. 687 – Ровенська обласна редакційна колегія по написанню тому „Історія міст і сіл УРСР. Ровенська область”.

Оп. 1

299. Спр. 2 – Постанова секретаріату Ровенського обкому КП України про часткові зміни у складі обласної редколегії. 14 вересня 1972 р. – 1 арк.
300. Спр. 5 – План організаційно-методичних заходів Ровенської обласної редакційної колегії по виконанню постанови ЦК КП України про видання на громадських засадах „Історії міст і сіл УРСР” на 1963-1964 рр. – 7 арк.
301. Спр. 8 – Доповідні записки, довідки та інформації обласної редколегії в Головну редакційну колегію про стан підготовки тому до видання. 30 травня 1970 – 3 лютого 1972 рр. – 20 арк.
302. Спр. 16 – Інформації районних редакційних комісій про стан роботи по написанню довідок і нарисів про населені пункти районів. 11 листопада 1962 р. – 25 червня 1963 р. – 8 арк.

Ф.Р. 2528 – Ровенская областная организация общества охраны памятников истории и культуры.

Оп. 1

303. Спр. 6 – Текстовой отчет о работе правления Ровенской областной организации общества охраны памятников истории и культуры за 1967 год. – 12 арк.

304. Спр. 28 – Протокол второй Ровенской областной конференции общества охраны памятников истории и культуры. 18 февраля 1969 г. – 108 арк.
305. Спр. 62 – Протокол третьей областной отчетно-выборной конференции. 22 апреля 1971 г. – 73 арк.
306. Спр. 91 – Материалы общественного смотра памятников истории и культуры, посвященного 50-летию создания СССР (постановления, планы, информации, отчеты). 27 апреля – ноябрь 1972 г. – 23 арк.
307. Спр. 168 – Список музеев и музейных комнат на общественных началах в Ровенской области. 1975 г. – 6 арк.

Ф.Р. 2805 – Рівненське обласне краєзнавче товариство.

Оп. 1

308. Спр. 1 – Статут Рівненського краєзнавчого товариства. 31 березня 1989 г. – 5 арк.
309. Спр. 3 – Протоколи установчих зборів рівненського краєзнавчого товариства. 31 березня – 21 серпня 1989 р. – 5 арк.
310. Спр. 39 – Звіт про діяльність Рівненського обласного краєзнавчого товариства за 1989-1996 рр. – 3 арк.
311. Спр. 40 – Списки членів Рівненського обласного краєзнавчого товариства і склад його ради. 1 січня 1996 р. – 6 арк.

Державний архів Хмельницької області

Ф.Р. 302 – Кам'янець-Подільський університет.

Оп. 2

312. Спр. 953 – Вовк Ананій Назарович. 1921 р. – 6 арк.

Ф.П. 487 – Хмельницький обком Компартії України.

Оп.18

313. Спр. 86 – Матеріали редколегії нарисів „Історії міст і сіл УРСР по Хмельницькій області". 09.01.1968 р. – 34 арк.

Ф.Р. 582 – Каменец-Подольський державний український університет.

Оп.1

314. Спр. 13 – Переписка ректора университета Огиенко И.И. с Министерством просвещения, управлением прессы, Жванецким товариществом «Просвита» о зачислении его почетным членом товарищества, составлении программы по истории украинского языка, разрешение на выезд в города Западной Украины; поздравления в связи с назначением его министром просвещения; свидетельство об окончании военно-фельдшерской школы и документы по другим вопросам. 24.09.1918 – 10.07.1919 гг. – 18 арк.
315. Спр. 14 – Личная переписка ректора университета за 1918-1919 гг. – 224 арк.
316. Спр. 30 а – Устав научного товарищества при университете; тезисы лекций преподавателей и рефератов студентов. 1920 г. - 67 арк.
317. Спр. 69 – Устав совета студенческих представителей. Переписка университета. Протокол. 28.10.1919-5.05.1920 гг. – 89 арк.
318. Спр. 83 – Студенческий литературно-научный журнал «Новая думка». 1920 г. – 41 арк.
319. Спр. 86 – Копия рукописи «Библиография из истории евреев на Украине». – 27 арк.
320. Спр. 89а – Протоколы заседаний библиотечного совета, устав, отчет о работе библиотеки за 1 полугодие 1918-1919 учебного года. Переписка с учреждениями, преподавателями университета о приобретении книг для библиотеки, улучшении условий работы посетителей читального зала. Список сотрудников библиотеки. Декабрь 1919 – 25 марта 1920 гг. – 80 арк.

**Ф.Р. 581 – Каменец-Подольский украинский народный университет.
1918-1928 гг.**

Оп. 3

321. Спр. 13 – Список ценностей, изъятых из Кабинета искусств (музея) при Каменец-Подольском университете. – 9 арк.

Ф.Р. 863 – Каменец-Подольская областная комиссия содействия Чрезвычайной государственной комиссии по установлению и расследованию злодеяний немецко-фашистских захватчиков и их сообщников и причиненного ими ущерба гражданам, колхозам, общественным организациям, государственным предприятиям и учреждениям СССР.

Оп. 2

322. Спр. 31 – Черновые сводные данные о причинном ущербе и совершенных злодеяниях на территории области. 1944 г. – 90 арк.

Ф.Р. 2370 – Исполнительный комитет Блещановского сельского совета депутатов трудящихся Дунаевецкого района.

Оп. 2

323. Спр. 1 – Протоколы сессий, заседаний исполкома за 1944 г. Переписка. Директива начальника Дунаевецкого райотдела НКВД старшего лейтенанта милиции Пономаренка с требованием собрать несколько писем остарбайтеров и передать РО НКВД. – 84 арк.

Ф.Р. 3333 – Сецинский Ефим Иосифович 1829-1937 гг.

Оп.1

324. Спр. 15 – Личные документы и фотокарточки Е.И.Сецинского и О.К. Сецинской 20.05.1902 – 14.05.1935 гг. – 42 арк.

Ф.Р. 3906 – Редакційна колегія тому «Історія міст і сіл Хмельницької області».

Оп. 1

325. Спр. 4 – Методичні вказівки головної редакційної колегії „Історії міст і сіл Української РСР”. 1964-1968 рр. – 96 арк.
326. Спр. 5 - Пам'ятки та методичні вказівки районним комісіям „Історії міст і сіл Хмельницької області”. 7 квітня 1966 – 1971 рр. – 85 арк.
327. Спр. 6 – Постанова секретаріату обкому КПУ про затвердження редакційної колегії, постанови та протоколи засідання редакційної колегії і плани роботи групи по написанню історії міст і сіл області. 9 жовтня 1963 – 5 травня 1971 рр. – 38 арк.
328. Спр.9 – Звіт (проект) про діяльність організацій і громадськості Поділля по підготовці видання „Історія міст і сіл Української РСР. Хмельницька область”. 23 травня 1973 р. – 32 арк.
329. Спр.16 – Висновки про готовність до редагування нарисів з історії міст і сіл Хмельницької області. 4 травня 1969 – 15 січня 1970 рр. – 160 арк.
330. Спр. 20 – Список літератури до написання історії міст і сіл Хмельницької області. 1968 – 1971 рр. – 53 арк.
331. Спр. 35 – Історія міст і сіл Хмельницької області. Верстка. – 128 арк.
332. Спр.229 – Нарис з історії м. Дунаївці Дунаєвецького району. Третій варіант. 1968 – 1971 рр. – 44 арк.

Ф.Р. 6193 – Управління Служби безпеки України по Хмельницькій області

Оп. 12

333. Спр. П-10134 – По звинуваченню Кондрацького Є.Г. в злочинах, передбачених ст. 54-10, 11 КК УРСР. 25.08.1929-15.01.1938 рр. – 48 арк.
334. Спр. П-18562 – По звинуваченню Богацького Д.О. в злочинах, передбачених ст. 54-10, 11 КК УСРР. 31.01.1930-26.06.1989 рр. – 30 арк.

Державний архів Харківської області

Ф.Р.3858 – Харківський обласний виконавчий комітет

Оп. 6

335. Спр. 12 – Постанови і протоколи президії Харківського облвиконкому. 7-11.08.1934. – 373 арк.

Ф.Р. 6452 – Управління Служби безпеки України в Харківській області

Оп. 4

336. Спр.1885 – По звинуваченню Черв'яка К.Г. по ст.ст. 54-8 і 54-2 КК УСРР. – 37 арк.

Ф.Р. 1356 – Науково-дослідний інститут історії культури.

Оп. 1

337. Спр. 1244 – Матеріали обслідування роботи партосередку при НДПК ім. Д.І. Багалія. 7.VI. – 31 XII.1933 р. – 45 арк.

Інститут рукописів Національної бібліотеки ім. В.І. Вернадського (м. Київ)**Ф. Х – Українська Академія наук – Всеукраїнська академія наук (1918-1934).**

338. Спр. 1865-1866 – Звіт про роботу Історичного циклу та комісій, що входять до нього за 1933 р. – 20 арк.

339. Спр. 1868 – Звіт про роботу установ Історичного циклу за весь час існування до XV роковин Жовтневої революції. 1932. – 26 арк.

340. Спр. 1996 – Кравченко В.Г. Історичній секції ВУАН. Лист від 20.XI.1927 р. з Житомира до Києва. – 1 арк.

341. Спр. 2234 – Особовий склад Історичних установ ВУАН. 1927 р. – 28 арк.

342. Спр. 2787-2796 – Стенограма засідань співробітників Історичного циклу та обговорення звітів комісії та звіту за роботу Історичного циклу ВУАН за 1930 р. Червень 1932 р. – 96 арк.

343. Спр. 2788 – Звіт про роботу Історичного циклу ВУАН за 1932 р. – 10 арк.

344. Спр. 4233 – Звернення Вінницької філії ВБУ при ВУАН до Головного управління соцвиху при НКО, ВКОПК при Укрнауці та інших установ про встановлення меморіальних таблиць на будинках у Києві, де мешкали видатні діячі української культури. 1928 р. – 1 арк.
345. Спр. 4234-4242 – Звіти комісії історії Києва і Правобережної України. 1930-1931рр. – 38 арк.
346. Спр. 4466 – Клепацький П.Г. Матеріали до історичної хрестоматії з краєзнавства. 1926 р. – 7 арк.
347. Спр. 30701 – Список видань Історичної секції ВУАН та кафедри історії України. 1924-1930 рр. – 2 арк.
348. Спр. 30856 – Інспектура народної освіти Шевченківського ОВК до Комісії краєзнавства ВУАН. Повідомлення про краєзнавчі установи округу. 8 січня 1930 р. – 1-1 зв. арк.
349. Спр. 31404 – Український комітет краєзнавства до Музею діячів науки та мистецтва України. Повідомлення про відновлення журналу „Краєзнавство”. 19.01.1932 р. – 1 арк.
350. Спр. 31469 – Отамановський В.Д. Звідомлення про дотеперішню працю над вивченням актів Вінницької міщанської громади XVI-XVIII ст. 28.06.1927р. Вінниця. – 2 арк.
351. Спр. 31543 – Філя Ю.П. – до редакції журналу „Україна”. 5.03.1929 р. з м. Кам'янця-Подільського. – 1 арк.

Архів Державного комітету Служби безпеки України

Спр. 67098 ФП – Справа Спілки визволення. У 237 томах:

352. Т. 85. – 113 арк; Т. 86. – 53 арк. – По звинуваченню Токаревської Н.С. по ст. ст. 54-11 і 54-2 КК УСРР.
353. Т. 99. – 244 арк.; Т. 100. – 142 арк. – По звинуваченню Голоскевича Г.К. по ст. ст. 54-11 і 54-2 КК УСРР.

354. Т. 104. – 153 арк., Т. 105. – 58 арк. – По звинуваченню Кривинюка М.В. по ст. ст. 54-11 і 54-2 КК УСРР.
355. Т. 112. – 173 арк.; Т. 113. – 102 арк. – По звинуваченню Туркала К.Т. по ст. ст. 54-11 і 54-2 КК УСРР.
356. Т. 119. – 177 арк.; Т. 120. – 138 арк.; Т. 121. – 54 арк. – По звинуваченню Підгаєцького В.Я. по ст. ст. 54-11 і 54-2 КК УСРР.
357. Т. 147. – 179 арк.; Т. 148. – 76 арк. – По звинуваченню Карповича Й.Р. по ст. ст. 54-11 і 54-2 КК УСРР.
358. Спр. 49834 ФП – По звинуваченню Затонського В.П. по ст. ст. 54-8 і 54-11 КК УРСР. Т. I. – 276 арк.; Т. II. – 46 арк.; Т. III. – 335 арк.

Архів управління Служби безпеки України в Житомирській області

359. Спр. 4258 П – По звинуваченню Куткіна Б.В. по ст. 54-1 а КК УРСР. 1944 р. – 85 арк.
360. Спр. 4775 П – По звинуваченню Конончука Г.К. по ст. 54-10 КК УРСР. 1937 р. – 140 арк.
361. Спр. 5451 П – Т.1 – По звинуваченню Дмитрука Н.К. по ст. ст. 54-10, 54-11 КК УРСР. 1937-1938 рр. – 275 арк.
362. Спр. 5451 П – Т.2 – по звинуваченню Постоева П.Г. по ст. ст. 54-10, 54-2, 54-11 КК УРСР. 1937-1938 рр. – 472 арк.
363. Спр. 7449П – Т.1-2 – По звинуваченню Забитовського С.П. по ст. 54-10 КК УРСР. 1937 р. – 375 арк.
364. Спр. 7482 П – По звинуваченню Кравченка В.Г. по ст. 54-10 КК УСРР. 1929-1930 рр. – 62 арк.

Архів управління Служби безпеки України в Хмельницькій області

365. Спр. П-11474. – Т.2 – По звинуваченню в участі в „Польській організації військовій”. – 198 арк.
366. Спр. 59171-ФП – Слідча справа по звинуваченню Гериновича В.О. – 399 арк.

367. Спр. П-17758 – Слідча справа по звинуваченню Марценюка А.А. – жителя м. Кам'янця-Подільського. Почато 25.12.1932 р., закінчено 14.04.1993 р. – 166 арк.
368. Спр. П-26570 – Слідча справа по звинуваченню Левицького В.К. – 137 арк.
369. Спр. П-26701 – Слідча справа по звинуваченню Бондаренка І.М. – 153 арк.
370. Спр. П-27425 – По звинуваченню Ружицького Л.М. по ст. 54-10 (ч.ІІ) КК УРСР. 2-27.XI.1948 р. – 96 арк.
371. Спр. П-28776 – По звинуваченню Мазуркевича К.Ю., Луцюка М.Р., Осипчука П.С., Рогальського В.К. по ст. 54-10 (ч. ІІ) КК УРСР. 3.05.-8.07.1946 р. – 373 арк.
372. Спр. П-43115 – По звинуваченню Лаврова М.Л. по ст. 54-1 а КК УРСР. 17.03.-4.10.1944 р. – 301 арк.

Архів управління Служби безпеки України в Харківській області

373. Спр. 023019 – По звинуваченню Черв'яка К.Г. по ст.ст 54-8 і 54-2 КК УСРР. – 96 арк.
374. Спр. 032455 – По звинуваченню Криворотченка М.Г. по ст. 54-2 КК УСРР. – 52 арк.

Поточний архів Вінницького обласного краєзнавчого музею

375. Спр. 4 – Звіт про роботу музею за 2002 р. – 4 арк.

Поточний архів Вінницького обласного краєзнавчого товариства „Поділля”

376. Спр. 1 – Постанова установчої конференції т-ва від 23 вересня 1988 р. – 5 арк.
377. Спр. 2 – Список правління обласного краєзнавчого товариства „Поділля”. – 3 арк.

Поточний архів Дунаєвецької центральної районної бібліотеки

Хмельницької області

378. Спр. 5 – Звіти про роботу бібліотеки. – 63 арк.

Поточний архів Житомирського обласного відділення Українського фонду культури

379. Спр. 3 – Протоколи конференцій пленумів, засідань президії. Програми. – 68 арк.

Поточний архів Кам'янець-Подільського державного університету

380. Спр. 1 - Протокол засідання вченої ради від 2 лютого 2006 р. №1. – 77 арк.

Поточний архів Хмельницького обласного центру туризму і краєзнавства

381. Спр. 4 – Звіти про туристсько-краєзнавчу роботу ХОЦТК. Інформації. – 18 арк.

Особистий архів голови Головної редколегії „Історії міст і сіл Української РСР” академіка НАН України Тронька П.Т.

382. Спр. 11 – Матеріали про допомогу вчених Москви в процесі підготовки і видання „Історії міст і сіл Української РСР”. – 85 арк.

383. Спр. 12 – Протокол спільного засідання Головної редакційної колегії „Історії міст і сіл Української РСР”, вченої ради Інституту історії Академії наук УРСР, наукової ради Головної редакції УРЕ і колегії Головного архівного управління при Раді Міністрів УРСР та ін. – 63 арк.

**Особистий архів учителя-пенсіонера з с. Гірчична Дунаєвецького району
Хмельницької області Матвійчука О.М.**

384. Спр. 5 – Щоденник за 1931-1937 рр. Про насильницьке залучення вчителів до кампанії вилучення хліба в 1932 – 1933 рр., що привело до повстання в с. Тернава Дунаєвецького району на Кам'янецьчині. – 37 арк.

Фонди Волинського краєзнавчого музею, м. Луцьк

385. Інв.№ ДМ – 743 – Довідка про роботу музеїв Української РСР за 1983 р. (К., 1984. – 31 с.).

386. Інв. №ДМ – 22017 – Вирізка газетна із статтею Володимира Засядчука „Про повернення музейних цінностей” (Радянська Волинь. – 1944. – 29 листоп.), м. Луцьк. – 1 арк.

387. Інв. № ДМ – 27821 – Фотокопія протоколу від 30.07.1943 р. переслуховування директора музею В. Чубинського про втрату експонатів. – 2 арк.

388. Інв. № ДМ – 29849/2 – Копія наказу управління культури виконкому Волинської обласної Ради народних депутатів про утворення самостійних державних музеїв – Лобненського музею партизанської слави і Володимиро-Волинського історичного музею №96/1-6 від 5.07.91 р. м. Луцьк. – 2 арк.

Опубліковані архівні документи і матеріали

389. Архіви / упоряд.: Левко Богацький. – Сідней: [б.в.], 2003. – 360 с.

390. Борьба трудящихся Волини за власть Советов (март 1917 г. – декабрь 1920 г.): сб. док. и матер. – Житомир: Облиздат, 1957. – 479 с.

391. Боротьба трудящих Волині за визволення з-під гніту Польщі і возз'єднання з Радянською Україною (1921-1928): зб. док. і матер. – Луцьк: Облвидав, 1957. – Ч.1. – 272 с.

392. Боротьба трудящих Волині за возз'єднання з Радянською Україною (1929-1939): зб. док. і матер. – Львів: Каменяр, 1965. – Ч. 2. – 430 с.
393. Боротьба за возз'єднання Західної України з Українською РСР. 1917-1939: зб. док. і матер. – К.: Держполітвидав, 1979. – 558 с.
394. Боротьба за владу Рад на Поділлі (березень 1917 р. – лютий 1918 р.): документи і матер. / упоряд.: І.І. Кириченко, І.В. Гарнага, Ц.М. Фірштейн. – Хмельницький: Хмельниц. обл. газ вид-во, 1957. – 306 с.
395. В боях за Жовтень. Спогади учасників революційної боротьби на Поділлі / редкол.: І.С. Зеленюк, О.С. Ігнатов, М.Д. Березовчук [та ін.]. – Хмельницький: Хмельниц. обл. вид-во, 1958. – 230 с.
396. Великий терор на Хмельниччині: іст.-краєзн. зб. (свідчення та документи). – Вид. 2-ге, доп. і випр. – Хмельницький: ТОВ НВП „Еврика”, 2004. – 416 с.
397. Винокурова Ф.А. Евреи Винниччини в период Второй мировой войны: малоизвест. док. и новые интерпретации: в 3 т. / Ф.А. Винокурова. – Винница: Антекс, 2000. – Т. 3. – 336 с.
398. Винокурова Ф.А. Голод 1932-33, 1946-47. Вінницька обл.: док. і матер. / Ф.А. Винокурова, Р.Ю. Подкур. – Вінниця: Антекс, 1998. – 224 с. – Бібліогр.: с. 206.
399. Волинь за роки незалежності: стат. зб.: ювілейне вид.: статті, таблиці, схеми, діаграми / упоряд. М. Мотиль. – Луцьк: Надстир'я, 2001. – 408 с.
400. Волинь Радянська (1936-1964рр.): зб. док. і матер. – Львів: Каменяр, 1971. – Ч.3. – 332 с.
401. Волинь Радянська (1966-1975 рр.): зб. док. і матер. – Львів: Каменяр, 1984. – Ч.4. – 224 с.
402. Воссоединение Украины с Россией: документы и материалы: в 3 т. / редкол.: П.П. Гудзенко, А.К. Касименко, А.А. Новосельский [и др.]. – М.: Изд-во АН СССР, 1953. – Т. I: 1620-1647 гг. – 586 с. – Т. 2: 1648-1651 гг. – 566 с. – Т. 3: 1651-1654 гг. – 644 с.
403. Голод 1932-1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів / [упоряд.: Р.Я. Пиріг та ін.]. – К.: Політвидав України, 1990. – 608 с.

404. Голод на Поділлі: книга свідчень / ред.-упоряд. В. Мацько; вступ. ст. Л. Коваленко-Маняк. - Кам'янець-Подільський: міськдрук, 1993. – 104 с.
405. Голодовка: 1932-1933 роки на Переяславщині: свідчення / упоряд.: Ю.В. Авраменко, В.М. Гнатюк. – Переяслав-Хмельницький; К.; Нью-Йорк, 2000. – 445с.
406. Голодомор на Житомирщині. 1930-1934 роки: док. і спогади / упоряд.: Р.Ю. Кондратюк, Д.Я. Самолюк. – Житомир: Житомирський вісник, 1993. – 83с.
407. II з'їзд Всеукраїнської спілки краєзнавців (25 грудня 1996 р., м. Київ): матер. і док. / редкол.: П.Т. Тронько (гол. ред.) та ін. – К.: Рідний край, 1997. – 186 с.: іл.
408. За сценарієм ДПУ (Кримінальна справа „Української революційно-демократичної спілки”): док. і матер. / упоряд.: Т.Ф. Григор'єва. – К.: Наук. думка, 2004. – 452 с.
409. Іванців В. Голокіст: документальні свідчення очевидців про голодомори на Білоцерківському Пороссі в 1921-22, 1932-33 та 1947 роках. – К., 1992. – 48 с.
410. Історія Академії наук України. 1918-1923: док. і матер. / редкол.: П.С. Сохань (відп. ред.) [та ін.]. – К.: Наук. думка, 1993. – 376 с.
411. Колективізація і голод на Україні. 1929-1933: зб. док. і матер. / упоряд.: Г.М. Михайленко, Є.П. Шаталіна.– Вид. 2-ге. – К.: Наук. думка, 1993. – 736 с.
412. Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК КПРС. 1959-1965. – К.: Політвидав, 1981. – Т. 8. – 540 с.
413. КПСС в резолюціях и рішеннях съездов, конференцій и пленумов ЦК. 1929-1932. – М.: Политиздат, 1984. – Т. 5. – 446 с.
414. КПСС в резолюціях и рішеннях съездов, конференцій и пленумов ЦК. 1938-1945. – М.: Политиздат, 1985. – Т. 7. – 574 с.
415. Культурне будівництво в Українській РСР. 1917-1927: зб. док. і матер. – К.: Наук. думка, 1979. – 668 с.
416. Культурне будівництво в Українській РСР. Важливіші рішення Комуністичної партії і радянського уряду 1917-1959 рр.: зб. док. / редкол.: О.І. Євсєєв. – К.: Держполітвидав УРСР, 1960. – Т. 1: 1917 – червень 1941 рр. – 983с.

417. Культурне будівництво в Українській РСР. 1928 – червень 1941: зб. док. і матер. / відп. ред. Ю.Ю. Кондуфор. – К.: Держполітвидав УРСР, 1986. – 414 с.
418. Культурне будівництво в Українській РСР. Червень 1941-1950: зб. док. і матер. – К.: Держполітвидав УРСР, 1989. – 450 с.
419. Культурне будівництво в Українській РСР. Найважливіші рішення Комуністичної партії і радянського уряду: зб. док. – К.: Держполітвидав УРСР, 1961. – Т. 2: Червень 1941-1960 рр. – С. 122-124.
420. Культурная жизнь в СССР: стат. сб. – М.; Львів: Госполитиздат, 1940.
421. Культурная жизнь в СССР. 1941-1950: хроника. – М.: Госполитиздат, 1977.
422. Луцьку – 900: зб. док. і матер. / упоряд.: Н.В. Галій, І.В. Колесник, В.А. Наконечний, І.А. Сайчук. – К.: Наук. думка, 1985. – 304 с.
423. Міщенко О. Безкровна війна: книга свідчень / передм. О. Гончара. – К.: Знання, 1991. – 176 с.
424. Муніна М. Упокорення голодом: зб. док. – К., 1993. – 312 с.
425. Народ про Кармалюка: зб. фольклорних творів / упоряд. В.І. Тищенко. – К.: Вид-во АН УРСР, 1961. – 276 с.
426. Народовбивство в Україні: офіційні матер. про масові вбивства у Вінниці. – Львів, 1995.
427. Наукові установи та організації УСРР. – Х., 1930.
428. Ордена Леніна колгосп „Україна”: зб. док. і матер. з історії колгоспу „Україна” с.Лісоводи Городоцького району. – Львів: Каменяр, 1947. – 316 с.
429. Памятники истории и культуры Винницкой области: матер. к своду памятников истории и культуры народов СССР по Украинской ССР. – К., 1990. – Вып. 8.
430. Поділля в роки громадянської війни (лютий 1918 р. – грудень 1920 р.): док. і матер. – Вінниця: Вінниц. кн.-газ. вид-во, 1959. – 488 с.
431. Поділля у Великій Вітчизняній війні (1941-1945 рр.): зб. док. і матер. / під ред. М.І. Мехеди. – Львів: Каменяр, 1969. – 415 с.
432. Портрет темряви: свідчення, док. і матер.: в 2 кн. / авт.-упоряд. П. Ящук. – К., 1999. – Кн. 1. – 707 с.; Кн. 2. – 612 с.

433. Революція 1905-1907 гг. на Україні: сб. док. и матер.: в 2 т. / редкол.: Ф.Е. Лось (отв. ред.), И.П. Олейник, В.К. Шелудченко. – К.: Госполитиздат УССР, 1955. – Т. 1. – 795 с.; Т.2, ч.1. – 937 с.; Т.2, ч.2. – 357 с.
434. Ровно – 700 років. 1283-1983: зб. док. і матер. / упоряд.: Андросова З.А., Бобрик О.Ф. – К.: Наук.думка, 1983. – 195 с.
435. Соціалістичне будівництво на Хмельниччині. 1921-1941: док. і матер. – Львів: Каменярь, 1989. – 207 с.
436. Таран М. Розіп'яте село: Свідчення очевидців про нищення селянства Грибінківщини в 30-х та 40-х роках ХХ ст. / М. Таран. – Біла Церква: [б.в.], 1995. – 57 с.
437. Тернистим шляхом до храму: Олесь Гончар в суспільно-політичному житті України 60-80 рр. ХХ ст.: зб. док. і матер. / упоряд.: П.Т. Тронько, О.Г. Бажан, Ю.З. Данилюк. – К.: Рідний край, 1999. – 304 с.
438. 33-ій: Голод. Народна книга-меморіал / авт.-упоряд.: Л.Б. Коваленко, В.А. Маняк. – К.: Рад. письменник, 1991. – 584 с.
439. III з'їзд Всеукраїнської спілки краєзнавців (29-30 жовт. 2003 р., м. Київ): матер. і док. – К.: Вид. центр „Академія”, 2004. – 160 с.
440. Україна сниться... (Неотримані листи подолян, відправлені з Німеччини у 1942-1943 рр.) / передм. і упоряд.: О. Алтухова, М. Слободян. – Хмельницький: Поділля, 1995. – 142 с.
441. Україна за 50 років (1917-1967): стат. довід. – К.: Держполітвидав УРСР, 1967. – С. 225.
442. Українська Центральна Рада: док. і матер.: в 2 т. – К.: Наук. думка, 1996. – Т.1. – 588 с.; 1997. – Т. 2. – 422 с.
443. У лещатах тоталітаризму: перше двадцятиріччя Інституту історії України НАН України (1936-1956 рр.): зб. док. і матер.: у 2 ч. / упоряд.: Р.Я. Пиріг (керівник), Т.Т. Грищенко, В.М. Мазур, О.С. Рубльов; відп. ред. В.А. Смолій; Ін-т іст. України НАН України; ЦДАГО України. – К.: Ін-т іст. НАН України, 1996. – Ч.1. – 146 с. – Ч.2. – 247 с.

444. Устим Кармалюк: зб. док. / упоряд.: Є. Черкаська, І. Єрофеев; за ред.: К. Гуслистого, П. Лаврова. – К.: Укрполітвидав, 1948. – 544 с.
445. Червоні жорна: спогади репресованих, членів їх родин, свідків репресій. – Вінниця: Держ. обл. вид-во „Вінниця”, 1994. – 80 с.: іл.
446. Чорна книга України: зб. док., архів. матеріалів, листів, доп., статей, досліджень, есе / упоряд. Ф. Зубанич. – К., 1998.
447. Чорнобильська трагедія: док. і матер. – К.: Наук. думка, 1996. – 784с.
448. Шульга І.Г. Голод на Поділлі. До 60-річчя голодомору 1933 р./ І.Г. Шульга. – Вінниця: Континент-Прим, 1993. – 223 с.

II. Література

449. Абаїмов В. Соціальна боротьба в Україні в першій половині XIX ст. / В. Абаїмов // Історія в школі. – 2001. - №7. – С. 28-33.
450. Аббасов А.М. Основные этапы отечественного краеведения / А.М.Аббасов // Укр. іст. журн. – 1969. - №12. – С. 115-121.
451. Аббасов А.М. Становление и развитие исторического краеведения Полтавщины от его зарождения до наших дней: автореф. дис. ... канд. ист. наук: 07.00.09 / Аббасов А.М.; АН УССР Ин-т ист. Украины. – К., 1979. – 24 с.
452. Альперін Ю.Й. Микита Годованець: літературний портрет / Ю.Й. Альперін. – К.: Дніпро, 1973. – 129 с. – Бібліогр.: с.123-124.
453. Андрушко О.І. Музей М.О. Островського Вінницького педінституту у формуванні світоглядних позицій молоді / О.І. Андрушко // Музей і Поділля: тези доп. наук. конф. - Кам'янець-Подільський: [б.в.], 1990. – С. 38.
454. Апанович О.М. Исторические места событий освободительной войны украинского народа 1648 – 1654 гг. / О.М. Апанович. – К.: Изд-во АН УССР, 1954. – 104 с.
455. Апанович О.М. Федір Павлович Шевченко: історик, архівіст, історіограф, джерелознавець, археограф, організатор науки, людина / О.М. Апанович. – К.: Ін-т іст. України НАНУ, 2000. – 180 с.

456. Арндт Н. Житомирские Арндты: краткая семейная хроника / Н. Арндт. – Житомир: Журфонд, 1994. – 16 с.
457. Архімович О. Українська вільна академія наук в її історичному розвитку / О. Архімович // Українська вільна академія наук: ювілейне вид., присвяч. двадцятиліттю діяльності. 1945-1965. – Нью-Йорк: УВАН, 1967. – С. 8-14.
458. Астаф'єв О. Українського цвіту – по всьому світу / О. Астаф'єв // Рідна школа. – 2000. - №8. – С. 41-44.
459. Бабенко Л.Л. Участь наукової інтелігенції у створенні та діяльності Українського комітету краєзнавства / Л.Л. Бабенко // VI всеукр. наук. конф. з іст. краєзн. – Луцьк: ВДУ, РВВ, 1993. – С. 364-365.
460. Бабишин С.Д. Топоніміка в школі (На матеріалах Хмельницької обл.) / С.Д. Бабишин. – К.: Рад. школа, 1962. – 124 с. – Бібліогр.: с.116-122.
461. Бабишин С.Д. Топоніміка в позакласній роботі з географії / С.Д. Бабишин. – К.: Рад. школа, 1968. – 96 с. - Бібліогр.: с. 94-96.
462. Бабкова С.В. Вивчення і збереження топонімів – пам'яток Волині в контексті регіональних досліджень / С.В. Бабкова, Г.В. Обозна, В.В. Обозний // Історія міст і сіл Великої Волині: наук. зб. „Велика Волинь”: праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині. – Житомир: Косенко М.Г., 2002. – Т. 25, ч. 2. – С. 149-150.
463. Бадяк В.П. Історичне краєзнавство як навчальний курс / Бадяк В.П. // Історичне краєзнавство в системі освіти України: здобутки, проблеми, перспективи. – Кам'янець-Подільський: Абетка-Нова, 2002. – С. 15-24.
464. Бадяк В. Переселенська акція українців із Закерзоння: історіогр. огляд / В. Бадяк // Українська історична наука на порозі ХХІ ст. – Чернівці: Рута, 2001. – Т.1. – С.351-356.
465. Бажан М. До кінця розгромити і викоринити рештки буржуазно-націоналістичної ідеології / М. Бажан. – К.: Укрполітвидав, 1947. – 19 с.
466. Бажан О.Г. Переслідування інакодумства на Житомирщині в другій половині 50-80-х роках (за матеріалами державних відомчих архівів та самвидаву) / О.Г.

Бажан // Житомирщина крізь призму століть. – Житомир: Вид-во „Журфонд”, 1997. – С. 91-93.

467. Бажан О.Г. Роль національно-культурних осередків шістдесятників у збереженні історичної та культурної спадщини українського народу в 60-х роках ХХ ст. / О. Бажан // Краєзнавство. – 1999. - № 1-4. – С. 139-142.
468. Бажан О.Г. Статистика політичних репресій в УРСР у дзеркалі архівних джерел / О.Г. Бажан // Краєзнавство. – 2003. - № 4. – С. 106-109.
469. Баженов Л.В. Alma mater подільського краєзнавства (Місто Кам'янець-Подільський – центр історичної регіоналістики ХІХ – початку ХХІ століть): [наук. вид.] / Л.В. Баженов. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2005. – 416 с. – Бібліогр.: с.341-398.
470. Баженов Л.В. До проблеми про періодизацію волинського історичного краєзнавства / Л.В. Баженов // Актуальні проблеми географії, екології, історії Великої Волині: наук. зб. „Велика Волинь”. – Житомир: Косенко М.Г., 2004. – Т. 27. – С.89-95.
471. Баженов Л.В. Історичне краєзнавство Поділля на сучасному етапі / Л.В. Баженов // Тези доп. VII Вінницької обл. краєзн. конф. – Вінниця: ВДПІ, 1989. – С. 9.
472. Баженов Л.В. Історичне краєзнавство Правобережної України ХІХ – на початку ХХ ст. / Л.В. Баженов. – Хмельницький: Доля, 1995. – 256 с. – Бібліогр.: с.154-179.
473. Баженов Л.В. Вчений європейського рівня: І.С. Винокур / Л.В. Баженов, М.Ю. Костиця, В.С. Прокопчук. – Житомир: Косенко М.Г., 2005. – Вип. 3. – 40 с.: іл. – (Серія: „Вчені Житомирщини”). – Бібліогр.: с. 31-33.
474. Баженов Л. Основні етапи регіональних і краєзнавчих досліджень України істориками західної української діаспори / Л. Баженов // Українська історична наука на порозі ХХІ ст. – Чернівці: Прут, 2001. – Том 1. – С. 161-165.
475. Баженов Л.В. Основні наукові школи краєзнавчого вивчення Поділля в ХІХ – ХХ ст. / Л. Баженов // Тези доп. XII Вінницької обл. іст.-краєзн. конф. 7 верес. 1993 р. – Вінниця: ВДПІ, РВВ, 1995. – С. 54-56.

476. Баженов Л.В. Хмельницька обласна організація Всеукраїнської спілки краєзнавців: здобутки, перспективи / Л.В. Баженов, Ю.І. Блажевич, В.О. Савчук // Краєзнавство. – 2003. – № 1-4. – С. 23-28.
477. Баженов Л.В. Поділля в працях дослідників і краєзнавців ХІХ-ХХ ст. Історіографія. Бібліографія. Матеріали / Л.В. Баженов. – Кам'янець-Подільський: [Кам'янець-Поділ. міськдрук.], 1993. – 480 с.
478. Баженов Л.В. Польська меншина Правобережної України ХІХ – початку ХХ ст. у працях Даніеля Бовуа / Л.В. Баженов // VIII всеукр. наук. конф. з іст. краєзн. – К.; Х.: Рідний край, 1997. – Ч. 1. – С. 195-198.
479. Баженов Л.В. Справа його життя: М.Ю. Костриця / Л.В. Баженов. – Житомир: Косенко М., 2002. – Вип. 2. – 40 с.: іл. – (Серія „Вчені Житомирщини”).
480. Баженов Л.В. Становлення і розвиток історичного краєзнавства Правобережної України (Кінець ХVІІІ ст. – перші десятиріччя ХХ ст.): автореф. дис. ... доктора іст. наук: 07.00.01 / Баженов Л.В.; Ін-т іст. України НАНУ. – К., 1996. – 34 с.
481. Баженов Л.В. Центр дослідження історії Поділля в Кам'янці-Подільському: 10 років поступу / Л.В. Баженов // Краєзнавство. – 2005. - № 1-4. – С. 35-39.
482. Баженов Л.В. Другий міжнародний конгрес українських істориків у Кам'янці-Подільському / Л. Баженов, А. Філінюк // Український історик: журнал історії і українознавства. – 2004. – Том ХLІ VOL. – С. 262-264.
483. Баженова С.Е. Історія, сьогодення, перспективи розвитку Кам'янець-Подільського історичного музею-заповідника / С.Е. Баженова // Музей і Поділля: тези доп. наук. конф. - Кам'янець-Подільський: [Борщів. рай. друкарня], 1990. – С. 5-7.
484. Баженова С.Е. Юзеф Антоній Ролле: життя, діяльність, творчість / С.Е. Баженова. - Кам'янець-Подільський: Центр поділлязнавства, 2001. – 224 с.
485. Балик Н. „Багато літ моє прізвище не згадувалось...” / Н. Балик // Волинь. – 1997. – 6 лют.
486. Баранович А.И. Украина накануне освободительной войны середины ХVІІ в. / А.И. Баранович. – М.: Госиздат, 1959.

487. Барбон М.Б. У Норильському концтаборі / М.Б. Барбон // Укр. іст. журн. – 1995. – №5. – С. 135-136.
488. Бевзо О.А. Львівський літопис і Острозький літописець: джерелознавче дослідження / О.А. Бевзо; відп. ред. Шевченко Ф.П.; Ін-т іст. АН УРСР. – К.: Наук. думка, 1970. – 200 с. – Бібліогр.: с. 163-164.
489. Бездрабко В.В. Журнал „Краєзнавство” та його роль у розвитку історичних регіональних досліджень 1920-1930-х рр.: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06 / Бездрабко В.В.; Харків. нац. у-т ім. В.Н. Каразіна. – Харків, 1999. – 20 с.
490. Бездрабко В. Архівісти Хмельниччини й „Історія міст і сіл Української РСР”: історія написання / В. Бездрабко // II Міжнар. конгрес українських істориків „Українська історична наука на сучасному етапі розвитку”, Кам'янець-Подільський 17-18 верес. 2003 р.: доп. та повідомл. / ред.: Л. Винар, О. Завальнюк. - Кам'янець-Подільський; К.; Нью-Йорк: Вид-во НА УОА, 2005. – Т.1. – С. 179-186.
491. Белецкая В. Первая Всеукраинская краеведческая конференция / В. Белецкая // Известия Центрального бюро краеведения. – 1925. - №3. – С. 122-123.
492. Белинский В.Б. Страна Моксель: роман – исследование / В.Б. Белинский. – К.: Українська книга, 2002. – Кн. 1. – 432 с.
493. Бенцикалов С.Л. Европейские страницы в истории Полонного / С.Л. Бенцикалов // Полонному – 1000 років: Матер. міжнар. наук.-практ. конф., 15-16 черв. 1995 р. – Полонне: Апостроф, 1995. – С. 66-70.
494. Бердник І. З криниць надбужанського краю / І. Бердник // Сільські вісті. – 1972. – 26 трав.
495. Береговий Ф.Г. Ордена Леніна колгосп «Росія» Черкаської області (Тальнівський район) / Ф.Г. Береговий. – Дніпропетровськ: [б.в.], 1974. – 110 с.
496. Берека В.Є. Туристсько-екскурсійна робота з учнями на Хмельниччині / В.Є. Берека // VIII Всеукр. конф. „Історичне краєзнавство і культура”. – К.; Х.: Рідний край, 1997. – С. 91-93.

497. Берестецька битва в історії України: тези респ. наук.-краєзн. конф. 16 черв. 1990р. – Ровно: Облполіграфвидав, 1990. – 47с.
498. Білінський М. Вінницький замок: іст. нарис з доби 16-18 століть / М. Білінський. – Вінниця: Кабінет виуч. Поділля Вінницької філії ВБУ, 1926.
499. Білінський М. Часописи Поділля: іст.-бібліогр. зб. з нагоди 150-ліття першої газети на Україні (1776-1926) та 10-ліття існування УСРР / М. Білінський, Н. Співачевська, І. Кривецький. – Вінниця: Кабінет виуч. Поділля Вінницької філії ВБУ, 1927. – 178 с.: іл. – Бібліогр.: с.178.
500. Блажевич Ю. Етнокультурне відродження на Хмельниччині / Ю. Блажевич // Краєзнавство. – 1999. – №1-4. – С. 49-52.
501. Богацький П. З пережитого. Спогади / П. Богацький // Вільна думка (Австралія). – 1955. – Ч. 12-15.
502. Богун Г.Г. Про походження і виникнення міста Бердичева / Г.Г. Богун // Укр. іст. журн. – 1968. - №5. – С. 101-103.
503. Богусевич Ф. Підсумки 1-ої Всеукраїнської конференції краєзнавства / Ф. Богусевич // Вісник Одеської Комісії краєзнавства при Всеукраїнській академії наук. – 1925. – Ч. 2-3. – С. 6-7.
504. Бойко М. Десятиліття Інституту дослідів Волині / М. Бойко // Літопис Волині. – Вінніпег, 1961. – Ч. 5. – С. 3-20.
505. Бондаренко Г.В. Волинь у Другій світовій війні: деякі проблеми історії та історіографії / Г.В. Бондаренко // Наук. праці Кам'янець-Поділ. держ. ун-ту: Іст. науки. - Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2001. – Т. 7(9). – С. 648-660.
506. Бондаренко Г.В. Етапи історичного краєзнавства і сьогодення / Г.В. Бондаренко, Б.Й. Заброварний // Минуле і сучасне Волині. Краєзнавство: історія, здобутки, перспективи: тези доп. і повідомл. II регіональної „Велика Волинь” і VI обл. іст.-краєзн. конф. 8-10 жовт. 1992 р. – Луцьк: ЛДПІ, ІВВ, 1992. – С. 3-6.
507. Бондаренко Г.В. Історичне краєзнавство Волині / Г.В. Бондаренко. – Луцьк: РВВ „Вежа” ВДУ, 2003. – Кн. 1. – 238 с.; Кн. 2. – 214 с.: іл. – Бібліогр. по розд.

508. Бондаренко Г.В. Краєзнавчі публікації з історії міст і сіл Волинської області за 1991-2001 рр. / Г.В. Бондаренко // Історія України. Маловідомі імена, події, факти: (зб. статей). – К.: Рідний край, 2001. – Вип. 16. – С. 333-342.
509. Бондаренко Г.В. Методологічні проблеми шкільного і вузівського історичного краєзнавства / Г.В. Бондаренко // Історичне краєзнавство в системі освіти України: здобутки, проблеми, перспективи. - Кам'янець-Подільський: Абетка-Нова, 2002. – С. 9-15.
510. Бондаренко Г.В. З історії назв районних центрів, міст і селищ міського типу Волині / Г. Бондаренко, В. Кихтюк // Педагогічний пошук. – 1999. - № 21. – С. 75-78.
511. Бондаренко Г.В. Спеціальні (допоміжні) історичні дисципліни / Г.В. Бондаренко. – Луцьк: РВВ ВДУ, 1997. – 222 с.: іл. 59 с.
512. Бондарчук Я.В. Дослідник рідного краю Ю.В. Новицький / Я.В. Бондарчук // Велика Волинь: минуле і сучасне. – Рівне, 1991. – С. 32-33.
513. Бонь О.І. Незавершеність процесу десталінізації і політичні репресії другої половини 50-х років // VI всеукр. наук. конф. з іст. краєзн. / О.І. Бонь, О.Г. Бажан. – Луцьк: ВДУ, РВВ, 1993. – С. 313-314.
514. Борисенко В.К. Історичне краєзнавство у Київському університеті імені Тараса Шевченка: досвід, проблеми, перспективи / В.К. Борисенко, О.П. Гончаров // VIII Всеукр. наук. конф. з іст. краєзн. – К.; Х.: Рідний край, 1997. – С. 86-70.
515. Борусевич А. Географічні землі Волині / А. Борусевич // Річник Волинський. Т. 8. – Рівне: [б.в.], 1939. – С. 1-25.
516. Боряк Г. Нищення українських музеїв, архівів, бібліотек у роки другої світової війни / Г. Боряк // Пам'ятки України. – 1994. - №3. – С.94-95.
517. Брайченко О. Синьоводська проблема: перспективи комплексних краєзнавчих досліджень / О. Брайченко // З непереможною правдою життя: зб. наук. праць на пошану Є.М. Складенка. – К.: Рідний край, 2004. – С. 82-94.

518. Братчиков А. Материалы для исследования Волынской губернии в статистическом, сельскохозяйственном и других отношениях / А. Братчиков. – Житомир: [б.в.], 1868. – Вып. 1. – 129 с.; Вып. 2. – 1869. – 336 с.
519. Бубяков І.Т. Місця козацької слави на Хмельниччині / І.Т. Бубяков, В.М. Пажинська // Тези доп. наук.-практ. конф. „Поділля в роки визвольної війни українського народу 1648-1654 рр.”. – Дунаївці: [б.в.], 1992. – С. 28-29.
520. Буланый І.Т. Громадські музеї України. Історія, досвід, проблеми / І.Т. Буланый, І.Г. Явтушенко. – К.: Мистецтво, 1979. – 197 с.
521. Бульба-Боровець Т. Армія без держави / Т. Бульба-Боровець // Волинь. – 1991. - №1. – С. 74-135; №2. – 1995. – С. 96-177.
522. Бураковська І. Музей на межі виживання / І. Бураковська // Віче. – 1997. – 3 лип. – С.18-19.
523. Бусленко В.В. Якоб Гофман – посол до сейму / В.В. Бусленко // Роде наш красний... Волинь у долях краян.– Луцьк: Настир'я, 1996. – Т. 2. – 280 с.
524. Бюлетень Комісії краєзнавства ВУАН. – 1924. - №2. – 26 с.
525. Буценко А. К конференції краєведов / А. Буценко // Коммунист. – 1925. – № 19. – 28 мая.
526. Василевський П. На Колимі: як загинув Драй-Хмара / П. Василевський // Літопис Волині. – Вінніпег, 1990. – Ч. 16. – С. 49.
527. Василенко А.С. Історіографія шкільних музеїв / А.С. Василенко // Рад. школа. – 1969. - №5. – С. 101-105.
528. Велика Волинь: праці наук.-краєзн. т-ва дослідн. Волині / гол. ред. М.Ю. Костриця. – Житомир: Журфонд, 1994. – Т. 15. – 188 с.
529. Верба І. Українська академія наук в окупації (кінець 1941 – початок 1942 рр.) / І. Верба // Минуле і сучасне Волині: Олександр Цинкаловський і край: матер. ІХ-ої наук. іст.-краєзн. міжнар. конф. 20-23 січ. 1998 р. – Луцьк: Надстир'я, 1998. – С. 203-204.
530. Верига В. Визвольна боротьба українців у Другій світовій війні в сучасній історіографії / В. Верига // Українська історична наука на порозі ХХІ ст. – Чернівці: Рута, 2001. – Т. 1. – С. 41-45.

531. Верменич Я.В. „Земля” як категорія історичної регіоналістики / Я.В. Верменич // Історія України. Маловідомі імена, події, факти: (зб. статей). – К.; Донецьк: Рідний край, 2001. – Вип. 19. – С. 12-19.
532. Верменич Я.В. Історична регіоналістика в Україні / М.В. Верменич // Укр. іст. журн. – 2001. – №2. – С. 3-21; 2002. - №2. – С. 3-27.
533. Верменич Я.В. Історична регіоналістика в Україні: спроба концептуального аналізу/ Я.В. Верменич. – К.: Ін-т іст. України НАНУ, 2001. – 231 с. – Бібліогр.: с.198-216.
534. Верменич Я.В. Теоретико-методологічні проблеми історичної регіоналістики в Україні / Я.В. Верменич. – К.: Ін-т іст. України НАНУ, 2003. – 516 с. – Бібліогр.: с.451-501.
535. Верховний О.У. Хмельницька область (географічний нарис) / О.У. Верховий. – К.: Рад. школа, 1960. – 112 с.
536. Верховлюк В. Фольклористи-краєзнавці у фондах Вінницького державного архіву / В. Верховлюк // Етнографія Поділля: тези доп. наук. конф. – Вінниця: [б.в.], 1992. – Ч. II. – С. 32-33.
537. Винар Л. Олександр Петрович Оглоблин. 1899-1992: Бібліогр. студія / Л. Винар. – Нью-Йорк; Торонто; К.; Париж: Укр. іст. т-во, 1994. – 80 с.
538. Винар Л. Українське історичне товариство. 1965-2000: статті і матер. / Л. Винар. – Чернівці: Прут, 2000. – 128 с.: іл. – Бібліогр.: с.66-72.
539. Винар Л. Українське історичне товариство з перспективи 35 років (1965-2000) / Л. Винар // Українська історична наука на порозі ХХІ століття. – Чернівці: Рута, 2001. – Том 1. – С. 8-18.
540. Винар Л. Український історик: 40 років служіння науці. 1963-2003: статті і матер. / Л. Винар. – Нью-Йорк; Острог, 2003. – 424 с. – Бібліогр.: с.402-409.
541. Винниченко І. Примусове переселення: етапи та масштаби (1920-1953 рр.) / І. Винниченко // VI всеукр. наук. конф. з іст. краєзн. – Луцьк: ВДУ, РВВ, 1993. – С. 318.

542. Винокур І.С. Здобутки і завдання істориків-краєзнавців Поділля / І.С. Винокур, С.К. Гуменюк // Тези доп. VI Подільської іст.-краєзн. конф. (Секція історії радянського періоду). - Кам'янець-Подільський: Міськ. друк., 1985. – С. 6-7.
543. Винокур І.С. Методичні вказівки для студентів та вчителів історії по вивченню матеріалу про рідний край в курсі історії СРСР (VII клас) / І.С. Винокур, Б.М. Кушнір, О.Д. Степенко. – Хмельницький: ІУВ, 1966. – 10 с.
544. Винокур І. Про час заснування Кам'янця-Подільського: дискусійний аспект / І. Винокур, М. Петров // Краєзнавство. – 1999. - № 1-4. – С. 10-23.
545. Винокур І.С. Розвиток історичного краєзнавства на Поділлі: досвід і проблеми / І.С. Винокур // Тези доп. і повідомл. V Всеукр. наук. конф. з іст. краєзн. – К.; Кам'янець-Подільський: Рідний край, 1991. – С. 12-13.
546. Винокур І.С. Устим Кармалюк (Селянський антикріпосницький рух на Поділлі). До 200-річчя від дня народження: метод. розробка / І.С. Винокур, О.Д. Степенко. – Хмельницький: Знання, 1987. – 30 с.
547. Віднянський С.В. Заснування та діяльність Українського вільного університету – першої української високої школи за кордоном (1921-1945) / С.В. Віднянський // Укр. іст. журн. – 1993. - № 11-12. – С. 68-79.
548. Віднянський С.В. Заснування та діяльність Українського вільного університету – першої української високої школи за кордоном (1921-1945) / С.В. Віднянський // Укр. іст. журн. – 1994. - № 4. – С. 41-54.
549. Віднянський С.В. Заснування та діяльність Українського вільного університету – першої української високої школи за кордоном (1921-1945) / С.В. Віднянський // Укр. іст. журн. – 1994. - № 5. – С. 48-61.
550. В Інституті народної освіти // Червоний кордон. – 1926. – Ч. 37. – 16 трав. – С.4.
551. Вісті ВУАН / ред. О. Домбровський. – Нью-Йорк: ВУАН, 1970. – Ч. 1. – 82 с.
552. Вітренко В.В. Про книгу краєзнавця Ніколауса Арндта „Німці Волині” / В.В. Вітренко // Житомирщина крізь призму століть. – Житомир: Журфонд, 1997. – С. 179.

553. Виткалов В.Г. Українська культура: Сторінки історії ХХ століття / В.Г. Виткалов. – Рівне: Ліста, 1997. – 433 с.: іл. – Бібліогр. по розд.
554. Вовкодав В. Доба сталінізму і застою у приказках земляків Кармалюка / В. Вовкодав // Прапор. – 1990. - №6. – С. 167-171.
555. Вовкодав В.П. Голодомор 1932-1933 рр. у приказках селян села Кармалюкового Жмеринського району / В.П. Вовкодав // Тези доп. ХІ Вінниц. обл. іст.-краєзн. конф. – Вінниця: ВДПІ, 1992. – С. 66-68.
556. Вовкодав В. Устим Кармалюк: правда про правдолюбця з Болохівщини / В. Вовкодав // Болохівщина: земля і люди. – Хмельницький; Стара Синява; Любар: Поділля, 2000. – С. 232-233.
557. Волинь у Другій світовій війні та перші повоєнні роки: матер. наук. конф. – Луцьк: ВДУ, РВВ, 1995.
558. Wolhynische hefte. – Wiesentheid, 1995. – 9. Folge. – 137 s.
559. Волинські дзвони: наук.-краєзн. альманах / редкол.: Г.С. Дем'янчук, гол. ред. [та ін]. – Рівне, 1995. – Вип. 1. – 64 с.; 1997. – Вип. II. – 92 с.
560. Войналович О.О. Фабрикація справи „Польської організації військової” та втрати педагогічних кадрів на Поділлі / О.О. Войналович // Тези доп. респ. наук. конф. „Дунаївці: їх роль і місце в історії Поділля”. – Дунаївці: [б.в.], 1993. – С.87-88.
561. Войтенко В. Краєзнавство Хмельниччини: пошуки і перспективи / В. Войтенко // Краєзнавство. – 1999. - №1-4. – С. 104-107.
562. Вопросы истории. – 1955. - №7. – С. 3-10.
563. Всеукраїнська наукова конференція з історичного краєзнавства „Розвиток історичного краєзнавства в контексті національного і культурного відродження України”, жовтень 1991 р.: тези доп. і повідомл. – К.; Кам'янець-Подільський: Рідний край, 1991. – 720 с.
564. Всеукраїнська спілка краєзнавців від „А” до „Я”: довідник / авт.-упоряд.: О.Г. Бажан, А.А. Ситник. – К.: Рідний край, 2001. – 91 с.
565. Всеукраїнська спілка краєзнавців. 1997-2003 роки. – К.: Рідний край, 2003. – 144с. – Бібліогр.: с.100-143.

566. В столиці [Повідомл. про I Всеукр. краєзн. конф.] // Пролетарий. – 1925. – №119. – 28 мая. – С. 4.
567. Гаврилюк С.В. Відновлення церкви Св. Василя в Овручі на початку ХХ ст. / С.В. Гаврилюк // Історія міст і сіл Великої Волині: наук. зб. – Житомир: Косенко М.Г., 2002. – Т. 25. – С. 87-93.
568. Гаврилюк С. Історичне пам'яткознавство Волині, Холмщини і Підляшшя (XIX – початок ХХ ст.) / С. Гаврилюк. – Луцьк: РВВ „Вежа”, ВДУ, 2002. – 532 с. – Бібліогр. по розд.
569. Гаврилюк С. Осередок українського історичного товариства ім. М. Грушевського при Волинському державному університеті ім. Лесі Українки / С. Гаврилюк // Українська історична наука на порозі ХХІ ст. – Чернівці: Рута, 2001. – Т. 1. – С. 91-93.
570. Гаврилюк С. Проблеми становлення історико-краєзнавчих досліджень Волині, Холмщини та Підляшшя у вітчизняній історичній науці кінця ХХ ст. / С. Гаврилюк // Українська історична наука на порозі ХХІ ст. – Чернівці: Рута, 2001. – Т. 1. – С. 362-368.
571. Газін В.В. Краєзнавчий факультатив: ефективні прийоми роботи / В.В. Газін, В.А. Дубінський // Історичне краєзнавство в системі освіти України: здобутки, проблеми, перспективи: наук. зб. - Кам'янець-Подільський: Абетка-Нова, 2002. – С. 142-148.
572. Гальчак С.Д. Визволення Вінниччини від нацистських загарбників (20 груд. 1943 р. – 28 берез. 1944 р.) / С.Д. Гальчак. – 2-е вид., допов., переробл. – Вінниця: Книга-Вега ВАТ „Віноблдрукарня”, 2005. – 416 с.: іл.
573. Гальчак С.Д. „Остарбайтери” з Поділля (1942-1947 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 - історія України / Гальчак С.Д.; Харків. нац. ун-т. – К., 2002. – 19 с.
574. Гальчак С.Д. Поділля: природа, людина – еволюція, історичний розвиток (Кліматичний фактор в історичному антропосоціогенезі) / С.Д. Гальчак. - Кам'янець-Подільський: Мошак М.І., 2006. – 384 с. – Бібліогр.: с.350-363.

575. Гальчак С.Д. „Східні робітники” з Поділля у Третньому рейху: депортація, нацистська каторга, опір поневолювачам / С.Д. Гальчак. – Вінниця: Книга-Вега ВАТ „Віноблдрукарня”, 2004. – 344 с.: іл. – Бібліогр.: с.319-332.
576. Гальчак С.Д. Краєзнавство Східного Поділля / С.Д. Гальчак. – Вінниця: Книга-Вега ВАТ „Віноблдрукарня”, 2005. – 144 с.: іл. – Бібліогр.: с.132-141.
577. Гальчак С.Д. Краєзнавчий рух на Вінниччині в умовах незалежності України / С.Д. Гальчак // Краєзнавство. – 2005. - № 1-4. – С. 58-64.
578. Гальчак С.Д. Краєзнавці Вінниччини: Біографії. Бібліографія / С.Д. Гальчак. – Вінниця: Книга-Вега ВАТ „Віноблдрукарня”, 2005. – 224 с.: іл.
579. Гальчевська Г.С. Етнографічна колекція Вінницького обласного краєзнавчого музею / Г.С. Гальчевська // Етнографія Поділля: тези доп. наук. конф. – Вінниця: [б.в.], 1992. – Ч. 2. – С. 34-38.
580. Гарбузова Л.Г. Сторінки біографії Н.К. Дмитрука / Л.Г. Гарбузова // VIII Всеукр. наук. конф. „Історичне краєзнавство і культура”. – К.; Х.: Рідний край, 1997. – Ч. I. – С. 377.
581. Геринович В. До історії Кам'янець-Подільського інституту народної освіти / В. Геринович // Відбитка з „Записок Кам'янець-Подільського інституту народної освіти”. 1927 р. – Кам'янець на Поділля: [б.в.], 1927. – Т. 2. – 23 с.
582. Геринович В. Вивчаймо виробничі сили Кам'яниччини / В. Геринович // Червоний кордон. – 1927. – Чис. 6. – 21 січ. – С.7.
583. Геринович В. Про археологічні розкопки в с. Кадиївцях Довжоцького і в с. Великій Мікші Китайгородського районів / В. Геринович // Червоний кордон. – 1926. – Чис. 66. – 2 верес.
584. Геринович В. В Кам'янці перша округова краєзнавча конференція / В. Геринович // Червоний кордон. – 1926. – Чис. 45. – 13 черв. – С. 4.
585. Геринович В. У краєзнавчій комітеті / В. Геринович // Червоний кордон. – 1927. – Чис. 80. – 25 лип. – С. 4.
586. Гжимайло Ю.Д. Депортація поляків з Красилівщини / Ю.Д. Гжимайло // Південно-Східна Волинь: наука, освіта, культура. – Хмельницький; Шепетівка, 1995. – С. 184-185.

587. Гирич І. Києво-Печерська Лавра в контексті української історії / І. Гирич // Історичний календар. – К., 2001. – Вип. 7. – С. 14-26.
588. Голобуцький В.О. Освободительная война украинского народа под руководством Б. Хмельницкого (1648-1654 гг.) / В.О. Голобуцький. – М.: Госполитиздат, 1954. – 159 с.
589. Гомоль В. Де бути Інституту дослідів Волині? / В. Гомоль // TV – Візор. Інформ.-комерц. тижн. – 1994. - №34. – 4 листоп. – С. 2.
590. Горбатюк В.І. Місцеве самоврядування Хмельниччини: нариси історії місцевих громад Деражнянського району / В.І. Горбатюк, П.Я. Слободянюк. – Хмельницький: Поділля, 2003. – 768 с.: іл.
591. Горбик В.О. Висвітлення подій Другої світової війни у „Зводі пам'яток історії та культури України” / В.О. Горбик, Г.Г. Денисенко // Історія України. Маловідомі імена, події, факти: (зб. статей). – К.: Рідний край, 2004. – Вип. 26. – С. 369-378.
592. Горбик В.О. Сучасний стан підготовки багатотомного „Зводу пам'яток історії та культури України” / В.О. Горбик // Історія України. Маловідомі імена, події, факти: (зб. статей). – К.; Донецьк: Рідний край, 2001. – Вип. 17. – С. 298-303.
593. Гордость и слава Подолии: очерки о Героях Советского Союза – уроженцах Хмельницкой области. – Львів: Каменяр, 1985. – 262 с.
594. Гофман Ї. Чехи на Волині / Ї. Гофман. – Прага: [б.в.], 1998. – 34 с.
595. Грабовський Б.В. Вячеслав Арсенович Камінський на Поділлі / Б.В. Грабовський, Т.Р. Соломонова // Вінниччина: минуле та сьогодення. Краєзнавчі дослідження: матер. XX Вінниц. наук. іст.-краєзн. конф. 27-28 жовт. 2005 р. – Вінниця: ВДПУ, РВВ, 2005. – С. 166-171.
596. Гриб Л.В. Сторінки історії Волині у творчості місцевих поетів / Л.В. Гриб // Історія міст і сіл Великої Волині: наук. зб. „Велика Волинь”. – Житомир: Косенко М.Г., 2002. – Т. 25. – С. 139-144.
597. Григоріїв Н.Я. Поділля: Географічно-історичний нарис / Н.Я. Григоріїв; вступ. ст. О. Сухобокової. - Кам'янець-Подільський: Оіум, 2003. – 92 с.: карта.

598. Григорьева Т.Ф. Становление и развитие краеведения на юге Украины (80-е годы XVIII в. – 60-е XIX в.): автореф. дис... канд. ист. наук: 07.00.09 / Григорьева Т.Ф. – К., 1990. – 20 с.
599. Грищук Б.А. Григорій Ткачук: легенди і дійсність: докум. повість / Б.А. Грищук. – К.: Преса України, 2004. – 256 с.: іл. 48 с.
600. Грищук Б.А. Мархоцький і Миньковецька держава / Б.А. Грищук. – Хмельницький: Поділля, 1992. – 32 с.
601. Грищук Б.А. Поділля – колиско і доле / Б.А. Грищук. – Львів: Каменяр, 1988. – 294 с.: іл.
602. Губернюк М. Краєзнавче товариство с. Межиріч: цілі і завдання / М.Г. Губернюк // Острозький краєзнавчий збірник. – Острог: ДІКЗО, 2004. – Вип. 1. – С. 67.
603. Гудченко З.С. Топоніми Чорнобильщини (За спогадами місцевого населення) / З.С. Гудченко // VII всеукр. наук. конф. з іст. краєзнав. – К.: Рідний край, 1995. – Ч.І. – С. 146-148.
604. Гузовська А. Народні вишивки Волині / А. Гузовська // Річник Волинський. Т. 7. – Рівне: [б.в.], 1938. – С. 363-364.
605. Гуменюк Н. І падав сніг тюремних літ на юний український цвіт / Н. Гуменюк // Народна трибуна. – 1995. - №23. – 24 берез.
606. Гуменюк Н. Під лежачий камінь і вода не біжить / Н. Гуменюк // Віче. – 1997. – 18 верес. – С.18.
607. Гуменюк С.К. – краєзнавець-дослідник Поділля (1914-1991): бібліогр. довідка до 80-річчя від дня народження / відп. ред. та авт. передм.: С.Л. Карван; уклад. С.Р. Михайлова. – Хмельницький: Поділля, 1994. – 16 с.
608. Гуменюк С.К. Боротьба селян Поділля проти феодално-кріпосницького гніту в першій третині XIX ст. під проводом Устима Кармалюка: метод. розробка / С.К. Гуменюк. – Хмельницький: Знання, 1980. – 40 с.
609. Гуменюк С.К. З історії краєзнавчого руху на Поділлі / С.К. Гуменюк // V Всеукр. наук. конф. з іст. краєзн.: тези доп. і повідомл. – К.; Кам'янець-Подільський: Рідний край, 1991. – С. 34-35.

610. Гумецька Л.Л. Топоніміка в українській мові XIV-XV ст. / Л.Л. Гумецька // Мовознавство. – 1957. – Т. 14. – С. 10-12.
611. Гумецька Л.Л. Сучасні тенденції у творенні назв українських населених пунктів / Л.Л. Гумецька // Укр. мова і л-ра в школі. – 1966. - №4. – С. 24-28.
612. Гуржій І.О. Устим Кармалюк: іст.-біогр. нарис / І.О. Гуржій, О.С. Компан. – К.: Рад. школа, 1960. – 79 с.: іл.
613. Гуртовий Г.О. Полум'яний збирач і пропагандист Шевченкового слова / Г.О. Гуртовий // Минуле і сучасне Волині. Історичні постаті краю: тези доп. і повідомл. V Волинської іст.-краєзн. конф. – Луцьк: ЛДПІ, ІВВ, 1991. – С.184-185.
614. Гуртовий Г. Науковий подвиг волинянина / Г. Гуртовий // Волинь. – 1993. - №5. – 14 січ.
615. Гуслистий К.Г. Запорізька Січ та її прогресивне значення в історії українського народу / К.Г. Гуслистий, О.М. Апанович. – К.: Держполітвидав, 1954. – 87 с.
616. Давидюк А.Т. Музей-садиба М.І. Пирогова – культурно-освітній центр медичного виховання на Поділлі / А.Т. Давидюк // Культура Поділля: історія і сучасність: матер. II наук.-практ. конф., присвяч. 500-річчю м.Хмельницького. 27-29 серп. 1993. – Хмельницький: Поділля, 1993. – С. 232-233.
617. Данилюк Ю.З. Дві батьківщини Євгена Рихліка / Ю.З. Данилюк // Репресоване краєзнавство. – К.: Рідний край, 1991. – С. 284-287.
618. Данилюк Ю.З. Дослідження історії міст і сіл України в контексті набутого досвіду / Ю.З. Данилюк // Історія України. Маловідомі імена, події, факти: (зб. статей). – К.; Донецьк: Рідний край, 2001. – Вип. 19. – С. 253-263.
619. Данилюк Ю.З. Масові каральні акції органів НКВС в контексті політичних репресій в Україні в кінці 30-х років / Ю.З. Данилюк // VI всеукр. наук. конф. з іст. краєзн. – Луцьк: ВДУ, РВВ, 1993. – С. 11-12.
620. Данилюк Ю.З. Развитие общественных форм исторического краеведения на Украине (конец 50-х – 80-е годы): автореф. дис. ... канд. ист. наук: 07.00.01 / Данилюк Ю.З.; Харьков. нац. ун-т им. В.Н. Каразина. – Х., 1989. – 26 с.

621. Данилюк Ю.З. Є.Д. Сташевський та його роль у дослідженні проблем історії України / Ю.З. Данилюк // Тези доп. респ. наук. конф.: „Дунаївці: їх роль і місце в історії Поділля”. – Дунаївці: [б.в.], 1993. – С. 91-93.
622. Данилюк Ю.З. Український комітет краєзнавства та його діяльність / Ю.З. Данилюк // IV респ. наук. конф. з іст. краєзнав.: тези доп. і повідомл. – К.: Рідний край, 1989. – С. 35-37.
623. Данилюк Ю.З. Опозиція в Україні (друга половина 50-х – 80-ті рр. ХХ ст.) / Ю.З. Данилюк, О.Г. Бажан. – К.: Рідний край, 2000. – 616 с.: іл.
624. Данилюк Ю.З. Перша Всесоюзна конференція з історичного краєзнавства / Ю.З. Данилюк, В.Є. Лобурець // Укр. іст. журн. – 1988. - №3. – С. 156-158.
625. Дарманський М.М. Кафедра українського фольклору та етнографії імені Гоцуляків Альбертського університету – центр досліджень українського фольклору та етнографії в діаспорі / М.М. Дарманський, Ю.В. Телячий // Проблеми етнології, фольклористики, мистецтвознавства Поділля та Південно-Східної Волині: історія і сучасність. - Кам'янець-Подільський: Абетка, 2002. – С. 44-48.
626. Дейнеко О. Музей в селі Блискавиця/ О. Дейнеко. – Тернопіль: Облполіграфвидав, 1960. – 24с.
627. Дем'янчук Г. Воскреслі для життя / Г. Дем'янчук. – Рівне: Оріана, 1998. – 120 с. – Бібліогр.: с.116-119.
628. Дем'янчук Г.С. Історія українського краєзнавства: метод. поради на допомогу студентам I курсу художньо-педагогічного ф-ту (спеціалізація – українознавство) / Г.С. Дем'янчук. – Рівне: РДІК, 1995. – 32 с. – Бібліогр.: с.31-32.
629. Державні архіви Української РСР: Короткий довідник / відп. ред. О.Г. Мітюков. – К.: Наук. думка, 1972. – 200 с.
630. Державний архів Волинської області: путівник. – Вид. 2-ге. – К., 1990.
631. Десять літ подвижництва. Український фонд культури. 1987 – 1997. – К.: УФК, 1997. – С. 72-75.
632. Дзюба Г.М. Відродження музею / Г.М. Дзюба // Музей і Поділля: тези доп. наук. конф. - Кам'янець-Подільський: [Борщів. рай. друк.], 1990. – С. 15-17.

633. Дивокрай. Хмельниччина подільська. – 1997. – Вип. 2. – 106 с.
634. Димнич Н. Свято Івана Купала на Волині / Н. Димнич // Річник Волинський. Т.3. – Рівне: [б.в.], 1935. – С. 435-442.
635. Для блага рідної культури: літопис Волинського обласного відділення Українського фонду культури (1987-1997). – Вид. 2-ге, допов. і випр. – Луцьк: РВВ „Вежа”, ВДУ, 1998. – 52 с.
636. Дмитренко Т.Б. Віч-на-віч з І.Д. Лозов'юком (1917-1993) / Т.Б. Дмитренко // Матер. V наук.-краєзн. конф. „Острог на порозі 900-річчя”. – Острог: ОКМ, 1994. – С. 30.
637. Дмитренко Т.Б. З історії Дубенського краєзнавчого музею / Т.Б. Дмитренко // Наукові праці. – Рівне, 1996. – Вип. I. – С. 74.
638. До криниць народного слова: буклет з досвіду роботи секції фольклору, етнографії та літератури при правлінні Вінниц. обл. організації т-ва охорони пам'яток історії та культури. – Вінниця: [Б.в.], 1989.
639. Документы об освободительной войне середины XVII в. – М.: Госиздат, 1959.
640. Дорошенко Д. Про минулі часи на Поділлю (Коротка історія краю) / Д. Дорошенко; Под. губерн. народна управа. – Кам'янець-Подільський: Друк. Под. губ. нар. управл., 1919. – 40 с.
641. Дорошенко О. Хто орудує в Житомирському музеї? / О. Дорошенко, Я. Сніговий // Радянська Волинь. – 1937. – 30 верес.
642. Дребот В.І. Німецька колонія в Коростишеві / В.І. Дребот // Житомиру 1120 (884-2004): наук. зб. „Велика волинь”: Праці Житомир. наук.-краєзн. т-ва дослідників Волині. – Житомир: Косенко, 2004. – Т. 31. – 512 с.: іл.
643. Дроб'язко П.І. Українська національна школа: витоки і сучасність / П.І. Дроб'язко. – К.: Вид. центр „Академія”, 1997. – 184 с.
644. II республіканська наукова конференція з історичного краєзнавства. 19-20 жовтня 1982 р.: тези доп. / Ін-т іст. АН УРСР, Він. педінститут; відп. за вип. С.З. Заремба. – К.: Ін-т іст. АН УРСР, 1982. – 360 с.
645. Друг читача. – 1975. - №39. – 25 верес.

646. Дубняк К. До краєзнавчої конференції / К. Дубняк // Вісти. – 1925. - №121. – 30 трав. - С. 1, 5.
647. Дубровський В. 2-й відділ БАМЛАГу ГПУ-НКВД / В. Дубровський. – Нью-Йорк: Наша Батьківщина, 1965.
648. Дудка Р.А. Суспільно-культурна діяльність української інтелігенції в середині 50-60-х років ХХ ст. / Р.А. Дудка // VI всеукр. наук. конф. з іст. краєзн. – Луцьк: ВДУ, РВВ, 1993. – С. 39-40.
649. Духовні витoki Поділля: творці історії краю: матер. міжнар. наук.-краєзн. конф. 9-11 верес. 1994 р., м. Кам'янець-Подільський. – Хмельницький: Поділля, 1994. – Ч. I. – 432 с.
650. Дяченко М. Організація сільського музею / М. Дяченко. – К.: Мистецтво, 1959.
651. Дячок В.В. Джерела про Устима Кармалюка та опришківство на Поділлі (1813-1835): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06 / Дячок В.В.; Ін-т укр. археогр. та джерелозн. НАНУ. – К., 2000. – 20 с.
652. Дячок В.В. Малодосліджені аспекти початкового етапу діяльності У. Кармалюка (1813-1818) / В.В. Дячок // Тези доп. і повідомл. V всеукр. наук. конф. „Розвиток історичного краєзнавства в контексті національного і культурного відродження України”. – К.; Кам'янець-Подільський: Рідний край, 1991. – С. 532-533.
653. Дячок В.В. Подільські опришки під проводом Устима Кармалюка в документальних джерелах / В.В. Дячок // Поділля і Волинь у контексті історії українського національного відродження: наук. зб. – Хмельницький: Доля, 1995. – С. 329-333.
654. Дячок В.В. Устим Кармалюк в документальних джерелах / В.В. Дячок // Культура Поділля: історія і сучасність: матер. другої наук.-практ. конф., присвяч. 500-річчю м. Хмельницького. 27-29 серп. 1993 р. – Хмельницький: Поділля, 1993. – С. 249-251.
655. Дячок В. Устим Карманюк (Кармалюк) в історіографічній традиції та документальних джерелах / В. Дячок // Наук. праці Кам'янець-Поділ. держ. ун-ту: Іст. науки. - Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2001. – Т. 7(9). – С. 444-453.

656. Єсюнін С.М. Походження назв населених пунктів на – івці / С.М. Єсюнін // Поділля і Південно-Східна Волинь в роки Визвольної війни українського народу середини XVII ст. – Стара Синява: Поділля, 1948. – С. 261-263.
657. Єсюнін С. Музеї: проблеми і пошуки (з досвіду роботи недержавних музеїв області) / С. Єсюнін // Культура Хмельниччини: синтез традицій і новацій. – Хмельницький: Поділля, 2000. – С. 23-26.
658. Жезицький В.Й. Великий терор на Поділлі у другій половині 30-х рр. / В.Й. Жезицький // VIII всеукр. наук. конф. – К.; Х.: Рідний край, 1997. – Ч. 2. – С. 204-208.
659. Жила В. НТШ в розсіянні і його місце в українській науці / В. Жила // Від Наукового товариства ім. Т. Шевченка до Українського вільного університету: міжнар. наук. конф. 12-15 черв. 1991 р.: матеріали. – К.; Львів; Пряшів; Мюнхен; Париж; Нью-Йорк; Торонто; Сідней, 1992. – С. 147.
660. Жилюк С. Монастирі Волині: іст.-краєзн. нарис / С. Жилюк, М. Костриця. – Житомир: МАК Лтд, 1996. – 64 с.
661. Житомирська державна обласна універсальна бібліотека. 130 років. 1866-1996. – Житомир: Журфонд, 1996. – С. 3.
662. Житомирський державний педагогічний університет імені Івана Франка: іст. нарис. – К.: Техніка, 2002. – 82 с.: кол. вкл. 32 с.
663. Житомирський обласной государственной архив и его филиал в Бердичеве: путеводитель. – Житомир: Облполиграфиздат., 1961.
664. Житомиру – 1120 (884-2004): наук. зб. „Велика Волинь”: праці Житомир. наук.-краєзн. т-ва дослідн. Волині. – Житомир: Косенко, 2004. – Т. 31. – С. 506.
665. Жулинський М.Г. Из забуття в безсмертя (Сторінки призабутої спадщини) / М.Г. Жулинський. – К.: Дніпро, 1990. – 447 с.
666. Жулинський М. Літописець несамовитої доби / М. Жулинський // Літературна Україна. – 2002. – 10 жовт. – С. 10.
667. Жупанський Я. Про об'єкт і предмет національного краєзнавства / Я. Жупанський, В. Круль // Краєзнавство. – 1994. - №1-2. – С.3-6.
668. Забути не дано. – Луцьк: Надстир'я, 1998. – 152 с.

669. Завод «Ленинская кузница». 1862-1962. К столетию со дня основания. – К.: Госполитиздат УССР, 1962.
670. Заєць І.І. Діяльність Вінницького краєзнавчого музею в 60-х роках / І.І. Заєць // Тези доп. VII Вінниц. обл. краєзн. конф. – Вінниця: ВДПІ, 1989. – С. 6.
671. Заєць І.І. Археологічно-краєзнавчі дослідження на історичному факультеті Вінницького педагогічного інституту / І.І. Заєць // V всеукр. конф. з іст. краєзн. – К; Кам'янець-Подільський: Рідний край, 1991. – С. 378-379.
672. Заєць І.І. Перша Вінницька історико-краєзнавча конференція / І.І. Заєць // Архіви України. – 1972. - №9. – С. 150-152.
673. Завальнюк О.М. Українська Галицька Армія на Поділлі / О.М. Завальнюк, С.В. Олійник. – Кам'янець-Подільський: Абетка-Нова, 2001. – 198 с.: іл. – Бібліогр.: с.119-137.
674. Завальнюк О.М. Будівництво української загальноосвітньої школи в роки національно-демократичної революції (1917-1920) / О.М. Завальнюк, Ю.В. Телячий. – Кам'янець-Подільський: Абетка-Нова, 2001. – 212 с. – Бібліогр.: с.181-191.
675. Завальнюк О.М. 1932-1933 роки на Хмельниччині (до 60-річчя голодомору) / О.М. Завальнюк // Подільська старовина. – Вінниця: ВОКМ, 1993. – С. 228-237.
676. Завальнюк О.М. 1932-1933 роки на Дунаївщині / О.М. Завальнюк // Тези доп. респ. наук. конф.: „Дунаївці: їх роль і місце в історії Поділля”. – Дунаївці: Райдрук., 1993. – С. 81-84.
677. Завальнюк О.М. Кам'яниччина і всеукраїнський голодомор 1932-1933 рр. / О.М. Завальнюк // Кам'яниччина в контексті історії Поділля: наук. зб. - Кам'янець-Подільський: КПДПУ, РВВ, 1998. – Т. 2. – С. 46-48.
678. Завальнюк О.М. Минуле і сучасне Кам'янця-Подільського: політики, військові, підприємці, діячі освіти, науки, культури й медицини: іст. нариси / О.М. Завальнюк, О.Б. Комарніцький. - Кам'янець-Подільський: „Абетка-Нова”, 2003. – Випуск 1. – 315 с.

679. Завальнюк О.М. Українська еліта і творення національної університетської освіти: фундатори й будівничі (1917-1920 рр.) / О.М. Завальнюк. - Кам'янець-Подільський: Абетка-Нова, 2005. – 496 с. – Бібліогр.: с. 337-344.
680. Законодавство про пам'ятники історії та культури. – К.: Політвидав України, 1970. – 464 с.
681. Закон України „Про внесення змін до Закону України „Про Національний архівний фонд і архівні установи” // *Голос України*. – 2002. - №9. – 16 січ.
682. Замлинський В.О. Краєзнавство і дослідження історії України / В.О. Замлинський // V всеукр. наук. конф. з іст. краєзн.: тези доп. і повідомл. - Кам'янець-Подільський: Рідний край, 1991. – С. 634-635.
683. Замятина Т. Йосиф Сталин: «Виновних судить ускорено. Приговор-расстрел». Рассекречен личный архив вождя / Т. Замятина// *Известия*. – 1992. – 11 июля.
684. Записки Кам'янець-Подільської науково-дослідчої катедри. – Х.: Держвидав України, 1929. – Т. 1. – 78 с.
685. Записки Кам'янець-Подільського наукового при Українській академії наук товариства. - Кам'янець на Поділля, 1928. – Т. I. – 100 с.
686. Заремба С.З. До 10-ліття Центру пам'яткознавства НАН України та УТОШК / С.З. Заремба // *Історія України. Маловідомі імена, події, факти: (зб. статей)*. – К.; Донецьк: Рідний край. – Вип. 19. – С. 393-395.
687. Заремба С.З. Українське пам'яткознавство: історія, теорія, сучасність / С.З. Заремба. – К.: Логос, 1995. – 420 с. – Бібліогр.: с. 363-368, 444-446.
688. Заремба С. Українське товариство охорони пам'яток історії та культури: іст. нарис / С. Заремба. – К.: Логос, 1998. – 244 с.: іл. 27 с.
689. З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 1994. - №1.
690. Захарченко В. „Війна у війні”. Ще раз про необмундированих („чорносвітників”, „чорнорубашників”, „чорних піджаків”, „чорну піхоту”) / В. Захарченко // *Літературна Україна*. – 1998. - №41. – 29 жовт.
691. Зашкільняк Л. Україна і Польща у ХХ ст.: між конфронтацією і союзом / Л. Зашкільняк // *Українська історична наука на порозі ХХІ ст.* –Чернівці: Прут, 2000. – Т.1. – С.63-74.

692. Зашкільняк А.О. Міжнародна наукова конференція у Львові „Виклики сучасної історіографії”: світовий та український контекст / А.О. Зашкільняк, Р.Б. Сирота // Укр. іст. журн. – 2002. - №2. – С. 148-153.
693. Збережемо пам'ять про подвиг: Спогади земляків-учасників Великої Вітчизняної війни у записах їхніх онуків і правнуків. – Хмельницький: Вид-во С. Пантюка, 2003. – 133 с.
694. Зваричук Е. Церковне землеволодіння римо-католицького духовенства на Поділлі (кінець XVIII – початок XIX ст.) / Е. Зваричук // Наук. праці Кам'янець-Поділ. держ. пед. ун-ту: Іст. науки. – Кам'янець-Подільський: ОПОМ, 2001. – Т.5. – С. 99-104.
695. Звідомлення Вінницької філії Всенародної бібліотеки України та Кабінета виучування Поділля з 1 жовтня 1925 р. до 1 жовтня 1926 р. – Вінниця, 1926. – 5с.
696. Звідомлення Вінницької філії Всенародної бібліотеки України та Кабінета виучування Поділля з 01.10.1926 р. до 01.10.1927 р.: Ювілейне підсумування досягнень з нагоди 10 річниці Жовтневої революції. – Вінниця, 1927. – 8 с.
697. Звіт діяльності Кам'янецької „Просвіти” // Освіта. – 1918. - №3. – С. 22.
698. Звіт Українського комітету краєзнавства на 1 січня 1929 р. // Краєзнавство. – 1928. - №6-10. – С. 90-92.
699. З діяльності Кам'янецького окружного краєзнавчого комітету // Червоний кордон. – 1927. – Ч. 14. – 19 лют. – С.8.
700. З досвіду роботи музеїв Української РСР (На матеріалах Всесоюзного огляду роботи музеїв 1965-1967 рр.). – К.: Політвидав, 1968.
701. З досвіду науково-атеїстичної роботи музеїв Української РСР: зб. статей. – К.: Політвидав України, 1972. – 107 с.
702. Зекцер А. 1905 рік на Поділлі / А. Зекцер. – Вінниця, 1925. – Ч.2. Робітничий рух та діяльність робітничих організацій рр. 1904-1906. – 27 с. – Бібліогр.: с.25.
703. Зеленюк І.С. Революційний рух на Поділлі в період народної революції 1905-1907 років у Росії / І.С. Зеленюк // Наук. записки Кам'янець-Подільського педінституту. Серія історико-філологічна. – Хмельницький: Облполіграфвидав, 1956. – Т. 3. – С. 3-50.

704. Зеленюк І.С. Селянський рух на Поділлі в роки столипінської реакції і нового революційного підйому (1907-1914 рр.) / І.С. Зеленюк // Наук. записки Кам'янець-Подільського держ. пед. ін-ту. Серія історико-філологічна. – Хмельницький: Облполіграфвидав, 1957. – Т. 5. – С. 3-31.
705. Зеленюк І.С. До питання про боротьбу трудящих мас на Поділлі за владу Рад в період мирного розвитку революції / І.С. Зеленюк // Наук. записки Кам'янець-Подільського держ. пед. ін-ту. Серія історико-філологічна. – Кам'янець-Подільський: Облполіграфвидав, 1962. – Т.12. – С. 3-32.
706. Зеленюк І.С. Поділля напередодні Великої Жовтневої соціалістичної революції / І.С. Зеленюк // Наук. записки Кам'янець-Подільського держ. пед. ін-ту. Серія історико-філологічна. – Хмельницький: Облполіграфвидав, 1958. – Т.7. – С.103-136.
707. Земський Ю.С. Історія як міф та міфи в історіографії / Ю.С. Земський // Наук. праці Кам'янець-Подільського держ. пед. ун-ту: Іст. науки. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2001. – Т.7. – С. 50-56.
708. Зінченко А.Л. Благовістя національного духу. Українська церква на Поділлі в першій третині ХХ ст. / А.Л. Зінченко. – К.: Освіта, 1993. – 256 с.
709. Зінченко А.Л. Життя і діяння митрополита Василя Липківського / А.А. Зінченко. – К: НАН України, Ін-т іст. України, 1998. – 34 с. – Бібліогр.: с.31-33.
710. Зінько Ю.А. Заклади культури та освіти Вінниччини в умовах національної окупації (1941-1944 рр.) / Ю.А. Зінько, П.С. Григорчук // Історія України. Маловідомі імена, події, факти: (зб. статей). – К.: Рідний край, 2004. – Вип. 26. – С. 224-236.
711. З любов'ю до України: На пошану академіка НАН України П.Т. Тронька / редкол.: В.А. Смолій (голова), В.А. Войналович, Л.А. Гречина [та ін.]; упоряд.: Ю.З. Данилюк, Є.М. Складенко. – К.: Рідний край, 1995. – 246 с.: іл.
712. Зневажена Клію / НАН України, Ін-т іст. України. – К.: Рідний край, 2005. – 594с.
713. З непереможною правдою життя: зб. наук. праць на пошану Є.М. Складенка.– К.: Рідний край, 2004. – 460 с.

714. Зубарева Н.В. Устим Карманюк (Кармалюк): міфи і реальність / Н.В. Зубарева // Духовні витоки Житомирщини: наук. зб. „Велика Волинь”: праці Житомир. наук.-краєзн. т-ва дослідн. Волині / голов. ред. М.Ю. Костриця. – Житомир: Косенко М., 2003. – Т.29. – С. 202-206.
715. Енциклопедія української діаспори: В 7 т. / гол. ред. Василь Маркусь. – Вид. 1-е. – К.: Інтел, 1995. – Т. 4 (Австралія – Азія - Африка). – 250 с.: іл.
716. Енциклопедія українознавства: В 10 т. Перевидання в Україні. – Львів: Вид-во „Молоде життя”, 1993. – Т. 1. – 400 с.: іл.
717. Енциклопедія українознавства: В 10 т. – Львів: Вид-во „Молоде життя”, 1993. – Т. 2. – С. 405-800.
718. Енциклопедія українознавства: В 10 т. – Львів: Вид-во „Молоде життя”, 1996. – Т. 5. – С. 1605-2000.
719. Ернст Ф. До кого має перейти Лавра / Ф. Ернст // Київська правда. – 1926. – 11 квіт.
720. Іващенко В. Сумна історія одного музею / В. Іващенко // Народна трибуна. – 1991. - №13. – 23 берез.
721. Известия Центрального бюро краеведения / под ред. акад. С.Ф. Ольденбурга. – 1925. - №1. – Іюнь. – 32 с.
722. Ілляшенко Я. Луцьк: іст.-краєзн. нарис / Я. Ілляшенко, О. Михайлик, Р. Оксенюк. – Львів: Каменяр, 1974.
723. Ільєнко І. У жорнах репресій: оповіді про укр. письм. / І. Ільєнко. – К.: Веселка, 1995. – 448 с.
724. Інститут історії України Національної академії наук України. До 60-річчя установи. 1936-1996. – К.: Ін-т іст. України, 1996. – 8 с.
725. Інформаційний огляд дослідно-краєзнавчої праці на Поділлі на 1 лютого 1926р. – Вінниця: Кабінет виучування Поділля Вінницької філії ВБУ при ВУАН, 1926. – Ч.1. – I-X с.
726. Інформаційний огляд дослідно-краєзнавчої праці на Поділлі на 1 грудня 1926 р. – Вінниця: Кабінет виучування Поділля Вінницької філії ВБУ при ВУАН, 1926. – Ч. 2. – I – VIII с.

727. Ісаєвич Я.Д. XIX Міжнародний конгрес істориків в Осло / Я.Д. Ісаєвич // Укр. іст. журн. – 2001. - №1. – С. 159-160.
728. „Істину встановлює суд історії”: зб. на пошану Ф.П. Шевченка. – К., 2004. – Т.1: Джерела. – 782 с. – Бібліогр.: с. 723-759; Т. 2: Наукові студії. – 550 с.
729. Історіографічні дослідження в Україні: наук. зб. (Пам'яті історика України, чл.-кор. НАН України Ф.П. Шевченка) / відп. ред.: Ю.А. Пінчук. – К.: НАН України, Ін-т історії України, 1999. – Вип. 7. – 320 с.
730. Історія міст і сіл Великої Волині: наук. збірник „Велика Волинь”: праці Житомир. наук.-краєзн. т-ва дослідн. Волині / голов. ред. М.Ю. Костиця. – Т.25. – Житомир: Косенко М.Г., 2002. – Ч. 1. – 336с.; Ч. 2. – 244 с.
731. Історія міст і сіл Української РСР. Вінницька область. – К.: Ін-т іст. АН УРСР, 1972. – 778 с.
732. Історія міст і сіл Української РСР. Волинська область. – К.: Ін-т іст. АН УРСР, 1970. – 746 с.
733. Історія міст і сіл Української РСР. Житомирська область. – К.: Ін-т іст. АН УРСР, 1973. – 726 с.
734. Історія міст і сіл Української РСР. Київська область. – К.: Ін-т іст. АН УРСР, 1971. – 791 с.
735. Історія міст і сіл Української РСР. Ровенська область. – К.: Ін-т іст. АН УРСР, 1973. – 655 с.
736. Історія міст і сіл УРСР. Хмельницька область. – К.: Ін-т іст. АН УРСР, 1971. – 706с.
737. Історія міст і сіл УРСР. Черкаська область. – К.: Ін-т іст. АН УРСР, 1972. – 788 с.
738. Історичне краєзнавство в Українській РСР / АН УРСР, Ін-т іст. – К.: Наук. думка, 1989. – 240 с. – Бібліогр.: с. 217-236.
739. Историческое краеведение в СССР: вопросы теории и практики / АН УССР, Ин-т ист. – К.: Наук. думка, 1991. – 276 с.
740. Історія Теофіпольщини: іст. нарис та зб. документів ЦДІА м. Київ. Давні акти / ред. І.А. Стасюк. – Хмельницький: Поділля, 2003. – Т. 1. – 576 с.

741. Історія української еміграції: навч. посіб. / Б.Д. Лановик, Р.Т. Гром'як, М.В. Траф'як [та ін.]. – К.: Вища школа, 1997. – 520 с. – Бібліогр.: с. 503-506.
742. Историческое краеведение / под ред. Н.П. Милонова. – М.: Просвещение, 1969. – 319 с.
743. Калитко С.Л. Політика керівництва Компартії щодо польської національної меншини наприкінці 20-х – 30-х рр. (на матеріалах Вінницької області) / С.Л. Калитко // Поляки на Хмельниччині: погляд крізь віки: зб. наук. праць за матер. міжнар. наук. конф. (23-24 черв. 1999 р.). – Хмельницький: Поділля, 1999. – С.338-343.
744. Калитко С.Л. Публікації з проблем історичного краєзнавства Вінниччини в 1986-1990 рр. / С.Л. Калитко // V всеукр. конф. з іст. краєзн. – К.; Кам'янець-Подільський: Рідний край, 1991. – С. 130-132.
745. Кам'янець-Подільський державний педагогічний університет / редкол.: С.В. Трубчанінов, П.Е. Ткачук [та ін.]. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 1998. – С. 4.
746. Кам'янець-Подільський державний університет в особах / [творчий задум та заг. ред. О.М. Завальнюка]. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2003. – Т.1. – 796с.
747. Кам'янець-Подільський університет в особах / [творчий задум та заг. ред. О.М. Завальнюка]. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2005. – Т. 2. – 928 с.
748. Кам'янець-Подільський державний університет: Минуле і сьогодення. - Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2003. – 408 с., іл.
749. Каньоса А.М. Громадські ініціативи у створенні „Історії міст і сіл Української РСР” у 60-х – на початку 70-х рр. / А.М. Каньоса // Історія України. Маловідомі імена, події, факти: (зб. статей). – К.: Рідний край, 1999. – Вип. 9. – С. 20-34.
750. Каньоса А.М. До питання про вклад „Українського історичного журналу” у підготовку „Історії міст і сіл Української РСР” (початок 60 – середина 70-х рр. ХХ ст.)” // Наук. праці Кам'янець-Поділ. держ. пед. ун-ту: Іст. науки. – К.: Вид-во „Стилос”, 1999. – Т. 3(5). – С. 354-357.
751. Капелюшний В.П. Варшавський договір між Директорією УНР і Польщею у контексті українського державотворення доби національно-визвольних змагань

- (1918-1921 pp.): інтерпретації вітчизняних та зарубіжних істориків / В.П. Капелюшний // Наукові праці Кам'янець-Поділ. держ. пед. ун-ту: Іст. науки. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2001. – Т. 7(9). – С. 522-527.
752. Карась П.П. Викликаю вогонь: худ.-док. повість / П.П. Карась. – Хмельницький: Поділля, 1994. – 120 с.
753. Карась П.П. Південний Буг: худ.-док. роман / П.П. Карась. – Хмельницький: Поділля, 2001. – 680 с.
754. Карван С. Бібліотеки Хмельниччини: віхи становлення / С. Карван, Н. Синиця // Хмельниччина: роки становлення і поступу. – Хмельницький: Доля, 1997. – С.324-330.
755. Кординаловська Р. Чую його голос / Р. Кординаловська // Літературна Україна. – 2001. - №47. – 20 груд. – С.7.
756. Кароєва Л.Р. Народні музеї Вінницької області / Л.Р. Кароєва // Тези доп. V Вінниц. обл. іст.-краєзн. конф. – Вінниця: ВДПІ, РВВ, 1986. – С. 41.
757. Кароєва Л. Із туману холодного минулого / Л. Кароєва // Україна. – 1989. – №28. – С.8.
758. Кароєва Л.Р. Валентин Дмитрович Отамановський / Л.Р. Кароєва // VIII Всеукр. наук. конф. – К.; Х.: Рідний край, 1997. – С. 157-158.
759. Кароєва Л. Музей на місці не стоїть / Л.Р. Кароєва // Подільська старовина: наук. зб. – Вінниця: Тов „Консоль”, 2003. – С. 38-47.
760. Касьярович М. Білоруське краєзнавство / М. Касьярович // Червоний шлях. – 1928. - №7. – С.171-176.
761. Касьянов Г.В. Українська інтелігенція 1920-х – 30-х років: Соціальний портрет та історична доля / Г.К. Касьянов. – К.: Глобус, Вік, 1992. – 176 с. – Бібліогр.: с.173-176.
762. Качуровський І. Містична функція літератури та українська релігійна поезія / І. Качуровський // Укр. мова та л-ра. – 1997. - №15. – С. 3.
763. Керецман В.Ю. Історичне краєзнавство на Закарпатті початку ХІХ – 30 рр. ХХ ст.: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Керецман В.Ю. – Ужгород, 1995.

764. Кириченко І. Перша Подільська історико-краєзнавча конференція / І. Кириченко // Архіви України. – 1965. - №6. – С. 88.
765. Кисельова В.П. Сучасні тенденції в наукових дослідженнях практики бібліотечного краєзнавства у Державній історичній бібліотеці України / В.П. Кисельова, О.В. Михайлова // Житомиру – 1120 (884 - 2004): наук. зб. „Велика Волинь”. – Житомир: Косенко М., 2004. – Т. 31. – С. 200-203.
766. Клейцун Л.В. Доля Олександра Грушевського / Л.В. Клейцун // Історія України. Маловідомі імена, події, факти: (зб. статей). – К.: Рідний край, 1999. – Вип. 9. – С. 379-385.
767. Книга пам'яті України. Волинська область. – Львів: Каменяр, 1995. – Т. 1. – 567 с.; Т. 2. – 647 с.; Т.3. – 487 с.
768. Книга скорботи України. Хмельницька область: іст.-мемор. вид.: У 4 т. / обл. редкол: А.Г. Роздобудько (голова), Л.В. Баженов, В.О. Савчук, А.Г. Філінюк [та ін.]. – Хмельницький: Поділля, 2003-2004. – Т.1. – 792 с.: іл. 16 с.
769. Книжкові знаки Ніла Хасевича. – Луцьк: Настир'я, 1992. – 32 с.
770. Коваленко Л.А. Житомир: іст. нарис / Л.А. Коваленко. – Житомир: Облвидав, 1951. – 47 с.
771. Коваленко Л.А. І.Я. Франко про історію Поділля / Л.А. Коваленко // Матер. третьої Подільської іст.-краєзн. конф. – Львів: Каменяр, 1970. – С. 58-62.
772. Коваленко Л.А. Хмельницьке історико-краєзнавче товариство / Л.А. Коваленко, І.С.Винокур // Укр. іст. журн. – 1964. - №3. – С. 154.
773. Коваленко Л.А. Методичні вказівки для студентів та вчителів історії по вивченню матеріалу про рідний край в курсі історії СРСР (VIII клас) / Л. Коваленко, Б. Кушнір, О. Степенко. – Хмельницький: ІУВ, 1967. – 11 с.
774. Коваль А.П. Знайомі незнайомці. Походження назв поселень України / А.П. Коваль. – К.: Либідь, 2001. – 304 с.
775. Коваль М.В. Політика проти історії: українська історична наука в Другій світовій війні й перші повоєнні роки / М.В. Коваль // Укр. іст. журн. – 2002. - №1. – С. 3-26.

776. Коган Л. Голокост на Житомирщині / Л. Коган // Історія міст і сіл Великої Волині: наук. зб. „Велика Волинь”. – Житомир: Косенко М.Г., 2004. – Т. 27, ч.1. – С.289-304.
777. Кожолянко А. Календарна обрядовість українців у дослідженні вченого-етнографа з Поділля Степана Килимника / А. Кожолянко, Г. Кожолянко // Проблеми етнології, фольклористики, мовознавства Поділля та Південно-Східної Волині: історія і сучасність: наук. зб. - Кам'янець-Подільський: Абетка-Нова, 2002. – С. 15-23.
778. Козельський І. Інститут Дослідів Волині у Вінніпезі: штрихи діяльності минулого і майбутнього / І. Козельський // Минуле і сучасне Волині: Олександр Цинкаловський і край: матер. ІХ наук. іст.-краєзн. міжнар. конф. 20-23 січ. 1998 р. – Луцьк: Надстир'я, 1998. – С.14-16.
779. Кокошко Н. Хмельницький обласний краєзнавчий музей на початку третього тисячоліття / Н. Кокошко // Хмельниччина в роки незалежності: стан і перспективи: матер. обл. наук.-теорет. конф., присвяч. 10-ій річниці незалежності України. 15 серп. 2001 р. – Кам'янець-Подільський: Абетка-Нова, 2002. – С. 148-154.
780. Кокіна В. Примарне щастя / В. Кокіна // Новий кур'єр. – 2005. – Лютий. – С.10-11.
781. Колотило Т.І. З досвіду роботи навчально-наукової лабораторії етнології Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету / Т. Колотило, В. Щегельський // Проблеми етнології, фольклористики, мистецтвознавства Поділля та Південно-Східної Волині: історія і сучасність. - Кам'янець-Подільський: Абетка-Нова, 2002. – С. 23-32.
782. Колхозные музеи. – Винница: Винниц. обл. кн.-газ. изд-во, 1961. – 58 с.
783. Коммунист. – 1925. - №119.
784. Король В. Історіографія німецько-фашистського окупаційного режиму на території України під час Другої світової і Великої Вітчизняної воєн / В. Король, В. Удовик, Є. Козій // Історія в школі. – 2003. - №5-6. – С. 1-7.

785. Костенко М. Колгоспний музей (село Кривеньке Гусятинського району на Тернопільщині) / М. Костенко. – Львів: Каменяр, 1961.
786. Костриця М. Волинське краєзнавство: поступ у III тисячоліття / М. Костриця // Острогіана в Україні і Європі: матер. міжнар. наук. симпозиуму 29-30 черв. 2001. – Старокостянтинів: Поділля, 2001. – С. 193-199.
787. Костриця М. В'язень №373 / М. Костриця // Житомирський вісник. – 1997. - №5. – 31 січ. – С.4,10.
788. Костриця М.Ю. Краєзнавство Житомирщини на межі тисячоліть / М.Ю. Костриця // Матеріали X Подільської іст.-краєзн. конф. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2000. – С. 33-39.
789. Костриця М. Невичерпне джерело духовності. До 100-річчя видавничої діяльності Товариства дослідників Волині (1902-2002) / М. Костриця // Історія міст і сіл Великої Волині: наук. зб. „Велика Волинь”. – Житомир: Косенко М.Г., 2002. – Т. 25, ч.1. – С.5-9.
790. Костриця М.Ю. Товариство дослідників Волині: історія, діяльність, постаті / М.Ю. Костриця. – Житомир: МАК, 2001. – 360 с.
791. Костриця М.Ю. Роль Товариства дослідників Волині у розвитку культурно-національного руху на початку ХХ ст. / М.Ю. Костриця // Краєзнавство. – 2003. - №1-4. – С. 66-69.
792. Костриця М.Ю. Розвиток краєзнавства на Житомирщині в період становлення української державності (90-ті роки ХХ ст.) / М.Ю. Костриця, М.М. Костриця // Краєзнавство. – 1999. – №1-4. – С. 107-111.
793. Костриця М.Ю. У просторі і часі: Видатні постаті Житомирщини / М.Ю. Костриця, Г.П. Мокрицький. – Житомир: Журфонд, 1995. – 208 с.: іл. – Бібліогр.: с.199-204.
794. Костриця М.Ю. Шкільна краєзнавчо-туристична робота / М.Ю. Костриця, В.В. Обозний. – К.: Вища школа, 1995. – 224 с.
795. Костюкова О.М. Журнал “Краєзнавство” – цінне джерело вивчення екскурсійно-краєзнавчої роботи в Україні О.М. Костюкова // VII Всеукр. наук.

конф. “Історичне краєзнавство в Україні: традиції і сучасність”. – К.: Рідний край, 1995. – Ч.І. – С. 113-114.

796. Кот С.І. Валентин Отамановський та розвиток краєзнавства на Поділлі / С.І. Кот // Духовні витoki Поділля: Творці історії краю: матер. міжнар. наук.-практ. конф. – Хмельницький: Поділля, 1994. – Ч.І. – С. 45-47.
797. Кот С.І. Збереження пам’яток історії та культури в Українській РСР в роки Великої Вітчизняної війни / С.І. Кот // Охорона, використання та пропаганда пам’яток історії та культури в УРСР: зб. метод. матер.: В 6 ч. – К., 1989. – Ч.3. – С. 15-17.
798. Кот С.І. І.Ч. Зборовський і розвиток краєзнавства на Поділлі / С.І. Кот // VI всеукр. наук. конф. з іст. краєзн. – Луцьк: ВДУ, РВВ, 1993. – С. 221-222.
799. Кот С.І. Охорона пам’яток на Поділлі в перші роки Радянської влади за документами Вінницького облдержархіву / С.І. Кот // Хмельницькому – 500: тези наук.-теорет. конф. – Хмельницький: Ред.-вид. відділ, 1991. – С. 77.
800. Кот С.І. До питання про мистецьку спадщину Михайлівського золотоверхого собору в музеях Росії / С.І. Кот, Ю.А. Коренюк // Історія України. Маловідомі імена, події, факти: (зб. статей). – К.: Рідний край, 1999. – Вип. 8. – С. 29-36.
801. Кот С. Волинський краєзнавчий музей. Доля культурних скарбів України під час Другої світової війни: архіви, бібліотеки, музеї / С. Кот, О. Ошуркевич. – К.; Бремен: Вид-во “Українознавство”, 1996. – Вип. 1. – 75 с.
802. Кошелівець І. Володимир Кубійович / І. Кошелівець // Літературна Україна. – 1992. - № 22. – С. 5.
803. Кошель О.М. Краєзнавство, історія й культура Поділля у діяльності представників православної та римо-католицької конфесій XIX – початку XX ст.: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Кошель О.М.; Чернівецький нац. ун-т. – Чернівці, 1999. – 20 с.
804. Кравець М.М. Культура Вінниччини в перші післявоєнні роки / М.М. Кравець // Тези доп. обл. краєзн. конф. – Вінниця: ВДП, РВВ, 1989. – С. 9.
805. Краєзнавство. – 1927. - №1.
806. Краєзнавство. – 1927. - №3.

807. Краєзнавство. – 1928. - № 2-3.
808. Краєзнавство. – 1928. - №5.
809. Краєзнавство. – 1928. - № 6-10.
810. Краєзнавство. – 1929. - №1-2.
811. Краєзнавство. – 1930. - № 1-5.
812. Краєзнавство: науково-популярний журнал. – 1993. - №1. – 47 с.
813. Краєзнавство: науковий журнал. – 2000. - № 1-2. – 259 с.
814. Краєзнавство: науковий журнал. – 2003. - № 1-4. – 195 с.
815. Краєзнавці України (Сучасні дослідники рідного краю): довідник. – К.; Кам'янець-Подільський: Рідний край, 2003. – Т. 1. – 272 с.
816. Краєведные учреждения СССР. – Львов: Госиздат, 1925. – 136 с.
817. Красуцький М. Репресовані безвинно / М. Красуцький. – Хмельницький: Доля, 1992. – 76 с.
818. Криворотченко М. Чергові завдання Українського комітету краєзнавства / М. Криворотченко // Краєзнавство. – 1927. - №1. – С.2-5.
819. Криворотченко М. Організаційні форми краєзнавчого руху / М. Криворотченко // Краєзнавство. – 1928. - №5. – С. 1-4.
820. Криворотченко М. Радянське краєзнавство в умовах соціалістичної реконструкції / М. Криворотченко // Декадник краєзнавства: зб. статей. – Х.: Рад. школа, 1932. – С. 4-8.
821. Кривошия І. Уманський базиліанський монастир 1765-1834 рр. / І. Кривошия, І. Близнюк. – К.: Знання, 1998.
822. Крикун М. Синьоводська битва / М. Крикун // Довідник з історії України. – Вид. 2-ге. – К.: Генеза, 2001. – С. 752.
823. Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький / І.П. Крип'якевич; АН УРСР, Ін-т сусп. наук. – К.: Вид-во АН УРСР, 1954. – 535 с.
824. Криськов А.А. Музей В.П. Затонського у Кам'янець-Подільському педагогічному інституті / А.А. Криськов // Музей і Поділля: тези доп. наук. конф. – Кам'янець-Подільський: [Борщів. рай. друк.], 1990. – С.35-37.

825. Криськов А.А. Українські наукові заклади в Європі у період між двома світовими війнами / А.А. Криськов // Наук. праці історичного факультету. – Кам'янець-Подільський: КПДП, ІВВ, 1996. – Т. 2. – С. 114-126.
826. Кротік Н. Єврейська національна освіта на Поділлі у 20-х – 30-х рр. ХХ ст. / Н. Кротік // Краєзнавство. – 1999. - №1-4. – С. 157-159.
827. Кругляк Ю.М. Ім'я вашого міста: походження назв міст і селищ міського типу Української РСР / Ю.М. Кругляк. – К.: Наук. думка, 1978. – 151 с.
828. Кругляк Б.А. Л.А. Коваленко і його учні – дослідники історії Волині і Житомирщини / Б.А. Кругляк // Минуле і сучасне Волині. Краєзнавство: історія, здобутки, перспективи: тези доп. та повідомл. ІІ регіональної «Велика Волинь» і VI обл. іст.-краєзн. конф. 8-10 жовт. 1992 р. – Луцьк: ЛДП, РВВ, 1992. – С. 21-23.
829. Крук О.І. Негативні тенденції в українському музейництві (кінець 50-х – перша половина 60-х рр.) / О.І. Крук // Історія України. Маловідомі імена, події, факти: (зб. статей). – К.: Рідний край, 1999. – Вип. 8. – С. 219-224.
830. Кубійович В. Мені – 70 / В. Кубійович. – Париж; Мюнхен, 1970.
831. Куделко С.М. Методи історичного дослідження в краєзнавстві / С.М. Пуделко // Історія України. Маловідомі імена, події, факти: (зб. статей). – К.: Рідний край, 1999. – Вип. 8. – С.335-337.
832. Кукурудзяк М.Г. З історії національної школи і педагогічної думки в Українській Народній Республіці / М.Г. Кукурудзяк, М.М. Собчинська. – Кам'янець-Подільський: Абетка, 1997. – 175 с. – Бібліогр.: с. 162-174.
833. Кулинич И. Юная и древняя Черкащина / И. Кулинич // Правда Украины. – 1973. – 24 июля.
834. Кульчицький С.В. Смертність населення УСРР у 1933 р. / С.В. Кульчицький // V всеукр. наук. конф. “Розвиток історичного краєзнавства в контексті національного і культурного відродження України”. – К.; Кам'янець-Подільський: Рідний край, 1991. – С. 308-310.
835. Кульчицький С. Возз'єднання українських земель: з відстані шести десятиліть / С. Кульчицький // Освіта України. – 1999. - №37-38.

836. Курневич М. З приводу II конференції педагогічних вузів Поділля / М. Курневич // Записки Кам'янець-Подільського інституту народної освіти. – Кам'янець-Подільський, 1926. – Т. 1. – С. 11.
837. Кучерепа М.М. Хронологічні рамки і критерії відбору персоналій до видання науково-документальної серії книг “Реабілітовані історією” / М.М. Кучерепа // VI Всеукр. наук. конф. з іст. краєзн. – Луцьк: ВДУ, РВВ, 1993. – С.327-328.
838. Кучерепа М.М. Джерельна база тому “Волинська область. Реабілітовані історією” / М.М. Кучерепа // Минуле і сучасне Волині: проблеми джерелознавства: тези доп. VII Волинської іст.-краєзн. конф. 15 верес. 1994 р.– Луцьк: ВДУ, РВВ, 1994. – С.11-13.
839. Кушнір Б.М. Методичні вказівки до вивчення історії Хмельниччини (1900-1970 рр.) / Б.М. Кушнір. – Кам'янець-Подільський: КПДП, 1970. – 50 с.
840. Кушнір Б.М. Історичний музей-заповідник і школи (50-60 роки) / Б.М. Кушнір // Музей і Поділля: тези доп. наук. конф. – Кам'янець-Подільський: [Борщів. рай. друк.], 1990. – С.21-22.
841. Лазарис О. Перша Всеукраїнська конференція по краєзнавству / О. Лазарис // Вісти. – 1925. – № 119. – 28 трав. – С. 6.
842. Лазарис О. Сучасний стан краєзнавства в СРСР / О. Лазарис // Вісти. – 1925. – №121. – 30 трав.
843. Ланчук Н. Діяльність С.А. Бржозовського у Житомирі / Н. Ланчук // Тези наук. конф. до 100-річчя Волинського єпархіального давньосховища. – Житомир: ЖОКМ, 1993. – С.28-30.
844. Ланчук Н.В. 130 років Житомирському обласному краєзнавчому музею (1865-1995) / Н.В. Ланчук // Матер. та тези наук. конф. до 130-річчя Житомирського краєзнавчого музею. – Житомир: ЖОКМ, 1995. – С. 10-14.
845. Лаптін П.Ф. Дослідження подолянина І.В. Лужицького проблем общини в Україні / П.Ф. Лаптін // Матеріали третьої Подільської істор.-краєзн. конф. – Львів: Каменяр, 1970. – С.62-67.

846. Лауреати обласних премій Хмельниччини: бібліогр. покажчик / Управління культури Хмельницької облдержадміністрації; Хмельницька обл. універсальна наук. бібліотека ім. М. Островського. – Хмельницький: ХНУ, РВВ, 2004. – 176с.
847. Лев В. Сто років праці для науки і нації: Коротка історія Наукового товариства ім. Т. Шевченка / В. Лев. – Нью-Йорк: НТШ, 1972. – С. 28.
848. Легенди Подільського краю: матер. обл. турист.-краєзн. експедиції. – Хмельницький: Просвіта, 2002. – 126 с.
849. Лещенко М.Н. Селянський рух на Правобережній Україні в період революції 1901-1907 рр./ М.Н. Лещенко. – К.: Вид-во АН УРСР, 1955.
850. Літопис Волині: наук.-попул. збірник волинезнавства. – Вінніпег (Канада), 1961. – Чис. 5. – 176 с.
851. Літопис Волині. – Вінніпег, 1962. – Чис.6. – 130 с.
852. Літопис Волині. – Вінніпег, 1972. – Чис.10-11. – 184 с.
853. Літопис Волині. – Вінніпег, 1977. – Чис.12. – 234 с.
854. Літопис Волині. – Вінніпег, 1979-1982. – Чис.13-14. – 232 с.
855. Літопис Волині. – Вінніпег, 1940. – Чис.15. – 239 с.
856. Літопис Волині. – Вінніпег, 1999. – Чис. 19-20. – 352 с.
857. Літопис Волині. – Луцьк: Вежа, 2001. – Чис.1. – 135 с.
858. Літопис пам'ятних подій. З історії Луцького державного педагогічного інституту імені Лесі Українки (1940-1990 рр.): бібліогр. покажчик / упоряд.: Г.В. Бондаренко, І.Ю. Смишляєва. – Луцьк: ЛДПІ, 1990. – С. 8-9.
859. Літопис Самовидця / вид. підгот. Я.І. Дзира. – К.: Наук. думка, 1971. – 205 с.
860. Лобода А. Краєзнавство на Вкраїні / А. Лобода // Бюлетень Комісії краєзнавства при УАН. – 1924. - №2. – 1 груд. – С.1.
861. Лозовий В.С. Поділля в добу Центральної Ради: іст. нарис / В.С. Лозовий. – К.: Рідний край, 1999. – 28с. – Бібліогр.: с. 26-27.
862. Лозовий В.С. Поділля в період гетьманату: навч.-метод. посібн. / В.С. Лозовий. – Кам'янець-Подільський: Медобори, 2003. – 36 с. – Бібліогр.: с.34-35.

863. Лозовий В.С. Внутрішня та зовнішня політика Директорії Української Народної Республіки (Кам'янецька доба) / В.С. Лозовий. – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2005. – 224 с. – Бібліогр.: с.192-217.
864. Лось Ф.Є. Революція 1905-1907 рр. на Україні / Ф.Є. Лось. – К.: Вид-во АН УРСР, 1955. – 404 с.: іл.
865. Лощинин Н.П. Литературный музей и школа / Н.П. Лощинин. – М.: Просвещение, 1976. – 135 с.
866. Луков І. Історія церкви с. Велика Побійна / І. Луков // Дунаєвеччина очима дослідників, учасників і свідків історичних подій: зб. наук.-краєзн. праць. – К.; Дунаївці; Кам'янець-Подільський: Рідний край, 2000. – Вип. 2. – С. 142-143.
867. Лупан Л. Дорога у вічність / Леонід Лупан; упоряд.: В.С. Прокопчук, Т.К. Прокопчук; передм.: О.Т. Гончара. – Хмельницький: Поділля, 1995. – 116 с.
868. Луцький державний педагогічний інститут імені Лесі Українки: нарис історії. – Луцьк: Світ, 1992. – 88 с.: іл.
869. Любченко В.Г. Дослідницька діяльність В. Січинського в Чехословаччині / В.Г. Любченко // VII Всеукр. наук. конф. “Історичне краєзнавство в Україні: традиції і сучасність”. – К.: Рідний край, 1995. – Ч. I. – С. 65.
870. Магера М. Кам'янецькими стежками: повість / М. Магера. – Хмельницький: Поділля, 1989. – 158 с.
871. Мазурик В.С. Громадський та культурний діяч Поділля початку ХХ ст. Ю.Ю. Щириця / В.С. Мазурик, Л.М. Шпильова // Культура Поділля: історія і сучасність: матер. другої наук.-практ. конф., присвяч. 500-річчю м. Хмельницького. 27-29 серп. 1993 р. – Хмельницький: Поділля, 1993. – С. 256-258.
872. Мазурок О. З історії утворення чеських колоній на Волині в другій половині ХІХ ст. / О. Мазурок // Українська національна ідея: історія і сучасність: наук. зб. – Житомир: Журфонд, 1997. – С. 97-98.
873. Макар Ю. Поширення діяльності УІТ в Україні // Українська історична наука на порозі ХХІ ст. / Ю. Макар. – Чернівці: Прут, 2000. – Том 1. – С. 82-84.

874. Макаренко Л. Скарбниця знань / Л. Макаренко // Історичний календар. – К., 1998. – С. 339.
875. Малиневская В.М. Развитие исторического краеведения на Черниговщине в конце XIX – начале XX вв.: автореф. дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02 / Малиневская В.М.; АН УССР, Ин-т истории. – К., 1990. – 17 с.
876. Маньковська Р.В. Наукова концепція класифікації музеїв і формування музейної мережі в Україні в 20-х рр. XX ст. / Р.В. Маньковська // VIII всеукр. наук. конф. “Історичне краєзнавство і культура”: наук. доп. та повідом. / редкол.: П.Т. Тронько (голова) [та ін.]. – К.: Рідний край, 1997. – Ч. I. – С. 417-420.
877. Маньковська Р.В. Підготовка музейних кадрів в Україні (20-30-ті рр.) / Р.В. Маньковська // Історія України. Маловідомі імена, події, факти: (зб. статей). –К.: Рідний край, 1999. – Вип.8. – С. 179-183.
878. Maria Wojecka – Baranowska. Turystyka i Wujazdy wypoczynkowe / Maria Wojecka – Baranowska; pod red. B. Baranowskiego; Polska Akademia nauk, Instytut historii kultury materialnej Polski. – Wroclaw, 1979. – Том 6. – 484 s.
879. Маркова С.В. Голодомор 1932-1933 років на Поділлі / С.В. Маркова. – К.: МАУП, 2003. – 116 с.: табл. – Бібліогр.: с. 100-113.
880. Марчук І.В. Джерела з історії ОУН та УПА на Волині у фондах Державних архівів Волинської та Рівненської областей / І.В. Марчук // Житомиру – 1120 (884-2004): наук. зб. “Велика Волинь” / Праці Житомир. наук.-краєзн. т-ва дослідників Волині. – Житомир: Косенко М.Г., 2004. – Т. 31. – С. 179.
881. Маслай Г.С. Про створення волинського музею освіти / Г.С. Маслай // Минуле і сучасне Волині: тези доп. і повідомл. II регіональної “Велика Волинь” і IV обл. іст.-краєзн. конф. 8-10 жовт. 1992 р. – Луцьк: ЛДП, РВВ, 1992. – С.60-62.
882. Масненко В.В. Регіональні осередки українознавчих досліджень у Російській Федерації в 1920-х роках / В.В. Масненко // Історія України. Маловідомі імена, події, факти: (зб. статей). – К.: Рідний край, 2001. – Вип. 19. – С. 81-91.
883. Матвеев А.Ю. Розкуркулення селян на Поділлі в 1927-1934 рр. / А.Ю. Матвеев // Поділля і Південно-Східна Волинь в роки Визвольної війни українського

народу середини XVII ст. – Хмельницький; Стара Синява: Поділля, 1998. – С. 243-245.

884. Матвеев А.Ю. Виселення і депортації селян Поділля і Південно-Східної Волині в 1930 році: документи і факти / А.Ю. Матвеев // Історичне краєзнавство в системі освіти України: здобутки, проблеми, перспективи. – Кам'янець-Подільський: Абетка-Нова, 2002. – С. 244-249.
885. Матвійчук С.Ю. Топоніміка Малинщини / С.Ю. Матвійчук, М.В. Опалинська // Історія України. Маловідомі імена, події, факти: (Зб. статей). – К.; Донецьк: Рідний край, 2001. – Вип. 16. – С.270-276.
886. Матеріали XI Подільської історико-краєзнавчої конференції / редкол.: Завальнюк О.М. (відп. ред.), Баженов Л.В., Винокур І.С. [та ін.]. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2001. – 600 с.
887. Матяш І. Зоря і смерть Катерини Грушевської / І. Матяш // Історичний календар. – К., 1997. – Вип. 4. – С. 83-85.
888. Мацько В. Ювілей подільської “Просвіти” / В. Мацько, П. Маліш // Проблеми духовного і національного відродження на Поділлі: матер. всеукр. наук.-краєзн. конф. 9-10 листоп. 1995 р. – Хмельницький: Поділля, 1995. – С.7.
889. Мацько В. Світочі подільської культури / В. Мацько // Кам'яначчина в контексті історії Поділля: наук. зб. – Кам'янець-Подільський: КПДПУ, РВВ, 1997. – Т.І. – С. 120-122.
890. Мачківський М.А. Сорокодуби / М.А. Мачківський. – Хмельницький: Поділля, 1994. – 156 с.
891. Машевський О. Охорона пам'яток у 1918 році / О. Машевський // Історичний календар. – К., 1997. – Вип. 4. – С. 101-102.
892. Мезенцева Г.Г. Музеи Украины / Г.Г. Мезенцева. – К.: Изд-во Киев. ун-та, 1959. – 179 с.: ил.
893. Мезенцева Г.Г. Музеєзнавство (на матеріалах музеїв Української РСР) / Г.Г. Мезенцева; відп. ред.: І.М. Чайковський. – К.: Вища школа, 1980. – 120 с. – Бібліогр.: с. 117-119.

894. Мелешко М. Вінниця. Спомини перекладача комісії дослідів злочинів НКВД в 1937-1938 рр. / М. Мелешко; ред. В. Верига. – Нью-Йорк; Торонто; Лондон; Сідней, 1991. – 212с.
895. Мельниченко В.М. Створення Центру досліджень історії Середнього Подніпров'я / В.М. Мельниченко // Укр. іст. журн. – 1995. – №4. – С. 148-149.
896. Мельниченко В.М. Нагромадження знань про міста і села Черкащини: сучасні аспекти проблеми / В.М. Мельниченко // Історія України. Маловідомі імена, події, факти: (зб. статей). – К.; Донецьк: Рідний край, 2001. – Вип. 19. – С. 263-269.
897. Мельничук Л.С. Народна культура і формування майбутнього вчителя (З досвіду роботи Народознавчого центру Вінниц. держ. пед. ун-ту ім. М. Коцюбинського) / Л.С. Мельничук // Іст. краєзн. в системі освіти України: здобутки, проблеми, перспективи. – Кам'янець-Подільський: Абетка-Нова, 2002. – С. 81-87.
898. Методичні рекомендації по реекспозиції музеїв на громадських засадах історичного та краєзнавчого профілів / Л.О. Тимофіїва. – Хмельницький: ХОКМ, 1993. – 12 с.
899. Минуле і сучасне Волині: Олександр Цинкаловський і Волинь: матер. 9 наук. іст.-краєзн. міжнар. конф. 20-23 січ. 1998 р.: наук. зб. / редкол. Г.В. Бондаренко, відп. ред. [та ін.]. – Луцьк: Надстир'я, 1998. – 296 с.
900. Михайлов Н. Скільки делегатів XVII съезда партії голосувало против Сталина? / Н. Михайлов, В. Наумов // Известия ЦК КПСС. – 1989. - №7. – С.114-121.
901. Михайлюк О.Г. Луцьку – 900 / О.Г. Михайлюк. – Луцьк: Облполіграфвидав, 1983.
902. Мищак І.М. Діяльність оперативних груп архівного управління України по збиранню документальних матеріалів (1941-1944 рр.) / І.М. Мищак // Історія України. Маловідомі імена, події, факти: (зб. статей). – К.: Рідний край, 1999. – Вип. 6. – С. 204-209.

903. Місінкевич Л. Національні сільські Ради на Поділлі в 1920-1930-х рр. ХХ ст. / Л. Місінкевич // Краєзнавство. – 1999. - № 1-4. – С. 33-38.
904. Місінкевич Л.Л. Опір польського селянства Поділля колективізації в 1930 році / Л.Л. Місінкевич // Поляки на Хмельниччині: погляд крізь віки: зб. наук. праць за матер. міжнар. наук. конф. (23-24 черв. 1999 р.). – Хмельницький: Поділля, 1999. – С. 350-356.
905. Міжнародний історичний клуб // Укр. іст. журн. – К., 1996. – С. 387.
906. Мітюков О.Г. Радянське архівне будівництво на Україні. 1917-1973 / О.Г. Мітюков. – К.: Наук. думка, 1974.
907. Мокрицький Г.П. Об авторе / Г.П. Мокрицький // Николаус Арндт. Житомирские Арндты. Краткая семейная хроника. – Житомир: Журфонд, 1994. – С. 3-4.
908. Мокрицький Г.П. До питання про топонімічний ландшафт історичного передмістя Житомира / Г.П. Мокрицький // VII Всеукр. наук. конф. “Історичне краєзнавство в Україні: традиції і сучасність”. – К.: Рідний край, 1995. – Ч.І. – С.141-143.
909. Мокрошанська Т. Колгоспний музей: [про музей колгоспу ім. Федьковича Чернів. обл.] / Т. Мокрошанська. – Тернопіль: Обл. вид-во, 1959. – 24 с.
910. Молодістю народжений. – К.: Кн.-газ. вид-во, 1961. – 190 с.
911. Мукомела О. Правдиве слово журналіста / О. Мукомела // Історичний календар / упоряд.: А. Денисенко, В. Туркевич. – К., 1998. – Вип. 5. – С. 88-89.
912. Мусієнко О. Художник Яків Струханчук – жертва сталінського терору / О. Мусієнко // Рідна школа. – 1997. - №1. – С. 32-48.
913. Мушинка М. Музей визвольної боротьби України в Празі та доля його фондів: іст.-арх. нариси / М. Мушинка. – К.: ДЦЗД НАФ, 2005. – 128 с.: іл.
914. Нагорний В.І. Трагедія української культури. 1930-1937 рр. / В.І. Нагорний // V Всеукр. конф. з іст. краєзн.: тези доп. і повідомл. – К.; Кам'янець-Подільський: Рідний край, 1991. – С.284-286.
915. Назаренко Є. Арешт Сіцінського / Є. Назаренко // Дивокрай. – 1997. – Вип. 2. – С. 81-82.

916. Назаренко Є.Д. Про Кам'янецький філіал СБУ / Є.Д. Назаренко // Духовні витоки Поділля: Творці історії краю: матер. міжнар. наук.-практ. конф. – Хмельницький: Поділля, 1994. – Ч.І. – С. 394-396.
917. Назаренко Є. Фортеця у Старокостянтинові / Є. Назаренко // Тези наук. конф. до 100-річчя Волинського єпархіального давньосховища. – Житомир: ЖОКМ, 1993. – С.24-25.
918. Наконечний В.А. Видання волинської єврейської діаспори / В.А. Наконечний // Минуле і сучасне Волині: тези доп. і повід. II регіональної “Велика Волинь” та VI обл. іст.-краєзн. конф. 8-10 жовт. 1992 р. – Луцьк: ЛДП, РВВ, 1992. – С. 17-18.
919. На поклик Матері-України з усіх усюд колишнього Радянського Союзу з'їхалися до Києва делегати I Конгресу українців // Літературна Україна. – 1992. – №4. – 30 січ. – С. 1.
920. Нариси історії Хмельницької обласної партійної організації / редкол.: В.І. Купратий [та ін.]. – Вид. 2-е, переробл. – Львів: Каменяр, 1982. – 271 с.
921. Нариси історії Поділля. На допомогу вчителю. – Хмельницький: Облполіграфвидав, 1990. – 327 с.
922. Нарис історії Волинської обласної партійної організації. – Львів: Каменяр, 1968. – 254 с.
923. Бондар М.М. Нариси музейної справи / М.М. Бондар, Г.Г. Мезенцева, Л.М. Славін. – К.: Вид-во Київ. ун-ту, 1959. – 191 с.
924. Народні музеї: зб. статей / упоряд.: Я.П. Сіман, В.І. Маринич. – К.: Держполітвидав УРСР, 1964. – 52 с.
925. Наукові записки Вінницького державного педагогічного інституту. – К.: Рад. школа, 1954. – Вип. 3. – С. 33-45.
926. Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педуніверситету: Іст. науки: Українська історіографія на рубежі століть: матер. міжнар. наук. конф. 25-26 жовт. 2001 р. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2001. – Т. 7(9). – 820 с.
927. Нестеренко В.А. Репресії проти польського населення прикордонних районів СРСР в 30-х роках (за матеріалами Кам'янець-Подільського і Шепетівського

- округів) / В.А. Нестеренко // Матер. ІХ-ої Подільської іст.-краєзн. конф. – Кам'янець-Подільський: КПДП, РВВ, 1995. – С. 349-352.
928. Нестеренко В.А. Діяльність товариства “Просвіта” на початку 20-х років на Поділлі (за матер. Кам'янецького повіту) / В.А. Нестеренко // Поділля і Волинь у контексті історії укр. нац. відродж.: наук. зб. – Хмельницький: Доля, 1995. – С. 158-160.
929. Нестеренко В.А. Кам'янець-Подільський комітет охорони пам'яток старовини, мистецтва і природи / В.А. Нестеренко // Поділля і Південно-Східна Волинь в роки Визвольної війни українського народу середини XVII ст. – Хмельницький: Поділля, 1998. – С.228-231.
930. Нестеренко В.А. Національні відносини на Поділлі в 20-30-ті роки ХХ століття: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.02 / В.А. Нестеренко; Чернівецький держ. ун-т. – Чернівці, 1998. – 16 с.
931. Нестеренко В.А. Освітні заклади поляків на Поділлі в 30-і роки ХХ ст. / В.А. Нестеренко // Поляки на Хмельниччині: погляд крізь віки: зб. наук. праць. – Хмельницький: Поділля, 1999. – С. 343-347.
932. Нестуля О.О. Ю.С. Александрович про стан охорони культових пам'яток Поділля на початку 20-х років ХХ ст. / О.О. Нестуля // Поділля і Волинь у контексті укр. нац. відродж.: наук. зб. – Хмельницький: Доля, 1995. – С. 156-157.
933. Нестуля О.О. Охорона пам'яток України за доби Центральної Ради / О.О. Нестуля // Укр. іст. журн. – 1993. - №10. – С. 104-117.
934. Нестуля О.О. До питання про охорону пам'яток культури за Директорії / О.О.Нестуля // Укр. іст. журн. – 1994. - №6. – С. 115-122.
935. Новик М. Літопис Житомирщини / М. Новик // Радянська Житомирщина. – 1973. – 8 лип.
936. Новицький Й. Поселення Острог в 1708 році / Й. Новицький // Річник Волинський. – Рівне: [б.в.], 1938. – Т.7. – С. 179-228.
937. Носів Л. Музейна справа в краєзнавчій роботі / Л. Носів // Бюлетень Комісії краєзнавства при УАН. – 1924. - №2. – 1 груд. – С. 9-13.

938. Овчинник М. УВАН у Детройті / М.Овчинник // Українська вільна академія наук. 1945-1965. – Нью-Йорк: УВАН, 1970. – С. 46-48.
939. Оглоблін О.П. Буржуазна історична школа Довнар-Запольського (До генези блоку російського великодержавництва й місцевого націоналізму в українській історіографії). – К.: [Б.в.], 1933. – С. 159-225.
940. Одарченко П. Видатні українські діячі: статті, нариси. – К.: «Смолоскип», 1999. – 320 с.
941. XI всеукраїнська наукова конференція «Велика Вітчизняна війна: маловідомі сторінки історії, імена, події»: зб. доп. і повідомл. – К.; Хмельницький: Поділля, 2004. – 380 с.
942. Оксенюк Р.Н. Нариси історії Волині. Соціально-економічний розвиток, революційний і національно-визвольний рух трудящих (1861-1939) / Р.Н.Оксенюк. – Львів: Вид-во Львів. ун-ту, 1970. – 276 с. – Бібліогр. по розд.
943. Олійник Ю.В. Місто Кам'янець-Подільський в роки окупаційного режиму (1941-1944 рр.) / Ю.В. Олійник // Кам'янець-Подільський у контексті українсько-європейських зв'язків: історія і сучасність: зб. наук. праць. – Кам'янець-Подільський: КПДУ, РВВ, 2004. – С.112-113.
944. Олійник Ю.В. До питання про зміни в побуті, звичаях та традиціях населення Хмельниччини в роки окупаційного режиму (1941-1944 р.) / Ю.В.Олійник // Проблеми етнології, фольклористики, мистецтвознавства Поділля та Південно-Східної Волині: історія і сучасність: наук. зб. – Кам'янець-Подільський: Абетка-Нова, 2002. – С. 105-110.
945. Олійник Ю.В. Німецький окупаційний режим на Хмельниччині (1941-1944) / Ю.В.Олійник // Історія України. Маловідомі імена, події, факти: (зб. статей). – К.; Донецьк: Рідний край, 2001. – Вип. 16. – С. 140-146.
946. Олійник Ю.В. Проблема колабораціоналізму в умовах німецького окупаційного режиму 1941-1944 рр. в Україні (До історіографії питання) / Ю.В.Олійник // Наук. праці Кам'янець-Поділ. держ. пед. ун-ту: Іст. науки. – Кам'янець-Подільський: Оіум, 2001. – Т.7(9). – С. 677-687.

947. Олуйко В. Був репресований. Нині реабілітований / В.Олуйко // Подільські вісті. – 1997. - №22. – 21 лют.
948. Омелянчук К. І в Дунаївцях кувалась перемога / К.Омелянчук // XI Всеукр. наук. конф. «Велика Вітчизняна війна: Маловідомі імена, події»: зб. доп. і повідомл. – К.; Хмельницький: Поділля, 2004. – С. 353-357.
949. Онищенко О. Головна бібліотека України / О.Онищенко // Історичний календар. – К., 2003. – С. 324-331.
950. Онуфрійчук М. Холмському роду нема переводу: Розповіді про депортованих українців з Холмщини, доля яких пов'язана з Волинню / М.Онуфрійчук. – Луцьк: Надстир'я, 2005. – 164 с.
951. Онуфрійчук М. Літопис Волинського обласного ветеранського громадсько-культурного товариства „Холмщина” 1990-2005 рр. / М.Онуфрійчук, І.Засядко. – Луцьк: Надстир'я, 2005. – 92 с.
952. Онуфрійчук М. Служив народові й Богові / М.Онуфрійчук // Літопис Волині. – 1992. – Чис. 17-18. – С. 28-34.
953. Онуфрійчук М. Лео Мол – син Волині / М.Онуфрійчук // Волинь: віра, духовність, культура: Бібліотечка „Успенської вежі”. – Луцьк: ВДУ „Вежа”, 1993. – С. 18-19.
954. Онуфрійчук М.А. І.І. Огієнко про Волинь і волинян / М.Онуфрійчук // Минуле і сучасне Волині: проблеми джерелознавства: тези доп. і повідомл. – Луцьк: ЛДПІ, РВВ, 1994. – С. 146-148.
955. Опалинська М.В. Топоніміка Малинщини – складова частина пізнання рідного краю / М.В. Опалинська // Актуальні проблеми географії, екології, історії Великої Волині: наук. зб. „Велика Волинь”. – Житомир: Косенко М., 2004. – Т. 27. – С. 297-306.
956. О преодолении культа личности и его последствий: Постановление Центрального комитета КПСС. – М.: Госполитиздат, 1956. – 32 с.
957. Опря А.В. Католицька церква на Поділлі: іст.-релігієзн. дослідж. / А.В. Опря, М.Д. Попович, В.І. Смолінський. – Кам'янець-Подільський: КПДАТА, 1997. – 27 с.

958. Опря А.В. Ліквідація уніатської церкви на Поділлі наприкінці XVIII – першій половині XIX ст. / А.В. Опря // Наук. праці Кам'янець-Поділ. держ. педаг. ун-ту: Іст. науки. – К.: Стилос, 1999. – Т. 3(5). – С.89-95.
959. Орленко П. Легендарний Кармалюк / П. Орленко // Іст. календар – 2002. – К.: ІВЦ „Планета”, 2002. – С.147-150.
960. Осадча Г. Його ім'я було „остарбайтер” / Г. Осадча // Матер. X Подільської іст.-краєзн. конф. - Кам'янець-Подільський: ОПОМ, 2000. – С. 50-52.
961. Основи будівництва вільної єдиної трудової соціалістичної школи на Україні // Вільна українська школа. – 1918/19. - №8-9. – С. 149-152.
962. Останній гайдамака: легенди, перекази, пісні, прислів'я та приказки про Устима Кармалюка / записи В. Вовкодава; упоряд., заг. ред. і передм. А.М. Подолинного. – Вінниця: Континент-Прим, 2001. – 160 с.
963. Островий В.М. В.М. Георгієвський – дослідник історії німецької національної меншини на Поділлі / Островий В.М. // Кам'янець-Подільський в контексті українсько-європейських зв'язків: історія і сучасність: зб. наук. праць. - Кам'янець-Подільський: КПДУ, РВВ, 2004. – С.165-167.
964. Отамановський В. Краєзнавство на Поділлі, найближчі його завдання та потреби й роль в краєзнавчій праці Кабінета виучування Поділля / В. Отамановський. – Вінниця: Вінницька філія ВБУ при ВУАН, Кабінет виучування Поділля, 1926. – Вип.8.
965. Отамановський В.Д. Вінниця в XIV-XVII століттях: іст. дослідження / В.Д. Отамановський. – Вінниця: Континент - ПРИМ, 1993. – 464 с. – Бібліогр.: с.418-427.
966. Отчет Подольского церковного историко-археологического общества за 1911-1912 гг. – Каменец-Подольский: Типогр. Св. Троицкого братства, 1914. – 23 с.
967. Отчет Подольского церковного историко-археологического общества за 1914 год. – Каменец-Подольский: Типогр. Св. Троицкого братства, 1915. – 19 с.
968. Охріменко Г.В. Ян Фітцке і вивчення культури лінійно-стрічкової кераміки на Волині / Г.В. Охріменко // Матер. I-III наук.-краєзн. конф. „Острог на порозі 900-річчя” (1990-1992). – Острог: ОКМ, 1992. – Ч.2. – С. 6-9.

969. Павленко С. „Хрущовська відлига?“ Те що було між добою Сталіна і „застоєм Брежньєва?“ / С. Павленко // *Голос України*. – 2000. - №43. – 11 берез. – С. 9.
970. Павлухіна В.Ф. Історичне краєзнавство Донецької області в 50-90-ті роки: Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Павлухіна В.Ф.; Донецьк. держ. ун-т: – Донецьк, 1998. – 20 с.
971. Павлюк І.З. Українські часописи Волині, Поділля, Холмщини та Підляшша (1917-1939): анотований покажчик / І.З. Павлюк. – Львів; Луцьк: Надстир'я, 1997. – 168 с.
972. Падалка С.С. Створення Української академії історичних наук / С.С. Падалка // *Укр. іст. журн.* – 1999. - №3. – С. 158.
973. Панкова Г.В. Володимир Науменко (1752-1919) / Г.В. Панкова // *Укр. іст. журн.* – 1998. - №6. – С. 90-101.
974. Паравійчук А.Г. Кам'янець-Подільська художньо-промислова школа і її краєзнавча діяльність / А.Г. Паравійчук // *Тези доп. Подільської іст.-краєзнав. конф.* – Хмельницький: Облвидав, 1965. – С. 110-112.
975. Паравійчук А.Г. Краєзнавець М.Й. Грейм і перша фотодрукарня в Кам'янці-Подільському / А.Г. Паравійчук // *Матеріали третьої Подільської істор.-краєзн. конф.* – Львів: Каменяр, 1970. – С. 67-69.
976. П'ятнадцять літ на ниві культури: [інтерв'ю з головою Українського фонду культури Б.І. Олійником з нагоди 15-річчя УФК] / записав Є. Парійський // *Голос України*. – 2002. - №70. – 13 квіт.
977. Парламентські слухання щодо вшанування жертв голодомору 1932-1933 років 12 лютого 2003 р. – К., 2003.
978. Пархоменко В. Голодомор 1932-1933рр. в Наддніпрянщині і Західна Україна / В. Пархоменко // V всеукр. конф. „Розвиток історичного краєзнавства в контексті національного і культурного відродження України”: тези доп. і повідомл. – К.; Кам'янець-Подільський: Рідний край, 1991. – С. 315-317.
979. Пацула Й. Іду на ви, геноссе Сталін! / Й. Пацула // *Рух*. – 2001. - №25. – Червень.

980. Пащук І.Г. До питання фальсифікації правди про голодомор 1933 року на західноукраїнських землях / І.Г.Пащук // V всеукр. конф. „Розвиток іст. краєзн. в контексті національного і культурного відродження України”: тези доп. і повідомл. – К.; Кам'янець-Подільський: Рідний край, 1991. – С.323-325.
981. Пащук І. Перше краєзнавче десятиріччя на Рівненщині (1989-1999 рр.) / І. Пащук. – Рівне: [Б.в.], 1999. – 24 с.
982. Первая Всесоюзная научная конференция по историческому краеведению (г. Полтава, октябрь 1987 г.): тез. докл. и сообщ. – К.: Наук. думка, 1987. – 400 с.
983. Перемислер І.М. Революційний рух на Україні на початку ХХ ст. (1900-1903 рр.) / І.М.Перемислер. – К.: Держполітвидав УРСР, 1958. – 166 с.
984. Переяслав-Хмельницький и его историческое значение / АН УССР, Ин-т истории. – К.: Изд-во АН УССР, 1954. – 128 с. – Библиогр.: с.125-127.
985. 1-ша Всеукраїнська краєзнавча конференція. Відкриття // Вісти. – 1925. - №120. – 29 трав. – С. 2.
986. Перша краєзнавча конференція. Радянська влада, народне господарство та краєзнавство [виклад доповіді О. Буценка] // Вісти. – 1925. - №121. – 30 трав.
987. І-ша Всеукраїнська краєзнавча конференція: ін форм. повідомл. // Вісти. – 1925. - №123. – 2 черв.
988. Перший піврік існування Української академії наук у Києві та начерк її праці до кінця 1919 року. – К., 1919. – С. 151-152.
989. Петрикова В.Т. Витоки бібліотечного краєзнавства на Волині / В.Т. Петрикова // Діяльність бібліотек по збереженню культурної спадщини і відродженню духовності народу: матер. всеукр. наук.-метод. конф. – Житомир: Журфонд, 1996. – С. 21-22.
990. Петров М.Б. Історико-топонімічна еволюція Кам'янця-Подільського кінця XVII – XVIII ст. в історіографії 70-90-х рр. ХХ ст. / М.Б. Петров // Наук. праці Кам'янець-Поділ. держ. пед. ун-ту: Іст. науки. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2001. – Т.7. – С. 163-172.
991. Пивоваров В.А. Скарбниця знань / В.А. Пивоваров // Діяльність бібліотек по збереженню культурної спадщини і відродженню духовності народу: матер.

- всеукр. наук. краєзн. конф. 23-25 трав. 1990 р. – Житомир: ВКФ „Поліграф”, 1996. – С. 17-19.
992. Пивошенко І.М. Подільський краєзнавець М.С. Котенко-Шевченко / І.М.Пивошенко // Тези доп. IV Вінниц. обл. іст.-краєзн. конф. 4 верес. 1986 р. – Вінниця: ВДПІ, РВВ, 1986. – С. 20.
993. Пилявецька битва 1648 року в історії України: матер. наук.-практ. конф. – Стара Синява: МП „Офсет”, 1995. – 185 с.
994. Півоварчук В.М. Соціально-економічне і культурологічне становище західних областей України (1939-1941 рр.) / В.М. Півоварчук // VIII Всеукр. наук. конф. – К.; Х.: Рідний край, 1997. – Ч. 2. - С. 63-68.
995. Піонтковський С.П. М.В. Підкуймуха – літописець з Яромирки / С.П. Піонтковський // АCADEMIA на пошану професора Л.А. Коваленка: Ч. 2. Гуманітарно-суспільні дослідження. – Кам'янець-Подільський: КПДПУ, РВВ, 1997. – С. 161-163.
996. Піскова Е.М. Музейна справа в Україні: історія, традиції, проблеми сучасного розвитку / Е.М.Піскова, Л.Д.Федорова // Історія України. Маловідомі імена, події, факти: (зб. статей). – К.; Донецьк: Рідний край, 2001. – Вип. 17. – С. 3-9.
997. Піскун В.М. Історична необхідність і сутність нових тенденцій в охороні історико-культурної спадщини / В.М. Піскун // VI всеукр. наук. конф. з іст. краєзнав. – Луцьк: ВДУ, РВВ, 1993. – С. 224.
998. Плавюк М. Друга світова війна. Необхідність нової оцінки / М. Плавюк// Українська історична наука на порозі ХХІ ст. – Чернівці: Прут, 2000. – Т. 1. – С. 26-28.
999. Плющ В. У майбутнє – в ім'я України (18-20 серпня 2001 р. у Києві відбувся III Всесвітній форум українців) / В Плющ // Літературна Україна. – 2001. - №30. – 23 серпня. – С.1.
1000. Погребенник Ф.П. Лев Биковський. У службах українській книжці / Ф.П. Погребенник– Львів; Нью-Йорк, 1997. – 327 с. // Укр. іст. журн. – 1999. - №4. – С. 141-144.

1001. Поділля і Південно-Східна Волинь в роки Визвольної війни українського народу середини XVII століття: матер. всеукр. іст.-краєзн. наук.-практ. конф. 19 верес. 1998 р. – Стара Синява; Хмельницький: Поділля, 1998. – 327 с.
1002. Подільське братство. Інформаційний вісник. – Кам'янець на Поділля, 1992. – №2. – 34 с.; №3. – 1993. – 62 с.
1003. Подільської землі сини / упоряд.: С.П. Пилявський, І.С. Чиж, В.П. Чижевський. – Хмельницький: Поділля, 1993. – 144 с.
1004. Подільська старовина: зб. наук. праць / відп. ред. В.А. Косаківський. – Вінниця: ВОКМ, 1993. – 480 с.
1005. Подільська старовина: наук. зб.: До 85-річчя з часу заснування Вінницького обласного краєзнавчого музею. – Вінниця: ВОКМ, 2003. – 255 с.: іл.
1006. Подкур Р.Ю. Принципи класифікації архівно-слідчих справ за часом їх порушення / Р.Ю. Подкур // Історія України. Маловідомі імена, події, факти: (зб. статей). – К.: Рідний край, 1999. – Вип. 9. – С. 440-451.
1007. Подкур Р.Ю. За повідомленнями радянських спецслужб / Р. Ю.Подкур – К.: Рідний край, 2000. – 230 с.: іл. – Бібліогр. по розд.
1008. Подільський Е. Калина солодка з морозів: худож.-публіцист. нарис / Е. Подільський. – Вінниця; Погребище: ДП ДКФ, 2003. – 208 с.: іл.
1009. Подольские губернские ведомости. – 1843. - №35-41.
1010. Подольские епархиальные ведомости. – 1891. - № 38. – С. 973-978.
1011. Подольские епархиальные ведомости. – 1893. - №1. – С. 13-16.
1012. Подольские епархиальные ведомости. – 1894. - №4. – С. 82-84.
1013. Подольские епархиальные ведомости. – 1896. - №43. – С. 888-891.
1014. Подолянин. – 1941. - №6. – 28 верес.
1015. Poznaj swój kraj. – 1996. - №1. – S.7.
1016. Політичні репресії на Поділлі (20-30-і рр. XX ст.). – Вінниця: Велес, 1999.
1017. Політичні репресії на Поділлі в XX столітті: матер. міжнар. наук.-практ. конф. (Вінниця, 23-24 листоп. 2001 р.). – Вінниця: Велес, 2002. – 211 с.

1018. Полонська-Василенко Н. Сторінки спогадів. Український вільний університет / Н. Полонська-Василенко // Український історик. – Нью-Йорк; Мюнхен, 1965. – Ч. 3-4.
1019. Полонська-Василенко Н.Д. Українська академія наук: нарис історії / Н.Полонська-Василенко. – К.: Наук. думка, 1993. – 414 с.
1020. Поляки на Волині: історія і сучасність: наук. зб. „Велика Волинь”. – Житомир: Косенко М., 2003. – Т. 36. – 360 с.
1021. Польгуй В.І. Краєзнавство Коростенщини: здобутки і проблеми / В.І.Польгуй // Історія міст і сіл Великої Волині: наук. зб. „Велика Волинь”. – Житомир: Косенко М.Г., 2002. – Т. 25(Ч.2). – С. 152-153.
1022. Пономаренко М.Ф. Краєведение на Черкащине в дооктябрьский период / М.Ф. Пономаренко // Историческое краєведение в СССР: вопросы теории и практики: сбор. науч. статей. – К.: Наук. думка, 1991. – С. 125-132.
1023. Поп Ю.І. Українська радянська та сучасна історіографія українсько-польського міжнаціонального конфлікту в роки Другої світової війни / Ю.І. Поп, С.Л. Калитко, В.П. Лациба // Наук. праці Кам'янець-Поділ. держ. пед. ун-ту: Іст. науки. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2001. – Т.7(9). – С. 682-687.
1024. Поставнича М.В. Висвітлення історичного краєзнавства на Черкащині в часописі „Краєзнавець Черкащини” / М.В. Поставнича // VIII всеукр. наук. конф. з іст. краєзн. – К.; Х.: Рідний край, 1997. – С. 223-224.
1025. Поставнича М.В. Розвиток історичного краєзнавства на Черкащині в 50-х – 90-х роках ХХ ст.: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Поставнича М.В.; Черкаський нац. ун-т: – Черкаси, 2002. – 20 с.
1026. Потильчак О.В. Експлуатація трудових ресурсів України гітлерівською Німеччиною в роки окупації: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. / Потильчак О.В. – К., 1999. – 20 с.
1027. Правда. – 1964. - №322. – 17 ноября.
1028. Правда. – 1976. - №312. – 7 ноября.
1029. Праотча сторона у межиріччі Десни і Трубежа: нариси історії Броварського краю від стародавніх часів до ХХ ст. // Броварська минувшина / уклад. І.

Доцин. – Бровари: Водограй, 2003. – Кн. 1. – 277 с.: іл.; Літописна скарбниця: Нариси історії Броварського краю (рад. період та доба незалежності України). – Кн. 2. – 640 с.: іл.; Історія поселень Броварського краю: Від стародавніх часів до сьогодення... – Кн. 3. – 640 с.: іл.

1030. Президентський вісник. – 2001. - №14. – С. 76.

1031. Прищепя Б.А. З історії рівненських музеїв / Б.А. Прищепя // VI всеукр. наук. конф. з іст. краєзн. – Луцьк: ВДУ, РВВ, 1993. – С. 337.

1032. Пристайко В.І. Справа „Спілки визволення України”: невідомі документи і факти: наук.-док. вид. / В.І. Пристайко, Ю.І. Шаповал – К.: Інтел, 1995. – 448 с.

1033. Прокопчук В.С. Відродження науково-краєзнавчих досліджень у педагогічних вузах Правобережної України в 50-х – на початку 60-х рр. ХХ ст. / В.С. Прокопчук // Наук. записки Вінниц. держ. пед. ун-ту ім. М. Коцюбинського. Серія: Історія: зб. наук. праць. – Вінниця: ДП ДКФ, 2005. – Вип.9. – С.274-279.

1034. Прокопчук В.С. Вплив УКК на історико-регіональне дослідництво на Кам'янецьчині в другій половині 20-х рр. ХХ ст. / В.С. Прокопчук // Наук. праці Кам'янець-Поділ. держ. ун-ту: Іст. науки. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2005. – Т.14. – С.412-423.

1035. Прокопчук В.С. Всеукраїнська спілка краєзнавців та її осередки на Правобережній Україні / В.С. Прокопчук // Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. праць. - Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2006. – Т.6. – С.214-230.

1036. Прокопчук В.С. Втрати у Великій Вітчизняній війні в оцінці істориків-краєзнавців, учасників і свідків подій / В.С. Прокопчук // XI Всеукр. наук. конф. „Велика Вітчизняна війна: маловідомі сторінки історії, імена, події”: зб. доп. і повідомл. – К.; Хмельницький: Рідний край, 2004. – С. 154-162.

1037. Прокопчук В.С. Вшанування пам'яті Ф.П. Шевченка на його Батьківщині в м. Дунаївці / В.С.Прокопчук // Історіографічні дослідження в Україні: наук. зб. – К.: Ін-т історії України НАНУ, 1999. – Вип. 7. – С.91-99.

1038. Прокопчук В.С. Деякі аспекти пам'яткоохоронства 30-х рр. ХХ ст. /

В.С.Прокопчук // Вінниччина: минуле та сьогодення. Краєзнавчі дослідження:

- зб. матер. ХХ Вінниц. наук.-краєзн. конф. 27 - 28 жовт. 2005 р. – Вінниця: ДП ДКФ, 2005. – С. 188-193.
1039. Прокопчук В.С. Дунаєвецька районна організація Всеукраїнської спілки краєзнавців: досвід, проблеми / В.С.Прокопчук // Краєзнавство. – 2001. - №1-4. – С.56-60.
1040. Прокопчук В.С. Дунаївці: Краєзнавчий нарис / В.С.Прокопчук. – Львів: Каменяр, 1989. – 80 с.: іл.
1041. Прокопчук В.С. Звинувачують архівні документи ЗАГСу / В.С.Прокопчук // Дунаєвеччина очима дослідників, учасників і свідків історичних подій: матер. наук. конф. – К.: Рідний край, 1997. – С. 95-98.
1042. Прокопчук В.С. З досвіду підготовки історії населених пунктів Поділля / В.С.Прокопчук // Історія України. Маловідомі імена, події, факти: (зб. статей). – К.; Донецьк: Рідний край, 2001. – Вип.16. – С.322-330.
1043. Прокопчук В.С. З народних глибин / В.С.Прокопчук. – Хмельницький: Облполіграфвидав, 1991. – 98 с.
1044. Прокопчук В.С. Ілля Федорович Онуфрійчук – організатор волинських краєзнавчих студій в діаспорі / В.С.Прокопчук // Літопис Волині. – Вінніпег, 1999. – Чис. 19-20. – С.26-31.
1045. Прокопчук В.С. Історичне краєзнавство в роки Великої Вітчизняної війни / В.С.Прокопчук // Наук. праці Кам'янець-Поділ. держ. пед. ун-ту: Іст. науки. - Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2001. – Т.7(9). – С. 687-692.
1046. Прокопчук В.С. Історичне краєзнавство Правобережної України 30-х років ХХ – початку ХХІ ст.: від репресій, занепаду – до відродження і розквіту / В.С.Прокопчук. – Кам'янець-Подільський: Абетка-Нова, 2005. – 600 с. – Бібліогр.: с. 242-274.
1047. Прокопчук В.С. Історичне краєзнавство у Волинському воєводстві (1921-1939 рр.) / В.С.Прокопчук // Краєзнавство. – 2003. - №1-4. – С. 33-41.
1048. Прокопчук В.С. Кабінет виучування Шевченківщини у контексті розвитку краєзнавчого руху в Україні 1920-х рр. / В.С.Прокопчук // Вісник Черкаського ун-ту: Серія: Іст. науки. – Черкаси: ЧНУ, РВВ, 2005. – Вип. 80. – С.31-36.

1049. Прокопчук В.С. Краєзнавство на Поділлі: історія і сучасність / В.С.Прокопчук. – К.: Рідний край, 1995. – 240 с. – Бібліогр.: с. 160-184.
1050. Прокопчук В.С. Краєзнавство в Кам'янець-Подільському державному українському університеті (1918-1920 рр.) / В.С.Прокопчук // Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. праць. - Кам'янець-Подільський: Оіюм, 1998. – Т.1. – С. 20-28.
1051. Прокопчук В.С. Краєзнавство в закладах освіти Дунаєвецького району на Хмельниччині / В.С.Прокопчук // Історичне краєзнавство в системі освіти України: здобутки, проблеми, перспективи. - Кам'янець-Подільський: Абетка-Нова, 2002. – С. 60-64.
1052. Прокопчук В.С. Краєзнавство української діаспори: Товариство „Волинь”, Інститут дослідів Волині у Вінніпезі / В.С.Прокопчук // VIII Всеукр. наук. конф. „Історичне краєзнавство і культура”: наук. доп. та повідомл. – К.; Х.: Рідний край, 1997. – Ч. I. – С. 103-108.
1053. Прокопчук В.С. Краєзнавчі музеї 30-х років ХХ ст. в умовах наростаючого ідеологічного тиску / В.С.Прокопчук // Наукові праці Кам'янець-Поділ. держ. ун-ту: Іст. науки. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2005. – Т.15. – С. 196-201.
1054. Прокопчук В.С. А.М. Коляновський – педагог, письменник, краєзнавець / В.С.Прокопчук // Педагогічне Поділля: зб. наук. праць Кам'янець-Поділ. держ. ун-ту. Серія соц.-пед. / упоряд. В.А. Гурський, відп. ред. Ю.М. Ковальчук. – Кам'янець-Подільський: Абетка-Нова, 2005. – Вип. 4., т. 2. – С. 252-260.
1055. Прокопчук В.С. Лідер наукової школи (До 60-річчя проф. Баженова Л.В.) / В.С.Прокопчук // Університет: іст.-філос. журн. – 2006. - №1(9). – С.58-65.
1056. Прокопчук В.С. Науково-краєзнавча праця українців у західній діаспорі / В.С.Прокопчук // Студії Кам'янець-Подільського Центру дослідження історії Поділля. - Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2005. – Т. 1. – С. 108-130.
1057. Прокопчук В.С. Науково-методична підтримка Українського комітету краєзнавства масового краєзнавчого руху (друга половина 20-х – початок 30-х років ХХ ст.) / В.С.Прокопчук // Історія України. Маловідомі імена, події, факти: (зб. статей). – К.: Ін-т іст. України НАНУ, 2006. – Вип. 33. – С. 47-53.

1058. Прокопчук В.С. Особливості розвитку українського краєзнавства першої половини 20-х років ХХ ст. / В.С.Прокопчук // Наук. праці Кам'янець-Поділ. держ. ун-ту: Іст. науки. - Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2004. – Т.13. – С.381-390.
1059. Прокопчук В.С. Острожанин М.В. Кривинюк – жертва харківського процесу у справі „Спілки визволення України” / В.С.Прокопчук // Острозький краєзнавчий збірник. – Острог: ДІКЗО, 2004. – Вип. 1. – С. 24-26.
1060. Прокопчук В.С. Павло Богацький – повернення в Україну / В.С.Прокопчук // Вільна думка (Австралія). – 2000. – Чис. 1-2. – С. 14-15.
1061. Прокопчук В.С. Періодизація історичного краєзнавства Правобережної України / В.С.Прокопчук // Актуальні проблеми географії, екології, історії Великої Волині: наук. зб. „Велика Волинь”. – Житомир: Косенко М., 2004. – Т.27. – С. 105-114.
1062. Прокопчук В.С. Перша всеукраїнська краєзнавча конференція та її рішення (до 80-річчя Українського комітету краєзнавства) / В.С.Прокопчук // Вісник Харків. нац. ун-ту ім. В.Н. Каразіна. Серія: Історія. – Х.: НМЦ „СД”, 2005. – № 701, вип. 37. – С. 263-275.
1063. Прокопчук В.С. Перші кроки Центру огієнкознавства / В.С.Прокопчук // Іван Огієнко і сучасна наука та освіта: наук. зб.: Серія історична та філологічна. - Кам'янець-Подільський: КПДУ, ІВВ, 2005. – Вип. 2. – С. 228-235.
1064. Прокопчук В.С. Під егідою Українського комітету краєзнавства / В.С.Прокопчук. - Кам'янець-Подільський: Абетка-Нова, 2004. – 312 с. – Бібліогр.: с. 242-274.
1065. Прокопчук В.С. Подоляни – жертви харківського процесу в справі Спілки визволення України / В.С.Прокопчук // Наук. праці Кам'янець-Поділ. держ. пед. ун-ту: Іст. науки. - Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2001. – Т.5. – С. 286-294.
1066. Прокопчук В.С. Програма гуртка „Топоніми рідного краю” // Збірник програм для гуртків, творчих об'єднань туристсько-краєзнавчого та еколого-натуралістичного напрямів (для позашкільних та загальноосвітніх навч. закл.). - Кам'янець-Подільський: Медобори, 2004. – С. 112-116.

1067. Прокопчук В.С. Професор Чорнобривий М.П.: нарис життя й наук.-мед. діяльності / В.С.Прокопчук. – Хмельницький: Міськ. друк., 2003. – 152 с.: іл.
1068. Прокопчук В.С. Роль громадських організацій і творчих спілок у краєзнавчому русі Правобережної України доби незалежності / В.С.Прокопчук // Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. праць. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2006. – Т.7. – С. 194-205.
1069. Прокопчук В.С. Співпраця подільських учених, краєзнавців з Всеукраїнською академією наук на етапі її становлення / В.С.Прокопчук // Наук. праці Кам'янець-Поділ. держ. пед. ун-ту: Іст. науки. - Кам'янець-Подільський: Оіюм, 1998. – Т. 2(4). – С.40-48.
1070. Прокопчук В.С. Творець Кабінету виучування Поділля / В.С.Прокопчук // Наук. праці Кам'янець-Поділ. держ. пед. ун-ту: Історичні науки. - Кам'янець-Подільський: КПДПУ, РВВ, 2003. – Т.11. – С. 262-269.
1071. Прокопчук В.С. Творці й діяльні члени Українського комітету краєзнавства / В.С.Прокопчук // Освіта, наука і культура на Поділлі. зб. наук. праць. - Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2005. – Т.5. – С. 212-234.
1072. Прокопчук В.С. Творці подільської шевченкіани / В.С.Прокопчук // Наук. праці Кам'янець-Поділ. держ. ун-ту: Філологічні науки. - Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2005. – Вип. 9. – С. 283-288.
1073. Прокопчук В.С. Топоніми рідного краю: метод. посіб. на допомогу керівникам краєзнавчих гуртків шкільних та позашкільних освітніх закладів / В.С.Прокопчук. – К.: Рідний край, 1999. – 96 с.
1074. Прокопчук В.С. Трагічна доля Дмитра Богацького / В.С.Прокопчук // Архіви / [упоряд. Левко Богацький]. – Сідней (Австралія), 2003. – С. 191-197.
1075. Прокопчук В.С. У вічній скорботі / В.С.Прокопчук // Книга скорботи України. Хмельницька область. – Хмельницький: Поділля, 2003. – Т. 1. – С. 309-316.
1076. Прокопчук В.С. Українознавчі студії в Австралії / В.С.Прокопчук // I Міжнародний конгрес укр. істориків „Українська історична наука на порозі XXI століття”. – Чернівці: Рута, 2001. – Т.1. – С. 115-120.

1077. Прокопчук В.С. Українське історичне краєзнавство кінця 20-х – початку 30-х років ХХ ст. / Віктор Прокопчук // Питання історії України: зб. наук. статей. – Чернівці: Зелена Буковина, 2005. – Т.8. – С. 292-296.
1078. Прокопчук В.С. Український Комітет краєзнавства: з хроніки діяльності / В.С.Прокопчук // Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. праць. - Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2006. – Т.8. – С. 286-304.
1079. Прокопчук В.С. Український Комітет краєзнавства на етапі становлення (1925-1929 рр.) / В.С.Прокопчук // Краєзнавство. – 2005. - №1-4. – С.51-57.
1080. Прокопчук В.С. К.Г. Черв'як – краєзнавець-музейник, учений / В.С.Прокопчук // Житомирщина крізь призму століть: наук. зб. – Житомир: Вид-во „Журфонд”, 1997. – С. 140-142.
1081. Прокопчук В.С. Чи були 20-і роки ХХ ст. всуціль „зоряними” для українського краєзнавства? / В.С.Прокопчук // Житомиру – 1120 (884-2004): наук. зб. „Велика Волинь”. – Житомир: М. Косенко, 2004. – Т. 31. – С. 147-152.
1082. Прокопчук В.С. Деякі проблеми підготовки студентів до ведення краєзнавчої роботи в школі / В.С.Прокопчук // VI всеукр. наук. конф. з іст. краєзнав. – Луцьк: ВДУ, РВВ, 1993. – С. 353.
1083. Прокопчук Т.К. Скарби батьківської землі (З досвіду краєзнавчої роботи Дунаєвецької ЦБС) / Т.К. Прокопчук // Культура Хмельниччини: синтез традицій і новацій. – Хмельницький: Поділля, 2000. – С. 49-55.
1084. Пролетарий. – 1925. - №119. – 28 трав.
1085. Прус І.Т. Краєзнавча робота в школі / І.Т. Прус. – К.: Рад. школа, 1984. – 112с.
1086. Пшук І.О. Поділля напередодні революції 1905-1907 рр. / І.О. Пшук // Наук. записки Вінниц. держ. пед. ін-ту. – 1951. – Вип. 2. – С. 3-28.
1087. П'ясецький В.Е. Видавнича діяльність волинського відділення Польського краєзнавчого товариства в 1927-1939 роках / В.Е. П'ясецький // Минуле і сучасне Волині: Краєзнавство: історія, здобутки, перспективи: тези доп. і повідомл. II регіон. „Велика Волинь” і VI обл. іст.-краєзн. конф. 8-10 жовтня 1992. – Луцьк: Надстир'я, 1992. – С. 10-12.

1088. V Всеукр. наук. конф. „Розвиток історичного краєзнавства в контексті національного і культурного відродження України” (Жовтень 1991 р.): тези доп. і повідомл. – К.; Кам'янець-Подільський: Рідний край, 1991. – 720 с.
1089. Радіон С. Бібліографія творчості ентешівців Австралії / С. Радіон. – Аделаїда (Австралія): Наша мета, 1999. – Ч. 9. – 146 с.
1090. Радіон С. Досліди поселення українців в Австралії / С. Радіон // Вільна думка. – 1990. – Чис. 27. – С. 6.
1091. Радіон С. Нарис історії Наукового товариства ім. Т. Шевченка в Австралії (1950-1975) / С. Радіон. – Другий наклад, змінений. – Мельбурн: Спадщина, 1993. – 234 с.: іл.
1092. Редакційні настанови авторам і редакторам „Історії міст і сіл УРСР”. – К.: АН УРСР, Ін-т історії, 1970.
1093. Реєнт О.П. 10-річчя незалежності України: проблеми розвитку суспільних наук / О.П. Реєнт // Історія України. Маловідомі імена, події, факти: (зб. статей). – К.; Донецьк: Рідний край, 2001. – Вип. 19. – С. 3-12.
1094. Реєнт О.П. Інституту історії України НАНУ – 65 (1936-2001) / О.П. Реєнт // Історико-географічні дослідження в Україні: зб. наук. праць. – К.: НАН України, Ін-т історії України, 2001. – Ч. 5. – С. 3-13.
1095. Реєнт О. П. Погляд у третє тисячоліття (перспективи розвитку суспільних наук Української держави) // Історія України. Маловідомі імена, події, факти: (зб. статей). – К.: Рідний край, 1999. – Вип. 8. – С. 7-15.
1096. Реєнт О.П. Сучасний стан краєзнавства / О.П. Реєнт // VIII всеукр. наук. конф. з краєзн. – К.; Х.: Рідний край, 1997. – С. 93-98.
1097. Реєнт О. Концептуальні проблеми розвитку сучасної історичної науки в Україні / О. Реєнт // Укр. іст. наука на порозі XXI ст. –Чернівці: Рута, 2001. – Т.1. – С. 34-37.
1098. Репресоване краєзнавство (20-30-і роки) / редкол.: Тронько П.Т. (голова), Винокур І.С., Врублевська В.Б. [та ін.]. – К.: Рідний край, 1991. – 492 с.: іл.
1099. Республіканська наукова конференція з історичного краєзнавства : тези доп. – К., 1980.

1100. Рибак І.В. Німецька колонія в Дунаївцях / І.В. Рибак // Дунаєвеччина очима дослідників, учасників і свідків історичних подій: матер. наук.-краєзн. конф. – К.: Рідний край, 1997. – С. 48-50.
1101. Рибак І.В. Типологія антиколгоспних виступів на Поділлі в період „колективізаторської лихоманки” (грудень 1929 – березень 1930 рр.) / І.В. Рибак // Історія України. Маловідомі імена, події, факти: (зб. статей). – К.: Рідний край, 1999. – Вип.7. – С. 298-302.
1102. Рибак І.В. Соціально-побутова інфраструктура українського села (1921-1991рр.) / І.В. Рибак. – Кам'янець-Подільський: Абетка, 2000. – 304 с. – Бібліогр.: с. 255-301.
1103. Рибак І.В. Розкуркулення на Поділлі / І.В.Рибак, А.Ю.Матвеев // Історія України. Маловідомі імена, події, факти: (зб. статей). – К.: Рідний край, 1999. – Вип. 9. – С. 133-140.
1104. Рихлік Є. Науково-досліднича праця серед національних меншостей / Є.Рихлік // Бюлетень Етнографічної комісії ВУАН. – 1928. – №10. – С. 1-8.
1105. Рихлік Є. Кабінет нацмен / Є.Рихлік // Вісті ВУАН. – 1930. - №2. – С. 39-41.
1106. Рівненський обласний державний архів. – К.: Наук. думка, 1970.
1107. Рідний край очима допитливих: матер. Хмельницької обл. краєзн. конф. учнівської молоді, присвяч. 500-річчю заснування м. Хмельницького. – Хмельницький: Поділля, 1994. – 102 с.
1108. Ровінський В. Православ'є на Подолії: іст. нариси / В.Ровінський, О. Миханчук. – Кам'янець-Подільський: Дзвін, 1995. – 176 с. – Бібліогр.: с. 161-166.
1109. Рожко В.Є. Древні святині Поділля: іст.-краєзн. нарис / В.Є. Рожко. – Луцьк: Надстир'я, 1995. – 152 с.
1110. Рожко В.Є. Збірки україніки волинської діаспори – важливе джерело комплектування фондів Держархіву Волинської області / В.Є.Рожко // Минуле і сучасне Волині: проблеми джерелозн. – Луцьк: ВДУ, РВВ, 1994. – С. 110-112.
1111. Рожко В.Є. Православні монастирі Полісся: іст.-краєзн. нарис / В.Є.Рожко – Луцьк: Надстир'я, 1996. – 212 с.

1112. Розгон А.М. Пути развития советского краеведения / А.М. Розгон // История СССР. – 1967. - №4.
1113. Розгон А.М. Исторические музеи в России (1861 – 1917 гг.): Автореф. дис. ... канд. ист. наук / Розгон А.М. – Саратов, 1973. – 20 с.
1114. Розовик Д.М. Центральна Рада і українська культура / Д.М. Розовик // Укр. іст. журн. – 1993. – №2-3. – С. 17-27.
1115. Ролле Е. Опис Ковельського повіту / Е. Ролле // Річник Волинський. – Рівне, 1937. – Т.5-6. – С. 171-403.
1116. Ролле Й. Кармелюк / Й. Ролле // Киевская старина. – 1886. – Март. – Т. XIV. – С. 495-561.
1117. Романчук О. Діяльність Нетішинського краєзнавчого музею по вивченню історії зниклих сіл регіону / О.Романчук, М.Манько // Історія міст і сіл Великої Волині: наук. зб. „Велика Волинь”. – Житомир: Косенко М.Г., 2002. – Т.25(Ч.2). – С. 77-82.
1118. Рубач М. У хвості націоналістично-буржуазної історіографії / М. Рубач // Комуніст. – 1931. – 3 квіт.
1119. Рубльов О. Репресії проти поляків України у 1930-ті рр. / О. Рубльов, В.Репринцев // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 1995. - №1. – С. 118-123.
1120. Рубльов О. Дослідження проблем тоталітарного минулого в сучасній українській історіографії / О.Рубльов // Українська історична наука на порозі ХХІ ст. – Чернівці: Рута, 2001. – Т. 1. – С. 319-325.
1121. Рудий В. Розп'ята Тиврівщина (Голодомор 1912-1933 років у Тиврівському районі Вінницької області) / В. Рудий. – Тиврів: [б.в.], 1993. – 62 с.
1122. Рудий Г.Я. Розвиток газетної періодики України в часи виборювання державності (1917-1920 рр.) / Г.Я. Рудий // VIII всеукр. наук. конф. „Історичне краєзнавство і культура”. – К.; Х.: Рідний край, 1997. – Ч. 1. – С.203-205.
1123. Рузанов О. Академік Кирило Студинський / О.Рузанов, П. Романюк // Культура і життя. – 1990. – №4. – 14 січ. – (Серія „Забуті імена”).

1124. Савич Р. Польський етнос на Хмельниччині в контексті розвитку українсько-польських взаємин / Р. Савич // Поляки на Хмельниччині: Погляд крізь віки: зб. наук. праць. – Хмельницький: Поділля, 1999. – С.294 – 302.
1125. Савицький Л.А. Масові незаконні репресії в Хмельницькій області (за матеріалами архівів) / Л.А. Савицький// VI всеукр. конф. з іст. краєзн. – Луцьк: ВДУ, РВВ, 1993. – С.304-305.
1126. Савченко О.Я. Стан краєзнавчої роботи в школах України та шляхи підвищення її ефективності / О.Я. Савченко // Історія України. Маловідомі імена, події, факти: (зб. статей). – К.: Рідний край, 1999. – Вип. 8 – С. 14-18.
1127. Савчук Б.П. Волинська „Просвіта”. – Рівне: Ліста, 1996. - 150 с. – Бібліогр.: с.141-147.
1128. Савчук В.О. Виховання школярів Хмельниччини на революційних, бойових і трудових традиціях в процесі діяльності червоних слідопитів // Тези доповідей VI Подільської іст.-краєзн. конф. (Секція історії радянського періоду). – Кам'янець-Подільський: [б.в.], 1985. – С. 51-53.
1129. Савчук В.О. Краєзнавство України в період національно-визвольних змагань / В.О.Савчук // Історія України. Маловідомі імена, події, факти: (зб. статей). – К.: Рідний край, 1999. – Вип. 6. – С. 58-65.
1130. Савчук В.О. Краєзнавство Поділля в історії краєзнавчого руху України 20-30-х років ХХ ст. / Савчук В.О.// Краєзнавство. - 2003. - №1-4. – С.42-47.
1131. Савчук В. Український комітет краєзнавства на рубежі 20-30 рр. ХХ ст. / В.О. Савчук // Краєзнавство. – 2000. - №1-2. – С. 50-57.
1132. Савчук В.О. Український комітет краєзнавства очима сучасників у працях дослідників та мовою документів / В.О. Савчук // Наук. праці Кам'янець-Поділ. держ. пед. ун-ту: Іст. науки. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2000.- Т.7(9). – С. 625-634.
1133. Савчук О.В. Краєзнавчий рух на Україні (кінець 50-х – початок 90-х рр. ХХ ст.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 0700.01 / Савчук О.В.; Ін-т історії України НАНУ. – К., 1997. – 18 с.

1134. Савчук В.О. Учителі польських шкіл Поділля в лещатах репресій 20-30р. ХХ ст. / В.О. Савчук // Історія України. Маловідомі імена, події, факти: (зб. статей). – К.: Рідний край, 1999. – Вип. 7. – С. 288-294.
1135. Савчук О.А. Доли фронтові (сторінки радіокниги) / О.А. Савчук. – Хмельницький: Поділля, 1999. – 139с.
1136. Сандрович Н. Нива пам'яті і скорботи / Н.Сандрович // Сільські вісті. – 2004. – 2 груд.
1137. Санцевич А.В. Погляди М. І. Яворського на історію України / А.В. Санцевич // Укр. іст. журн. – 1993. - № 10. – С 29-40.
1138. Сахновський Є. Українська історіографія: логікогносеологічний аналіз поняття / Є.Сахновський // Українська історична наука на порозі ХХІІ ст. – Чернівці: Рута, 2001. – Т. 1. – С.128-132.
1139. Світязь : альманах Волинської обл. орг. СПУ. – 1996.- Вип. 4.- С.17.
1140. Середюк О. Скарбниця історії Волині / О.Середюк, О.Малахівський // Минуле і сучасне Волині: О. Цинкаловський і край: матер. ІХ наук. іст.-краєзн. міжнар. конф. 20-23 січ. 1998 р. – Луцьк: Надстир'я, 1998. – С. 28-29.
1141. Сесак І.В. Учні – католики середніх навчальних закладів Поділля в кінці ХІХ – на початку ХХ століття / І.В.Сесак // Поляки на Поділлі: погляд крізь віки: зб. наук. праць.: за матер. міжнар. наук. конф. – Хмельницький: Поділля, 1999. – С. 254-260.
1142. Сидоренко Б.П. Місто хліборобів / Б.П. Сидоренко – Львів: Каменяр, 1975. – 102 с.
1143. Силюк А. М. З історії краєзнавчої бібліографії Волині / А.М. Силюк// Минуле і сучасне Волині: проблеми джерелознавства: тези доп. і повідомл. – Луцьк: ЛДПІ, РВВ, 1994. – С. 154-157.
1144. Силюк А.М. Історико-краєзнавча діяльність музеїв Волині: стан та тенденції / А.М. Силюк // Минуле і сучасне Волині: Олександр Цинкаловський і Волинь: матер. ІХ наук. іст.-краєзн. міжнар.конф.: наук. зб. – Луцьк: Надстир'я, 1998. – С. 30-32.

1145. Симоненко І.М. Внесок вчених архівних комісій в розвиток історичного краєзнавства на Україні / І.М. Симоненко // Історія України. Маловідомі імена, події, факти (зб. статей). – К.: Рідний край, 1999. – Вип. 6. – С.41-46.
1146. Синиця Н.М. Втрати бібліотек Хмельниччини під час фашистської окупації / Н.М. Синиця // Матеріали ІХ-ої поділ. іст.-краєзн. конф. – Кам'янець-Подільський: КПДП, РВВ, 1995. – С. 51-53.
1147. Ситар І. А. Вшанування пам'яті Великого Кобзаря (Т.Г. Шевченко в бронзі і граніті) / І. А. Ситар / Спадщина Т.Г. Шевченка в контексті гуманізації сучасної освіти: зб. наук. статей. – Хмельницький: Вид-во ХГПІ, 2001. – С 118-124.
1148. 75 років Вінницькій державній обласній науковій бібліотеці імені К.А. Тімірязєва (1907-1982): буклет. – Вінниця, 1982. – 8 с.
1149. Січинський В. Чужинці про Поділля / Січинський В. // Подолянин. – 1942. – 22-26 листоп.
1150. Скарбниці слави народної: зб. статей з досвіду роботи громадських і народних музеїв республіки. – К.: Мистецтво, 1975. – 171 с.
1151. Скляренко Є.М. История фабрик и заводов Украинской ССР: Историография проблемы / Є.М Скляренко; АН УССР, Ин-т истории. – К.: Наук.думка, 1986. – 139с. – Бібліогр.: с. 129-138.
1152. Скляренко Є.М. Про деякі підсумки створення історії фабрик і заводів в Українській РСР / Є.М Скляренко // Укр. іст. журн. – 1981. - № 10. – С. 72-79.
1153. Скляренко Є.М. Реалізація державної програми підготовки серії книг “Реабілітовані історією” / Є.М Скляренко // Історія України. Маловідомі імена, події, факти: (зб. статей). – К.: Рідний край, 1999. – Вип. 7. – С. 253-259.
1154. Скляренко Є.М. Тяжкий талан Миколи Марчака / Є.М Скляренко // Історія України. Маловідомі імена , події, факти: (зб. статей). – К.: Рідний край, 1999. – Вип. 9. – С. 385-398.
1155. Скляренко Є.М. Чистки і перевірки у правлячій комуністичній партії та їх наслідки / Є.М Скляренко // Історія України. Маловідомі імена , події, факти: (зб. статей) – К.; Донецьк: Рідний край, 2001. – Вип. 19. – С.173- 185.

1156. Скляренко Є.М. О.Я. Шумський – перший повноважний представник УСРР у Польщі / Є.М. Скляренко // Історія України. Маловідомі імена, події, факти: (зб. статей). – К.: Рідний край, 1999. – Вип. 9. – С.275-288.
1157. Скляренко Є.М. Історик і час (До 90- річчя від дня народження і 75- річчя трудової діяльності академіка НАНУ П.Т. Тронька) / Є.М. Скляренко. – К.: ТОВ „Поліпром”, 2005. – 54 с.: іл.
1158. Скляренко Є.М. Роль О.М. Горького у розвитку історичного краєзнавства в СРСР / Є.М.Скляренко, Ю. З.Данилюк //Укр. іст. журн. – 1985. – № 1. – С 84-93.
1159. Скоропадський П. Спогади / П. Скоропадський– К.; Філадельфія: АТ „Книга”, 1995. – 494с.
1160. Скрижевська Т. Розвиток краєзнавства в м. Староконстантинові як складова патріотично-виховного процесу / Т.Скрижевська // Хмельниччина в роки незалежності: стан і перспективи: матер. обл. наук.-теорет. конф., присвяч. 10-ій річниці незалежності України. 15 серп. 2001р. – Кам'янець-Подільський: Абетка-Нова, 2002.– С.166-168.
1161. Слідзюк П.С. Краєзнавці Житомирщини – жертви репресій / П.С.Слідзюк // VI всеукр. наук. конф. з істор. краєзн. – Луцьк: ВДУ, РВВ, 1993. – С. 321-322.
1162. Слідзюк П.С. Музейна колекція реліквій переможців із збірки Житомирського краєзнавчого музею / П.С. Слідзюк // матер. і тези наук. конф. до 130-річчя Житомир. краєзн. музею. – Житомир: ЖКМ, 1995. – С. 71-73.
1163. Слободянюк П.Я. Архівні установи в системі краєзнавчого руху / П.Я. Слободянюк // Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. праць. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2003. – Т.3. – С. 264-270.
1164. Слободянюк П.Я. Свідки нашої історії / П.Я. Слободянюк // Матеріали X Подільської іст.-краєзн. конф. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2000. – С. 26-30.
1165. Слободянюк П.Я. Культура Хмельниччини / П.Я. Слободянюк – Хмельницький: Поділля, 1995. – 338с. – Бібліогр.: с. 308-329.
1166. Слободянюк П.Я. Українська церква: історія руїни і відродження / П.Я. Слободянюк. – Хмельницький: Поділля, 2000. – 266 с. – Бібліогр.: с. 238-266.

1167. Слободянюк П.Я. Холокост на Правобережній Україні / П.Я. Слободянюк // Історія України. Маловідомі імена, події, факти: (зб. статей). – К.: Рідний край, 2004. – Вип. 26. – С.260-272.
1168. Слободянюк П.Я. Місцеве самоврядування Хмельниччини: історико-етнографічні витоки, сторінки минулого та сьогодення місцевих громад. Іст.-етногр. вид. / П.Я. Слободянюк. – Хмельницький: Поділля, 2004. – 592 с.: іл.
1169. Слободянюк П.Я. Місцеве самоврядування Хмельниччини: нариси історії місцевих громад Летичівського району / П.Я. Слободянюк, Г.О. Дорош – Хмельницький: Поділля, 2003. – 416 с.
1170. Слободянюк П.Я. Місцеве самоврядування Хмельниччини: нариси історії місцевих громад Білогірського району / П.Я.Слободянюк, В.А Нестеренко. – Хмельницький: Поділля, 2003. – 214 с.
1171. Слободянюк П.Я. Місцеве самоврядування Хмельниччини: нариси історії місцевих громад Віньковецького району / П.Я.Слободянюк, І.В.Рибак. – Хмельницький: Поділля, 2003. – 312 с.
1172. Слободянюк П.Я. Місцеве самоврядування Хмельниччини: нариси історії місцевих громад Ярмолинецького району / П.Я.Слободянюк, Ю.А. Хоптяр. – Хмельницький: Поділля, 2004. – 507 с.
1173. Слободянюк П.Я. Педагоги Хмельниччини – жертви сталінських репресій / П.Я.Слободянюк, Ю.В. Телячий, Ю.С.Чемерис. – Хмельницький: ПП „Прометей”, 2005. – Ч.1.– 288с.: іл.
1174. Слободянюк П.Я. „Чорна дошка” України (події 1930-х років) / П.Я. Слободянюк, Ю.В. Телячий. – Хмельницький: Вид-во ХГПШ, 2001. – 126 с.
1175. Слободянюк Т. Україна, Мазники – точка у серці / Слободянюк Т. // Подільські вісті. – 1999. – №75. – 1 лип.
1176. Слово „Просвіти”. – 1997. – Ч.ІІ. – С.5.
1177. Смолій В.А. Вступаючи у XXI століття: деякі теоретико-методологічні аспекти історичних досліджень / В. Смолій // ІІ Міжнар. конгрес укр. істориків „Українська історична наука на сучасному етапі”. Кам'янець-Подільський, 17-

18 верес. 2003 р.: доп. та повідомл. – Кам'янець-Подільський; К.; Нью-Йорк; Острог: Вид-во НаУОА, 2005. – Т.1. – С. 27-34.

1178. Смолій В.А. Революція XVII ст.: нові підходи до вивчення в українській історіографії 90-х років XX ст. / В.А. Смолій // Наукові праці Кам'янець-Поділ. держ. пед. ун-ту: Іст. науки. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2001. – Т.7. – С.120-126.
1179. Смолій В.А. Богдан Хмельницький: хроніка життя та діяльності / В.А. Смолій, В.С.Степанков. – К.: Наук. думка, 1994. – 262 с.
1180. Смолій В.А. Богдан Хмельницький: Соціально-політичний портрет / В.А. Смолій, В.С. Степанков. – 2-ге вид., допов. і перероб.– К.: Либідь, 1995. – 624 с. – Бібліогр.: с.601-621.
1181. Смолій В.А. Українська національна революція середини XVII ст.: Проблеми, пошуки, рішення / В.А. Смолій, В.А. Степанков. – К.: Ін-т іст. України НАНУ, 1999. – 107 с. – Бібліогр.: с.89-107.
1182. Смолій В.А. Українська національна революція XVII ст. (1648-1676 рр.) / В.А. Смолій, В.С. Степанков. – К.: Вид. дім „Альтернативи”, 1999. – Т. 7. – 352 с. – Серія „Україна крізь віки”.
1183. Соловей В.П. Історія музею в 20-30-ті роки / В.П. Соловей // Музей і Поділля: тези доп. наук. конф., присвяч. 100-річчю від дня заснування Кам'янець-Подільського держ. іст. заповідника. – Кам'янець-Подільський: [Борщів. рай. друк.], 1990. – С. 12-13.
1184. VII всеукр. наук. конф. „Історичне краєзнавство в Україні: традиції і сучасність”: матер. пленарного і секційного засідань. – К.: Рідний край. – Ч.1. – 256 с.; Ч.2. – 250с.
1185. Соса П.П. З історії Черкаського краєзнавчого музею / П.П. Соса // VII всеукр. наук. конф. „Історичне краєзнавство в Україні: традиції і сучасність”. – К.: Рідний край, 1995. – Ч. 2. – С. 461-462.
1186. Сохацька Є.І. Невтомний працівник українського ренесансу / Є.І.Сохацька // Духовна і науково-педагогічна діяльність І.І. Огієнка в контексті українського національного відродження. – Хмельницький: Поділля, 1992. – С. 7-9.

1187. Sprawozdanie dzialalnosci Wolynskiego Towazystwa przyaciol nauk za Lata 1935-1937. – Luck: [б.в.], 1938. – 14 s.
1188. Сталин И.В. Сочинения. Апрель 1929 – июнь 1930. – М.: Госполитиздат, 1953. – Т.12. – С. 309.
1189. Стасюк І.А. Історія Теофіпольщини в уславлених іменах: Славні сини і дочки Теофіпольщини / І.А. Стасюк. – Хмельницький: Поділля, 2004. – 190 с.
1190. Стасюк І.А. Теофіпольщина: Сторінки історії міст і сіл району / І.А. Стасюк. – Львів: Каменяр, 1993. – 368 с., іл.
1191. Стасюк І.А. Напишемо історію сіл Хмельниччини: метод. матер. на допомогу редакціям і авторам у написанні книг про історію поселення) / І.А. Стасюк. – Хмельницький: Поділля, 1994. – 30 с.
1192. Стасюк І. А. Трагічні долі репресованих теофіпольців (Реабілітовані історією) / І. А Стасюк., П.П. Прокопчук., В.П. Шептицький: У 2 т. – Хмельницький: Поділля, 2000. – Т. 1. – 656 с.
1193. Степанков В.С. Пам'ятні місця подій Визвольної війни українського народу 1648-1654рр. на Хмельниччині: метод. розробка на допомогу лектору / В.С. Степанков. – Хмельницький: ВЦ „Знання”, 1979. – 30 с.: карта.
1194. Степанков В.А. Проблема становлення монархічної форми правління Богдана Хмельницького (1648-1657рр.) / В.С. Степанков // Укр. іст. журн. – 1995. - № 4. – С. 14-33.
1195. Степанков В.С. Становлення Української козацької республіки та боротьба її уряду за збереження суверенітету(1648-1654рр.) / В.С. Степанков // Тези доповідей науково-практ. конф. “Поділля в роки Визвольної війни українського народу 1648-1654рр.”– Дунаївці: Рай. друк., 1992. – С. 12-14.
1196. Степанков В.С. Українська історіографія 90х рр. ХХ ст. про сутність національної революції 1649-1676рр., її типологію та хронологічні межі / В.С. Степанков // Наук. праці Кам'янець-Поділ. держ. ун-ту: Іст. науки. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2001. – Т. 7 (9). – С. 135-143.
1197. Степанков В.С. Українська національна революція XVII століття: Проблема хронологічних рамок / В.С. Степанков // Українська козацька держава: витоки та

- шляхи історичного розвитку: матер. четвертих всеукр. іст. читань). – К.; Черкаси: НАНУ, Ін-т іст. України, 1994. – С.15-19.
1198. Степанков В.С. Українська національна революція XVII ст.: причини, типологія, хронологічні межі (дискусійні нотатки) / В.С. Степанков // Національно-визвольна війна українського народу середини XVII ст.: політика, ідеологія, військово мистецтво: зб. статей. – К.: Генеза, 1998. – С. 26- 45.
1199. Створення та організація роботи громадських музеїв В.І. Леніна: метод. рекомендації. – К.: Держполітвидав, 1975.
1200. Стопчак Л.В. Діяльність Директорії УНР у галузі культури в 1918- 1920 роках (історіографія проблеми) / Л.В. Стопчак // Наук. праці Кам'янець-Поділ. держ. пед.ун-ту: Іст. науки. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2001. – Т.7 (9). – С. 502-510.
1201. Стрельський Г.В. Стрельський В. І. – вчений –історик, дослідник і організатор вітчизняного краєзнавства / Г.В.Стрельський // Історія України. Маловідомі імена, події, факти: (зб. статей). – К.: Рідний край, 1999. – Вип.6. – С. 325-330.
1202. Строев К.Ф. Краеведение / К.Ф. Строев. – М.: Просвещение,1967. – 142 с.
1203. Стронський Г.Й. Репресії сталінізму проти польського населення Житомирщини в 30-ті роки / Г.Й.Стронський // VI всеукр. наук. конф. з іст. краєзн. – Луцьк: ВДУ, РВВ, 1993. – С. 306-307.
1204. Студії Кам'янець-Подільського центру дослідження історії Поділля / відп. ред. Л.В. Баженов. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2005. – Т. 1. – 488с.
1205. Студентський меридіан: газета Кам'янець-Подільського державного університету. – 2003. – №1501. – 30 вересня. – С. 2.
1206. Студінський В.А. Історичне краєзнавство на Малинщині / В.А Студінський// VIII всеукр. наук. конф. з іст. краєзн. – К.; Х.: Рідний край, 1997. – Ч.1.– С. 57-59.
1207. Табачник Д.В. Массовые репрессии против интеллигенции Украины во второй половине 30-х – начале 40-х годов: автореф. дис. ... канд. ист. наук в

виде научного доклада : 07.00.02 / Табачник Д.В.; НАН України, Ін-т іст. України.– К., 1992. – 39 с.

1208. Таран Л.В. Провідні тенденції світової історіографії в ХХ ст. та проблеми кризи сучасної історичної науки / Л.В. Таран // Укр. іст. журн. – 1999. – №1. – С. 85-91.
1209. Таргонський П.Н. Педагог, громадський діяч, краєзнавець (до 80-річчя З.В. Сульської) / П.П. Таргонський // Актуальні проблеми географії, екології, історії Великої Волині. – Житомир: Косенко М., 2004. – Т. 27. – С. 423-426.
1210. Тези доповідей Подільської історико-краєзнавчої конференції. Жовтень 1965 р. / редкол.: І.С. Винокур, С.К. Гуменюк, Л.А. Коваленко. – Хмельницький: Обл. упр. по пресі, 1965. – 126с.
1211. Тези про 300-річчя воз'єднання України з Росією (1654-1954 рр.). Схвалені ЦК КПРС. – К.: Держполітвидав, 1954.
1212. Телячий Ю.В. Лисецька церква Різдва Пресвятої Богородиці: сторінки історії / Ю.В.Телячий – Кам'янець-Подільський: Центр. дослід. іст. Поділля, 2000. – 40с.
1213. Теодорович А.Ю. Діяльність Українського комітету краєзнавства (УКК) в добу українізації / А.Ю. Теодороваич // Історія України. Маловідомі імена, події, факти: (зб. статей). – К.: Рідний край, 1999. – Вип. 6. – С. 66-72.
1214. Терлецький В.М. Академія наук Української РСР. 1919-1969: короткий історичний нарис / В.М.Терлецький. – К.: Наук. думка, 1969. – 294 с.
1215. Тиравська Н. Товариство волинян ім. Лесі Українки в Сіднеї / Н. Тиравська // Олена Пчілка і Волинь: матер. наук.-практ. конф. 29-30.06.1999 р.: наук. зб. – Луцьк: Надстир'я, 1999. – С. 103-104.
1216. Тищенко В. Кармалюк в оцінці Й. Ролле / В.І. Тищенко // Матеріали другої Подільської іст.-краєзн. конф. – Львів: Каменяр, 1968. – С. 164-171.
1217. Тімець О. Краєзнавці і дослідники Уманщини / О.Тімець, О. Пряхіна, Ю.Порошенко // Іст. краєзн. в системі освіти України: здобутки, проблеми, перспективи. – Кам'янець-Подільський: Абетка-Нова, 2002. – С. 344-346.

1218. Ткачук П. Вікопомна битва на Сниводі / П.Ткачук // Народна газета. – 1994. - №10. – С.6.
1219. Топонімічний словник Харківщини / автори-уклад.: А.М. Перепечена, А.П.Ярещенко. – Х.: УОП ХГНБК, 1991. – 119 с. – Бібліогр.: с. 107-117.
1220. Трачук А. Періодика на Волині в рр. 1941-1944 / А.Трачук // Літопис Волині. – Нью-Йорк; Вінніпег, 1956. – Чис.3. – С. 100-101.
1221. Третя республіканська конференція з історичного краєзнавства: тези доп. – К., 1984.
1222. Третьак Л. Світлій пам'яті Григорія Костюка / Л.Третьак // Студентський меридіан. – 2002. – №1441. – 31 жовт. – С. 4.
1223. Тронько П. Дослідження історії міст і сіл в історичному краєзнавстві України: здобутки і проблеми / П.Тронько, Я.Верменич // Історико-географічні дослідження в Україні: зб. наук. праць. – К.: Рідний край, 2001. – Чис.5. – С. 14-29.
1224. Тронько П.Т. Внесок українського народу в Перемогу у Великій Вітчизняній війні / П.Т. Тронько // Історія України. Маловідомі імена, події, факти: (зб. статей). – К.: Рідний край, 2004. – Вип. 26. – С. 5-20.
1225. Тронько П.Т. Увічнена історія України / П.Т.Тронько, В.А.Войналович. – К.: Наук. думка, 1992. – 274 с. – Бібліогр.: с. 261-274.
1226. Тронько П.Т. Шляхами народного подвигу (З досвіду створення літопису міст і сіл Української РСР): Метод. реком. на допомогу лекторам, пропагандистам, організаторам виховної роботи серед молоді / П.Т.Тронько, Ю.З. Данилюк, В.О.Савчук. – К.: Рідний край, 1987. – 54 с.
1227. Тронько П.Т. Деякі проблеми розвитку краєзнавчого руху в Україні / П.Т.Тронько // Краєзнавство. – 1999. - №14. – С. 81-84.
1228. Тронько П.Т. До написання „Історії міст і сіл Української РСР” / П.Т. Тронько // Укр. іст. журн. – 1963. - №2. – С. 24-30.
1229. Тронько П.Т. Історія міст і сіл України в контексті регіональних досліджень: досвід, проблеми, перспективи / П.Т. Тронько.– К.: НАНУ, Ін-т іст. України, 2001. – 50 с.

1230. Тронько П.Т. Історичне краєзнавство: крок у нове тисячоліття (досвід, проблеми, перспективи) / П.Т. Тронько. – К.: НАНУ, Ін-т іст. України, 2000. – 270 с.: іл.
1231. Тронько П.Т. Краєзнавство у відродженні духовності та культури. Досвід. Проблеми. Перспективи / П.Т. Тронько. – К.: Рідний край, 1994. – 108 с.
1232. Тронько П. Краєзнавство на межі тисячоліть / П.Т. Тронько // Культура і життя. – 1999. - №5. – 18 верес.
1233. Тронько П.Т. Краєзнавство на межі тисячоліть: досвід, проблеми, перспективи / П.Т. Тронько // Історія України. Маловідомі імена, події, факти: (зб. статей). – К.: Рідний край, 1999. – Вип. 9. – С. 5-13.
1234. Тронько П.Т. Краєзнавство України напередодні III з'їзду Всеукраїнської спілки краєзнавців / П.Т. Тронько // Краєзнавство. – 2003. - №1-4. – С. 22-23.
1235. Тронько П. Краєзнавство України: здобутки і проблеми (До III з'їзду Всеукраїнської спілки краєзнавців). – К.: НАНУ, Ін-т іст. України, 2003. – 126 с.
1236. Тронько П.Т. Летопись дружбы и братства (Из опыта создания «Истории городов и сел Украинской ССР» в 26 томах) / П.Т. Тронько. – К.: Наук. думка, 1981. – 128 с.
1237. Тронько П.Т. Родовід українського краєзнавства / П.Т. Тронько // Краєзнавство. – 1993. - №1. – С. 4-7.
1238. Тронько П.Т. Роль історичного краєзнавства у відродженні духовності, культури багатівікових традицій / П.Т. Тронько // VI всеукр. наук. конф. з іст. краєзн. – Луцьк: ВДУ, РВВ, 1993. – С. 6-8.
1239. Тронько П. Прошлое и настоящее Украины в истории ее городов и сел // П.Т. Тронько // Вопросы истории. – 1971. – №1. – С. 69-81.
1240. Тронько П. 70-річчя Українського комітету краєзнавства: з доп. на урочистому пленумі в Харкові / П. Тронько // Краєзнавство. – 1995. - №1-4. – С. 5-8.
1241. Тронько П. Сто тисяч авторів / П. Тронько // Огонек. – 1972. - №38. – С. 6-7.
1242. Тронько П. С чего начинается летопись / П. Тронько // Известия. – 1969. – 15 авг.

1243. Тронько П. Українське краєзнавство в ХХ столітті (До 75-річчя Всеукр. спілки краєзнавців) / П.Т. Тронько. – К.: НАНУ, Ін-т іст. України, 2002. – 86 с.
1244. Трофимчук В. З порога смерті (волиняни – жертви сталінських репресій) / В.Трофимчук // Полісся. – 1994. – 24 груд.
1245. Троцюк Т. Діяльність історичного товариства „Волинь” (Баварія) / Т. Троцюк// Минуле і сучасне Волині: Олександр Цинкаловський і край: матер. ІХ наук. іст.-краєзн. міжнар. конф. 20-23 січ. 1998 р. – Луцьк: Надстир'я, 1998. – С. 242-243.
1246. Трощанський В. Український соціологічний інститут у Празі: організація і наукова праця (1924-1932 рр.) / В. Трощанський // Українська діаспора. – К.: Інтел, 1992. – Ч.2. – С.138-150.
1247. Трубчанинов С.В. Л.А. Коваленко. Доля українського інтелігента / С.В. Трубчанинов // Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. праць. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 1998. – Т.1. – С. 226-230.
1248. Трубчанинов С.В. Історія Поділля та Південно-Східної Волині / С.В.Трубчанинов, І.С. Винокур. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 1993. – Кн. 1. – 112 с.: карти, іл.; Кн. 2. – 1994. – 80 с.: іл.
1249. Труды Комитета для историко-статистического описания Подольской епархии. – Каменец-Подольский: Тип. Д. Крайза, 1876. – Вып 1. – VIII, XIII, 362 с.
1250. Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета / под ред. Н. Яворовского, Е. Сецинского. – Каменец-Подольский: Тип. губ. правления, 1897. – Вып. 8. – 497 с.: 15 фото.
1251. Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета: Приходы и церкви Подольской епархии / под. ред. Е. Сецинского. – Каменец-Подольский: Тип. С.П. Киржацкого, 1901. – Вып. 9. – XX, 1064, 175 с.
1252. Труды Подольского церковного историко-археологического общества / под ред. Е.И.Сецинского, Н.И.Яворовского. – Каменец – Подольский: Тип. С.П. Киржацкого, 1904. – Вып. 10. – 580, 108 с.: 12 рис.

1253. Труды Подольского церковного историко-археологического общества / под ред. Е.И. Сецинского, Н.И. Яворовского. – Каменец – Подольский: Тип. Св. Троиц. братства, 1911. – Вып. 11. – VI, 418, 105: ил.
1254. Туленков М.В. Участь комсомольців і молоді у Всесоюзній пошуковій експедиції „Літопис Великої Вітчизняної” / М.В.Туленков // Тези доп. VI Поділ. іст.-краєзн. конф. – Кам'янець-Подільський: [Б.в.], 1985. – С. 53-54.
1255. Туркало К. Спогади / К. Туркало. – Нью-Йорк, 1978.
1256. Увічнення народної пам'яті і звитяги: Іст.-мемор. серіал „Книга пам'яті України” // Літературна Україна. – 2000. - №15. – 27 квіт. – С. 2.
1257. У краєзнавчій комітеті // Червоний кордон. – 1929. – Ч.89. – 15 серп. – С.4.
1258. Українська вільна академія наук: ювілейне видання, присвячене двадцятиліттю діяльності. 1945-1965. – Нью-Йорк: УВАН, 1967. – 76 с.
1259. Український голос. – 1941. - №3-4. – 12 жовт.
1260. Український історик: орган Товариства українських істориків: Рік вид. другий. – Нью-Йорк; Мюнхен, 1965. – Ч.1-2(5-6). – С.90.
1261. Українська революція і державність (1917-1920 рр.): наук.-бібліогр. вид. / редкол.: О.С. Онищенко (голова) [та ін.]. – К.: НАН України: Нац. б-ка ім. В.І.Вернадського, 2005. – 816 с.
1262. Ульяновський В. На захист національних традицій / В. Ульяновський // Історичний календар. – К., 1998. – С. 299.
1263. Умань: іст.-геогр. та екон. нарис. – Черкаси: Облполіграфвидав, 1957. – 67 с.
1264. Урядові дунаєвецькі вісті. – 1941. – №6. – 28 верес.
1265. Урядові дунаєвецькі вісті. – 1941. – №14. – 13 жовт.
1266. Урядовий кур'єр. – 1998. – №248. – 26 груд.
1267. Урядовий кур'єр. – 2002. – №13. – 22 січ. – С. 12.
1268. Урядовий кур'єр. – 2002. – №14. – 23 січ.
1269. Урядовий кур'єр. – 2004. – №63. – 3 квіт.
1270. Устим Кармалюк // О.М. Завальнюк, О.Б. Комарніцький. Минуле і сучасне Кам'янця-Подільського: іст. нариси / О.М. Завальнюк, О.Б. Комарніцький. - Кам'янець-Подільський: Абетка-Нова, 2003. – Вип. 1. – С. 35-40.

1271. Філінюк А.Г. Боротьба поляків за вплив у Поділлі в 1793-1830 роках / А.Г.Філінюк // Поляки на Хмельниччині: погляд крізь віки: зб. наук. праць за матер. міжнар. наук. конф. (23-24 черв. 1999 р.). – Хмельницький: Поділля, 1999. – С. 142-151.
1272. Філінюк А.Г. Наукова діяльність Кам'янець-Подільського державного університету на межі ХХ-ХХІ століть / А.Г.Філінюк // Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. праць. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2003. – Т.3. – С. 35-62.
1273. Харчук Г. Юрій Шумовський – історик, археолог / Г.Харчук // Волинські дзвони. – Рівне, 1997. – Вип.2. – С. 19.
1274. Хасевич Н. Графіка: Волинський обласний краєзнавчий музей / Н. Хасевич – Луцьк: Надстир'я, 1992. – 32с.
1275. Хведась А.О. Розвиток краєзнавчих музеїв в Західній Україні в кінці ХІХ – першій половині 40-х рр. ХХ ст. (На матеріаліх Волинської, Рівненської та Тернопільської областей): автореф. дис. ... канд. іст. наук 07.00.06. / Хведась А.О.; Дніпропетров. держ. ун-т.– Дніпропетровськ, 1997. – 19 с.
1276. Хмельниччина: Дивокрай. – 2004. - №1-2. – 112 с.
1277. Храбан Г.Ю. Спалах гніву народного (Антифеод. народно-визвольне повстання на Правобережній Україні у 1768-1769 рр.) / Г.Ю.Храбан. – К.: Вид-во КДУ, 1989. – 173 с.: іл. – Бібліогр.: с.147-167.
1278. Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції 1917 – 1920 рр. / П. Христюк. – Відень: [б.в.], 1921. – Т.1. – 192 с.
1279. Хрущов М.С. Визволення українських земель від німецьких загарбників і чергові завдання відбудови народного господарства Радянської України: доп. на VI сесії Верховної Ради Української РСР першого скликання / М.С. Хрущов. – К.: Укрдержвидав, 1944. – 62 с.
1280. Цепенда І.Є. Операція „Вісла” в польській історіографії / І.Є. Цепенда // Укр. іст. журн. – 2002. – №3. – С. 84-93.
1281. Цимбалістий В.Ф. Опришківський рух на Поділлі: історіографія та перспективи дослідження / В.Ф.Цимбалістий, О.Я. Дячок // Поділля і Волинь у

- контексті історії укр. нац. відродження: наук. зб. – Хмельницький: Доля, 1995. – С. 123-125.
1282. Цинкаловський О.М. Старовинні пам'ятки Волині / О.Цинкаловський; Інститут дослідів Волині. – Вінніпег: ІДВ, 1975. – 124 с.
1283. Цинкаловський О.М. Стара Волинь і Волинське Полісся: краєзнавчий словник – від найдавніших часів до 1914 року / О.М. Цинкаловський. – Вінніпег: ІДВ, 1984. – Т. 1. – 600 с.; – Т. 2. – 1986.– 578 с.
1284. Цілуйко К.К. Програма збирання матеріалів для вивчення топоніміки України / К.К. Цілуйко; Ін-т мовозн. ім Потебні, Укр. ономаст. комісія. – К.: Вид-во АН УРСР, 1962. – 19 с.
1285. Чекановський А.А. Мікротопоніми урочища Гончарі - Кожум'яки в Києві / А.А. Чекановський // VI всеукр. наук.конф. з іст. краєзн. – Луцьк: ВДУ, РВВ, 1993. – С. 212.
1286. Червоний край. – 1930. – 23 квіт.
1287. Червоний шлях. – 1927. - №3.
1288. Чернихівський Г.І. Крем'янецьчина: історичне та літературне краєзнавство. – Крем'янець: [б.в.], 1992. – 98 с.
1289. Чепік В.Я.Топоніміка – важливий напрям географічного краєзнавства В.Я.Чепік, А.В.Чепік // Житомиру – 1120 (884-2004): наук. зб. „Велика Волинь”: праці Житомир. наук.-краєзн. т-ва дослідн. Волині. – Житомир: Косенко, 2004. – Т.31. – С. 431-439.
1290. IV республіканська наукова конференція з історичного краєзнавства: тези доп. і повідомл. – К., 1989.
1291. Чехи на Волині: історія і сучасність: наук. зб. „Велика Волинь”. – Житомир; Малин, 2001. – Т.24. – 119 с.
1292. Чишко В. Образ України в іменах / В. Чишко // Історичний календар. – К., 2003. – С. 417-418.
1293. Чуб І. Хто першим побачив Інститут дослідів Волині? / І.Чуб // Віче. – 1996. – №38. – 19 верес.

1294. Шаповал Ю.І. У ті трагічні роки: сталінізм на Україні / Ю.І. Шаповал. – К.: Політвидав України, 1990. – 141 с.: іл. 12 с.
1295. Шаповал Ю. Україна як об'єкт політичного терору (20-ті – початок 50-х рр.) / Ю.І. Шаповал // Історія в школі. – 1998. – №2. – С. 6-8.
1296. Шарлемань М. Краєзнавчі установи України. Центральні установи / М. Шарлемань // Бюлетень Комісії краєзнавства при УАН. – 1924. - №2. – 1 груд. – С. 5-8.
1297. Шарлемань М. Коротке звідомлення Комісії краєзнавства при УАН / М. Шарлемань // Бюлетень Комісії краєзнавства ВУАН. – 1924. - №2. – 1 груд. – С. 14-15.
1298. Шай Ж. Сільський історичний музей (с. Лаврів Луцького району) / Ж. Шай // Слава праці. – 1997. - №36. – 6 верес.
1299. Шафаренко А. Германівка від найдавніших часів до сьогодення / А. Шафаренко. – Германівка: [б.в.], 2003. – 509 с.: іл.
1300. Шевченко Ф.П. Історичне значення віковичної дружби українського та російського народів / Ф.П. Шевченко. – К.: Держполітвидав УРСР, 1953.
1301. Шевченко Ф.П. Літопис героїчної слави / Ф.П. Шевченко // Радянська Україна. – 1972. – 30 січ.
1302. Шевчук Ж.А. Політика русифікації (60-80 рр. ХХ ст.) та становлення громадського руху за збереження рідної мови в Україні / Ж.А. Шевчук // Історія України. Маловідомі імена, події, факти: (зб. статей). – К.: Рідний край, 1999. – Вип. 7. – С. 162-167.
1303. Шейміна Н.М. Трагічні форми протесту в історії дисидентського руху на Україні в 60-70-ті роки / Н.М. Шейміна // Історія України. Маловідомі імена, події, факти: (зб. статей). – К.: Рідний край, 1999. – Вип. 8. – С. 322-325.
1304. Шерстинюк Л. Кармелюк: повість у віршах / Л. Шерстинюк. – Хмельницький: Пролісок, 2003. – 108 с.
1305. Шиманський І.Х. В серцях і пам'яті народній / І.Х. Шиманський // Вісник Хмельницької обласної ради. – 2004. – С. 40-41.

1306. Шморгун П.М. Г.Ю. Харабан – історик Черкаського краю / П.М.Шморгун // VII всеукр наук. конф. „Історичне краєзнавство в Україні: традиції і сучасність”. – К.: Рідний край, 1995. – Ч.2. – С. 432-434.
1307. VI всеукраїнська конференція з історичного краєзнавства. – Луцьк: ВДУ, РВВ, 1993. – 512 с.
1308. Шульга С. Чеська преса на Волині в міжвоєнний період / С. Шульга // Наук. вісник ВДУ: Іст. науки. – Луцьк: Вежа, 1998. – Вип. 1. – С. 78-81.
1309. Шульгін О. Без території: Ідеологія та чин уряду УНР на чужині / О.Шульгін. – К.: Юрінком Інтер, 1998. – 341 с.
1310. Щур Л.О. З історії єврейських поселень на Поділлі / Л.О. Щур // Наукові праці Кам'янець-Поділ. держ. пед. ун-ту: Іст. науки. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2001. – Т.5. – С. 105-173.
1311. Юнъев И.С. Краеведение и туризм / И.С. Юнъев. – М.: Знание, 1974. – 104 с.
1312. Юренко О.П. Д.Ф. Соловей як людина, учений, краєзнавець / О.П. Юренко // VI всеукр. наук. конф. з іст. краєзн. – Луцьк: ВДУ, РВВ, 1993.- С.245.
1313. Юрчук В.І. Теоретичні та ідейно-політичні аспекти післявоєнного наступу на інтелігенцію України (друга половина 40-х – початок 50-х рр.) / В.І.Юрчук // VI всеукр. наук. конф. з іст. краєзн. – Луцьк: ВДУ, РВВ, 1993. – С.242 - 243.
1314. Юхименко Г.І. Голод 1932-1933 років на Україні: Причини, наслідки / Г.І.Юхименко // V всеукр. конф. “Розвиток історичного краєзнавства в контексті національного і культурного відродження України”. – К.; Кам’янець–Подільський: Рідний край, 1991. – С. 311- 312.
1315. Якимів Є.В. Католицькі ордени на Поділлі (XIV-XVIII ст.) / Є.В. Якимів // Матеріали X Подільської іст.-краєзн. конф. – Кам’янець–Подільський: Оіюм, 2000. – С. 158-161.
1316. Ялі С. Краєзнавча робота серед національних меншин / С.Ялі // Краєзнавство. – 1927. – №1. – С. 16.
1317. Ялі С. Краєзнавство та національні меншості на Україні / С.Ялі // Вісті ВУЦВК. – 1927. – 19 черв.
1318. Ялі С. Греки в УСРР // С. Ялі. – Х., 1931. – 208 с.

1319. Янко М.Г. Топонімічний словник-довідник Української РСР. – К.: Рад. школа, 1973. – 179 с. – Бібліогр.: с. 171-179.
1320. Ярмошик І.І. Волинь в історико-краєзнавчих дослідженнях ХІХ-ХХ століть: автореф. дис. канд. іст. наук 07.00.06... / Ярмошик І.І.; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка:– К., 1998. – 17 с.
1321. Ярмошик І.І. Історичне краєзнавство Волині у другій половині ХХ ст.: історія становлення / І.І. Ярмошик // Українська національна ідея: історія і сучасність: наук. зб. – Житомир: Журфонд, 1997. – С.70-73.
1322. Ярмошик І. Становлення історичного краєзнавства Волині / І. Ярмошик – Житомир: Волинь, 1998. – 23 с. – Бібліогр.: с.21-22.
1323. Ярощук В.М. Рівненська обласна державна бібліотека як базовий центр історичного краєзнавства в регіоні / В.М. Ярощук // Волинь незабутня: тези ІV регіон. наук.-прак. конф. 23-24 лют. 1993 р. – Рівне: [б.в.], 1993. – С. 74.
1324. Ярощук В.М. Рівненська обласна державна бібліотека. Історія і розвиток / В.М. Ярощук // Головна книгозбірня області: зб. статей. – Рівне: [б.в.], 1997. – С. 3-7.

Додаток А

Статут Кам'янець-Подільського наукового при Українській Академії наук товариства

1. Кам'янець-Подільське наукове товариство засновується на підставі п.5 розділу 3 статуту Академії і в своїй діяльності керується статутом, затвердженим Академією наук.

2. Кам'янець-Подільське товариство поділяється на секції: 1) краєзнавства, 2) історично-філологічну, 3) педагогічну, 4) природничо-математичну, 5) соціально-економічну.

3. Дійсними членами Наукового товариства можуть бути наукові діячі, обрані загальними зборами Товариства на подання Ради Товариства.

4. Членами-співробітниками Товариства можуть бути всі інші наукові робітники, обрані секціями Товариства й затверджені Радою Товариства.

5. Справами Наукового товариства керують загальні збори, рада та президія Товариства.

6. Загальні збори складаються з дійсних членів та членів-співробітників.

7. Рада Товариства складається з президії та голів секцій Товариства.

8. Президія Товариства обирається загальними зборами в складі голови, заступника та вченого секретаря.

9. Склад Ради та президії обирається на рік та затверджується Академією наук.

10. На загальних підставах, як і кожна установа Академії наук, Наукове товариство подає до Академії наук свої щорічні звідомлення.

11. Кошти наукового товариства складаються з внесків членів Товариства, прибутків від закладів і підприємств Товариства та субсидій від громадських інституцій і різних інших внесків. Про кошти, здобуті від субсидій, Товариство подає звідомлення до Академії наук.

12. Товариство має всі права юридичної особи й може користуватися власною печаткою.

13. Місце перебування Товариства: Кам'янець на Поділля, при Археологічному музеї.

14. Товариство має право видавати свої наукові записки й окремі твори своїх членів.

15. Всяка зміна в цьому статуті подається на затвердження Академії наук. В розвиток статуту президія Товариства розробляє інструкцію, що затверджується теж Академією наук.

16. У випадку припинення Товариством своєї діяльності, майно його одержує Всеукраїнська Академія наук.

/Записки Кам'янець-Подільського наукового при Українській академії наук Товариства. – Кам'янець на Поділля, 1928. – Том.1. – С.92-93/

Додаток Б

Положення про Український комітет краєзнавства

1. З метою об'єднання і планового керування як науково-дослідною, так і масовою краєзнавчою роботою в межах УСРР при Народному комісаріаті освіти по лінії Укрнауки організовується Український комітет краєзнавства.

Особистий склад та кількість членів УККзначається Народним комісаріатом освіти на пропозицію Всеукраїнського з'їзду краєзнавців на протязі одного року.

2. Український комітет краєзнавства являється органом, що керує всією краєзнавчою роботою в періоди між Всеукраїнськими краєзнавчими з'їздами.

3. Завданнями Українського комітету краєзнавства є:

а) облік, систематизація та організація всієї краєзнавчої роботи, що проводиться на території УСРР;

б) розроблення планів та програмів різних галузів краєзнавчої роботи;

в) вивчення форм і методів краєзнавчої роботи;

г) загальна організація і наукове керування роботою існуючих організацій і утворення нових;

д) зв'язок з центральними науковими, господарськими, державними та громадськими установами і організаціями;

е) участь у наукових і громадських з'їздах, що мають відношення до краєзнавчої роботи.

4. Для керівництва краєзнавством утворюються секції, комісії, на місцях - округові краєзнавчі бюро /ОБК/, що їх затверджує Народний комісаріат освіти.

5. Всю роботу Український комітет краєзнавства провадить у тісному контакті з Укрдержпланом і центральними краєзнавчими установами союзних республік.

6. Утворює президію /голова, заступник, відповідальний секретар/, яку затверджує Народний комісаріат освіти.

7. На президію УКК покладається:

- а) розроблення операційного плану роботи УКК;
- б) проведення організаційної та інструктивної роботи;
- в) керування роботою секцій, комісій і окрбюро;
- г) редагування й видання матеріалів по краєзнавчій роботі;
- д) організація з'їздів краєзнавства.

8. Штат визначається положенням про штати УКК і затверджується в установленому порядку.

9. Український комітет краєзнавства звітує перед НКО і отримує від нього директиви.

10. Кошти складаються з асигнувань держбюджету, субсидій різних державних установ, прибутків від видань, лекцій і та. ін.

11. Має печатку з написом “Український комітет краєзнавства при Наркомосі УСРР” і штамп.

12. Міститься в м.Харкові.

/ЦДАВО України. – Ф.Р. 166. – Оп.7. – Спр.566. – Арк. 62-62 зв./

Додаток В
Положення про мережу кореспондентів Українського
комітету краєзнавців

I. Мета мережі кореспондентів:

1. Вивчення умов і перспектив для розвитку краєзнавчої роботи по окремих місцевостях.
2. Створення низового краєзнавчого активу.
3. Поширення краєзнавчої роботи до найглухіших закутків УСРР.

II. Організація мережі:

1. Кореспондентські пункти заснуються в тих місцях, де краєзнавчі організації ще зовсім слабкі або ще не закладені.
2. Кореспондента обирає УКК з числа осіб, які виявили інтерес до краєзнавчої роботи і свідомі тих завдань, що на них покладаються Комітетом.

III. Обов'язки кореспондента:

1. Періодичне інформування УКК про стан краєзнавства в районі.
2. Інформування УКК про окремі моменти в житті району, цікаві в краєзнавчому відношенні /наприклад: знайдення кістяків тварин давніх діб, історичних документів, масове з'явлення тих чи інших тварин або шкідників/.
3. Освітлювання перед УКК характерних особливостей свого району, які потребують окремої уваги або детального вивчення.
4. Виконання доручень УКК.

IV. Зв'язок між кореспондентами і УКК:

1. УКК проводить біжуче листування з кореспондентами.
2. УКК періодично надсилає до своїх кореспондентів загальні листи інформаційного та інструктивного змісту.
3. В цілях зв'язку використовується часопис УКК, де вміщуються кореспондентські роботи.

Додаток Д
Статут краєзнавчого товариства

Цього статуту
затверджено
постановою
Центромекосо від 27
січня 1927 р. (протокол
№ 3, п.3).
Нач. Адмінвідділу
(підпис): Невський.
Секретар (підпис)
Мойсеєнко.

І. Загальні положення.

1. Краєзнавче Т-во має на меті:

- а) всебічну допомогу радянському будівництву шляхом виявлення та наукової обробки даних, що торкаються продукційних сил _____ округи (району) в широкому розумінні цього поняття;
- б) поширення відповідних відомостей про свій край і
- в) збудження інтересу до вивчення його.

2. Для здійснення поставлених завдань Товариство:

- а) заслуховує та обмірковує доповіді за своєю спеціальністю;
- б) влаштовує прилюдні доповіді та лекції;
- в) організовує спостереження, збирання матеріалів, подорожі та екскурсії;
- г) влаштовує музей, виставки та інші підсобні заклади;
- д) утворює бібліотеку за своєю спеціальністю;

е) друкує свої праці;

Примітка: Зазначені в пункті 2 розділи Товариство переводить в життя на основі та в межах відповідних узаконень.

3. Товариство користується правами юридичної особи і має печатку з написом: “_____ Краєзнавче Товариство”.

4. Товариство щорічно подає до НКО через Український комітет краєзнавства звіт про свою діяльність та в копії – до Адміністративного відділу Окрвиконкому, що зареєстрував статут Т-ва.

II. Склад Товариства.

5. Членами Товариства можуть бути всі особи, що досягли 18 років, не обмежені в правах по суду, що працюють в галузі вивчення місцевого краю, або виявили активне бажання працювати в цьому напрямку.

Примітка: За постановою загальних зборів членами Товариства можуть бути особи й менш 18 років, але такі особи не мають права бути обраними до керуючих органів Товариства.

6. Першими членами Товариства з’являються члени-фундатори Т-ва. Нових членів обирають загальні збори Т-ва.

7. Вибуття з членів Товариства може мати місце або по заяві самого члена, або за постановою двох третин наявного складу членів Т-ва на випадок, коли член Т-ва зробить що-небудь, що порочить Т-во.

8. Списки членів Т-ва щорічно подаються до того органу НКВС, що зареєстрував статут Т-ва.

III. Кошти Товариства.

9. Кошти Т-ва складаються з:

- а) членських внесків та пожертв;
- б) допомог від урядових і громадських установ та організацій;
- в) прибутків від продажу видань, вхідної платні за лекції та ин.

IV. Збори Товариства.

10. Загальні збори Т-ва скликає Правління, при чому збори поділяються на розпорядчі та чергові (наукові). Розпорядчі збори скликаються не менш одного разу на рік і дійсні при наявності на них не менш як $\frac{1}{2}$ всієї кількості членів, крім того, розпорядчі збори повинні бути скликаними за постановою Ревізійної комісії або по заяві не менш як 10 дійсних членів Т-ва.

Наукові (чергові) збори скликаються в міру потреби для обговорювання наукових доповідей і питань про біжучу діяльність Т-ва і дійсні при всякій кількості присутніх членів Т-ва.

11. Загальні збори (розпорядчі):

- а) обирають Правління т-ва й Ревізійну комісію;
- б) розглядають і затверджують плани та проекти Правління;
- в) приймають і виключають членів Т-ва;
- г) встановлюють розмір членських внесків і терміни виплати їх;
- д) розглядають та затверджують звіти Правління й висновки Ревізійної комісії;
- е) обговорюють і в разі потреби вносять зміни пунктів статуту.

Примітка: Прийняті зборами зміни в статуті йдуть на затвердження за встановленим порядком;

- є) обговорюють питання про закриття Т-ва.

V. Правління та Ревізійна комісія.

12. Правління Товариства є виконавчий орган його і обирається загальними зборами в складі 3 членів і 2 кандидатів терміном на 1 рік.

Примітка: Перевибори членів Правління можуть бути переведені й до кінця терміну.

13. Правління Товариства:

- а) обирає зі свого складу голову, секретаря й скарбника;
- б) скликає загальні збори Т-ва;

- в) веде всю фінансово-господарчу відчитність і відповідає за майно й кошти Т-ва;
- г) складає плани роботи Т-ва й переводить їх в життя;
- д) підтримує зносини з Українським комітетом краєзнавства та іншими краєзнавчими організаціями;
- е) відчитується перед загальними зборами Т-ва.

14. Про склад Правління та про всі зміни в йому повідомляються органи Наркомосвіти та НВКС.

15. Ревізійна комісія вибирається в складі 3 осіб терміном на 1 рік. Ревізійна комісія має право завжди перевіряти фінансово-господарчу діяльність Правління Т-ва, але обов'язково на протязі року повинна зробити не менш як 2 ревізії.

16. Т-во може бути ліквідовано, як за розпорядженням відповідних урядових органів, так і за постановою загальних зборів Т-ва.

17. Т-во вважається припинившим свою діяльність в разі неподання до Наркомосвіти звіту про діяльність на протязі 3 місяців після скінчення відчитного року.

18. У випадку ліквідації Т-ва все майно передається в розпорядження Українського комітета краєзнавства при НКОсвіті.

Примітка: В разі, коли Т-во ліквідується за постановою загальних зборів, ліквідація Т-ва провадиться ліквідаційною комісією, що її обирають загальні збори. В разі, коли Т-во ліквідується за постановою органів влади, ліквідація провадиться цими органами.

Додаток Ж

Положення про Методичне бюро Українського комітету краєзнавства

I. Для організації методичної роботи в галузі краєзнавства і для планомірного розвитку її при Українському комітеті краєзнавства засновується Методичне бюро з п'яти чоловік, яких обирає і затверджує УКК.

II. Зміст роботи Методичного бюро полягає:

1. В збиранні програм та інструкцій, виданих різними науковими та краєзнавчими організаціями та установами:

- а) з літературних джерел;
- б) від самих організацій та установ.

2. У виробленні:

а) програм

- 1. для краєзнавчих товариств;
- 2. для гуртків різного типу.

б) інструкцій

- 1. по питаннях комплексного вивчення певних місцевостей;
- 2. з різних галузей краєзнавчої роботи.

3. В розгляді матеріалів, що надсилаються з місць.

4. В методичній консультації, що обслуговує як окремих краєзнавців, так і краєзнавчі гуртки і товариства.

III. Форми і засоби роботи Методичного бюро такі:

1. Засідання Методичного бюро, де проводиться

- а) планування роботи;
- б) розгляд і затвердження програм, інструкцій та інших методичних матеріалів.

2. Праця окремих членів Методичного бюро, осіб по запрошенню Методбюро із наукових і громадських установ.

3. Підготовка до видання різних методичних матеріалів.

4. Біжуче листування з місцями.

5. Використання преси спеціальної, краєзнавчої й загальної періодичної.

/ЦДАВО України. – Ф.Р. 166. – Оп.6. – Спр.8594. – Арк.41/

Додаток 3

Положення про Кабінет виучування Шевченківщини при Черкаському окрмузеї

§ 1. Для об'єднання всієї краєзнавчої роботи і краєзнавців на Шевченківщині та для ув'язки цієї роботи з центром і периферією – при Черкаському окрмузеї утворюється як допоміжна установа “Кабінет виучування Шевченківщини”, який працює на загальних підставах, погоджуючи свою роботу з Всеукраїнським комітетом краєзнавства при НКО.

§ 2. Для досягнення визначеної § 1 мети Кабінет виучування Шевченківщини:

1. Надає консультації з питань краєзнавства;
2. Дбає про виявлення та об'єднання краєзнавчої праці на Шевченківщині та про допомогу краєзнавцям у їх роботі;
3. Утворює та скликає тимчасові чи постійні наради та комісії для вирішення питань у справі виучування Шевченківщини;
4. Скликає періодичні округові й міські наради краєзнавців Шевченківщини;
5. Організовує краєзнавчі експедиції в межах округи, залучаючи до участі в них наукові сили центру та округанов;
6. Дбає за утворення безпосереднього зв'язку та участі місцевих краєзнавчих організацій та окремих краєзнавців в наукових експедиціях центральних наукових, округанов /у межах округи/;
7. Проводить листування з центральними науковими установами та організаціями в справі кращої організації дослідження Шевченківщини;
8. Видає друковані праці;
9. Складає бібліографічного покажчика літератури по Шевченківщині /природа, культура, економіка/;
10. Організовує прилюдні доповіді та лекції;
11. Організовує щорічну звітну виставку краєзнавчої роботи на Шевченківщині.

§ 3. Кабінет виучування Шевченківщини складається з:

1. Бібліотеки, куди входять видання про Шевченківщину:

- а) продуктивні сили;
- б) економіка;
- в) культура та побут;
- г) методологія краєзнавчої роботи;
- д) інформаційні видання;
- е) підсобні видання.

2. Картотеки, куди входять:

- а) бібліографічний покажчик літератури про Шевченківську округу;
- б) покажчик осіб та установ, що працюють у галузі дослідження Шевченківщини.

3. Картографічного відділу.

4. Ілюстративного відділу /фотографії, альбоми, діапозитиви, листівки, малюнки, таблиці, плакати та ін./.

Примітка: При потребі й можливостях організовується при Кабінеті й читальня з постійною виставкою краєзнавчої літератури.

§ 4

- 1. Завідування Кабінетом покладається на одного з працівників окрмузею.
- 2. Краєзнавці з районів округи, у разі корисної для справи дослідження Шевченківщини праці, зараховуються за членів-кореспондентів окрмузею.

§ 5

Кабінет, як допоміжна установа при окрмузеї цілком підпорядкований правилам внутрішнього розпорядку окрмузею, користуючись канцелярією, помешканням, комунальними та іншими послугами останнього.

§ 6

У разі потреби Кабінет виучування Шевченківщини може мати спецкошти виключно на справи дослідження Шевченківщини, причому кошти ці

можуть складатися як з державних, громадських субсидій, так і асигнувань з місцевого бюджету, якщо вони не проходять по кошторису окрмузею.

Примітка: Звітність проводиться на підставах діючих законоположень.

/ЦДАВО України. – Ф.Р. 166. – Оп.6. – Спр. 8593. – Арк. 18-19/

Додаток К

Склад Українського комітету краєзнавства

На 23 червня 1925 р.

Голова	– Яворський М.І. - Укрголовнаука
Заступник	– Криворотченко М.Г. - Укрполітосвіта
Вч. секретар	– Лазарис О.А.

Члени:

Авдієнко М.	– член колегії ЦСУ
Анісімов О.	– ВРНГ
Ашуп-Ільзен О.І.	– Держплан
Багалій Д.І.	– академік ВУАН
Боднар	– ЦК Пролетстуду
Довженко Д.	– Укрсельбуд
Крилов О.	– ХБ Пролетсуду
Немоловський І.	– Упрофос
Пилипенко С.В.	– ДВУ
Яната О.А.	– с/г наук. т-во

(ЩДАВО України. – Ф.166. – Оп.3. - Спр.406. – Арк.1)

На 1 січня 1929 р.

Заст. голови	– Левицький М.Г. – Укрдержплан
Вч.секретар	– Криворотченко М.Г. – НДІ педагогіки

Члени:

Бухін О.	– ЦК ЛКСМУ
Проф.Волобуєв М.С.	– Укрполітпросвіта
Проф.Геринович В.О.	– НДІ географії та картографії

Проф.Дубняк К.В.	– -- // --
Зайцев Д.В.	– НДК прикладної зоології
Проф. Ковалівський П.І.	– Секція етнології та краєзнавства
Проф. Рудницький С.Л.	– НДІ географії та картографії
Соловей Д.Ф.	– ЦСУ
Ялі С.Г.	– ЦК Нацмен ВУЦВК
Яната О.А.	– НДІ прикладної ботаніки

/Краєзнавство. – 1928. - № 6-10. – С.90/

На січень 1930 р.

Голова – вакансія

Заст. – Левицький М.Г.

Вч.секретар – Криворотченко М.Г.

Члени:

Волобуєв М.С.

Геринович В.О.

Дубняк К.В.

Ковалівський П.

Немоловський І.

Ялі С. Г.

Яната О.А.

/Наукові установи та організації УСРР. – Х., 1930. – С.27/

Додаток Л
Постанова
президії ЦК Компартії України

Цілком таємно

Комуністична партія України. Центральний комітет
№16/18-з
29.V-1962 р.

ПОСТАНОВА

Президії, протокол №16, п. 18-з від 29.V.-1962 року
Про видання «Історії міст і сіл Української РСР»

З метою висвітлення величних соціалістичних перетворень, які сталися за роки Радянської влади в містечках і селах Української РСР, ЦК КП України постановляє:

1. Погодитись з пропозицією Архівного управління при Раді Міністрів УРСР, Інституту історії партії ЦК КП України – філіалу Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС та інститутів історії, економіки і мовознавства АН УРСР про підготовку і видання до 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції на громадських началах праці „Історії міст і сіл Української РСР”.

2. Для керівництва підготовкою цього видання створити Головну редакційну колегію в такому складі: Тронько П.Т. (голова), Пількевич С.Д. (заст. голови), Касименко О.К. (заст. голови), Цілуйко К.К., Бутич І.Л., Головач І.К., Захарук Ю.М., Ковалевський Б.П., Кочубей А.Д., Несторенко О.О., Нижник В.Є., Слабеєв І.С., Юрченко О.Т.

3. Доручити обкомам КП України створити редакційні колегії для керівництва підготовкою окремого тома по своїй області.

4. Включити працю „Історія міст і сіл Української РСР” до перспективних планів обласних видавництв, а також до планів наукової роботи Архівного

управління при Раді Міністрів УРСР, Інституту історії партії ЦК КП України, інститутів суспільних наук АН УРСР та вузів республіки.

5. Зобов'язати обкоми, міськоми і райкоми КП України всіляко сприяти підготовці „Історії міст і сіл Української РСР”, залучивши до цієї роботи наукові сили областей, міст і районів.

6. Контроль за виконанням цієї постанови покласти на відділ науки і культури та відділ пропаганди і агітації ЦК КП України.

Секретар ЦК КП України

М. Підгорний

Додаток М

УКАЗ ПРЕЗИДЕНТА УКРАЇНИ

Про заходи щодо підтримки краєзнавчого руху в Україні

Ураховуючи важливу роль краєзнавчого руху у відродженні традицій та історичної пам'яті народу, національно-патріотичному вихованні молоді, з метою підтримки і розвитку цього руху в Україні ПОСТАНОВЛЯЮ:

1. Кабінету Міністрів України:

розробити і затвердити у тримісячний строк програму розвитку краєзнавчого руху в Україні на період до 2010 року, визначивши, зокрема, заходи з відзначення у 2001 році 75-річчя Всеукраїнської спілки краєзнавців;

передбачати щорічно під час розроблення проекту закону про Державний бюджет України кошти на фінансування цієї програми;

розглянути в установленому порядку питання щодо віднесення Всеукраїнської спілки краєзнавців до числа творчих спілок.

2. Міністерству культури і мистецтв України, Раді міністрів Автономної Республіки Крим, обласним, Київській та Севастопольській міським державним адміністраціям сприяти діяльності місцевих осередків Всеукраїнської спілки краєзнавців, краєзнавчих музеїв, історико-культурних заповідників.

3. Міністерству освіти і науки України:

забезпечити розроблення та включення до навчальних планів і програм загальноосвітніх, позашкільних, професійно-технічних та вищих навчальних закладів тем з краєзнавства з урахуванням специфіки регіонів України;

спільно з Національною академією наук України, І Академією педагогічних наук України активізувати роботу з розроблення наукових проблем історії та теорії краєзнавства, вирішити питання про створення наукових центрів регіональних досліджень з краєзнавства.

4. Державному комітету молодіжної політики, спорту і туризму України розробити заходи з популяризації серед молоді вивчення історії рідного краю, розроблення краєзнавчих маршрутів по території України.

5. Державному комітету інформаційної політики телебачення і радіомовлення України всебічно сприяти висвітленню діяльності Всеукраїнської спілки І краєзнавців та її місцевих осередків у засобах масової інформації.

Президент України І Л. КУЧМА

Додаток Н

Розпорядження Представника Президента України

Про встановлення обласних премій в галузі історії, культури, мистецтва,
природничих наук та екології

З метою посилення роботи по духовному, національно-культурному відродженню, збереженню навколишнього середовища:

1. Встановити за рахунок асигнувань галузі „культура” обласного бюджету щорічні премії в розмірі десяти мінімальних окладів кожна для відзначення кращих здобутків в галузі історії, культури, мистецтва, природничих наук та екології. Зокрема:

- премія ім. Юхима Сіцінського – в галузі історико-краєзнавчої роботи та збереження пам'яток минувшини;
- премія ім. Костя Щироцького – в галузі мистецтвознавства, фольклору та етнографії;
- премія ім. Мелетія Смотрицького – в галузі бібліотечної роботи;
- премія ім. Микити Годованця – в галузі літературної діяльності та пропаганди української мови;
- премія ім. Владислава Заремби – в галузі музичного мистецтва;
- премія ім. Петра Бачинського – в галузі природничих наук та екології;
- премія ім. В'ячеслава Розвадовського – в галузі образотворчого та декоративно-прикладного мистецтва;

2. Положення про премії та склад ради по присвоєнню премій затвердити.

3. Раді по присвоєнню обласних премій розробити і виготовити дипломи та нагрудні знаки лауреатів.

4. Фінансовому управлінню (Олійник Д.С.) передбачити кошти на виготовлення дипломів та нагрудних знаків.

5. Висновки ради приймають чинність після розпорядження Представника Президента України. Матеріали подаються до 1 серпня щорічно.

- б. Контроль за виконанням розпорядження покласти на першого заступника глави обласної держадміністрації Дарманського М.М.

Представник Президента України

Є. Гусельников

м. Хмельницький

9 листопада 1993 р.